

Α¹⁰⁵ Δ. Κ. ΒΙΣΣΕΛΙΓΓ

173

BYZANTION

ΚΑΙ

$\frac{1}{2}$ 20877B

BYZANTINOS ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΘΝ. ΒΙΒΛ. ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ

ΕΤΟΣ ΤΑΡΥΣΗΣ 1878

1911

Δ^{ΡΟΣ} Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

BYZANTION

ΚΑΙ

BYZANTINOS ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

42 — ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ — 42

1911

Τὸ σύγγραμμα τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Λέιδεν τῆς Ὀλλανδίας καθηγητοῦ Κου Δ. Κ. Ἑσσελιγγ ἐπιγράφεται *Βυζάντιον, μελέται περὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐξεδόθη δὲ τῷ 1902, καὶ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς συλλογῆς βιβλίων ἐχούσης τὴν γενικὴν ἐπιγραφὴν: *Πνευματικοὶ πρόγονοι, μελέται περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ*. Πλὴν τοῦ *Βυζαντίου* ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῇ ῥηθείᾳ σειρᾷ καὶ οἱ ἐξῆς τόμοι: Ἰσραήλ, Ἑλλάς, Ἑλληνισμός.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Αἰτάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων ἐκδιδομένη ἐξελληνίσαι ἐφιλοπονήθη ὅχι ἐκ τοῦ ὀλλανδικοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ἐκ τῆς γαλλ. αὐτοῦ μεταφράσεως, ἐκδοθείσης τῷ 1907 (ἐν Παριίοις, τύπ. Picard) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Δοκίμιον περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ*. Θὰ ἐκδοθῇ δὲ ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασις εἰς τρία τεύχη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον, τὸ νῦν δημοσιεύμενον περιλαμβάνει τὸ Α' βιβλίον, κεφάλ. α' καὶ β' (σελ. 2-146 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως), τὸ δὲ δεύτερον θὰ περιλάβῃ τὸ Β' βιβλίον, κεφάλ. γ' καὶ δ' (σελ. 147-246 τῆς γαλλ. μεταφράσεως), καὶ τὸ τρίτον τὸ Γ' βιβλίον, κεφάλ. ε' καὶ ς' (σελ. 247-375 τῆς γαλλ. μεταφράσεως).

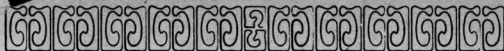
Τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως προετάχθη προοίμιον τοῦ ἐπιφανοῦς Βυζαντινολόγου Γ. Σλουμβερζέ, ὅστις μεταξὺ ἄλλων λέγει περὶ τοῦ βιβλίου καὶ τὰ ἐξῆς: Ὅσοι δὲν ἔχουσιν οὔτε καιρὸν οὔτε διάθεσιν νὰ ἀναγνώσωσι μακρὰς μονογραφίας περὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἐκάστων, οὐδὲ νὰ μελετήσωσι τὴν τελείαν Ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας τοῦ Κ. Κρουμβάχερ, δύνανται ἀναγινώσκοντες τὸ βιβλίον τοῦ Κ. Ἑσσελιγγ νὰ λάβωσι μίαν ἰδέαν περὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης μοναρχίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς κατὰ τὰς τρεῖς κυριωτάτας περιόδους, τῆς ἀρχῆς, τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς. Διὰ νὰ γραφῶσιν

αἱ σελίδες αὐται αἱ τόσον ἀξιόλογοι καὶ τόσον πλήρεις πραγμάτων ἐκτεθειμένων κατὰ τρόπον ἐντελῶς νέον καὶ λεπτῶν κρίσεων, ἐχρειάζετο μία βαθυτάτη γνῶσις τῶν βυζαντινῶν πηγῶν πάσης προελεύσεως.»

Καὶ τῷ ὄντι τὸ βιβλίον τοῦ σοφοῦ καθηγητοῦ τῆς Ὀλλανδίας εἶναι ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἀξιόλογον, ἐνδιαφέρει δὲ κατ' ἐξοχὴν ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας, διότι ὁ συγγραφεὺς μετὰ μεγάλης πολυμαθείας καὶ κρίσεως καὶ μετὰ ἴσης ἀγάπης πραγματεύεται τὰ περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν προγόνων. Ἐκφράζομεν δὲ δημοσίᾳ τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν πρὸς τὸν Κον Ἑσσελιγγ διότι μετὰ πολλῆς προθυμίας ὅχι μόνον ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ Συλλόγου περὶ ἐλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ συγγράμματος, ἀλλὰ καὶ ἰδίᾳ παρέσχε πᾶσαν σχετικὴν ὁδηγίαν εἰς τὸν ἀναλαβόντα τὴν μετάφρασιν.

Ὀλίγοι ὑποσελίδιοι σημειώσεις προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἐγένοντο καὶ τινες προσθήκαι, μάλιστα κυρίων ὀνομάτων, εἰς τὸ κείμενον.

Σ. Κ. Σ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ (325—641)

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΑΡΧΑΙ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κτίσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. — Ὁ Χριστιανικὸς καὶ ῥωμαϊκὸς αὐτῆς χαρακτήρ. — Ὁ Κωνσταντῖνος χριστιανός. — Καισαρισμός τοῦ Κωνσταντίνου. — Διάδοσις τῆς λατινικῆς γλώσσης. — Ἀντίδρασις ἐπὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ. — Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουλιανοῦ. — Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ κλασσικοὶ συγγραφεῖς. — Ἡ λέξις *Ἕλλην* μεταβάλλει σημασίαν. — Νίκη τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. — Σύγκρουσις μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους. — Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. — Νίκη τοῦ Κράτους. — Ἀποτελέσματα τῆς νίκης ταύτης. — Τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ βάρβαρα ἔθνη. — Τὰ τεῖχη καὶ αἱ δεξαμεναὶ τῆς πόλεως. — Ἡ λατινικὴ γλῶσσα υποχωρεῖ. — Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀποδεικνύει τὴν διάδοσιν τῆς λατινικῆς λόγῳ, δι' οὗς ἡ λατινικὴ ἐξηφανίσθη. — Αὐταρχικαὶ τάσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Οἱ δῆμοι παραβαλλόμενοι πρὸς τὰς πολιτοφυλακὰς τῶν Κάτω Χωρῶν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. — Ἡ στάσις τοῦ δήμου. — Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Θρησκευτικαὶ αὐτοῦ πεποιθήσεις. — Θεοδώρα. — Οἰκονομικὰ τοῦ Κράτους. — Ἐμπόριον καὶ βιομηχανία. — Διοικήσεις. — Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Καισαροπαπισμοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων. — Ὁ Ἡράκλειος σφίξει τὸ Κράτος.

Ὅσῳ πλείότερον τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος ἔτεινεν εἰς τὴν παγκόσμιον αὐτοκρατορίαν, τόσῳ μᾶλλον καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ ἀπέβλεπον εἰς τὰ ἀνατολικά σύνορα, ὅπου κατῴκουν μὲν οἱ

φοβερώτατοι τῶν πολεμίων, ἐξετείνοντο δὲ αἱ εὐφορώταται καὶ κάλλισται τῶν χωρῶν. Ἐλέγετο ὅτι καὶ ὁ Καῖσαρ ἐσχεδίαζεν ἤδη νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν αὐτοῦ εἴτε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἴτε ἐκεῖ, ὅπου ἄλλοτε ὑπῆρξεν ἡ Τροία. Ἦθελε νὰ εὕρῃ πρωτεύουσαν ἀνταξίαν τοῦ μεγάλου ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἣτις δὲν θὰ ἦτο πλέον πόλις κατακτητῶν περιστοιχιζομένη ὑπὸ ἔθνων κατακτηθέντων, ἀλλὰ συνενοῦσα τὴν Ἑλλάδα ὁμοῦ καὶ τὴν Ῥώμην, θὰ ἀπετέλει μίαν νέαν πολιτικὴν ἐνότητα, ἕνα ἐντελὺς νέον πολιτειακὸν συνδυασμόν. Ὁ δὲ Διοκλητιανὸς (284 — 305), ὅστις ὑπὲρ πάντα ἄλλον αὐτοκράτορα προσέδωκεν αὐταρχικὸν χαρακτήρα εἰς τὸν ὀργανισμόν τοῦ κράτους, ἡγάπα νὰ διατρίβῃ ἐν Νικομηδεῖα ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου· οὕτω δὲ εὕρισκετο μὲν πλησιέστερον πρὸς τὰς αἰέποτε ἀπειλητικὰς δυνάμεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ συγχρόνως δὲν ἐνέβαλλεν, ὅπως ἐν Ῥώμῃ, τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἐξουσίαν εἰς φόβους ἢ ἀνάμνησις τῶν ἐλευθεριῶν, ἃς εἶχε πλέον ἀπολέσῃ ὁ δῆμος.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τοιοῦτου εἵδους λόγοι συνετέλεσαν καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ὅταν ἀπεφάσισε νὰ καταστήσῃ μίαν ὀριστικὴν πρωτεύουσαν, ἀφ' οὗ εἶχε διατρέξῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὴν ἀπέραντον αὐτοῦ ἐπικράτειαν καὶ εἶχε καταβάλλῃ τὸν ἔσχατον αὐτοῦ ἀνταπαιτητήν. Δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Ῥώμῃ, ὅπου οὐδέποτε εἶχε κατοικήσῃ, ἀλλὰ προετίμησε μίαν πόλιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν φοβερῶν πολεμίων τοῦ κράτους, τῶν Γότθων καὶ τῶν Περσῶν.

Ἀδύνατον ἦτο νὰ εὕρῃ τόπον πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ ἐπιτηδείότερον τοῦ παλαιοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ Βυζάντιον, καταστραφὲν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Λικινίου, ὅστις ἀπὸ συνάρχοντος εἶχε γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἀλλ' ἀρκεῖ νὰ ἴδῃ τις καὶ ἀπαξ τὴν

ἀπαράμιλλον τῆς πόλεως τοποθεσίαν, ἵνα ἀπορήσῃ πῶς δὲν ὑπῆρξεν ἐκεῖ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων μία ἰσχυρὰ πόλις, ἐν μέγα πολιτικὸν κέντρον. Εἶναι λοιπὸν εὐνοητότατος ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Κωνσταντῖνος ἠθέλησεν ἐκεῖ νὰ ἰδρῦσῃ τὴν νέαν πρωτεύουσάν (328). Ἐν τῇ μέσῃ τοῦ πορθμοῦ, ὅστις ἐνώνει τὴν Μεσόγειον πρὸς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, ἀνοίγεται εἰς ἑκτασιν ἐνὸς καὶ ἡμίσεος μιλλίῳ στενόπορος κολπίσκος, τοῦ ὁποῖου τὰ βαθέα ὕδατα, προστατευόμενα κατὰ πάσης ἀμμώδους ἐμφράξεως ὑπὸ ἰσχυρῶν θαλασσίων ρευμάτων καὶ τῆς συρροῆς ἐνὸς ποταμοῦ, σχηματίζουνσιν ἓνα φυσικὸν λιμένα, εἰς ὃν δύνανται ἀσφαλῶς καὶ ἀπηλλαγμένα παντὸς φόβου προσβολῆς νὰ προσορμίζωνται ἀπειράριθμα σχεδὸν πλοῖα. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ κολπίσκου τούτου, γνωστῆς ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κερατίου κόλπου, ἐκτείνεται ἡ πόλις ἐπάνω εἰς μίαν γλῶσσαν γῆς, ἣτις εἶναι στενωτέρα κατὰ τὴν ἄκραν. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἡ θάλασσα σχηματίζει φυσικὸν ὀχύρωμα, τὸ δὲ μέρος, τὸ πολὺ μικρότερον, τὸ ὁποῖον ἀντικρύζει τὴν ἡπειρον, εὐκολον εἶναι τελείως νὰ ὀχυρωθῇ. Ἐκτὸς δὲ τούτου τὰ θαλάσσια ρεύματα τῆς Προποντίδος τὰ κατευθυνόμενα πρὸς Νότον καὶ οἱ βόρειοι ἄνεμοι οἱ ἐπικρατοῦντες κατὰ τὸ θέρος καθίστων πᾶσαν προσβολὴν ἐκ μέρους τῆς θαλάσσης δυσχερεστάτην διὰ τὰ πλοῖα, τῶν ὁποίων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους μόνον μὲ ἱστία καὶ μὲ κώπας ἐγίνετο ὁ χειρισμός. Ἐκεῖ δὲ ἀκριδῶς συνάπτονται ἡ Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη καὶ ἀντιφιλοτιμοῦνται ὥς πρὸς τὴν ἀφθονίαν τῶν προϊόντων καὶ γῆς καὶ θαλάσσης, τὰ ὁποῖα ἐκάστη ἐκ τῶν δύο ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ.

Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν μεγαλουργῶν σχεδίων τοῦ Κωνσταντίνου συνετέλει καὶ τοῦτο ἀκόμη, ὅπερ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μάλιστα εἶχε μεγάλην σημασίαν, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖ πλησίον ἔκειτο ἡ Προκόννησος, ἣτις παρεῖχε ἐξαίρετον μάρμαρον, ἐξ οὗ καὶ

κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἡ νῆσος καὶ ἡ περιδρέχουσα τὴν νῆσον θάλασσα ἔλαβον τὸ ὄνομα τοῦ *Μαρμαρᾶ*. Ἀλλ' εἰς τὴν μεγάλην πόλιν, ἣτις ἔμελλε νὰ κτισθῇ εἰς τὰ μεθόρια τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀσίας, δὲν εἶχε σκοπὸν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ δώσῃ τὸν χαρακτηῖρα ἀναπαραγωγῆς ἐνὸς συνδυασμοῦ ἑλληνικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν στοιχείων ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτῆς καὶ τὴν διάθεσιν. Οἱ αὐλικοὶ τοῦ τὸν παρέβαλλον πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ὠνειρεύετο, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος, νὰ ἐνώσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν, τοῦναντίον μάλιστα, ἤθελε τὴν νέαν πόλιν ῥωμαϊκὴν, καθαρῶς ῥωμαϊκὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν καὶ ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἢ μάλλον ἤθελεν αὐτὴν τὴν Ῥώμην νὰ μετακομίσῃ παρὰ τὸν Βόσπορον. Τὴν τάσιν ταύτην τοῦ Κωνσταντίνου μαρτυροῦσι μὲν σαφῶς συγγραφεῖς τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὑπάρχει δὲ καὶ μία μεταγενεστέρα διήγησις, ἣτις ἂν καὶ ἀπλοῦς θρύλος, ἀλλ' ὅμως ἀποδεικνύει ὅτι καὶ μετὰ πολλοῦς αἰῶνας ἐσώζετο ἀκόμη ἡ ἀνάμνησις τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπεδίωκεν ὁ Κωνσταντῖνος.

«Θέλων οἰκίσαι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὴν πόλιν αὐτοῦ», λέγει ἡ παράδοσις αὕτη, «μάλιστα δὲ τοὺς Ῥωμαίους εἰς τὸ Βυζάντιον ἀγαγεῖν, ἔλαβεν ἐξ αὐτῶν λαθραίως τὰ δακτυλίδια αὐτῶν καὶ ἀπέστειλεν αὐτοὺς ἐπὶ τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν.... Ὁ δὲ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀποστείλας εἰς Ῥώμην ἀνελάβετο (διὰ τῆς ἐπιδείξεως τῶν δακτυλιδίων) τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς φαμίλιας αὐτῶν. Ὄρισε δὲ καὶ κτίστας μηχανικούς, ἵνα θεάσωνται τοὺς οἴκους αὐτῶν καὶ τοὺς τόπους ἐνὸς ἐκάστου πῶς κεῖνται.... καὶ λαβόντες τὰς φαμίλιας αὐτῶν τῶν συγκλητικῶν ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ Βυζάντιον καὶ ἀνθομοίους ἔκτισαν τοὺς οἴκους αὐτῶν. Ἐλθόντας οὖν ἀπὸ τῆς Περσίδος.... δεξάμενος ὁ βασιλεὺς εἶπεν αὐτοῖς· «θέλετε ἀπελθεῖν εἰς Ῥώμην;» δοκι-

μάζων αὐτούς· οἵτινες ἔφησαν μὴ κατελθεῖν μέχρι δύο μηνῶν. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔφη· «ἀπόψε ἔχω δοῦναι ὑμῖν τὰς οἰκίας ὑμῶν.» Ἰδόντες δὲ τοὺς πυλῶνας αὐτῶν καὶ τὰς αὐλὰς καὶ τὰς ἀνόδους διτι ὁμοία Ῥώμῃς εἰσὶ καὶ τὰ μέτρα καὶ τὰ σχήματα καὶ τὰ ὕψη καὶ τὴν ἀπόδλεψιν τῶν θυρίδων, ἔδοξαν εἶναι ἐν φαντασίᾳ ἐν Ῥώμῃ. Εὐρόντες δὲ καὶ τὰς φαμίλιας αὐτῶν ἐξεπλάγησαν¹.»

Τοιαύτη πόλις δὲν ἦτο δυνατὸν ἄλλως νὰ ὀνομασθῇ εἰμὴ Νέα Ῥώμη. Ἐδόθησαν λατινικὰ ὀνόματα καὶ εἰς τὰς κώμας τῶν περιχώρων. Ἡ ἐπίσημος κολακεία ἔδωκεν εἰς τὴν πόλιν τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ διὰ τὸν λαὸν εἶναι καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ἀπλῶς ἡ Πόλις, δηλαδὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν πόλις, ὅπως καὶ Λατινιστὶ ὠνομάζετο πρότερον Urbs. Καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσι Σταμπούλ, ὅπερ εἶναι παραφθορὰ τοῦ *Eis τὴν Πόλιν*.

Μεγάλαι προσπάθειαι κατεβλήθησαν ὅπως ἡ κτιζομένη πόλις ἀποβῇ ἀνταξία τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος καθώρισεν, ὥς λέγουσι, τὴν ἔκτασιν ἣν ἔμελλε νὰ καταλάβῃ, οἱ δὲ αὐλικοὶ τοῦ κατεπλάγησαν ἰδόντες εἰς πόσον μεγάλην ἀπόστασιν ἐκείθεν τῆς παλαιᾶς ὀχυρωματικῆς γραμμῆς τοῦ Βυζαντίου ἔμελλον νὰ οἰκοδομηθῶσι τὰ νέα τεῖχη. Ἐντὸς δὲ τοῦ περιδόλου τῆς πόλεως ἐκτίσθη ὠραῖον καὶ μέγα παλάτιον, ὅμοιον καὶ ἰσομέγεθες πρὸς τὸ τῆς Ῥώμης. Παρὰ τὸ καλῆτιον ὑποδομήθη ὁ ἱππόδρομος, διότι ὁ ἱππόδρομος ἀπετέλει κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους τὸ κέντρον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βίου. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐκτίσθη καὶ βουλευτήριον διὰ τὰς συνεδρίας τῆς

¹ Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐθεμελιώθη τῇ 328 (20 Νοεμβρίου κατὰ τὴν παράδοσιν), τὰ δὲ ἐγκαίνια αὐτῆς ἐτελέσθησαν τῇ 11 Μαΐου 330, ἤτοι μετὰ δύο ἐτη. Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησία ἐορτάζει τὴν μνήμην τῶν Ἐγκαίνιων τῆς Πόλεως τῇ 11 Μαΐου ἐκάστου ἔτους, δι' ἰδίας ἀκολουθίας, ἀποτελουμένης ἐκ τροπαρίων συμφώνων πρὸς τὴν σημασίαν τῆς ἐορτῆς. Σ. Μ.

συγκλήτου, δημόσιαι ἀγοραί, ὅπως ἐν Ῥώμῃ, ὀπλοθῆκαι καὶ παντοειδῆ ὀχυρωματικὰ ἔργα.

Κατὰ ἔν μόνον πρᾶγμα διέφερεν ἡ νέα Ῥώμη τῆς παλαιᾶς, ὅτι ἡ νέα Ῥώμη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξε πόλις χριστιανική. Ἐν τῇ Δύσει ἐτιμῶντο ἀκόμη τὰ ὁμοιώματα τῶν θεῶν, πολλοὶ τῶν Ῥωμαίων ἀριστοκρατικῶν ἐξηκολοῦθουν νὰ φοιτῶσιν εἰς τοὺς παλαιοὺς ναοὺς, ὁ δὲ λαὸς ἐπὶ τοσοῦτον ἔμενεν ἀκόμη προσηλωμένος εἰς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ὥστε καὶ κατὰ τὸ τέλος ἀκόμη τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν ὀριστικῶς ἐπεκράτησεν ὁ χριστιανισμός, ἐτάφη ζῶσα μία ἐκ τῶν Ἑστιάδων, διότι εἶχε παραβῇ τὸν ὅρον τῆς ἀγνείας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα· τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τὰ ὅποια εἶχον ἐκεῖ προσκομισθῇ ἐκ πάσης χώρας ἑλληνικῆς, ἐθεωροῦντο ἀπλῶς ὡς ἔργα τέχνης, ἀποτιθέμενα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὡς εἰς κεντρικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον. Τοῦτο δὲ διότι ὁ Κωνσταντῖνος τὸν χριστιανισμὸν εἶχεν ἀναδείξῃ ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους. Ἡνείχετο μὲν εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ πρωτεύουσαν τοὺς ὑπάρχοντας ναοὺς τῶν ἐθνικῶν, διετήρησε δὲ αὐτὸς καθ' ὅλον τὸν βίον τὸ ἱερατικὸν ἀξίωμα τοῦ *Μεγίστου Ποιτίφικος* καὶ ἐτοποθέτησεν ἐπάνω μιᾶς ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν εἰσόδων τοῦ παλατίου του τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης, ὅπερ εἶχε μεταφέρειν ἐκ Ῥώμης, ἀλλὰ δὲν συνήργησεν εἰς κτίσιν ἄλλων θρησκευτικῶν οἰκοδομημάτων πλὴν μόνον χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Δεκατέσσαρες ἀποδίδονται εἰς αὐτόν, ἐντὸς μόνον τοῦ περιόλου τῆς πόλεως, ἐξ αὐτῶν δὲ πρέπει ἰδίως νὰ μνημονευθῇ ἡ Ἀγία Σοφία, καθιερωμένη εἰς τὸν *Λόγον*, ὅστις ἐγένετο σὰρξ ἐν τῷ Χριστῷ καὶ περὶ οὗ φαίνεται ὅτι ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῶν *Παροιμιῶν* λέγει ὁ συγγραφεὺς πρὸς τὴν Σοφίαν. «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ. Πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με, ἐν ἀρχῇ πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι». Ἡ ἐκκλη-

σία αὕτη, ὥπως καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατ' ἐπανάληψιν κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς καὶ ἀνεκτίσθη ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει κατὰ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς σχέδιον ὑπὸ τῶν διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου, ἐπὶ τέλους δὲ ἀνεκαινίσθη ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖον καὶ μέχρι τοῦδε θαυμάζομεν.

Ἡ Ἀγία Σοφία ὁμοίαζεν, ὡς γνωστόν, πρὸς τὰ πλεῖστα τῶν βυζαντινῶν οἰκοδομημάτων τῶν δύο πρώτων αἰώνων ἀπὸ κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥ δὲ διάταξις αὐτῆς ἀντεστοίχει πρὸς τὴν διάταξιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, περιελάμβανε δηλαδὴ ἓνα ὀρθογώνιον μακρὸν σηκὸν ἢ ἐσωνάρθηκα ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης στέγης.

Ἦτο ἄρα γε ὁ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ζῆλος τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτέλεσμα ζώσης θρησκευτικῆς πίστεως; Τινὲς ἀποβλέποντες εἰς τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐτῷ πολιτικὸν πνεῦμα, ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἔκρινε τὰ θρησκευτάματα εἰμὴ καθ' ὅσον ταῦτα ἠδύναντο νὰ συντελέσωσιν εἰς τοὺς πολιτικούς σκοποὺς του. Αἱ ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ἀνακολουθαί, λέγουσι, καθὼς καὶ αἱ κακουργίαι του (οἷα λ. χ. εἶναι ἡ θανάτωσις τοῦ υἱοῦ του καὶ πολλῶν στενῶν συγγενῶν του) ἀποδεικνύουσιν ὅτι δὲν εἶχεν εἰλικρινῶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγυριστῶν, ἄλλοι συγγραφεῖς ἀντιπαρατηροῦσιν ὅτι ἂν τῷ ὄντι μόνον ἐκ πολιτικῶν λόγων ὑπεστήριξε τὴν νέαν πίστιν, δὲν θὰ ἐλάμβανε βεβαίως μέτρα τινά, τὰ ὅποια σπουδαίως ἐμελλον νὰ παραβιάψωσι τὴν παλαιὰν θρησκείαν. Ἀιτηγόρευσε λόγου χάριν τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἱεροσκοπίας, ἣτις προέλεγε τὸ μέλλον διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν σπλάγχχνων τῶν θυμάτων, οὕτω δὲ ἐξηφανίσθη μία τέχνη, ἣν οἱ ἄνθρωποι ἐφοβοῦντο, διότι ἐνόμιζον ὅτι εἶχεν ἀποκαλυφθῆ εἰς τὴν διεστραμμένην ἀνθρωπότητα ὑπὸ τῶν πεπτωκότων

ἀγγέλων. Κατεπολέμησε πρὸς τούτοις καὶ τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς θυσίας, αἱ δὲ ἀπαγορεύσεις αὗται συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ καταστήσωσι περιττοὺς πλέον τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν.

Ἐμπράκτως λοιπὸν ὁ Κωνσταντῖνος προέβαινε πολὺ περαιτέρω ἢ ὅσον θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὸ κείμενον τοῦ Διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου (313), διότι τὸ Διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου καθιέρωνεν ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. Τὴν ἀντίφασιν λοιπὸν ταύτην δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ ἐξηγήσωμεν εἰμὴ λαμβάνοντες τοῦτο πρὸ πάντων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο κυρίως Ῥωμαῖος Καῖσαρ ἀπόφασιν ἔχων νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους. Κατενόει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἦτο μία δύναμις, ἀπέναντι τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἡδύνατο ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ διατηρηθῇ ἡ παλαιὰ θρησκεία ἕνεκα τοῦ κατακερματισμοῦ αὐτῆς εἰς πολλὰς δεισιδαιμονίας καὶ ἐγχωρίους λατρείας. Ἡ παλαιὰ θρησκεία δὲν ἡδύνατο ἐπιτυχῶς νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ἂν καὶ περιελάμβανεν ἐν ἑαυτῇ πολὺν πλοῦτον φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, διότι δὲν εἶχε τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἣν ὁ χριστιανισμὸς ἤντλει ἐκ τοῦ δόγματος αὐτοῦ στηριζόμενος εἰς μίαν ῥητὴν καὶ ὠρισμένην ἀποκάλυψιν.

Εἶναι λοιπὸν εὐνόητον ὅτι μία τοιαύτη ἐνότης θὰ ἔκαμε βαθεῖαν ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος. Ἡσθάνετο ὅτι ἡ θρησκειτικὴ ἐκείνη ἐνότης ἦτο μία δύναμις ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐνότητα, ἣν προσέδιδεν εἰς τὸ κράτος ἡ ἰδική του δύναμις. Ὅχι λοιπὸν μόνον ἐξ ὑπολογισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ πεποιθήσεως, συνετάχθη πρὸς τὴν ὁσημέραι αὐξανόμενην πνευματικὴν ἀρχήν, εἰς ἣν ἀπέβλεπε μετὰ θαυμασμοῦ.

Εὐθὺς ὥς εἶχε κατανοηθῇ ἐν Ῥώμῃ ἡ ὑπάρχουσα διαφορὰ μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν καὶ εἶχε καταφανῶς διακριθῇ ἡ δημοκρατικὴ τάσις τῆς νέας θρησκείας, συνησθάνθησαν πάν-

τες ὅτι ἡ ἀπλή διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου εἶχε μίαν διαλυτικὴν δύναμιν, ἣτις ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον τὸ κράτος. Ἀλλ' ὅταν ὁμοῦς τὴν ἀπλήν ταύτην Εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν ἤρχισε νὰ διαδέχεται ὁ δογματικὸς χριστιανισμὸς, οἱ αὐταρχικοὶ τῆς Ῥώμης ἐνεπλήσθησαν ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐνότητος, ἣν ἡ νέα θρησκεία ἐπραγματοποιεῖ. Δὲν εἶναι ὁμοῦς διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο χριστιανὸς πιστεύων, καθ' ὃν τρόπον ἐννοοῦμεν ἡμεῖς σήμερον τὴν θρησκευτικὴν πίστιν. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ φόβος τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, τοῦ κολάζοντος τοὺς ἁμαρτωλοὺς δι' αἰώνιων βασάνων, θὰ συνετέλεσε πρὸ πάντων εἰς τὸ νὰ δεχθῇ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὀλιγωτέραν δὲ ἐντύπωσιν θὰ ἔκαμεν εἰς τὸ πνεῦμά του ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις ἐνὸς οὐρανοῦ Πατρός, ἐνώπιον τοῦ ὁποῖου πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι.

Ἀλλὰ μετὰ δυσαρρεσκείας θὰ παρετήρησεν ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ εἶχον ἀναφανῆ ἔριδες καὶ διαιρέσεις, ὥς ἀνὴρ δὲ δραστήριος καὶ ὀργανωτικὸς, ἠθέλησε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὸν ἀπειλητικὸν ἐκεῖνον κίνδυνον. Συνεκάλεσε λοιπὸν τὴν πρώτην ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (325), ἵνα στερεώσῃ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀκριβῶς καθορίσῃ τί ἦτο ἡ ἀλήθεια, ἥτοι, ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐποψιν, ἡ εἰρήνη. Ἐφ' ὅσον ἡ μελέτη τῶν μεταφυσικῶν ζητημάτων δὲν ἐτάρασεν εἰμὴ τὰς ψυχὰς τῶν φιλοσόφων ὑπὸ τὰ περίστυλα τῶν Ἀκαδημιῶν, ἡδύνατο εἰς Ῥωμαῖος ἑπαρχος, ὁ Πιλᾶτος, νὰ ἐκφράξῃ σκεπτικῶς τὰς ἀμφιβολίας του καὶ νὰ ἐρωτᾷ «τί ἐστὶν ἀλήθεια;» ἀλλ' ὅταν ὁμοῦς ἡ ἐρώτησις αὕτη κατέστη ἐπικίνδυνος εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν εἰρήνην (Pax romana), ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ῥητὰς καὶ λεπτομερεῖς ὁδηγίας, προσερχομένας ἐξ ἀνωτέρας ἀρχῆς πρὸς λύσιν τῆς δυσκολίας. Προσω-

πικῶς ἠδύνατο ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἔχῃ οἰανδήποτε γνώμην ἤθελε περὶ τῆς ἀληθείας τῶν δογμάτων ἢ νὰ ἐπαναπαύηται ἐν τῇ ἀγνώσει, ἀλλ' ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ὑπερτάτης τοῦ κράτους ἀρχῆς ἤθελε τὴν ἐνότητα, τὴν σταθερότητα, τὴν ὑποταγὴν εἰς τὰ ὕψιστα τῆς πολιτείας συμφέροντα, ὡς συγκεντρῶν δὲ ἐν ἑαυτῷ τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν, ἐπίστευεν ὅτι ἐγίνωσκε κάλλιον παντὸς ἄλλου ποῖον ἦτο τὸ συμφέρον τοῦ κράτους.

Αἱ ἀνακολουθίαι τοῦ Κωνσταντίνου προέρχονται τῷ ὄντι ἐξ ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, τῆς ὁποίας δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ αὐτοὶ οἱ ἥρωες τῆς πίστεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος, ὅστις δὲν ἐδίσταζε νὰ θραύσῃ διὰ τῆς βίας πᾶσαν ἀντίστασιν, δὲν ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο ἀνακόλουθος πρὸς ἑαυτὸν ἐκδίδων ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ διατάγματα σημαντικώτερα τῆς κτίσεως ἐκκλησιῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουσι πόσον αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι εἶχον ἤδη διαδοθῇ. Κατήργησε τὴν σταύρωσιν, ἀπηγόρευσε τὴν θανάτωσιν ἢ τὴν ἐκθεσιν τῶν μικρῶν παιδίων, δὲν ἐπέτρεπε πλέον τοὺς ἀγῶνας τῶν μονομάχων καὶ ὑπεστήριξε τὴν ἔδρυσιν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἐθεώρει ἑαυτὸν πρὸ πάντων Ῥωμαῖον αὐτοκράτορα· ἡ γλῶσσά του ἦτο ἡ λατινικὴ, τὴν δὲ ἑλληνικὴν, καθὼς λέγουσιν οἱ ἱστορικοί, σπανίως μόνον ὠμίλει. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν γλωσσῶν σκοπὸς του ἦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ λατινικοῦ στοιχείου. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο δὲ ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐκ τῶν προκατόχων του. Δὲν εἶναι μεμονωμένον γεγονός τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου, ὅτι δηλαδὴ ἀφήρесе τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ἐνὸς ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Λυκίας, διότι δὲν κατελάμβανε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, διότι, ἔλεγεν ὁ αὐτοκράτωρ, πᾶς Ῥωμαῖος πολίτης ὀφείλει νὰ γινώσκῃ τὴν γλῶσσαν τοῦ κράτους. Καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἡ ἐπίσημος γλῶσσα ἦτο ἡ

λατινική, προσέτι δὲ καὶ τῶν νομισμάτων αἱ ἐπιγραφαί, τοῦλάχιστον τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν, ἦσαν λατινικαί, μόνον δὲ τῶν μικρῶν χαλκῶν νομισμάτων αἱ ἐπιγραφαί, τὰ ὅποια ἔχουσι πάντοτε τοπικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα, ἐπετρέπετο ἀνέκαθεν νὰ μὴ εἶναι λατινικαί.

Αἱ μεταξὺ τῶν δύο ἔθνων σχέσεις, μάλιστα δὲ ἡ ἐγκατάστασις πλείστων ἀπομάχων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐν Ῥώμῃ κεντρικῆς κυβερνήσεως, συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἀπὸ Χριστοῦ αἰώνων. Ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἐξάγεται ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, μάλιστα τῶν ἱστορικῶν, δὲν ἠγνόουν τὴν λατινικὴν. Ὁ Πλούταρχος λέγει περὶ ἑαυτοῦ ὅτι ὁψέ ποτε καὶ πόρρω τῆς ἡλικίας ἤρχισε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὰ λατινικά, παρέχει δὲ παραδείγματα τῶν ἀστείων παρανοήσεων, εἰς ἃς ὑπέπιπτον οἱ Ἕλληνες ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τῆς λατινικῆς γλώσσης. Ὁ Κωνσταντῖνος λοιπὸν ἐν τῇ νέᾳ αὐτοῦ πρωτευούσῃ περιεστοιχίζετο ὑπὸ Ἑλλήνων, οἵτινες εἶχον οἰκειότητα πρὸς τὰ λατινικά, οὗτοι δὲ ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις. Προσεπάθησε δὲ διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἀναδείξῃ τὴν μητρικὴν αὐτοῦ γλῶσσαν, ἐπίσημον γλῶσσαν τοῦ κράτους. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστοριογράφος Εὐσέβιος, σύγχρονος καὶ θαυμαστῆς τοῦ Κωνσταντίνου, λέγει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠνάγκαζε τοὺς στρατιῶτας νὰ προσεύχωνται λατινιστὶ καὶ μεταφράζει μάλιστα τὸ κείμενον τῆς προσευχῆς ταύτης. Καὶ ἂν ἀμφισδητηθῇ δὲ ἡ ἀκρίβεια τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσεβίου, ἀναντίρρητον ὅμως εἶναι ὅτι ἐν τῷ στρατεύματι λατινιστὶ ἐδίδοντο τὰ προστάγματα. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἀπίθανον αἱ προσπάθειαι τοῦ αὐτοκράτορος νὰ προέδωσαν τῷ ὄντι μέχρι τοῦ σημείου, τὸ ὅποιον ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος.

Ἀφ' οὗ ὁ χριστιανισμὸς ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημος θρησκεία

τοῦ κράτους, ἔπρεπε κατὰ φυσικὸν λόγον ἢ γλῶσσα τοῦ κράτους νὰ ἀποδῇ καὶ γλῶσσα τῆς ἐκκλησίας. Ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὁ αὐτοκράτωρ περιήλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἠναγκάσθη ἐν πολλοῖς νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέβαλε τὴν θέλησίν του, ἀπόδειξις δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Νικαίας (325) ἀποτεινόμενος πρὸς Ἑλλήνας ἐπισκόπους ὠμίλησε λατινιστί.

Καὶ ἂν δὲν εἴχομεν ἄλλοθεν εἰδήσεις περὶ τῶν διαθέσεων καὶ τῶν πράξεων τοῦ αὐτοκράτορος καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, θὰ ἠδυνάμεθα ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης νὰ πορισθῶμεν τεκμήρια περὶ τῶν γενομένων προσπαθειῶν πρὸς ἐκλατίνισιν αὐτῆς, αἵτινες ἐν μέρει καὶ ἐπέτυχον. Πράγματι δὲ αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος περιέχουσιν ὅχι ὀλίγας λατινικὰς λέξεις ἀναμίκτους πρὸς τὰς ἑλληνικὰς. τοῦτο δὲ παρατηρεῖται ὅχι μόνον εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας, αἵτινες ἀνευρέθησαν εἰς τόπους πολὺ ἀπομεμακρυσμένους ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς παπύρους, τοὺς ἀποκαλυφθέντας κατὰ τὸ 1898 ἐν Ὁξυρύγχῳ τῆς Ἀνω Αἰγύπτου· πολλαὶ δηλαδὴ λατινικαὶ λέξεις εἶναι παρεισηγμέναι εἰς κείμενα παπύρων, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος.

Ἄλλ' ὅμως καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχον ἤδη γίνῃ, καθὼς φαίνεται, ἀπόπειραι ἀμοιβαίας γλωσσικῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Οἱ περίεργοι ἑλληνολατινικοὶ διάλογοι, οἱ φερόμενοι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δοσιθέου, οἵτινες εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐγχειρίδια συνομιλίας εἰς τὰς δύο γλώσσας, ἐγράφησαν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἀλλὰ τοιοῦτου εἴδους βιβλία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχωσι μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πλήθους.

Περὶ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου αἱ δύο ἰσχυραὶ δυνάμεις, αἵτινες ἔθετον εἰς κίνδυνον τὸν ἐθνικὸν ἑλληνισμόν, ἡ

λατινική γλώσσα και ό χριστιανισμός, είχαν αποβή κατ' έξοχὴν ἀπειλητικαί. Ό ἀγών κατὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης τῆς Ἑλλάδος ἤρχισεν, ὅλος δὲ ό ὄγκος τῆς έξουσίας κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εὐρίσκει στήριγμα εἰμὴ αὐτὸ τὸ ἔδαφος, ὅπου διεξάγεται ἡ πάλη.

Ἡ Ῥώμη, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὑπερίσχυσεν ἐν τῇ διοικήσει τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας, διότι ἐκεῖ μάλιστα ἔχουσι πλειοτέραν ὁρᾶσιν τὸ κύρος τῆς παραδόσεως καὶ τὸ παράδειγμα. Ἀλλως δὲ ἡ ἐπιτυχία αὕτη δὲν μετέβαλε κατὰ πολὺ τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἰσως μάλιστα ἔνεκα ἀκριβῶς τῆς ἐπικρατήσεως ἐκείνης τοῦ λατινισμοῦ, κατώρθωσε τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον νὰ συντηρηθῇ, διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐνότης, ἣν ἐξεθείασαν αἱ μεγαλύτεραι διάνοιαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰμὴ διὰ τῆς ὑποτάξεως τῶν διανοημάτων καὶ τῶν αἰσθημάτων εἰς τὴν πειθαρχίαν τῶν Λατίνων. Τὴν δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐνότητα, τὴν ὁποίαν οὐδεμία πολιτικὴ εἶχε κατορθώσῃ μέχρι τοῦδε νὰ πραγματοποιήσῃ διὰ τῆς συγχωνεύσεως τῶν διηρημένων ἑλληνικῶν φυλῶν, ἐδημιούργησεν ἐπὶ τέλους ἡ Ἐκκλησία. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἐπετεύχθη ἄνευ θυσίας πολλῶν ὑψηλοτέρων αἰσθημάτων, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ἐσώζετο μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ ὕλική ὑπαρξὶς τοῦ ἔθνους, ὑπῆρχε δὲ πάντοτε ἡ ἐλπίς τῆς ἀναγεννήσεως ἐνὸς λαμπροτέρου μέλλοντος.

Ό ἄμεσος τοῦ Κωνσταντίνου Διάδοχος, ό Κωνστάντιος, ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὴν πολιτικὴν τοῦ προκατόχου του. Εἶναι καὶ αὐτὸς χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι εἶναι καθαρὸς Ἀρειανὸς καὶ κατέχεται πλειότερον ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς ἀπολυταρχίας καθ' ὅλην τὴν δύναμιν τῆς λέξεως. Καὶ ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίου γλώσσα τοῦ κράτους εἶναι ἡ λατινικὴ. Ἀλλὰ διὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ (361-363) ἐπέρχεται ἰσχυρὰ ἀντίδρασις.

Ὁ Ἰουλιανός, ἀνὴρ ἐξαιρετέου εὐφυΐας καὶ ἀρίστων διαθέσεων, ἔχων δὲ ἀπόφασιν νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ κράτους καὶ ἐπὶ θυσίᾳ ἀκόμῃ καὶ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ εὐτυχίας μετεχειρίσθη πρὸς τοῦτο μέσα ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὰς ἰδέας τῶν ἀμέσων αὐτοῦ προκατόχων. Ἄλλ' ἡ εὐστοχία τῆς κρίσεως συντελεῖ μᾶλλον ἢ ἡ ἀρετὴ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, διὰ τοῦτο δὲ ἡ δραστηριότης τὴν ὁποίαν ἐπ' ὀλίγον μὲν χρόνον, ἀλλὰ μετ' ἀπιστεύτου ἐντάσεως ἀνέπτυξεν ὁ Ἰουλιανός, δὲν ἀφῆκε μόνιμα καὶ διαρκῆ ἀποτελέσματα. Ἦτο ἀνεφίος τοῦ Κωνσταντίνου, καταγόμενος ἐκ γένους λατινικοῦ, καὶ ὅμως εἶχε τὴν συνείδησιν ὅτι ἦτο Ἕλλην μᾶλλον ἢ Ῥωμαῖος, τοῦτο δέ, καθὼς φαίνεται, διότι ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀνετράφη ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἄλλ' ἡ ἀνατροφή του καὶ ὁ παράφορος σεβασμός του πρὸς τοὺς μεγάλους ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἑλλάδος τὸν ἀπέσπασαν ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Εἶναι περίεργον ὅτι οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν Ῥώμην, ἂν καὶ ἐπεκράτει ἐν Ῥώμῃ ἡ θρησκεία τῶν ἐθνικῶν, καὶ ὅτι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἔμαθεν ἐν Γαλατίᾳ, ὅταν μετέβη ἐκεῖ ὡς ἀρχιστράτηγος. Ἑλληνιστὶ συνήθως ὠμίλει καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετεχειρίζετο καὶ γράφων καὶ διαλογιζόμενος. Τοῦτο ἤξευρον καὶ οἱ στρατιῶταί του καὶ διὰ τοῦτο δυσαρεστηθέντες κατὰ τινα πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ κράτους ἐκστρατεῖαν ἐναντίον του, ἐγόγγυζον ἐν τῇ στρατοπέδῳ ὀνομάζοντες αὐτὸν ἄπιστον Ἕλληνα καὶ μωρὸν Ἀσιάτην μὲ ὅλην τὴν ἐπίδειξιν τῆς σοφίας του.

Οἱ προκατόχοί του, ἔχοντες συνείδησιν τῆς δυνάμεώς των ὡς κύριοι κράτους παγκοσμίου, ἐθεώρουν ἀπαραίτητον νὰ καθίστανται ἀπρόσιτοι. Ὁ Ἰουλιανός μὲ τὸν ἀσκητικὸν χαρακτῆρά του καὶ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν εὐτραπείαν ἔπραττεν ὅλως

τὸ ἐναντίον. Ὅταν ἔγινε μόνος κύριος τοῦ κράτους καὶ φανερὰ πλέον συνετάχθη πρὸς τὴν παλαιὰν θρησκείαν, ἐθεώρει τιμὴν τοῦ νὰ ἐκτελῇ εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν τὰ ταπεινότατα ἔργα τῆς λατρείας. Ἀπεστρέφετο κατ' ἐξοχὴν τὸ ὄνομα τοῦ τυράννου, λέγεται δὲ ὅτι μόνον ἕνεκα τῆς ἰδέας ὅτι οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ ἦσαν ἀνάξιοι ἐλευθέρου πολιτεύματος, δὲν ἀποκατέστησε τὴν δημοκρατίαν.

Ἐπιθυμῶν νὰ εἶναι δημοτικὸς προσεφέρετο πρὸς τὴν σύγκλητον μετ' εὐλαθείας, ἣν οὔτε ἐγίνωσκεν οὔτε ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἐπεθύμει τὸ συνέδριον ἐκεῖνο, καὶ προετίμα νὰ κολάζῃ μᾶλλον διὰ σατυρικῶν λαιδορογραφημάτων ἢ διὰ τῆς αὐστηρότητος τῶν νόμων τὰς εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν του μεγαλειότητα γενομένας προσβολάς· δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι δηκτικοὶ λόγοι, ὥς ἐκεῖνοι, οὓς ἀπέτεινε πρὸς τοὺς μαλθακοὺς κατοίκους τῆς Ἀντιοχείας, ἐξήγειρον ἐναντίον τοῦ ἀσπόνδους ἐχθροὺς πολὺ μᾶλλον ἢ ἡ θανατικὴ ποινὴ ὀλίγων στασιαρχῶν.

Μετεχειρίζετο δὲ τὴν εὐφυΐαν τοῦ εἰς τὴν ἐπικίνδυνον τέρψιν τοῦ νὰ κινῇ τὸν γέλωτα τῶν ὑπηκόων τοῦ διασύρων πάντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ αὐτοκράτορας πλὴν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς φιλόσοφος. Μόνον ἡ ἀκατάβλητος δραστηριότης τοῦ καὶ αἱ πολεμικαὶ του ἐπιτυχίαι ἡδυνήθησαν νὰ ἀντισταθμίσωσι τὴν διαλυτικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἥκιστα αὐτοκρατορικῆς μανίας ὑφ' ἧς κατείχετο, τοῦ νὰ συζητῇ καὶ νὰ θεολογῇ. Ἄν μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου ἤθελεν ἐπιζῆσῃ, δὲν θὰ ἡδύνατο ἀναμφιβόλως νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀρχὴν εἰμὴ μεταβαλλόμενος εἰς δεσπότην, παρὰ πάσας τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τῶν διδασκάλων του.

Κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ὁ πολιτικὸς ἀνὴρ πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ κατὰ πρῶτον λόγον τὴν πρόοδον τῆς ὕλικῆς εὐπραγίας καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ κράτους, ὑπὸ δὲ τὴν ἔποψιν ταύτην

ἡ ἀποστασία τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπῆρξεν οὐδὲν ἄλλο ἢ μία ἀσύνητος ἀντίδρασις. Ἡ γαλήνη τοῦ κράτους ὑπέστη ἐξ αὐτοῦ σοβαρὸν κλονισμόν τόσῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ Ἰουλιανὸς εἶτε ἐξ ἐνδομύχου μίσους πρὸς τὸν χριστιανισμόν εἶτε ἐκ φιλοσοφικῆς διαθέσεως πρὸς τὴν συζήτησιν ἀντιθέτων γνωμῶν, ἐπολέμησεν ὅσον ἡδύνατο τὴν ἐνότητα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἀνακαλῶν ἐκ τῆς ἐξορίας τοὺς αἵρετικούς καὶ ὑποστηρίζων τὸν σχηματισμὸν ἢ τοῦλάχιστον τὴν διατήρησιν νέων αἱρέσεων.

Ἡθέλησε μάλιστα καὶ καιριώτερον νὰ κτυπήσῃ τὴν ἐχθρικήν θρησκείαν, διατάσσων ὅτι οἱ σοφισταὶ ἢ ῥητοροδιδάσκαλοι, οἵτινες ἦσαν οἱ πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ὧν ὁ διορισμὸς ὑπέκειτο εἰς τὴν αὐτοκρατορικήν κύρωσιν, δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι χριστιανοί. Τὸ τυραννικὸν τοῦτο μέτρον ὑπεστήριξε δι' ἐνὸς σοφίσματος· ὅσοι δὲν πιστεύουσιν εἰς τοὺς θεοὺς, ἔλεγε, δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἐρμηνεύωσι τοὺς συγγραφεῖς, οἵτινες εἶχον τιμήσῃ τοὺς θεοὺς ἐκείνους ὡς τὴν ὑψίστην φανέρωσιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ωραίου. Δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον κατασταθῇ στερεὸν οἰκοδόμημα, ἔχον ὡς θεμέλιον τὴν θεῖαν ἀποκάλυψιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἣν ἐστήριζον ἀπαρασαλεύτως ἡ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων. Δὲν ἦτο λοιπὸν δυνατόν νὰ ἀντικατασταθῇ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο δι' ἐνὸς συστήματος θρησκευτικοῦ προερχομένου ἐκ τῆς κατεργασίας λογίων ἀνδρῶν. Διότι ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἀντέτασεν εἰς τὸν δογματικὸν χριστιανισμόν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως τὴν ὁποίαν εἶχον ἄλλοτε οἱ ἔθνη, ἀλλ' ἐν εἶδος φιλοσοφικῆς θεολογίας εἰλημμένης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν νεопλατωνικῶν θεωριῶν. Ἀπὸ πολλοῦ ἤδη τὴν ἀπλοϊκὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων θεῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχε διαδεχθῇ μία μυστικολατρεῖα ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ χαρακτῆρος ἀριστοκρατικοῦ, τὴν ὁποίαν δύσκολον ἦτο νὰ μνη-

θῶσιν οἱ ἀγρόται (pagani) τῆς Δύσεως καὶ οἱ ἐργατικοὶ ἀνθρώποι τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐκείνη θεολογία, ἂν καὶ αὐθαίρετος κατὰ τὰ ἄλλα, εἶχε καὶ τοῦτο ἀκόμη τὸ μειονέκτημα, ἀγωνιζομένη πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ὅτι ἐν πολλοῖς εἶχε καὶ κοινὰ τινα σημεῖα πρὸς αὐτόν· τὸν Μίθραν - Ὁλιον τὸν ἐκ θεοῦ γεννηθέντα καὶ κατὰ πάντα ὅμοιον πρὸς τὸν πατέρα, τὴν Ῥέαν, παρθένον καὶ μητέρα τῶν θεῶν, τὸν Ἀσκληπιόν, ὅστις διὰ τῆς ζωοποιουῦς δυνάμεως τοῦ Ὁλίου ἔλαβε μορφήν ἀνθρωπίνην καὶ ἐπεφάνη ἐπὶ τῆς γῆς, ἵνα θεραπεύῃ τὰ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ νοσήματα. Ὁ δὲ τρόπος τοῦ παριστάνειν τοὺς θεοὺς τούτους, καθὼς καὶ ἄλλους ἀκόμη, θὰ προεκάλει βεβαίως μεταξὺ τῶν συγχρόνων τὸ ἐρώτημα, μὲ τί δικαίωμα λοιπὸν ὁ θεολογῶν αὐτοκράτωρ κατηγόρει τοὺς χριστιανοὺς ὡς ἀσεβεῖς ἢ ὡς δεισιδαίμονας;

Ἄλλως δὲ θὰ ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀπλοῦκοὺς λάτρες τῶν ἀρχαίων θεῶν ἀλλόκοτον νὰ ἀκούωσι τὸν αὐτοκράτορα παρακινουντα τοὺς ἱερεῖς εἰς παντοειδεῖς ἀρετάς, αἵτινες ἄλλοτε δὲν ἦσαν ἐν πολλῇ τιμῇ, νὰ διάγωσι λόγου χάριν βίον ἀγνόν καὶ ἀσκητικόν, νὰ ἀπέχωνται τῶν βιβλίων ἐκείνων ἅτινα μολύνουσι τὴν φαντασίαν, νὰ ἰδρύωσιν ἀγαθοεργὰ καταστήματα, νὰ ἀποφεύγωσι τὰ θεάτρα καὶ τὰ συμπόσια, νὰ τηρῶσι τὴν ἱερατικὴν ἀξιοπρέπειαν ἀπέναντι τῶν ἀρχόντων. Αἱ ἐπιστολαί, δι' ὧν ὁ Ἰουλιανὸς κάμνει πρὸς τοὺς ἱερεῖς τὰς συστάσεις ταύτας, τιμῶσι μὲν βεβαίως τὸν χαρακτήρα του, ἀλλὰ καὶ σαφέστατα ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ γράψας αὐτὰς δὲν ἦτο ὁ ἀνθρώπος ὁ κατάλληλος ὅπως διευθύνῃ τὰς αὐταρχικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ ἔθνους του. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθ' ὅλου θαυμαστὸν ὅτι ἡ ἀντίδρασις ἢ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέβη ἐντελῶς ἀνίσχυρος, εὐθύς ὥς ἐκεῖνος ἐξέλιπε μετὰ βραχείαν βασιλείαν δεκαεξὶ μόνον μηνῶν.

Οἱ πρῶτοι διάδοχοι τοῦ Ἀποστάτου ἡδυνήθησαν ἄνευ κόπου νὰ ἐπαναφέρωσι τὸ κράτος εἰς τὴν ὁδὸν τὴν χαραχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Δὲν ἦσαν μισαλλόδοξοι, οὐδὲ ἐσκέφθησαν νὰ καταδιώξωσι τοὺς ἐθνικοὺς. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἦσαν ἀκόμη τόσον πολλοί, μάλιστα μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὥστε οἱ τότε πολιτικοὶ ἄνδρες ἐνόμισαν ἔργον συνέσεως νὰ μὴ ἐξάπτωσι βίαια πάθη, ἀλλὰ νὰ ἀφήσωσι τὴν νέαν ἐκείνην φάσιν τῆς εἰδωλολατρείας νὰ καταπέσῃ ἀφ' ἑαυτῆς. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ πεπαιδευμένοι μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, μάλιστα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, δὲν ἤθελον νὰ διαρρήξωσι πάντα δεσμόν πρὸς τὴν παλαιάν σοφίαν· ἐθεώρουν μόνον τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὡς ἔξοχα ἀνθρώπινα ἔργα τὰ ὅποια οὐδεὶς ἡδυνήθη νὰ ὑπερβῇ ὑπὸ λογοτεχνικὴν ἔποψιν, καὶ ἐπίστευον ὅτι διὰ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ τινὲς ἐκ τῶν ἀρχαίων σοφῶν εἶχον προαισθανθῇ τὴν ἀλήθειαν ἣτις ἔμελλε διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀποκαλυφθῇ. Διὰ τοῦτον δὲ ἀκριβῶς τὸν λόγον ἐχαρακτηρίσαμεν ὡς σόφισμα τὴν γνώμην τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅτι δῆθεν οἱ χριστιανοὶ ἕνεκα τῆς θρησκείας τῶν ἦσαν ἀνίκανοι νὰ ἐρμηνεύωσι τὸν Ὅμηρον ἢ τὸν Ηῤῥάκωνα. Τόσῳ δὲ μᾶλλον ἡ γνώμη τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἀστήρικτος, διότι παρὰ τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων δὲν ἀπῆται νὰ πιστεύωσιν ἀπολύτως καὶ μετὰ πάσης λεκτικῆς ἀκριθείας εἰς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν παλαιῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἄφινεν αὐτοὺς ἐλευθέρους νὰ ἐρμηνεύωσι κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις τὰς θρησκευτικὰς αὐτῶν ἐννοίας, αἵτινες μάλιστα δὲν εἶχον καθ' ὅλου ἀφ' ἑαυτῶν δογματικὸν χαρακτῆρα. Εἰς τὰ πανεπιστήμια τοῦ τετάρτου αἰῶνος, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀντιοχείας, ἔξοχοι χριστιανοί, ὅπως ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐφοίτων εἰς τὰ μαθήματα ἐθνικῶν σοφιστῶν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀφηγεῖται μετὰ πολλῆς

δυσμενείας τὰς ἀναμνήσεις του περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις ἦτο τότε συμμαθητὴς του, εἰς ὃν διέβλεπε τὸν μέλλοντα ἐχθρὸν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' οὐδὲν κακὸν λέγει περὶ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

Ὅπως οἱ ἐθνικοί, οὕτω καὶ οἱ ἡγέται τῆς Ἐκκλησίας εὗρισκον ἐν τῇ ἐλληνικῇ λογοτεχνίᾳ ἄριστα παραδείγματα πρὸς μίμησιν. Τοῦ Γρηγορίου τὰ ποιήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπάρχουσιν ἀπομιμήσεις τοῦ Ἡσιόδου, εἶναι γεγραμμένα εἰς γλῶσσαν ἀρχαϊκὴν μὲ παλαιὰ μέτρα πρὸς βλάβην ἄλλως τῆς δροσερότητος τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς τεχνικῆς ἀληθείας· μία μόνον ἐξαίρεσις εἶναι ἄξια νὰ σημειωθῇ καὶ εἶναι ἡ μόνη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους¹. Ὁ φίλος τοῦ Γρηγορίου Βασίλειος ὁ Μέγας, ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον συντελέσας εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὸν διακανονισμόν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, συμβουλεύει τοὺς νέους νὰ ἀναγινώσκωσι τοὺς Ἑλλήνας συγγραφεῖς. Τὴν μελέτην αὐτῶν θεωρεῖ ὡς ἀναγκαίαν προπαιδείαν διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς βαθυτέρας σοφίας, τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ ὁ Μωϋσῆς καὶ ὁ Δανιὴλ ἐμελέτησαν τὴν φιλοσοφίαν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Χαλδαίων πρὶν κριθῶσιν ἄξιοι νὰ ἐπισκοπήσωσι λαμπρότερον φῶς. Ἐννοεῖται ὁμως ὅτι οἱ νέοι δὲν πρέπει νὰ ἀκούωσι τοὺς ἐθνικοὺς εἰς τὰς ἀνηθίκους ἀφηγήσεις καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ὅταν διδάσκωσι τὴν πολυθεῖαν ἢ ὅταν ἀποδίδωσιν εἰς τοὺς θεοὺς πράξεις ἀτόπους, ἀπάτας, μοιχείας ἢ βδελυροὺς ἔρωτας. Τοῦναντίον οἱ Ἑλλήνες συγγραφεῖς, κατὰ τὴν γνώμην του, ἔχουσι πολλὰ τὰ διδακτικὰ καὶ διὰ τοὺς νέους χριστιανούς. Παρέχει δὲ σειρὰν ἡθικῶν ῥητῶν, ἐξ ὧν, καθὼς καὶ ἐκ

¹ Ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ βεβαίως τὸν Ἑσπερινὸν Ὑμνον τοῦ Γρηγορίου, ὅστις εἶναι πεπονημένος ὄχι κατὰ τὴν παλαιὰν προσφῶδιαν, ἀλλὰ κατὰ τὴν τονικὴν ῥυθμοποιάν. Σ. Μ.

τῶν εἰκόνων, ὡς αὐτὸς μεταχειρίζεται, καὶ ἐκ τοῦ ὕφους του, φαίνεται πόσον ὁ Μέγας Βασίλειος κατεῖχε τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα.

Καὶ ὅταν ἀκόμη μιμῶνται τοὺς ἀρχαίους, οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς εἶναι σχετικῶς ἀπλούστεροι τῶν ἄλλων, τῶν μὴ χριστιανῶν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν εἶναι εὐχερεστέρα. Ἡ ἀπλότης αὕτη ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς χριστιανούς, διότι ἄλλως θὰ περιέστελλον ἐξ ἀνάγκης τὸν κύκλον τῶν ἀναγνωστῶν αὐτῶν εἰς μόνην τὴν τάξιν τῶν λογίων. Ὁ Λιβάνιος, ὁ διδάσκαλος καὶ βραδύτερον ἐγκωμιαστής τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις διαφερόντως ἠγάπησεν αὐτόν, ποικίλλει τὸ ὕφος του διὰ παντοειδῶν σχημάτων καὶ ἐπιτηδεύσεων, ὁ δὲ ἀπτικός του λόγος εἶναι τόσον κατὰ τεχνος, ὥστε ὁ ἀναγνώστης, καὶ πείραν ἔαν ἔχῃ ὅπωςδῆποτε τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας, μετὰ δυσκολίας δύναται νὰ παρακολουθῇ τὰ ῥητορεύματά του. Τοῦναντίον δὲ εἶναι τῷ ὄντι ἀνακουφιστικωτέρα ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἠθικῶν ὁμιλιῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἃν καὶ διαφαίνεται ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὰς μὲ ἱκανὴν ἔντασιν ἡ τέχνη τοῦ σοφιστοῦ. Καὶ ὁ Γρηγόριος προσέτι ὁ Ναζιανζηνός, ἔχει μὲν τὸν λόγον πομπώδη καὶ φλογερὸν, ἀλλ' εἶναι ὅμως εὐκολώτερος, διότι ἀποφεύγει τὰς μακρὰς περιόδους καὶ ἐκφράζεται μετὰ πάθους διὰ μικρῶν προτάσεων. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἰουλιανός, εἰς τοῦ ὁποίου τὰς συγγραφὰς διαφαίνεται ὁ αὐτοκράτωρ, γράφει κατὰ τρόπον πολὺ ὀλιγώτερον ἐπιτηγδευμένον τοῦ Λιβανίου.

Ἐν τοσοῦτῃ μὲ ὀλην τὴν ἀξίαν, ἣν οἱ πρῶτοι τῶν Χριστιανῶν ἐξηκολούθουν νὰ ἀναγνωρίζωσιν εἰς τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν πολιτισμόν, τὸ χάσμα καθίστατο ὁσημέραι εὐρύτερον μεταξὺ τῆς θριαμβευούσης Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦτο δὲ διότι τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων εἶχε προσλάβῃ ἐντελῶς ἄλλην ἔννοιαν.

Ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων τὸ ὄνομα Ἑλληνες εἶχε καταντήσῃ νὰ μὴ σημαίνῃ πλέον ὠρισμένον ἔθνος, ἀλλὰ μᾶλλον πάντας τοὺς μετέχοντας πολιτισμοῦ. Ὁ Ἀθηναῖος Ἰσοκράτης κατὰ τὸν τέταρτον π. Χ. αἰῶνα μεταχειρίζεται τὴν λέξιν Ἑλληνες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς βαρβάρους, εἰς δὲ τὸν Πανηγυρικὸν ῥητῶς λέγει ὅτι ἡ πατρίς αὐτοῦ «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».

Ὁ ἐλληνικὸς λοιπὸν οὗτος πολιτισμὸς εἶχε ταυτισθῇ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν, καὶ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μετὰ Χριστὸν Ἑλληνες ἐκαλοῦντο πλέον οἱ ἐθνικοί, οἱ μὴ Χριστιανοί. Οἱ ἀπολογηταὶ κατεφέροντο κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅμως ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ κατὰ τὴν προέλευσιν αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν ὑπόστασιν ἦτο μᾶλλον ἐλληνικὴ ἢ λατινικὴ, κατὰ δὲ τοὺς πρώτους μάλιστα χρόνους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Δύσει τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα ἐγράφοντο ἐλληνιστί. Ὁ Ἰουλιανὸς γράφων πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ ἡγωνίζετο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν Ἑλληνισμόν, διὰ τοῦτου δὲ βεβαίως δὲν ἐνόει νὰ καταστήσῃ ἐλευθέραν καὶ αὐτόνομον τὴν Ἑλλάδα. Τὸ νόημά του ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχαίου, τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἐκαλοῦντο πλέον Ῥωμαῖοι καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα μετεχειρίζοντο πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἐθνισμοῦ των. Τὸ ὄνομα τοῦτο διετήρησεν ὁ λαὸς καὶ μέχρι σήμερον, εἶναι δὲ περίεργον τὸ πρᾶγμα καὶ ἀποδεικνύει πόσῃν εἶχε δύναμιν ἡ αὐτοκρατορία ἐκείνη τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ὁποίαν πολλοὶ φαντάζονται εἰς διαρκῆ παρακμῇ. Μόνον ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πρώτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, τὸ νεαρὸν ἔθνος προσέλαβε πάλιν τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του, ὀνομασθὲν ἔθνος ἐλληνικόν, καὶ μόνον τῶρα δὲν δύναται, ὅπως ἄλλοτε, νὰ λεχθῇ

ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων εὐρίσκεται μόνον εἰς τὰ βιβλία. Καὶ πάλιν ὁμοῦς ἡ χρῆσις αὐτοῦ δὲν ἐγενικεύθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ ἀναφαίνεται ἐνίοτε εἰς πολλὰς φράσεις ἢ ὀνομασίαι τῶν Ῥωμαίων ἀναφερομένη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν. Λέγεται ἀκόμη περὶ ἀνθρώπου, ἔχοντος τέλειον τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα, ὅτι εἶναι ἀληθὴς Ῥωμῖός, ἐκδίδεται δὲ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐβδομαδιαία ἔμμετρος ἐφημερίς, ἔχουσα ὡς ἐπιγραφὴν τοῦτο τὸ ὄνομα. Οἷαν δὲ σημασίαν ἀποδίδουσιν εἰς τὴν λέξιν Deutschtum οἱ Γερμανοί, τὴν αὐτὴν περίπου ἐκφράζουσι καὶ οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς λέξεως Ῥωμοσύνη. Μόνον εἰς ἐποχάς, καθ' ἃς συνέβαινεν ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, καὶ τελευταῖον, μετὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων προσλαμβάνει ἄλλην ἔννοιαν καὶ ὅχι τὴν τῶν μὴ Χριστιανῶν. Συχνάκις συγγραφεῖς τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀναφέρουσιν ὅτι ὁ δεῖνα λόγου χάριν Σαρακηνὸς ἦτο Ἕλλην, δηλαδὴ δὲν ἦτο Χριστιανός. Ἡ ἀρχαία ἔννοια τῆς λέξεως ἐξηφανίσθη ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ νέα θρησκεία νὰ ἐπικρατῇ. Ὁ λαὸς ὁμοῦς οὐδόλως μετέβαλεν ἐθνικότητα, ὅπως ἤθελέ τις νομίσῃ ἀπατῶμενος ἐκ τῶν λέξεων. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὅτι κατ' ἐπίφασιν μόνον οἱ Ἕλληνες εἶχον γίνῃ Ῥωμαῖοι ἢ πραγματικότης διετηρήθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος ὁ χριστιανισμὸς οὐδένα πλέον εἶχε λόγον νὰ φοβῇται τὴν δύναμιν τῆς εἰδωλολατρείας. Τὴν Ἐκκλησίαν ἠπεύλουν μᾶλλον αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτῆς ἑριδες ἢ αἱ ἐξωτερικαὶ προσβολαί. Ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸν Ἀρειανισμὸν ὑπεστήριζεν ἰσχυρῶς ὁ διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Κωνσταντῖος, μὲ πάντα τρόπον προστατεύων τοὺς αἵρετικούς.

Τὴν σήμερον, ὅτε τὰ ὑλικά συμφέροντα ἀπασχολοῦσι κυριώτατα τοὺς ἀνθρώπους, δύσκολον εἶναι νὰ φαντασθῶμεν τὸ πάθος μὲ τὸ ὅποῖον οἱ πάσης τάξεως κάτοικοι μιᾶς μεγάλης πόλεως συνεζήτουν, ἂν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι ὁ Υἱὸς ἦτο ὁμοούσιος πρὸς

τὸν Πατέρα ἢ μόνον ὁμοιούσιος. Καὶ ὅμως ἡ θεολογικὴ αὕτη ἔρις, τῆς ὁποίας ἡμεῖς σήμερον ἀδυνατοῦμεν νὰ καταλάβωμεν ὅλην τὴν σημασίαν, ἦτο τότε τὸ κυριώτατον ζήτημα τὸ ἀπασχολοῦν ὁλόκληρον τὴν κοινωνίαν. Οἱ Ἕλληνες τοῦ καιροῦ ἐκείνου φαίνεται ὅτι ἦσαν ἐπιτηδείοτεροι ἡμῶν τῶν νεωτέρων εἰς τὸ νὰ ἐννοῶσι τὰ σκοτεινὰ ταῦτα νοήματα, ὅπωςδὴποτε ὅμως τὸ πρᾶγμα συνεζητεῖτο καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ εἰς τὰ σπουδαστήρια τῶν λογίων. «Ἐὰν περὶ ὀβολῶν ἐρωτήσης, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφιλοσόφησεν· ἐὰν περὶ τιμῆματος ἄρτου πύθοιο, Μείζων ὁ Πατήρ, ἀποκρίνεται, καὶ ὁ Υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δέ, τὸ λουτρὸν ἐπιτηδεῖόν ἐστιν, εἴποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν εἶναι διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί χρὴ τὸ κακὸν τοῦτο ὀνομάσαι, φρενίτιν ἢ μανίαν ἢ τι τοιοῦτον κακὸν ἐπιδήμιον, ὃ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται». Ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς θεολογικῆς μανίας, ἣτις κατεῖχε τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐστὶν ἄρα τότε τοῦ Ἀρειανισμοῦ, δὲν ἐγράφη ὑπὸ σκωπτικοῦ τινος ἀλλοθρήσκου, ἀλλ' ἐγράφη αὐτολεξεῖ ὑφ' ἑνὸς ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ἀδελφοῦ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν στερέωσιν τῆς ἐξουσίας τοῦ Κράτους, εἶναι ἔργον τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου (378-391). Ὁ Θεοδόσιος ἔσωσεν ἀπὸ ἑνὸς μεγάλου ἐξωτερικοῦ κινδύνου καὶ τοῦ Κράτους τὴν ἀπειλουμένην ἐνότητα, ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γότθων. Πρὶν ἢ παρέλθωσιν εἰκοσιν ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐξέδωκε διάταγμα κατὰ τῶν αἵρετικῶν, ἥτοι κατὰ πάντων ὅσοι δὲν ἀπεδέχοντο τὸ σύμβολον τῆς πίστεως τὸ διατυπωθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου. Ὑπεδεικνύετο δὲ εἰς αὐτοὺς διὰ τοῦ διαταγματος ἐκείνου ὅτι καὶ ἡ θεία δικαιοσύνη θὰ ἐκόλαζεν αὐτούς, καὶ ἐν τῷ παρόντι βίῳ θὰ ἐτιμωροῦντο, αἱ συναθροίσεις αὐτῶν

δὲν θὰ ἡδύναντο εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ὀνομάζωντο ἐκκλησίαι, θὰ ἐπεβάλλοντο δὲ εἰς αὐτοὺς αἱ αὐστηραὶ ποιναί, ἃς ἡ Αὐτοκρατορική του Μεγαλειότης ὑπὸ τῆς θείας Σοφίας φωτιζομένη, ἠθελε κρίνῃ πρέπον νὰ ἐπιβάλῃ. Ὁ ἀρειανὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως εὐρέθη εἰς τὸ δίλημμα ἢ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἢ τῆς ἐξορίας. Ἀνάλογα μέτρα ἐλήφθησαν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, καὶ ἐπὶ τέλους συνεκλήθη ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει δευτέρα οἰκουμενικὴ σύνοδος (381) πρὸς ἐμπέδωσιν τῶν ἐν Νικαίᾳ περὶ πίστεως δογματισθέντων.

Διὰ δευτέραν λοιπὸν φορὰν κατείχετο ἡ πλήρης ἀλήθεια, μετὰ πάθους δὲ ἐξεδόθησαν αὐστηραὶ διαταγαὶ κατὰ παντός, ὅστις ἠθελεν ἐχθρῶς ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς Ἀγίας Τριάδος, γνώμην διάφορον τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπισήμως ἀποφασισθέντων. Καὶ αὕτη ἡ θανατικὴ ποινὴ θὰ ἐπεβάλλετο εἰς τινὰς περιστάσεις, ἀλλ' ὁ νόμος σπανίως ἐφηρμόζετο ἐν ὅλῃ τῇ αὐστηρότητι, σκοπὸς δὲ τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο νὰ ἐμπνεύσῃ μᾶλλον διὰ τῶν τοιούτων μέτρων τὸν φόβον τῆς ἁμαρτίας ἢ νὰ κολάσῃ αὐτήν. Ἦτο δὲ τῷ ὄντι εὐερέθιστος ὁ Θεοδόσιος, ἀλλὰ σκληρὸς δὲν ἦτο. Ἡ δεινὴ τιμωρία, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν εἰς τοὺς στασιάσαντας Θεσσαλονικεῖς, θανατώσας χιλιάδας ἐξ αὐτῶν, ἀποτελεῖ ἀτυχὲς ἐπεισόδιον τῆς βασιλείας του ἕνεκα τοῦ ὁποῖου ὑπεβλήθη εἰς εἰλικρινῇ μετάνοιαν καὶ ταπείνωσιν.

Ἀποκαταστήσας ὁ Θεοδόσιος τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπῆρесе συγχρόνως καὶ ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας πᾶσαν εἰς αὐτὴν ἀπομένουσαν ἐξωτερικὴν δύναμιν. Ἦτο πλέον ἱκανῶς ἰσχυρά ἡ Ἐκκλησία, ὥστε νὰ «ἀναγκάζῃ εἰσελθεῖν». Αὐστηρῶς ἀπηγορεύθησαν αἱ θυσίαι, αἵτινες ἦσαν ἀνεκταὶ ἕως τότε, διότι ἐθεωροῦντο ὡς δῆθεν λαϊκαὶ πανηγύρεις, πολλοὶ δὲ ναοὶ κατεστράφησαν ἢ τοῦλάχιστον ἐκλείσθησαν. Οἱ νέοι χριστιανοὶ ἦσαν ἀπειράριθμοι, διότι ὀλίγοι ἐκ τῶν ἐθνικῶν εἶχον τὴν διάθε-

σιν νὰ ὑποφέρωσι τὰ πάνδεια μαλλον ἢ νὰ ἀλλάξωσι τὴν πίστιν αὐτῶν, ὅπως ἔκαμνον οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν. Αἱ θρησκευτικαὶ των πεποιθήσεις δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυραὶ ὥστε νὰ ὑποβληθῶσι χάριν αὐτῶν εἰς μαρτύρια, οὐδὲ ἐδασάνιζεν αὐτοὺς ὁ φόβος αἰωνίου κολάσεως ἕνεκα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ περὶ τὴν πίστιν ὀλιγωρίας των.

Οὕτω λοιπὸν πλῆθος ἀνθρώπων προσήρχετο τότε εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἐπιζητούντων διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὴν ἐν τῷ βίῳ ἡσυχίαν των, οἱ δὲ νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν ἀσφυκτικῶς ἐπληροῦντο κατηχουμένων. Ἄλλως δὲ καὶ ἡ ὁμοιότης πολλῶν λεπτομερειῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας πρὸς τὰς ἰδέας τῆς παλαιᾶς θρησκείας των, διηυκόλυνε τὴν ἀποστασίαν, ὅπως λ.χ. ἡ ὁσημέραι ἐπιτεινομένη λατρεία τῆς Παναγίας. Οἱ ἐθνικοὶ οἱ ἐπιμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν θρησκείαν, ἔσκωπτον τὴν νέαν ταύτην Κυθελὴν ἢ Ἰσιν, ὅπως τὴν ὠνόμαζον, καὶ μετὰ δυσαρρεσκείας ἔβλεπον τὴν νέαν λατρείαν ἀντιποιοιμένην ἀποκλειστικῶς πᾶσαν ἐν τῇ πολιτείᾳ δύναμιν. Ἡ Ῥώμη, ἀποδεχομένη ἐλευθέρως πᾶν ξένον θρήσκευμα, εἶχε γίνῃ κοσμοκράτειρα, ἐν ᾗ τώρα μία μόνη πίστις ἀπεκλήρωνε πᾶσαν ἄλλην! Τὰς αὐτὰς κατὰ βάθος ἰδέας εἶχον καὶ ὅσοι ἐκ τῶν χριστιανῶν εἶχον ἀσπασθῇ τὸν χριστιανισμόν μόνον κατ' ἐπίφασιν· διετήρησαν ἐξωτερικοὺς τινὰς τύπους τῆς παλαιᾶς των θρησκείας, δι' ὃ καὶ κατηγοροῦντο ὅτι ἄφινον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ των ἔχνη τῆς εἰδωλολατρείας.

Ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία ηὐξάνετο εἰς δύναμιν καὶ εἰς ἔκτασιν, εὐχολον ἐπομένως ἦτο νὰ προέλθῃ εἰς τὸ ἐξῆς σύγκρουσις μεταξὺ τῶν ἡγετῶν αὐτῆς καὶ τῶν ἀρχόντων τοῦ Κράτους. Ἐν τῇ Δύσει ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸ νὰ οἰκαιοποιῇται ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος περισσοτέραν ἐκαστοτε ἐκ τῆς ἐξουσίας, ἣτις ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς κοσμικοὺς ἡγεμόνας. Τὸ δυσχερὲς ζήτημα, τὸ ὁποῖον εἶχε προκύψῃ, τίς ἐκ

τῶν δύο ἐν τῇ πόλει τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἔπρεπε νὰ ἔχῃ τὴν πρώτην θέσιν, ὁ πάπας ἢ ὁ αὐτοκράτωρ, ἐλύθη κατὰ τρόπον πρακτικὸν διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν αὐτοκρατόρων ἐν Μεδιολάνῳ ἢ ἐν Ῥαβέννῃ. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ λύσις τοῦ ζητήματος εἶχεν ἀναβληθῇ ἐπὶ τινα χρόνον, διότι οἱ πρῶτοι αὐτοκράτορες ἐπ' ὀλίγον μόνον διέτριβον ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ἔμενον ὡς ἀρχιστράτηγοι εἰς τὰ στρατόπεδα. Ἄλλ' ὅτε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου (395) διηρέθη εἰς δύο τὸ κράτος, ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ἀρκαδῖος, ἔμεινε σχεδὸν διαρκῶς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ. Ἐπειδὴ δὲ ἀφ' ἐτέρου τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε γίνῃ ἰσχυρότερον πάσης ἄλλης ἐν τῇ Ἀνατολῇ πνευματικῆς ἀρχῆς, ἡ σύγκρουσις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ βραδύνῃ. Ἀπέναντι τοῦ Ἀρκαδίου ὠρθοῦτο ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις, διδάσκαλος ὢν τῆς ἐν ἀποκαλύψει ἀληθείας, συνησθάνετο ὅτι εἶχε τὸ καθήκον χωρὶς δι' ὅλου νὰ ἀποβλέπῃ πρὸς τὰ πρόσωπα, νὰ συγκρατῇ τὰς ὑγιεῖς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς.

Δὲν ἐπεζήτηι ὁ Χρυσόστομος νὰ γίνῃ ἡγεμὼν τῆς Ἐκκλησίας περιβεβλημένος μὲν λαμπρότητα καὶ δύναμιν κοσμικὴν, ταπεινῶνων δὲ ἐνώπιόν του βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορας· ἢ κατὰ τοῦ Ἀρκαδίου ἀντιπολίτευσις τοῦ ἦτο ζήτημα χριστιανικῶν ἀρχῶν, εἶχε δὲ ὡς βάσιν τὴν εὐσέθειαν αὐτοῦ καὶ τὸν ἀσκητισμόν. Ἦτο ῥήτωρ τῷ ὄντι δημοφιλὴς διότι οἱ λόγοι του δὲν μετεωρίζοντο εἰς θεωρίας, ἀλλ' εἶχον πρακτικὸν χαρακτῆρα, ὕψωνε δὲ τὴν εὐγλωττον φωνὴν του ἐναντίον τῆς πολυτελείας καὶ τῆς ἀναισχυντίας ἣτις τότε ἐπεκράτει. Ἐκεραυνοδόλει ἀπὸ τοῦ ἁμῶντος τοὺς κληρικοὺς τοὺς παραδαίνοντας τὰ καθήκοντά των, τὰς μοναζούσας ἀδελφάς, αἵτινες μετὰ τόσης φιλαρεσκείας ἐφόρουν τὰ εὐτελῆ των ἱμάτια, ὥστε αἱ ἑταῖραι βλέπουναι ὅτι αἱ ἀδελφαὶ συνηγωνίζοντο πρὸς αὐτάς, μετεχειρίζοντο ὡς δέλεαρ

τὴν θρησκευτικὴν περιβολήν, καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς ἐπισκόπους τοὺς διάγοντας βίον σπάταλον καὶ ἀνήθικον. Κατεφέρετο κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν γυναικῶν πάσης κοινωνικῆς τάξεως. Κατηγορεῖ τὴν χρῆσιν τῶν ἐνωτίων· πόσῃ βέλτιον, ἔλεγε, νὰ διατρέφωσιν αἱ πλούσιαι γυναῖκες ψυχὰς πεινώσας παρὰ νὰ τιτρώσκωσι τοὺς λοβοὺς τῶν ὧτων! Πόσας γαστέρας παρέρχονται πεινώσας, πόσα σώματα γεγυμνωμένα! Ἀπεχθάνεται τοὺς βοστροχισμοὺς τῆς κόμης (φαίνεται ὅτι ἐκπαλαι τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ καλλωπισμοῦ τῆς κόμης πολὺ ἐσκανδάλιζε τοὺς σοβαρωτέρους τῶν ἀνδρῶν), τὰ χρυσόπαστα σανδάλια καὶ πρὸ πάντων τὰ ψιμύθια. Καὶ πανταχοῦ μὲν ἐθεώρει βλαβερὸν πρᾶγμα τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν χρυσοφορίαν, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐκκλησίαν.

Αἱ κατηγορίαι αὗται προσέβαλλον κυρίως τὴν βασίλισσαν Εὐδοξίαν, ἣτις ἦτο ἡ ψυχὴ ἐνὸς κύκλου γυναικῶν ὧν ἡ διαγωγή, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς ἐπικρίσεις. Τῆς αὐτῆς τὸ παράδειγμα ἠκολούθουν μετὰ ζήλου οἱ ἐν ἀξιωμασίᾳ καὶ οἱ πλούσιοι τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ λεγομένη ἀνατολικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ πολυτέλεια τῆς Βυζαντινῆς αὐτῆς, δὲν εἶναι δι' ὅλου ἀνατολική. Οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ μεγιστάνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠκολούθησαν τὰς παραδόσεις τῶν πλουσίων Ῥωμαίων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ δὲ ξένοι ἡγεμόνες, οἱ τόσον εἰς τὴν πολυτέλειαν ἐπίρρεπεις, ἔλαβον ὡς παράδειγμα τὴν χλιδὴν τῆς αὐτῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἣτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Αὐρηλιανοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁργανοῦται διὰ κανονισμῶν οἵτινες εἶναι αὐτόχρημα νόμοι.

Αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας κάμνει ὁ Χρυσόστομος περὶ τῆς πολυαρίθμου ὑπηρεσίας τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν πλουσίων, συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰς ἰδέας τῶν στωϊκῶν φιλοσό-

φων τῆς παλαιᾶς Ῥωμῆς. Γίνονται αὐτοὶ δοῦλοι, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὅσοι ἔχουσιν ἀνάγκην διὰ νὰ ζήσωσι τόσων μαγείρων, ναυτῶν, βοσκῶν, ἱπποκόμων καὶ δούλων· δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον νὰ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὀλιγώτερον ἐλεύθερον, ὅσον αἱ πολλαὶ ἀνάγκαι. Τοιαύτας ἰδέας καὶ τοιαύτας νουθεσίας εἶχεν ἤδη ἐκφράσῃ ὁ Ἰουλιανός, ἀλλὰ τῶρα ὁμοίως ὁ ἀνῆθικος βίος τῆς αὐτῆς προσβάλλεται ὑπὸ ἰσχυροῦ ὑπηκόου.

Οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος ἐναντίον τῆς βασιλείσης καθίσταντο ὁσημέραι σαφέστεροι, δὲν ἤρκει δὲ πλέον, ὅπως πρότερον, πρὸς κάλυψιν τῶν πραγμάτων, ἡ σιγή ἢ ἡ ὑποκριτικὴ προσποίησις ὅτι οἱ προσβαλλόμενοι συνεμερίζοντο δῆθεν τὰς εὐσεβεῖς σκέψεις τοῦ ἱεράρχου. Ὁ Ἀρκάδιος παρακινούμενος ὑπὸ τῆς συζύγου του καὶ ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῶν ἐξοχωτέρων ἀντιπροσώπων καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, δὲν ἐδίστασε νὰ εὕρῃ μίαν πρόφασιν ὅπως ἐξορίσῃ τὸν Χρυσόστομον ἐκ τῆς πρωτευούσης· ὁ ἐπίμονος ἱερεὺς ὅστις ἀδιαλείπτως ἐπέκρινε τὴν κοινωνικὴν ἀνισότητα ὡς ἄδικον, ὡς ἀντίθετον πρὸς τὴν Εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν, ἦτο ἐπικίνδυνος εἰς τὸ Κράτος. Τὴν πρόφασιν ταύτην ἐνίσχυσαν καὶ συκοφαντικαὶ τινες διαδόσεις περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ πατριάρχου, καθὼς καὶ ἡ διαγωγὴ του εἰς τὴν ὑπόθεσιν στασιωτῶν τινων μοναχῶν ἐξ Αἰγύπτου. Ὁ αὐτοκράτωρ συνεκάλεσε σύνοδον ἣτις τὸν κατεβίβασεν ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου.

Τότε πλέον κατεδείχθη πόσον ἦτο δημοφιλὴς ὁ πατριάρχης, ὅστις ζῶν καὶ αὐτὸς ἐν λιτότητι ἐλατρεύετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν συνετέλεσεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν δούλων οἵτινες κατὰ τοὺς πρώτους τῆς αὐτοκρατορίας χρόνους ἦσαν πολυαριθμότατοι. Ἄν ὁ χριστιανισμὸς ὑπερίσχυσε διὰ τῆς τάξεως ταύτης τῶν ἐλευθέ-

ρων ἐργατῶν, καὶ ἐκεῖνοι ὅμως εἰς τὰ νέα χριστιανικὰ διδάγματα ὤφειλον τὴν κοινωνικὴν των θέσιν. Πολλάκις ὁ πατριάρχης εἶχεν ὁμιλήσῃ ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τοὺς εἶχε τάξει ὑπεράνω των πλουσίων. Οἱ ἐργάται ἀπέδειξαν ἐμπράκτως τὴν εὐγνωμοσύνην των· ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐστασίασε καὶ ἐξηνάγκασε τὸν διάδοχον πατριάρχην, ὄργανον τοῦ αὐλικοῦ κόμματος, νὰ φύγῃ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν ἀρχαίαν του ἑδραν. Συνέβη τότε καὶ σεισμός, ὅστις κατεφόβισε τὸν λαὸν ἀποδίδοντα τὸ γεγονός εἰς τὴν θεῖαν ὀργήν. Οὕτως ἀνέβη καὶ πάλιν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Χρυσόστομος.

Ἄλλ' ὁ εὐθύς καὶ χρηστὸς πατριάρχης δὲν ἤξευρε νὰ κάμνῃ ὑποχωρήσεις, ἐπανελθὼν δὲ εἰς τὴν προτέραν του θέσιν δὲν ἐνόει νὰ κλείσῃ τὸ στόμα, ἀλλ' ἐξηκολούθησε πράττων ὅτι ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο καθήκον του νὰ πράττῃ· ὅθεν μετ' ὀλίγα ἔτη ἡ σύνοδος τὸν κατεδίκασε καὶ πάλιν. Τώρα ὅμως ἀπήχθη ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ κράτους, κατεστάλῃ διὰ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως πᾶσα ἀπόπειρα ἀντιστάσεως ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ, ὁ δὲ ἱεράρχης παρέμεινεν ἀκόμῃ ἐπὶ τρία ἔτη ἐξόριστος εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἴσχυσεν οὔτε τοῦ πάπα ἢ ἐπέμβασις οὔτε αἱ παραστάσεις τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως, ὅστις ὑπεδείκνυεν εἰς τὸν ἀδελφόν του ὅτι ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ὤφειλε νὰ συμμορφώνηται πρὸς τὰς δογματικὰς ἀποφάσεις τοῦ κλήρου. Καὶ ὅταν ἀκόμῃ πεντήκοντα ἔτη μετὰ τὸν κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἀγῶνα ἡ κυβέρνησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, πάλιν ἐνίκησεν ἡ κυβέρνησις, ἀλλὰ τώρα ὅμως ἡ νίκη αὕτη ἔσχε πολὺ δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Οἱ

ήττηθέντες δηλαδή ὁπαδοὶ τοῦ πατριάρχου, οἱ Μονοφυσῖται, οἵτινες ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ ἀνεγνώριζον μόνον θείαν φύσιν, ὅχι δὲ καὶ ἀνθρωπίνην, προσεῖλκυσαν εἰς ἑαυτοὺς, παρὰ τὴν ἐπιβληθεῖσαν καταδίκην ὑπὸ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου, πλείστους ὁπαδοὺς ἐν Συρίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ἔνθα ἀνέκαθεν τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα προσελάμβανον μεγίστην σημασίαν, οὕτω δὲ τὸ πλούσιον καὶ ἰσχυρὸν ἐκεῖνο τμήμα τοῦ κράτους ἀπεσπάσθη ἀπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως.

Ἡ ὑπεροχὴ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ὑπεράνω τῆς Ἐκκλησίας διετηρήθη πάντοτε ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι περὶ τὰ τριάκοντα ἔτη μετὰ τὴν ἐξορίαν τοῦ Χρυσσοστόμου ἄλλος αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ ὑποβληθῇ εἰς μετάνοιαν ἐνώπιον τῶν ὁσίων ἐνὸς ἱερέως ὃν εἶχον ἀδικήσῃ οἱ γονεῖς του, ἀλλ' ἡ τελετὴ αὕτη οὐδόλως ἐμείωσε τὴν δύναμιν τοῦ ἡγεμόνος. Ἦτο μὲν πάντοτε ὁ πατριάρχης ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡδύνατο νὰ ἀνθίσταται, ὡς αἰετὶ ἐνόμιζεν ὅτι ἐκινδύνευον τὰ δόγματα τῆς πίστεως, ἀλλ' ἡ δρᾶσις αὐτοῦ δὲν εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἄλλως δὲ τὸ πλείστον τοῦ κλήρου εἶχεν ἤδη ἀποστῇ ἀπὸ τοῦ ἀσκητισμοῦ, ὅστις περιωρίσθη πλέον εἰς τὰ μοναστήρια. Ἡ στρατευομένη λοιπὸν Ἐκκλησία δὲν ἦτο εἰς τὸ ἐξῆς εἰς κατάστασιν νὰ ἀντιτάξῃ δύναμιν ἰσχυρῶς ὀργανωμένην εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ Ἐκκλησία, ὁ στρατὸς καὶ ἡ διοίκησις ἀπετέλεσαν ἕκτοτε τρεῖς χωριστὰς δυνάμεις, οἵτινες ὁμῶς ὑπήκοον εἰς μίαν καὶ μόνην θέλησιν, οὕτω δὲν ἐπῆλθε μετὰ τὴν Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως χωρισμὸς πολὺ σπουδαιότερος ἐκείνου ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπέλθῃ διὰ τῆς ὕλικῆς διαιρέσεως τῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο τμήματα.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου ἠπειλήθησαν ὑπὸ τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ διὰ κινδύνου πολὺ μεγαλυτέρου ἢ τουλάχι-

στον πολὺ ἀμεσωτέρου, ἢ ὅσον ἦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ κλήρου. Δὺς κατ' ἐπανάληψιν ἡ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς ἐκινδύνευσε νὰ πέσῃ εἰς τὰς χεῖρας βαρβάρων, ὅπως ὀλίγον βραδύτερον συνέβη εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως. Περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος οἱ Γότθοι ἦσαν σχεδὸν κύριοι τῆς κυβερνήσεως, ὅτε ὁ λαός, ὅστις ἐμίσει τοὺς Γερμανοὺς περισσότερο ἀκόμῃ ὥς Ἀρειανούς παρὰ ὥς βαρβάρους, κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξῃ τὸ τμήμα ἐκείνο τοῦ στρατοῦ τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο ἤδη ἐν τῇ πόλει. Συγχρόνως δὲ εἰς ἐκ τῶν Γότθων ἀρχηγῶν τῶν μισθοφόρων τῶν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος, κατέστρεψε τὸν στόλον τῶν ὁμοεθνῶν του. Ἀπὸ πολλοῦ ἤδη οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἠκολούθουν τὴν πολιτικὴν τοῦ νὰ σπεύρωσι δι' ἐπιτηδεῖων ἐνεργειῶν τὴν διαίρεσιν μεταξὺ τῶν βαρβάρων ἐθνῶν ἅτινα ἠπεύλουν τὰ σύνορα, καὶ νὰ ἐγκαταλείπωσιν εἰς αὐτὰ ὀλίγα τεμάχια ἐκ τῶν μεθοριακῶν χωρῶν τοῦ κράτους. Τῶν βαρβάρων τούτων συμφέρον ἦτο ἡ γενικὴ ἀσφάλεια, καὶ συγχρόνως ἐχρησίμευον αὐτοὶ ὥς προφυλακὴ κατὰ πάσης νέας βαρβαρικῆς ἢ ληστρικῆς ἐπιδρομῆς, ὅσάκις δὲ συνέβαινε νὰ μὴ εἶναι ἐπαρκὴς ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ κράτους, ἡ κυβέρνησις δὲν ἐδίσταζε νὰ πληρώνῃ φόρον εἰς αὐτούς. Ἄλλως δὲ τοὺς βαρβάρους εἴλκυε πολὺ μᾶλλον ἡ Δύσις ὥς ἀσθενεστέρα, καὶ διότι ἐκεῖ ἐπιμόνως ὑπερίσχυον οἱ Γότθοι. Ὁ χεῖμαρρος λοιπὸν τῶν ἐπιδρομῶν ἐπετρέπετο ὅπως ὅποτε ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Πρὸ παντὸς ὅμως ἐπεζητήθη ἡ ἐξασφάλισις τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους διὰ τῆς ὕλικῆς εὐημερίας καὶ τῆς στρατηγικῆς δυνάμεως τῆς πρωτεύουσας· τοῦτο δὲ καὶ ἐπετεύχθη. Ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε κατασταθῇ ἡ πλουσιωτάτη καὶ ἰσχυροτάτη πόλις τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις οἱ κάτοικοι αὐτῆς εἶχον εὐκολίας, τὰς ὁποίας πολλαὶ πρωτεύου-

σαι τῆς νεωτέρας Εὐρώπης δὲν ἀπέκτησαν παρὰ μόνον κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Οὕτω λόγου χάριν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' (408 - 450) ὁ ἑπαρχος τῆς πρωτεύουσας Κῦρος ὁ Πανοπολίτης ἐφρόντιζεν ὥστε κατὰ τὴν ἐσπέραν νὰ φωτίζονται ἐπαρκῶς αἱ ὁδοὶ καὶ τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα. Τόσον δὲ πυκνὸς ἦτο ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως, ὥστε τὰ τείχη τοῦ Κωνσταντίνου, τῶν ὁποίων ἡ ἑκτασις ὅταν ἐκτίζοντο κατέπληττε τοὺς περὶ αὐτόν, εἶχον ἀποβῆ ἰσχυρὰ πολὺ στενά. Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος, ὅστις εἶχε κτισθῆ ὑπὸ τὴν δραστηρίαν διεύθυνσιν τοῦ Ἀνθεμίου, τοῦ εὐφυοῦς ἐκείνου ἀνδρὸς ὅστις ἐκυβέρνησε τὸ Κράτος κατὰ τὴν ἀνηλικιότητά τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β', ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ τὸν πληθυσμὸν ἑνὸς ἑκατομμυρίου ψυχῶν, ἐκτὸς δὲ τούτου ἦτο ὑποδομημένος εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθιστᾷ ἀπὸρθητον τὴν πόλιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ξηρᾶς, τοῦ μόνου μέρους ἐξ οὗ ὁ κίνδυνος ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ σοβαρὸς διὰ τῶν πολεμικῶν μηχανημάτων τὰ ὅποια ἦσαν τότε ἐν χρήσει. Τὸ κυριώτατον μέρος τῶν ὀχυρωμάτων ἐκείνων σώζεται ἀκόμη, διότι μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας τὰ τείχη ἀδιαλείπτως ἐπεσκεύαζοντο ὁσάκις ἤθελον βλαβῆ ὑπὸ τῶν σεισμῶν. Καὶ οἱ Τούρκοι δὲ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐφρόντιζον ὥστε νὰ διατηρῶνται ἐν καλῇ καταστάσει ἕως οὗ, ἕνεκα τῆς τελειοποιήσεως τοῦ πολιορκητικοῦ πυροβολικοῦ καὶ τῆς πρωϊούσης καταπτώσεως τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἔπαυσαν πλέον νὰ ἐπισκευάζωνται.

Πρὸς τοὺς λιθίνους ἐκείνους ὀγκους πρέπει τις νὰ ἀποδiléπῃ μὲ τὸ αὐτὸ αἶσθημα μὲ τὸ ὅποιον παρατηρεῖ τὸ σιδηροῦν κιβώτιον τὸ ὅποιον ἔσωσεν ἀπὸ δεινῆς πυρκαϊᾶς πολύτιμα χαρτία καὶ τὰ ἀπέδωκε καψαλισμένα, συνεστραμμένα, καὶ ἡκρωτηριασμένα ἀκόμη, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε σώα καὶ οἱ στερεοὶ ἐκεῖνοι ὀγκοὶ ἔσωσαν καθ' ὅμοιον τρόπον τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν. Ὁ ἐχθρὸς ὁ ἐρχόμενος ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἐφθανε κατὰ πρῶτον

ἐνώπιον μιᾶς βαθείας τάφρου τῆς ὁποίας ἡ πρὸς τὴν πόλιν πλησιεστέρα πλευρὰ ὑπερησπίζετο ὑπὸ ἐνὸς θωρακίου· κατόπιν ἤρχετο ἐλεύθερος χώρος ἐν ᾧ ἐλάμβανε θέσιν ἡ πρώτη γραμμὴ τῶν ὑπερασπιστῶν· μετὰ τοῦτον ὠρθοῦτο ὕψηλὸν καὶ παχὺ τείχισμα ἀκολουθούμενον ὑπὸ γηπέδου, ὅπου ἡδύνατο ἐλευθέρως νὰ κινῆται ὁ στρατός· ἐπὶ τέλους δὲ ὑπῆρχε τὸ ὕψηλότερον καὶ ὀγκωδέστερον τείχος ὅπερ ἦτο διπλασίως παχύτερον καὶ σχεδὸν κατὰ ἡμιόλιον ὕψηλότερον τοῦ προηγουμένου τειχίσματος. Τὸ ὅλον ἀπετέλει μίαν ὀχύρωσιν κλιμακῆδὸν διατεταγμένην εἰς πέντε τμήματα, ἐν γιγάντειον ἀμυντικὸν σύμπλεγμα πλάτους ἐξήκοντα περίπου μέτρων καὶ ὕψους εἴκοσι μέτρων καὶ πλέον, ἐκτὸς τῶν εἰκοσιτεσσάρων πύργων ὅτινες ὑπερέκειντο τοῦ ὀχυρώματος. Τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς νότον τμήματα τῆς πόλεως, τὰ παράλια, ἐπροστατεύοντο ὡσαύτως ὑπὸ τειχῶν· ὁ λιμὴν, ὁ Κεράτιος κόλπος, ἡδύνατο ἐξαίρετα νὰ ἀποκλεισθῇ διὰ βαρείας ἀλύσειως.

Τεράστια δεξαμεναὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπόγειοι μετὰ θόλων οὓς ὑπεβάσταζον ἑκατοντάδες κίωνων, ἀπέκλειον πάντα φόβον τοῦ νὰ ἐξαναγκασθῶσιν ἕνεκα δίψης οἱ πολιορκούμενοι εἰς παράδοσιν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ὑπογείου ἐκείνου μνημείου τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὅλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἐξῆς, προξενεῖ εἰς τὸν ἐπισκέπτην θαυμασμόν, συγχρόνως δὲ καὶ φόβον, διὰ τὴν ὑγρὰ ἀτμοσφαῖρα παρατηρῆ τὰς ἀμυδρῶς φωτιζομένας ἀτελευτήτους σειρὰς τῶν κίωνων. Ὑπάρχει δημώδης παράδοσις περὶ ἐνὸς ὑπογείου παλατίου μὲ χιλίους καὶ ἓνα κίονας, ἡ δὲ λαϊκὴ φαντασία νομίζει ὅτι ὑπὸ τοὺς σιγηλοὺς ἐκείνους θόλους κατοικοῦσι κακοποιὰ πνεύματα μυστηριωδῶς ἐξαφανίζοντα τοὺς ἐπισκέπτας. Τὰ φαντάσματα ὅμως ταῦτα δὲν φοβίζουσι τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Δύσεως, ὅτινες θεωροῦσι τὸ ὑπόγειον ἐκεῖνο κτίσμα ὡς τὸ ἀρι-

στον μνημείον τὸ ὁποῖον ὑπάρχει διὰ τὴν μελέτην τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τῆς Νέας Ῥώμης.

Εὐκολον εἶναι νὰ ἐννοηθῇ διὰ τί ὁ Ἀττίλας, ἅψ' οὐ τρεῖς κατὰ τὸ ἔτος 441 ἐνίκησε τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ κατέστρεψε διὰ πυρὸς καὶ αἵματος τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην, ἐσταμάτησε τὴν θριαμβευτικὴν του πορείαν ὅταν εὐρέθῃ ἐνώπιον ἐνὸς τοιούτου φρουρίου. Ἐρκέσθη μόνον εἰς μίαν μεγάλην πολεμικὴν ἀποζημίωσιν.

Ἡ Ἀνατολὴ λοιπὸν ἐπιτυχῶς ἀντέστη καὶ εἰς τοὺς βαρβάρους καὶ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κλήρου, κατὰ τὴν διπλὴν δὲ ταύτην ἐπιτυχίαν πλεονεκτεῖ τῆς ἐν παρακμῇ εὐρισκομένης αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ τῆς νέας καὶ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἐπιτείνεται ἀκόμη περισσότερον. Καὶ ἡ γλῶσσα δεικνύει σαφῶς ὅτι τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος εἶχεν ἀντικατασταθῇ διὰ κράτους ἑλληνικοῦ. Εἶδομεν ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἀπέτυχεν ἀποπειραθεὶς νὰ ἀναστήσῃ τὸν ἑλληνισμόν, ἦτοι τὸν εἰδωλολατρικὸν πολιτισμόν· ὁ θριαμβεῦν χριστιανισμὸς δὲν ἦτο πλέον δυνατόν νὰ καταβληθῇ. Ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἥτις δὲν ἦτο δι' ὅλου ἐχθρική πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν, ἔμελλεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ κατασταθῇ ἰσχυροτέρα τῆς ἐπισήμου γλώσσης τοῦ κράτους, τῆς λατινικῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ φίλος αὐτοῦ Λιβάνιος ἐλυπεῖτο διότι ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐτιμᾶτο πλειότερον τῆς ἑλληνικῆς. Τῆς λατινικῆς ἡ γνώσις ἦνοιγε τὰς ὁδοὺς τῶν ἀξιωματῶν καὶ τῆς εὐπορίας, ἐν ᾧ οἱ σπουδάζοντες τὴν ἑλληνικὴν, τὴν ἐσπούδαζον χάριν αὐτῆς καὶ μόνον. Ἐφοβεῖτο ἕνεκα τούτου ὁ Λιβάνιος μήπως ἤθελεν ἐντελῶς παύσῃ ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Ὁ δὲ Χρυσόστομος, ὁ μαθητὴς τοῦ Λιβανίου, ὁμολογεῖ ὅτι οἱ γινώσται τῆς λατινικῆς ἰσχύουσιν ἐν τῇ αὐτῇ καὶ ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ διαθέτωσι τὰ δημόσια ἀξιώματα. Τὸ πλεονέ-

κτημα ὅμως τοῦτο τῆς λατινικῆς γλώσσης δὲν προήρχετο μόνον διότι ἐκείνη ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς αὐλῆς, κατὰ τὴν βαρύθυμον παρατήρησιν τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καὶ διότι ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀπέραντος διοικήσεις τῆς αὐτοκρατορίας ἀπῆται μέγα πλῆθος δημοσίων λειτουργῶν, διὰ τοῦτο δὲ πολλοὶ νέοι Ἕλληνες ἤρχοντο νὰ σπουδάσωσι τὰ νομικά, ὥστε ἠναγκάζοντο νὰ ἐκμανθάνωσι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐν ἣ τὰ νομικά ἐδιδάσκοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μέχρι δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνος πάντες οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ὤφειλον τὴν ἐπίσημον ἐκείνην γλῶσσαν νὰ μεταχειρίζονται ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν καθηκόντων των καὶ νὰ τηρῶσι τὸν ῥωμαϊκὸν νόμον, καθ' ὃν οὐδεμία διαθήκη ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος ἂν δὲν ἦτο λατινιστὶ συντεταγμένη.

Ἄλλ' ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐπιφαίνονται ἤδη σημεῖα δηλοῦντα ὅτι ἤρχιζε καὶ ὥς πρὸς τοῦτο μία ἀντίδρασις. Τότε δηλαδὴ ἐκωδικοποιήθησαν οἱ νόμοι καὶ τὰ διατάγματα τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Τῆς συναγωγῆς ταύτης ἡ γλῶσσα εἶναι μὲν βεβαίως ἡ λατινικὴ, καὶ δὲν ἦτο δυνατόν ἄλλως νὰ γίνῃ, τοῦλάχιστον διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐξεδίδετο ἐν ὁνόματι τῶν δύο αὐτοκρατόρων, τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως, ἀλλ' ὅμως τὸ περιεχόμενον τῆς συναγωγῆς δεικνύει ὅτι τὰ πράγματα εἶχον ἤδη κατὰ πολὺ μεταβληθῇ. Ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κειμένῳ πολλαὶ ἑλληνικαὶ λέξεις, δὲν ἀναγράφονται δὲ πλέον αἱ διατάξεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν διαθηκῶν. Ὅμοια τεκμήρια ποριζόμεθα καὶ ἐκ τοῦ ὡσαύτως ἐπὶ Θεοδοσίου Β' ἱδρυθέντος Πανδιδακτηρίου· τὸ ἀνώτατον ἐκεῖνο ἐκπαιδευτήριον περιελάμβανε δεκαπέντε μὲν καθηγητὰς τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ φιλολογίας, δεκαπέντε δὲ τῆς λατινικῆς, ὥστε αἱ δύο

γλῶσσαι ἐλογίζοντο πλέον ὥς ἔχουσαι ἴσην τάξιν ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν μεγαλοπρεπῶς κτισθέντων τειχῶν τῆς πόλεως ἀποδεικνύουσι τὸ πρᾶγμα, διότι καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη δύο μὲν ἀπλούστεροι ἑλληνικοὶ ἐξάμετροι, τρεῖς δὲ πομπῶδεις λατινικοὶ δηλοῦσιν ὅτι ἐπὶ Θεοδοσίου ἐπεσκευάσθησαν τὰ ὀχυρώματα τὰ ὅποια κατέστησαν τὴν πόλιν πραγματικὸν φρούριον. Μετὰ τοὺς χρόνους τούτους δὲ ἀναγράφεται πλέον λατινικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν τειχῶν, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ ἑπαρχος τῆς πόλεως Κύρος ὁ Πανοπολίτης, περὶ οὗ καὶ ἀνωτέρω ἔγινε λόγος, ἑλληνιστὶ συνέτασσε τὰς πρακηρύξεις του, ἔνεκα δὲ τοῦ νεωτερισμοῦ τούτου ἔλαβε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν «ἡμέτερος Δημοσθένης».

Μετὰ ἓνα αἰῶνα, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἡ λατινικὴ δὲν ἦτο πλέον ἢ ἀποκλειστικὴ γλῶσσα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἐξεδόθη μὲν ὑπ' αὐτῆς λατινιστὶ τὸ Corpus juris, ἀλλ' αἱ προσθήκαι αἱ συμπληροῦσαι αὐτό, τουτέστιν αἱ Νεαραί, ἐγράφησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνιστί, ὅπως δὲ λέγει τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς ἐβδόμης Νεαρᾶς, «οὗ τῇ πατρίῳ φωνῇ (τῇ λατινικῇ) τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἐλλάδι (ἐλληνικῇ), ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γινώριμον, διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας». Τὴν βαθμιαίαν ὑποχώρησιν τῆς λατινικῆς σαφῶς ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι κατ' ἐπανάληψιν μετεφράσθησαν ἑλληνιστὶ οἱ λατινικοὶ κώδικες· αἱ μεταφράσεις αὗται χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Πρέπει δὲ καὶ τοῦτο νὰ μνημονευθῇ ὅτι ἐπὶ Ἀναστασίου (491 - 518) ἡ ἀξία τῶν νομισμάτων δὲν ἐδηλοῦτο πλέον διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, ἢ ἄλλῃ ὁμῶς ἐπιγραφῇ, ἢ ὅποια δὲν εἶχε μεγάλην πρακτικὴν σημασίαν ὥς πρὸς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ νομίσματος μεταξὺ τοῦ λαοῦ, μόνον μετὰ ἓνα αἰῶνα ἐχαράσσετο ἑλληνιστί.

Δυνάμεθα λοιπὸν ἀσφαλῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπὸ τῆς δευτέ-

ρας πεντηκονταετίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ ἔκλειψις τῆς λατινικῆς γλώσσης ἦτο μόνον ζήτημα χρόνου, καὶ ὅτι ἔκτοτε ἡ ἑλληνικὴ δὲν ἐφοβεῖτο πλέον τὸν συναγωνισμόν.

Θὰ ὑποθέσῃ ἴσως ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὁ κίνδυνος οὐδέποτε ὑπῆρξε μέγας, καὶ θὰ κάμῃ βεβαίως τὴν παρατήρησιν ὅτι μία ἐπίσημος γλώσσα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ τόσῃν ἐπίδρασιν, ὥστε καὶ νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸν λαόν, ὅτι δὲ τὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους καὶ ἡ λογοτεχνικὴ αὐτοῦ παραγωγὴ ἐξησφάλιζε τὴν διατήρησιν τῆς γλώσσης, ἀφ' οὗ μάλιστα τὸ ἔθνος εἶχε τὴν συνείδησιν ὅτι ἀπετέλει τὴν μεγάλην πλειονοψηφίαν ἐν τῇ κράτει. Ἀναγνωρίζομεν ὅτι τὰ παράπονα τοῦ Λιθανίου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ ὧν ἐλέγομεν ἀνωτέρω, εἰς τὰ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ προστεθῶσιν καὶ ἄλλα ὅμοια χωρία εἴτε ἐκκλησιαστικῶν εἴτε καὶ ἄλλων συγγραφέων, δὲν ἔχουσι μεγάλην σημασίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατωτέραν τάξιν τοῦ λαοῦ καὶ δὲν ἀποδεικνύουσι βεβαίως ὅτι εἰς τὴν τάξιν ἐκείνην εἶχεν ἐπιβληθῇ ἡ λατινικὴ γλώσσα. Καὶ ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπέστη καὶ ὁ κοινὸς λαὸς ὁπωσδήποτε τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπισήμου γλώσσης. Δὲν ἔχομεν περὶ τούτου ἀποδείξεις ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλ' ἔχομεν ὅμως μάρτυρα παντὸς συγγραφέως ἀξιοπιστότερον, τὴν νεολληνικὴν γλῶσσαν.

Τὸ νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ λέξεις λατινικαὶ ἀναφερόμεναι εἰς νομικὰς σχέσεις, ὅπως πακτόνω, κομμέρκιον, ἢ ἐκφράσεις στρατιωτικαί, βίγλα, ἄρματα, βούκινον, εἶναι πρᾶγμα εὐεξήγητον καὶ οὐδεμίαν ἔχει ἀποδεικτικὴν σημασίαν. Ἀλλὰ πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁλόκληρος ὁ λαὸς εἶχεν ἐξοικειωθῇ πρὸς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν διὰ νὰ ἐκφράζῃ διὰ λατινικῶν λέξεων ἐννοίας αἱ ὅποιαι ἄλλοτε ἀπεδίδοντο διὰ λέξεων ἀκραιφνῶς ἑλληνικῶν, ἀναφέρομεν δὲ ὡς παραδείγματα τὰς ἐξῆς λέξεις· τσεκούρι, πόρτα, σπῖτι, ἀκκουμβῶ, πᾶλος

παλούκι, βάροκα, μακελλάρις, σκάλα ξύγγι, σιράτα, ἄσπρο, μαῦρο κτλ. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ὑπαρξίς ἐν τῇ σημερινῇ γλώσσῃ διαφόρων λατινικῶν καταλήξεων μαρτυρεῖ ὅτι τὴν λατινικὴν δὲν ἐγνώριζον μόνον οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς αὐλῆς, τόσῃ δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον αἱ περὶ τῶν ὁ λόγος λατινικαὶ λέξεις ἢ λατινικαὶ καταλήξεις εἶναι διαδεδομέναι εἰς πᾶσαν χώραν ἐλληνικὴν.

Ἄν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπιδράσεως τῆς λατινικῆς γλώσσας, κατ' ἀνάγκην δὲ περιοριζόμεθα εἰς εἰκασίας, ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσί τινα γεγονότα δυνάμενα ὅπωςδῇποτε νὰ τὸ διαφωτίσωσι. Τὸ βόρειον καὶ βορειοδυτικὸν τμήμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου εἶχεν ἐκλατινισθῇ κατὰ τὸν πρῶτον ἀπὸ Χριστοῦ αἰῶνα πολὺ περισσότερον ἢ ἔσον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ἐκ τῆς σημερινῆς γλώσσας τῶν μερῶν ἐκείνων. Ἡ σημερινὴ γλώσσα τῶν Ρουμούνων διατηρεῖ τὴν ἀνάμνησιν μιᾶς ἐποχῆς καθ' ἣν ἡ λατινικὴ ὠμιλεῖτο ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου μέχρι τῆς Μαρκιανουπόλεως παρὰ τὴν Μαύρην θάλασσαν. Εἶναι πιθανόν, κατὰ τινες μάλιστα καὶ βέβαιον, ὅτι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καταγομένου ἐκ Δαρδανίας μητρικὴ γλώσσα ἦτο ἡ λατινικὴ. Ὅπωςδῇποτε ὅμως, ἐὰν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἶναι ὅμως πάντως ἀναντίρρητόν ὅτι πλείστοι στρατιῶται προερχόμενοι ἐκ τῶν μερῶν ἐκείνων ὠμίλουν λατινιστί. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν ὅτι συμβισούντες μετὰ Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνίδων εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐλληνικὴν τὰς λατινικὰς ἐκείνας λέξεις τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Διάλεκτοι σλαυικαὶ καὶ ἐλληνικαὶ ἐξετόπισαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ῥωμανικὰς γλώσσας εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς Εὐρώπης, ἡ δὲ γλώσσα τῶν Βλάχων ἐν τῇ μεσημβρινῇ Μακεδονίᾳ ἀναφαίνεται ὡς νησίδιον ἐν τῇ μέσῃ τοῦ πελάγους τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν σλαυικῶν ιδιωμάτων τὰ ὅποια κατέκλυσαν τὴν χώραν.

Οἱ λόγοι, οἵτινες κατὰ τὴν σύγκρουσιν ἐκείνην τῶν γλωσσῶν ἐπετάχυναν τὴν ὑποχώρησιν τῆς λατινικῆς ἐξάγονται σαφῶς ἐκ τῆς πορείας τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων γεγονότων. Εἶναι ὁμῶς ἀξίαι προσοχῆς καὶ αἱ ἐξῆς δύο παρατηρήσεις. Πρῶτον, ὅτι πάντες οἱ Ῥωμαῖοι οἱ τυχόντες καλῆς ἀγωγῆς ἐγίνωσκον καὶ ἐθαύμαζον τὴν ἐλληνικὴν λογοτεχνίαν, ὠμίλουν δὲ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Δεύτερον καὶ σπουδαιότερον, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ διαδόχων ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγαμοι, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν ἦσαν ἄγαμοι, ἠναγκάσθησαν ἔπειτα νὰ νυμφεύσῃσι τοὺς υἱοὺς των μετὰ Ἑλληνίδων γυναικῶν. Τὰς Ἑλληνίδας ταύτας δὲν ἐθεωρεῖτο ἀναγκαῖον νὰ διδάσκῃσι τὴν ξένην γλῶσσαν, ἀν καὶ ἀνηκούσας εἰς κύκλους κοινωνικοὺς ὅπου κυρίως αὕτη ὠμιλεῖτο, τὸ δὲ λεγόμενον περὶ τῆς Πουλχερίας ἀδελφῆς τοῦ Ἀρκαδίου ὅτι ἤξευρε καλῶς τὴν λατινικὴν, ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ὅτι ἡ Πουλχερία ἀπετέλει ἐξαίρεσιν. Εἶναι δὲ πασίγνωστος ἀλήθεια ὅτι οὐδὲν συντελεῖ τόσον εἰς τὴν συντήρησιν μιᾶς γλώσσης ὅσον ἡ χρῆσις αὐτῆς ὑπὸ τῶν μητέρων. Αἱ Ἑλληνίδες, καὶ αἱ τῆς ἀνωτέρας ἀκόμη τάξεως, μόνον τὴν ἐλληνικὴν ἐγνώριζον, οὕτω δὲ ἡ γλῶσσα τῆς οἰκογενείας διέφευγε τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως.

Ἡ βυζαντινὴ ἀπολυταρχία ἐφθασεν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς διὰ τοῦ Ἰουστινιανου (527 - 565) ὅστις πλείοτερον παντὸς ἄλλου αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς ἀπησχόλησε τὴν φαντασίαν τῶν καλλιτεχνῶν. Ἡ βασιλεία του ἀποτελεῖ μίαν περίοδον. καθ' ἣν Κράτος καὶ Ἐκκλησία εἶναι τελείως συνηνωμένα, ἐξαφανίζεται δὲ πᾶν ἔχνος πολιτικῆς ἐλευθερίας. Πέντε ἔτη μετὰ τὴν ἀνάθασίν του εἰς τὸν θρόνον ἐξεργάγη ἡ δεινὴ ἐκείνη στάσις ἣτις ὀλίγον ἔλειψε νὰ ἀνατρέψῃ καὶ αὐτὸν καὶ τὴν αὐλήν του, ἀλλ' ἡ

αίματηρά καταστολή τῆς στάσεως ἐκείνης ἐξησφάλισε τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἐξουσίαν, διότι πᾶσα ἀντίστασις τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ εἶχεν ὀριστικῶς ἐξαφανισθῇ.

Μόνον κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους ἀνεγνωρίσθη ὅτι ὁ ἐπαναστατήσας ὄχλος κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πᾶν ἄλλο ἦτο ἢ λαϊκὴ συνάθροισις θεατῶν μετὰ πάθους παρακολουθούντων τὴν θέαν τῶν ἄρματοδρομιῶν καὶ διαιρουμένων ἔπειτα εἰς φατρίας κατὰ τὰ διακριτικὰ αὐτῶν χρώματα, εἰς Πρασίνους καὶ Βενέτους ἢ εἰς Λευκοὺς καὶ Ἐρυθροὺς, ἔχοντας μικροτέραν σημασίαν. Καὶ μόνον τὸ ὄνομα τῶν δῆμων, δι' οὗ οἱ ἱστορικοὶ ὀνομάζουσι τὰς ἱπποδρομικὰς δῆθεν ἐκείνας φατρίας, πείθει ὅτι ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας εἶχεν ὅλως δευτερεύουσαν σημασίαν.

Γινώσκομεν ὅτι εἰς τὸν ἀρχηγὸν ἑκατέρου τῶν δύο κομμάτων, τὸν δῆμαρχον, ἀνετίθεντο καὶ στρατιωτικὰ ἔργα, ὅτι ἂν καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τοὺς δῆμους ἀνῆκον εἰς τὴν καθ' ὅλου τάξιν τῶν δημοτῶν, ἀλλ' ὅμως τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἦσαν καταγεγραμμένα ἐν ἰδίῳ καταλόγῳ κατατεθειμένῳ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς πόλεως καὶ ὅτι ἀνετίθεντο εἰς αὐτοὺς καὶ δημόσιαι τινες λειτουργίαι, ὅπως λόγου χάριν ἡ ἀνοικοδόμησις ἐνὸς τμήματος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐπὶ Θεοδοσίου Β'. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ δῆμοι ἐκεῖνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν παρεμφερεῖς πρὸς τὰς πολιτοφυλακὰς τῶν τοξοτῶν τῆς Ὀλλανδίας κατὰ τὸν δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα. Καὶ τὰ ὀλλανδικὰ ἐκεῖνα σωματεῖα τῶν δημοτῶν μετεἶχον ἐπίσης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀπέβαλλον δὲ βαθμηδὸν τὴν πολιτικὴν των σημασίαν ἐφ' ὅσον ἡ κυδέρνησις τῆς χώρας προσελάμβανε μᾶλλον ὀλιγαρχικὸν χαρακτῆρα. Ὅπως δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει οὕτω καὶ ἐν Ὀλλανδίᾳ ἂν καὶ τὰ συντεταγμένα ἐκεῖνα σωματεῖα ἀπετελοῦντο ἐκ δημοτῶν ἡσκημένων εἰς τὰ ὅπλα, ἀλλ' ὅμως, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν συγχρό-

νων μαρτυριῶν, ἐθεωροῦντο ὡς τμήμα ἴδιον καὶ χωριστὸν ἀπὸ τῆς ὅλης δημοτικῆς τάξεως.

Δὲν φαίνεται σαφῶς ποία σχέσις ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτευούσης ὠργανωμένου οὕτω πῶς εἰς δήμους καὶ τῶν ἱπποδρομικῶν ἀγώνων. Μέχρι τίνος ἄρά γε σημείου τὰ διάφορα αὐτῶν τμήματα τὰ διακρινόμενα δι' ἰδίων χρωμάτων, ὥς εἰπωμεν δι' ἰδίων σημαιῶν, εἶχον τὴν υποχρέωσιν νὰ παρέχωσιν εἰς τὸν λαὸν τοὺς ἀπαραιτήτους ἐκείνους ἀγῶνας; Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ἀνάμιξις ἐκείνη τῶν δήμων εἰς τὰς ἀρματοδρομίας εἶναι τὸ μόνον ἔχνος ἐπισήμου ἐκπροσωπήσεως τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ λαοῦ. Ὁ ἱππόδρομος λοιπὸν ἦτο καὶ ὁ μόνος τόπος, ἔνθα ἠδύναντο νὰ γίνωσι γνωστὰ εἰς τὸν μονάρχην τὰ ἐκάστοτε παράπονα τοῦ πλήθους.

Ὁ θεσμὸς τῶν τοιούτων πανηγύρεων ἐχρονολογεῖτο ἤδη ἀπὸ αἰώνων, ὑπῆρχε δὲ καὶ εἰς ἄλλας μεγάλας πόλεις τοῦ κράτους, ὅπως λόγου χάριν εἰς τὴν Ἀντιοχείαν. Τόσον δὲ μεγάλη ἦτο ἡ δύναμις τὴν ὁποίαν προσέλαβεν, ὥστε οἱ αὐτοκράτορες εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ περιβάλλωσι διὰ τῆς εὐνοίας των μίαν ἐκ τῶν κυριωτέρων φατριῶν. Διεγείροντες δὲ τοιαυτοτρόπως τὸν φθόνον τῶν ἄλλων καὶ σπείροντες μεταξὺ αὐτῶν τὴν διχόνοιαν, ἠδύναντο νὰ κρατῶσιν ὀλόκληρον τὸν λαὸν υποχείριον εἰς τὴν θέλησίν των.

Ὁ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας του εἶχε χορηγήσῃ εἰς τοὺς Βενέτους πολλὰ προνόμια, ἴσως δὲ καὶ εἶχε βεβαιώσῃ αὐτοὺς ὅτι διάφοροι βιαιοπραγαί των θὰ ἔμενον ἀτιμώρητοι. Ὅταν ὁμοῦς ἠθέλησε νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, κολάζων δὲ τοὺς κακουργοῦντας ἀμφοτέρων τῶν μερίδων νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ἀμεροληψίαν του, ἢ μᾶλλον τὴν κυριαρχικὴν του ἀνεξαρτησίαν, προεκάλεσε τὴν σύμπραξιν τῶν δύο φατριῶν ἥτις μάλιστα ἀνηγγέλθη εἰς αὐτὸν καὶ ἐπισήμως.

Οἱ πρασινοβένετοι, ὅπως ἀπεκαλοῦντο, κατεφέροντο κυρίως κατὰ τῶν λειτουργῶν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ αὐτοκράτωρ ἱκανοποιῶν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ λαοῦ, ἔπαυσεν ἀμέσως τρεῖς ὑπουργούς, οἵτινες ἦσαν κατ' ἐξοχὴν μισητοί· ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Αἱ ταραχαὶ ἤρχισαν μίαν Κυριακὴν ἐντὸς τοῦ ἵπποδρόμου, ἐκείθεν δὲ μετεδόθησαν καὶ ἔξω. Κατὰ τὰς ἐπομένας ἡμέρας στρατῶνες, παλάτια καὶ ἐκκλησίαι κατελήφθησαν ἐξ ἐφόδου. Οἱ στασιασταὶ ἔκαυσαν μὲν αὐτοὶ πολλὰ δημόσια καταστήματα, ἀφῆκαν δὲ ἄλλα νὰ καίωνται χωρὶς νὰ παρέμβωσι· τοιαύτη δὲ ὑπῆρξεν ἡ τύχη καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ Ἰουστινιανὸς προσεπάθησε νὰ καταβάλλῃ τὴν στάσιν διὰ τῆς ἐνόπλου δυνάμεως, ἀλλ' ἀπέτυχε. Τὴν ἐπομένην Κυριακὴν τὰ πράγματα ἔφθασαν εἰς τὸ σημεῖον ὥστε ὁ λαὸς, συναθροισθεὶς καὶ πάλιν εἰς τὸν ἵπποδρόμον, ἀπεδοκίμασε διὰ κραυγῶν καὶ συριγμάτων τὸν αὐτοκράτορα θέλοντα νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὸ πλῆθος καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτοκράτορα ἓνα ἀνεψιὸν τοῦ προκατόχου του, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οὐδεὶς ἐσκέπτετο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν δημοκρατίαν.

Ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδεμίαν ἔχων πλέον ἐλπίδα νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀρχήν, ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ, τὴν δὲ ἀπόφασίν του ἐπεδοκίμαζον καὶ πάντες σχεδὸν οἱ περὶ αὐτόν, ἔσωσεν ὅμως τότε τὸ στέμμα τοῦ ἡ Θεοδώρα ἥτις ἀφ' οὗ διήνυσεν εἰς πολλὰς περιπετειάς τὴν νεότητά της, ἐγίνεν ἐπὶ τέλους ἀπὸ ὀρχηστρίδος αὐτοκράτειρα. «Ὁ κυβερνήσας τὸν κόσμον, ἀνέκραξεν ἡ Θεοδώρα, δύναται νὰ δεχθῇ τὸν θάνατον, ἀλλ' ὄχι τὴν φυγὴν· καλὸν ἐντάφιον εἶναι ἡ βασιλεία!» Ἀλλ' ἡ μεγαλόφρων ἐκείνη γυνὴ δὲν ἠρκέσθη μόνον εἰς τὸ νὰ ἐμβάλλῃ τὸ θάρρος διὰ συγκινητικῶν λόγων, κατώρθωσε καὶ τι πλέον· ἐπέτυχε διὰ πολλῆς ἐλευθεριότητος τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Βενέτων, εἰσῆγαγε δὲ εἰς τὸν ἵπποδρόμον δύο στρατηγοὺς μετὰ τῶν στρατευμάτων των ἅτινα εἶχον παραμείνῃ πιστὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ λαὸς δὲν ἠδύ-

νατο πλέον νὰ ἀμυνθῇ καὶ ἐντὸς τῆς ἡμέρας ἡ στάσις κατεστάλη διὰ φοδερᾶς σφαγῆς τριακονταπέντε, καθὼς λέγουσι, χιλιάδων ἀνθρώπων.

Ἐκτοτε τῶν φατριῶν ἡ δύναμις εἶχε θραυσθῇ. Ἀναφέρεται μὲν ἀκόμη εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν μία στάσις πολὺ ὀλιγώτερον σημαντικὴ, ἀλλ' ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία οὐδέποτε πλέον σοβαρῶς ἠπειλήθη. Ἡ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς χρόνους ἐμφάνισις τῶν δῆμων ὁμοιάζει πρὸς παρωδιάν τῆς προτέρας αὐτῶν ἰσχύος. Ὅσάκις δηλαδὴ ὁ αὐτοκράτωρ ἐν ἐπισήμῳ πομπῇ κατὰ τὴν τυπικὴν τάξιν ἐπεσκέπτετο τὰς ἐκκλησίας, ὅσάκις ἀπήρχετο εἰς τὸν πόλεμον ἢ ἐπανήρχετο ἐκ τοῦ πολέμου, πρεσβεῖται ἐκ τῶν δῆμων τὸν ὑπεδέχοντο εἰς ὠρισμένα μέρη τῆς πόλεως διὰ λατινικῶν ἀνευφημιῶν τὰς ὁποίας ὡσαύτως ἐκανόνιζεν ἡ ἐπίσημος ἐθιμοταξία.

Ὁ Ὑουστινιανὸς ἐθεώρει ἑαυτὸν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν αὐτοκράτορα Ῥωμαῖον, διάδοχον καὶ συντηρητὴν τῶν παραδόσεων τοῦ Αὐγούστου, τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἦθελε νὰ ἀνακτήσῃ ὅ,τι τὸ κράτος εἶχεν ἀπολέσῃ καὶ ὅ,τι εἶχεν ἀποξενωθῇ, αἱ δὲ πρῶταί του προσπάθειαι ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ἀφρικὴν ὅπου ὁ στρατηγὸς αὐτοῦ Βελισσάριος ἐπέτυχε μετὰ βραχὺν ἀγῶνα νὰ καταλύσῃ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βανδάλων. Μία ἄλυσις φρουρίων ὧν ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἀξιόλογα λείψανα, ἤρχεσεν ὅπως διατηρήσῃ τὰς χώρας ἐκεῖνας εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπὶ ἑκατὸν πεντήκοντα περίπου ἔτη.

Ἔργον σπουδαιότερον ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ δυσκολώτερον, ἔμελλε νὰ ἐκτελέσῃ ὁ Βυζαντινὸς στρατὸς εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐκεῖ τὸ Ῥωμαϊκὸν στοιχεῖον εἶχεν ἀδόξως ὑποκύψῃ ἀγωνιζόμενον πρὸς τοὺς Γερμανοὺς. Τὸ ἔτος 476 μετὰ Χριστὸν ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε ὡς μία σημαντικὴ χρονολογία, ὡς ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς κατελύθη τὸ Δυτικὸν Ῥωμαϊκὸν κράτος, καὶ ὅμως κατ' ἀλήθειαν

ἡ χρονολογία ἐκείνη οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου. Ἡ λαμπὰς ἦτο ἤδη σχεδὸν ἐσθεςμένη, μετεβιβάσθη δὲ ἀπλῶς εἰς ἄλλας χεῖρας, ἀλλὰ χωρὶς πλέον νὰ ἀποδίδῃ τὸ φῶς. Οἱ νέοι τῆς Ἰταλίας δεσπότηαι ἀνεγνώρισαν τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς ἀνατολικῆς Ῥώμης, ἐπιφυλάσσοντες ὁμῶς εἰς ἑαυτοὺς πλήρη ἀνεξαρτησίαν: Ἀλλὰ τὸ ὑπερήφανον Βυζάντιον δὲν ἠνείχετο τὴν κατάστασιν ταύτην. Ἐπηκολούθησε μακρὸς ἀγὼν (535-553), πολλάκις μὲν ἀμφίρροπος, ἀλλ' ἐπὶ τέλους καταλήξας εἰς τὴν ὑπαγωγὴν ὁλοκλήρου τῆς Ἰταλίας εἰς τὸ κράτος τῆς Ἀνατολῆς ὡς ἐπαρχίας, ἥ, μὲ τὸ νέον ὄνομα τὸ ὁποῖον τότε ἔλαβεν, ὡς Ἐξαρχίας, ὥστε κατὰ θαυμαστὸν τρόπον ἀντεστράφησαν τώρα οἱ ὅροι τῆς ἐξαρτήσεως μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ νέα αὕτη τῶν πραγμάτων κατάστασις δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Δεκαπέντε ἔτη βραδύτερον μέγα μέρος τῆς βορείου Ἰταλίας ὑπετάγη ἤδη εἰς τοὺς Λογγοβάρδους ἢ Λομβαρδοὺς, κατὰ δὲ τὴν ἐπομένην περίοδον ἤρχισεν ἀδιαλείπτως νὰ ἀκρωτηριάζεται ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μετὰ τόσου κόπου καὶ μὲ βλάβην τῆς εὐημερίας τῶν ὑπηκόων του ἀνακτηθεῖσα χώρα. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ προέβαινον τὰ πράγματα ὥστε μετὰ διακόσια ἔτη οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον σχεδὸν τὰ πάντα ἀπολέσῃ καὶ δὲν διέσωσαν ἐκ τῶν προτέρων κτήσεων εἰμὴ ὀλίγους τινὰς τόπους τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας οἵτινες μετὰ ἓνα αἰῶνα περιήλθον καὶ αὐτοὶ εἰς τοὺς Σαρακηνοὺς ὁμοῦ μετὰ τῆς Σικελίας.

Μόνη ἡ Ῥάβεννα, ἡ πρωτεύουσα πόλις τῆς Ἐξαρχίας, ἔσχεν ὅπωςδήποτε διαρκεστέραν σημασίαν, τὰ δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐξ ὧν τινὰ παλαιότερα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐθνικῆς τέχνης τῶν Ἰταλῶν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέπεμψε καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν τὰ στρατεύ-

ματά του, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη εἰμὴ ἐλάχιστον μέρος τῆς χώρας ἐκείνης, καὶ ἰδίως μερικοὺς λιμένας, νὰ ὑποτάξῃ. Ὀλιγώτερον ἀκόμη ἐπέτυχεν ἢ κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατεία του, τῆς δὲ ὀλίγης χώρας ἦν κατὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης προσέθηκεν εἰς τὸ κράτος του, ἦτο πολὺ μικρὰ ἢ ἀξία παραβαλλομένη πρὸς τὸν βαρὺν ἐτήσιον φόρον ὃν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ πληρώνωσιν εἰς τοὺς Πέρσας.

Ὁ στρατὸς ὅστις διεξῆγε τοὺς πολέμους ἐκείνους ὥφειλε τὰς νίκας του εἰς τὰς στρατιωτικὰς αὐτοῦ ἀρετὰς καὶ ἰδίως εἰς τὸν ὀπλισμὸν του καὶ εἰς τὴν πείραν τῶν ἀξιωματικῶν μᾶλλον ἢ εἰς τὴν ἀριθμητικὴν αὐτοῦ ὑπεροχήν. Ὁ στρατὸς ὁ κατακτήςας τὴν Ἰταλίαν ἦτο δεκάκις ὀλιγώτερος τοῦ στρατοῦ, ὃν ἐξέπεμψε πρὸ τινων ἐτῶν ἢ Ἀγγλία εἰς τὴν νότιον Ἀφρικὴν, οἱ δὲ στρατιῶται ἀνῆκον κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ξένα ἔθνη. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐστρατολογοῦντο ἐκ τῶν φρουρῶν τῶν βορείων συνόρων τοῦ κράτους, ἔνεκα δὲ τούτου ἀφίνετο πᾶσα εὐκολία εἰς τοὺς βαρβάρους νὰ ἀπειλῶσιν ἀδιακόπως τὰς βορείους ἐπαρχίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ κακοῦ ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν οἰκοδομήσῃ ὀλόκληρον σειρὰν φρουρίων, ἀλλ' ἐντὸς τῶν φρουρίων τούτων δὲν ὑπῆρχεν ἱκανὸς ἀριθμὸς μαχητῶν. Οὕτω δὲ ἐξηγεῖται πῶς ἐπὶ τῆς βασιλείας ἐνὸς αὐτοκράτορος ὅστις ἐπέδιδωκε τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὅλης ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ Οὐννοὶ ἔκαμνον πολλάκις ἐπιδρομὰς εἰς τὸ κράτος καὶ ἐπλησίασαν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ πόλις ἀσφαλιζομένη ὑπὸ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς δὲν διέτρεχε βεβαίως τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ἀλλ' ἡ ὑπαιθρος χώρα ἔπασχε, τόσῳ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον οἱ βάρβαροι μόνον διὰ πολλοῦ χρυσοῦ ἐπείθοντο νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ ἴδια, ὁ δὲ τρόπος οὗτος τῆς ἐπιστροφῆς προσεῖλκυε καὶ ἄλλα πάλιν στίφη νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν αὐτὴν πορείαν.

Τὰ μεγάλα σχέδια τὰ ὁποῖα εἶχεν ὁ Ἰουστινιανὸς πρὸς ἀνάκτησιν τῶν παλαιῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἀπησχόλουν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ μεριμνᾷ καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων. Θὰ εἴπωμεν κατωτέρω περὶ τῆς ἰδιαζούσης ἀγάπης ἣν εἶχε πρὸς τὰς οἰκοδομὰς, ἐδῶ δὲ διὰ βραχέων θὰ ὑπομνήσωμεν ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας.

Ἀνέθεσεν εἰς δέκα νομοδιδασκάλους ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Τριβωνιανοῦ τὴν ἀνακρίθαρσιν καὶ κριτικὴν δημοσίευσιν πασῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων αἵτινες εἶχον ἀντικαταστήσῃ τοὺς παλαιοὺς νόμους τῆς ἐλευθέρας τῶν Ῥωμαίων πολιτείας. Κατηργήθησαν αἱ ἀντιφατικαὶ διατάξεις καὶ παρελείφθησαν τὰ ἐν τοῖς νόμοις περιττὰ ἢ περιπεσόντα εἰς ἀχρησίαν, οὕτω δὲ ἐπετεύχθη ἡ σύνταξις ἐνὸς Κώδικος συντόμου, πλήρους καὶ σαφοῦς, ὅστις συνεπλήρωνε τὸν κώδικα τοῦ Θεοδοσίου Β'. Εἰς τὴν ἐπιτροπείαν ἐκείνην τῶν νομομαθῶν, εὐθύς ὡς τὸ πρῶτον ἔργον συνετελέσθη, ἀνετέθη καὶ ἄλλο δεύτερον, πολὺ δὲ τοῦ πρώτου δυσχερέστερον. Νὰ συναθροίσῃ δηλαδὴ καὶ οὕτως εἰπεῖν νὰ κοσκινίσῃ πάσας τῶν νομομαθῶν περὶ διαφόρων δυσκόλων νομικῶν ζητημάτων γνωμοδοτήσεις αἵτινες εἶχον ἐκδοθῇ κατὰ τὸ διάστημα τῶν αἰώνων καὶ εἶχον λάβῃ διὰ διαταγμάτων τῶν αὐτοκρατόρων ὑποχρεωτικὴν ἰσχύιν. Ἡ ἐπιτροπεία ἐμελέτησε μετ' ἀπιστεύτου ταχύτητος ὅλον ἐκείνον τὸν ὄγκον τῶν ἐγγράφων, ἐντὸς δὲ τριῶν ἐτῶν συνεπύκνωσε τὸ περιεχόμενον μιᾶς ἑκατοστύος περίπου τόμων εἰς ἓνα κώδικα εἰκοσάκις βραχύτερον. Ὁ κώδιξ οὗτος εἶναι ὁ ὀνομαζόμενος *Πανδέκτης* ἢ *Δίγιστα*. Συνεπληροῦτο δὲ τὸ μεγαλοπρεπὲς νομικὸν κατασκευάσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ μιᾶς *Ἐπιτομῆς* τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου (Εἰσηγήσεις) ἣν ἐξεπόνησαν ὥσαύτως οἱ αὐτοὶ νομοδιδάσκαλοι. Ὁλόκληρον τοῦτο τὸ *Σῶμα* τοῦ δικαίου (*Corpus*

juris) ὅπερ ἔμελλε νὰ διέπη τὸν τότε πεπολιτισμένον κόσμον, συνετάχθη λατινιστί, συμφώνως πρὸς τὰς ἀριστοκρατικὰς τάσεις καὶ τὰς ἰδέας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ταχέως ἔγινεν ἐπαισθητὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ παρασκευασθῶσι καὶ ἑλληνικαὶ μετάφράσεις.

Ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐπεκρίθη ὑπὸ τινων νομομαθῶν τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι παρεκώλυε τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης· διὰ τῆς δεσποτικῆς του θελήσεως ὁ αὐτοκράτωρ ἀπεγύμνωνεν ἐκ τῶν προτέρων ἀπὸ πάσης ἰσχύος τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τοῦ δικαίου. Εἶναι ὁμῶς ἀναντίρρητον ὅτι ἐν τῇ νομοθεσίᾳ ἐκείνῃ φανεροῦται ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· ἡ θέσις τῆς γυναικὸς κατέστη πολὺ μᾶλλον εὐνοϊκὴ ἢ ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον ῥωμαϊκὸν δίκαιον, ἡ πατρικὴ ἐξουσία περιορίσθη, συμφώνως δὲ καὶ πρὸς τὰς συνηθείας αἵτινες τότε ἤρχισαν νὰ ἐπικρατῶσιν ἡμιθλύνη κατὰ πολὺ ἡ αὐστηρότης τῆς δουλείας ἣτις κατὰ θεωρίαν εἶχεν ἤδη χαρακτηρισθῇ ὡς ἐναντία πρὸς τὴν φύσιν.

Ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὁ Ἰουστινιανὸς ἠκολούθησε τὴν πολιτικὴν τῶν προκατατόχων του καὶ μολονότι τώρα ἡ κατάστασις παρείχε περισσοτέρας δυσκολίας ἢ ἄλλοτε, κατώρθωσεν ὁμῶς νὰ διασώσῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐνότητα ἐν τῷ κράτει τοῦλάχιστον ἐπὶ τινι χρόνῳ καὶ νὰ διοικῇ αὐτὸς ὡς ὑπέρτατος ἄρχων καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Κράτος. Ὡς πρὸς τὴν ἐνότητα ὁμῶς τῆς Ἐκκλησίας ἐφαίνετο ὅτι ὁ σκοπὸς ὃν ἐπεδίωκεν ὁ αὐτοκράτωρ ἔμελλε νὰ προσκρούσῃ εἰς δυσχερείας, διότι οἱ Μονοφυσῖται ἦσαν ἰσχυρότατοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἄν λοιπὸν ἤθελε νὰ μὴ ἀπολέσῃ τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἦτο ἀπαραίτητον νὰ κάμῃ ὑποχωρήσεις εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρνούμενων τὴν συνύπαρξιν δύο φύσεων ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ,

ἂν καὶ εἶχεν, ὥς εἶδομεν, καταδικασθῇ ἢ αἵρεσις αὐτῇ ὑπὸ μιᾶς συνόδου. Ἄλλ' ἢ πρὸς τοὺς Μονοφυσίτας συνεννόησις ἐνεῖχε πάλιν ἄλλον σοβαρὸν κίνδυνον, τὴν ῥῆξιν πρὸς τὴν Δύσιν, ἐνθα ἡ αἵρεσις ἐκείνη ἐθεωρεῖτο βδελυκτὴ καὶ ἀπαισία.

Εἶχε χειροτονηθῇ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀνθίμος, κληρικὸς ἀποκλίνων πρὸς τὰς ἰδέας τῶν Μονοφυσιτῶν, ἀλλ' ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος Ἀγαπητὸς ὅστις ὀλίγον κατόπιν μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, κατώρθωσε τὸν ἐκθρονισμόν τοῦ πατριάρχου ἐκείνου καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ δι' ἄλλου μᾶλλον ὀρθοδόξου, τοῦ Μηνᾶ. Ἄλλ' ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπέτυχε πάλιν καὶ παρὰ τοῦ νέου πατριάρχου παραχωρήσεις, οὕτω δὲ ὁ πάπας περιῆλθεν εἰς δίλημμα οὗτινος ἦτο δύσκολος ἢ λύσις.

Πάντων τούτων ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὅτι ἐν μέρος τῆς Δύσεως, καὶ κατὰ πρῶτον ἡ Ἀφρική, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἦσαν περισσότερον ἐξημμένοι κατὰ τῆς ἄλλοτε καταδικασθείσης αἱρέσεως, ἀπεσπάσθη ἐπὶ τινα χρόνον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ κράτους. Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν κατώρθωσε μὲν ὅ,τι ἐπεθύμει, ἀλλ' ὅπως δὴποτε ἐστερέωσε διὰ τῶν ἀγώνων τούτων τὴν ὑπεροχὴν του, διότι πλεόν ἢ ἅπαξ αὐτὸς διὰ διαταγμάτων του ἐκανόνισε τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἐκτὸς δὲ τούτου ἔγινε δεκτὴ καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐκλογὴ τοῦ νέου πάπα ὑπὸ τοῦ κλήρου, τῶν δημοτῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν τῆς Ῥώμης, ἔπρεπε νὰ κυρωθῇ ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀντιπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ ἐξάρχου τῆς Ῥαβέννης, ὅστις πάντως θὰ ἐλάμβανε περὶ τούτου διαταγὰς παρὰ τοῦ ἡγεμόνος.

Ὅσάκις κρίνεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὥς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, αἱ προσωπικαὶ πεποιθήσεις τοῦ αὐτοκράτορος θεωροῦνται συνήθως ὥς μὴ ἔχουσai καὶ πολλὴν σημασίαν. Θὰ ἦτο ὁμοῦς σφάλμα ἂν ἐκάμνομεν τὴν αὐτὴν σκέψιν κρίνοντες καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολι-

τικήν. Κατὰ τοὺς σημερινοὺς χρόνους σπανίως αἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἔχουσιν εἰδικὰς θεολογικὰς γνώσεις ὥστε μόνοι των νὰ κρίνωσι περὶ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων, ἢ τοῦλάχιστον σπανίως κατέχουσι πάσας τὰς λεπτομερείας αὐτῶν ὥστε ἡ ἐνέργειά των νὰ εἶναι ἀπόρροια προσωπικῶν πεποιθήσεων. Διὰ τοῦτο σήμερον οἱ κυβερνῶντες τὰ ἔθνη θεωροῦσιν ὅτι εἰς τὴν λύσιν ἣν λαμβάνουσι τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς των, αἱ πεποιθήσεις εἶναι τι δευτερεύον, τὸ δὲ κύριον εἶναι τὸ πολιτικὸν συμφέρον. Ἄλλ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα· γινώσκομεν θετικῶς ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε καὶ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον εἰς τὰ τῆς θρησκείας. Ἡ σύζυγός του, ἡ βασίλισσα Θεοδώρα, εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τῶν Μονοφυσιτῶν, ἡ δὲ συκοφαντία ἡ ὁποία δὲν ἔπαυε νὰ τὴν διασύρῃ διέδωκε περὶ αὐτῆς πράγματα τόσον ἀπίστευτα, ὥστε ἂν ἦσαν ἀληθῆ ἡ βασίλισσα ἔπρεπε νὰ κλεισθῇ εἰς νοσοκομεῖον ἀνισορρόπων μᾶλλον, ἢ νὰ κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ὅ,τι ὅμως εἶναι δυνατόν μετὰ βεβαιότητος περὶ αὐτῆς νὰ λεχθῇ, εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν ταπεινὴν καταγωγὴν της, εἶχε μίαν τῇ ὄντι αὐτοκρατορικὴν δραστηριότητα καὶ ὅτι πρὸς διατήρησιν τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς, ἦτο πρόθυμος νὰ ἐπιχειρήσῃ ὅ,τιδήποτε. Ἦσκει δὲ ἐπὶ τοῦ ἀνδρός της μεγάλην ἐπίδρασιν ἣτις ἔγινεν ἐπαισθητὴ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν της, διότι περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ὁ αὐτοκράτωρ ἠσπάσθη τὸ δόγμα τῆς ἀφθαρσίας τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ὅπερ εἶναι τὸ ἔσχατον οὕτως εἰπεῖν πόρισμα τῆς μονοφυστικῆς διδασκαλίας. Τὸ διάταγμα δι' οὗ ὁ Ἰουστινιανὸς ἐκήρυττεν εἰς τοὺς ὑπηκόους τὸ νέον τοῦτο δόγμα ὡς τὸ μόνον ὀρθόν, θὰ προεχάλει ἀναντιρρήτως μεγάλην ταραχὴν εἰς τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων, ἂν ὁ ἐπελθὼν θάνατος τοῦ γηραίου αὐτοκράτορος δὲν ἐματαίωнен ἐγκαίρως (565) τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεών του.

Οἱ κατακτηταὶ νομίζουσι συνήθως ὅτι εἶναι ἐκ Θεοῦ ἐπιφορτισμένοι νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν ὑπερτάτων συμφερόντων τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὁποῖα συγγέουσι πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν φιλαρχίαν καὶ φιλοκτημοσύνην. Τὰ ἀδικήματα τὰ ὁποῖα καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν μας διεπράχθησαν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ πολιτισμοῦ, συνέβαινον καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ χάριν τῆς διαδόσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἐξεχριστιανίσθησαν ἔθνη ζῶντα πρὸς βορρᾶν ἢ πρὸς νότον τῶν ὁρίων τοῦ κράτους καὶ ὑπήχθησαν οὕτω ὑπὸ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου, συγχρόνως δὲ ἐπεδιώχθη καὶ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ τοῦ κράτους ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὅπου οἱ εἰδωλολάτραι ἦσαν ἀκόμῃ πολυάριθμοι μεταξὺ τῶν ἀγροτῶν καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ὅπου ὅμως τοῦναντίον τὴν παλαιὰν θρησκείαν ἐπρέσβευον πολλοὶ τῶν ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων ἐκλαμβάνοντες αὐτὴν μᾶλλον ὥς σύστημα φιλοσοφικόν. Δὲν περιωρίσθη δὲ μόνον ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις εἰς τὴν ἀποστολὴν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ διὰ νομοθετικῶν μέτρων ἐπολέμησε τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρείαν. Ἀπεκλείσθησαν καὶ οἱ εἰδωλολάτραι ὅπως καὶ οἱ αἵρετικοὶ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιοματίων· ὅστις δὲν ἦτο καλὸς χριστιανὸς δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι οὔτε καλὸς στρατιώτης οὔτε καλὸς δημόσιος λειτουργός. Ὡς πρὸς τοῦτο ὑπῆρξε τῷ ὄντι μία ἐξαίρεσις, διότι, ὅπως γινώσκομεν ἐκ συγχρόνου μαρτυρίας, ὁ Τριβωνιανὸς ἦτο ἐθνικὸς τὸ θρήσκευμα, ἀλλ' ὁ μέγας νομοδιδάσκαλος ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς ἐπιτροπείας ἐκείνης εἰς ἣν εἶχεν ἀνατεθῇ ἡ διάταξις καὶ ἡ συλλογὴ τῶν νόμων, ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ἀπέδιδε τόσον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν σχεδίων του ὥστε παρεῖχεν ἐλευθερίαν τινὰ εἰς τοὺς ἄνδρας οἵτινες ἐπὶ τοῦ παρόντος ἦσαν εἰς αὐτὸν ἀπαραίτητοι, ἀφ' οὗ μάλιστα οἱ ἄνδρες οὗτοι οὐδεμίαν ἔδιδον ἀφορμὴν εἰς σκάνδαλα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς

τῆς βασιλείας του ἔπαυσεν ὀριστικῶς ἡ λειτουργία τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἐκλείσθησαν ἄρά γε αἱ σχολαὶ κατὰ προσταγὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἣ διελύθησαν ἐλλείψει μαθητῶν; Δὲν ἠξεύρομεν. Λέγεται ὅτι οἱ τελευταῖοι φιλόσοφοι κατέφυγον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Περσίας.

Οἱ ἀπομένοντες ἐθνικοί, ἂν καὶ ἦσαν πολλοὶ ἀκόμῃ, δὲν εἶχον πλέον παρὰ μικρὰν μόνον σημασίαν. Εἰς τὸ ἄξενον τμῆμα τῆς μεσημβρινῆς Πελοποννήσου, τὴν Μάνην, ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἠδυνήθη νὰ στερεωθῇ εἰμὴ κατὰ τὸν ἑνατον αἰῶνα.

Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ πῶς ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἐπορίζετο τοὺς θησαυροὺς τοὺς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν συντήρησιν μιᾶς ἀπεράντου διοικήσεως οἷα ἦτο ἡ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκτὸς ὅμως τούτου, ὁ στρατὸς καὶ αἱ πρὸς τοὺς ἀπειλητικούς βαρβάρους χορηγίαι ἀπῆτουν μεγάλας δαπάνας, ἐν δὲ τῇ ἐσωτερικῇ ἕνεκα τῆς κτισματομανίας τοῦ αὐτοκράτορος τὰ οἰκοδομήματα ἐπολλαπλασιάζοντο. Ὡς ἐκ τούτου οἱ δασμοὶ καὶ οἱ φόροι ἐπίεζον βαρύτερα τὸν λαόν. Τὴν βάσιν τοῦ ὅλου συστήματος ἀπετέλει μία μεγάλη ἐγγεῖος φορολογία τῆς ὁποίας ἦσαν ἐν μέρει ἀπηλλαγμένα τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα. Σχεδὸν ὁλόκληρος ἡ φορολογία αὕτη ἐπεδάρυνε τὰς μικρὰς ἰδιοκτησίας, διότι οἱ μεγάλοι κτηματῖαι εὗρισκον ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τρόπον νὰ ἀπαλλάττωνται ἐν μέρει τῶν ὑποχρεώσεων των. Ὅσοι δὲν εἶχον κτήματα ἐπλήρωνον κεφαλικὸν φόρον τοῦ ὁποίου ὅμως ἀπηλλάσσοντο οἱ πένητες τῶν μεγάλων πόλεων. Τὰ δὲ εἰσπραττόμενα ποσὰ ἐκ τοῦ φόρου τοῦ ἐπιτηδεύματος, τῶν μονοπωλίων, τῶν λιμενικῶν καὶ τελωνειακῶν τελῶν, προστιθέμενα εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἐγγείου φόρου, ἐπέτρεψαν τοῦλάχιστον ἐπὶ τινα χρόνον, μίαν ἐγκληματικὴν τῇ ὄντι σπατάλῃ πολλῶν ἑκατομμυρίων.

Ἐχομεν τὰ στοιχεῖα δι' ὧν δυνάμεθα μέχρι τινὸς νὰ ἀναπα-

ραστήσωμεν τὸν προϋπολογισμόν τοῦ κράτους, οἷος ἦτο κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, καθ' ἣν ἐποχὴν δηλαδὴ ἡ ἐμπορικὴ ἀκμὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε λάβῃ μεγίστην ἀνάπτυξιν. Μόνη ἡ πρωτεύουσα παρεῖχε τότε 500 ἑκατομμύρια σημερινῶν δραχμῶν καὶ πλεόν, ὁλόκληρος δὲ ἡ αὐτοκρατορία περίπου τρία δισεκατομμύρια. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἀναμφισβήτητοι κύριοι τῆς Μεσογείου καὶ τῶν λιμένων εἰς οὓς κατέληγον αἱ μεγάλαι ἐμπορικαὶ ὁδοὶ αἱ ἄγουσαι ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην. Πλὴν τούτου ἡ κυριότης αὐτῶν ἐξετείνετο ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῶν κυριωτάτων πόλεων τῆς Μαύρης θαλάσσης. Κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα ἀπώλεσαν τὰς ἀνατολικὰς τῶν ἐπαρχίας τὰς ὁποίας ἐκυρίευσαν οἱ Ἀραβες, ἀλλὰ διετήρησαν τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐπὶ τῶν ὑδάτων τῆς Μεσογείου, ἐφ' ὅσον χρόνον αἱ νκυτικαὶ δημοκρατίαι τῆς Ἰταλίας (Βενετία, Γένουα, κτλ.) δὲν εἶχον ἀρχίσει δεινῶς νὰ συναγωνίζωνται πρὸς τὸ Βυζάντιον. Κατὰ τὴν περίοδον εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκόμεθα, ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ μόνη κληρονόμος ὁλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εὕρισκετο δὲ ἀκόμη καὶ πρὸς τὰς βορείους καὶ βορειοδυτικὰς χώρας εἰς σχέσεις ἐμπορικὰς αἵτινες ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν εἶχον φθάσῃ εἰς ὅλην τὴν ἀκμὴν.

Ἡ μεγάλη πόλις ἡ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἰδρυθεῖσα ἐπὶ τοῦ Κερατίου κόλπου καὶ ἥτις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν εἶχε πληθυσμὸν κατώτερον τοῦ ἑκατομμυρίου (δυστυχῶς ὡς πρὸς τοῦτο δὲν εἶχομεν ἀσφαλῆ δεδομένα), εἶχεν ἀπερῆ ὁ διακομιστικὸς σταθμὸς τῶν βακκαρικῶν, τῶν μαργαριτῶν καὶ τῶν ἀρωμάτων τῶν Ἰνδιῶν, τῆς μετᾶξης τῆς Κίνας καὶ τῶν πολυτίμων λίθων τῆς Περσίας.

Ἡ Μεσημβρία καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἐχορήγουν πάντα τὰ ἐμπορεύματα τῆς πολυτελείας, ὁ Βορρᾶς ἐπρομήθευε πρὸ πάντων

τὰ πρὸς τὸν βίον ἀναγκαῖα, κρέας, μέλι, ἀλίπαστα, ἅτινα ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἀπετέλουν τὴν συνήθη τροφὴν τῶν πτωχοτέρων. Ὁ σίτος ἤρχετο κυρίως ἐξ Αἰγύπτου· τὸ κράτος διένεμεν αὐτὸν εἰς τοὺς πένητας τῆς πρωτευούσης καὶ τοιουτοτρόπως ὑπέθαλπεν, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ῥώμην, τὸν σχηματισμὸν πολυαρίθμου τάξεως πενήτων.

Τὸ ἐμπόριον τῶν προϊόντων τῶν μακρυνῶν τόπων ἐνηργεῖτο διαδιδαστικῶς. Οὕτω λόγου χάριν ἡ μέταξα ἡ ὁποία ἐξήγετο εἰς μεγίστας ποσότητας ἐκ τῆς Κίνας, μετεδιβάζετο εἰς τὴν Περσίαν, εἰς δὲ τὰς μεθοριακὰς πόλεις ὑπῆρχον πρὸς τοῦτο ὠρισμένοι Βυζαντινοὶ ὑπάλληλοι οἵτινες ἡγόραζον ὀλόκληρον τὴν προμήθειαν τῶν καρabanίων, ἀφίνοντες μόνον ὅσον ποσὸν ἐχρειάζετο διὰ τὴν κατανάλωσιν τῆς Περσίας. Ἐκ τοῦ ἀγορασθέντος ποσοῦ ἓν μέρος ἐκρατεῖτο ὑπὸ τοῦ δημοσίου καὶ ἐξ αὐτοῦ κατεσκευάζοντο εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐργοστάσια τοῦ κράτους τὰ πολύτιμα ἱμάτια τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐπέμποντο ὡς δῶρα διὰ νὰ κολακεύσωσι τὴν ματαιοφροσύνην βαρβάρων ἡγεμόνων, τὸ δὲ ὑπόλοιπον παρεδίδοτο εἰς τὴν ἰδιωτικὴν βιομηχανίαν. Τὰ μέτρα ταῦτα θὰ ἐθεωροῦντο σήμερον τυραννικὰ καὶ καὶ ὅμως τὰ ὑπηγόρευε τότε ἡ κυβερνητικὴ πρόνοια, διότι τοιουτοτρόπως παρεκωλύετο ὁ συναγωνισμὸς ὅστις θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπερβολικὴν τοῦ ἐμπορεύματος ὑπερτίμωσιν εἰς τὰ σύνορα. Τὰ καρabanία μὴ ἔχοντα πρὸς ἄλλον ἀγοραστὴν νὰ διαπραγματευθῶσιν ἦσαν ἡναγκασμένα νὰ μετριάξωσι τὰς ἀπαιτήσεις των.

Οἱ συχνοὶ ὅμως πρὸς τὴν Περσίαν πόλεμοι ἐδυσχέραινον πολλάκις τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεζήτησαν τρόπον, δι' οὗ νὰ ἀποφεύγωσι τὴν ἐπιαχθὴ ἐκείνην διὰ τῆς Περσίας διάβασιν τῆς

μετάξης. Οἱ κάτοικοι τῆς Αἰθιοπίας, ὁμόθησκοι πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, κατοικοῦντες δὲ χώραν μακρυνήν καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἔχοντες ἄμεσα ἐκ τῆς γειτνιάσεως συμφέροντα ὥστε νὰ ἔρχονται εἰς ῥῆξιν πρὸς αὐτοὺς, εἶχον ἀξίας λόγου ἐμπορικὰς σχέσεις πρὸς τὰς Ἰνδίας, ἐκόμιζον δὲ τὰ ἐμπορεύματά των διὰ τῆς Κεϋλάνης ὅπου κατέπλεον τὰ κινεζικὰ πλοῖα μέχρι τῆς ἐλληνικῆς πόλεως Κλύσματος, εἰς τὸ βορειότατον ἄκρον τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Διὰ ταύτης λοιπὸν τῆς ὁδοῦ προσεπάθησαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ πορίζωνται τὴν κινεζικὴν μέταξαν, ἀλλ' ἡ προσπάθειά των ἀπέτυχε διότι τὰ περσικὰ πλοῖα, ἀνήκοντα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς Ἰουδαίους ναυκλήρους, προελάμβανον πάντοτε τοὺς ἐμπόρους τῆς Αἰθιοπίας. Ἐκινδύνευε λοιπὸν ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιομηχανία τῆς μετάξης οἰκτρῶς νὰ παρακμάσῃ, ὅτε ὁ Ἰουστινιανὸς κατώρθωσε μὲ ὄλην τὴν ἐπαγρύπνησιν τῶν Κινέζων νὰ ὑποκλέψῃ καὶ φάρια μεταξοσκωλήκων καὶ σπόρους μορεῶν. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἡ μεταξουργία ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασεν ἐπὶ τοσοῦτον, μάλιστα ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἰδίως ἐν Συρίᾳ, ὥστε παρῆγε ποσὸν μετάξης ὑπέρτερον τοῦ ἄλλοτε εἰσαγομένου διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἡ εἰσαγωγή τῆς βιομηχανίας ταύτης ἐθεωρήθη πάντοτε καὶ δικαίως ὡς μία τῶν ἀρίστων πράξεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ τυραννικὴ τάσις ἣτις ἐχαρακτήριζεν ὀλόκληρον τὴν διοίκησίν του, ἐπέδρασεν ἐπιβλαβῶς καὶ ὡς πρὸς τοῦτο. Τὸ μονοπωλιακόν του σύστημα ἠνάγκασε πλείστους ἐκ τῶν μεταξοφαντῶν νὰ καταφύγωσιν εἰς ἄλλας χώρας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ὅπου ἡδυνήθησαν ἐλευθέρως νὰ ἀναπτύξωσι τὴν βιομηχανίαν των.

Τῷ ὄντι δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ βιομηχανία ὑπέκειτο εἰς πλείστους περιορισμούς. Οἱ ἐπιτηδευματαῖαι ἦσαν ἐπισήμως διηρημένοι εἰς συντεχνίας, τὰς δὲ συντεχνίας διείπον ὠρισμένοι

κανόνες ὡς πρὸς τὰ ἡμερομίσθια, τὴν πώλησιν, τὴν κατανομήν τῆς ἐργασίας καὶ τὴν παραδοχὴν νέων μελῶν. Ὑπήγοντο δὲ πᾶσαι ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἀρχὴν τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, διότι τὸ προστατευτικὸν σύστημα ὅπερ ἦτο ἡ βάσις ὅλης τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς, ἀπῆτει αὐστηράν τὴν ἐποπτεῖαν τῶν δημοσίων ἀρχῶν.

Πᾶσαι αἱ χῶραι τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσεως αἱ ἔχουσαι ἄξιον λόγου ἐμπόριον ἐλάμβανον τὰ βακκαρικὰ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἣτις ἐχρησιμοποῖει τὴν διὰ τῆς Περσίας ἢ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὁδόν. Ἐπεζητεῖτο πρὸ πάντων τὸ πέπερι τὸ ὅποιον πολλάκις ἐχρησίμευε καὶ ὡς νόμισμα εἰς τὸ ἀνταλλακτικὸν ἐμπόριον πρὸς ἔθνη ἡμιπολίτιστα. Πλὴν δὲ τούτου ἡ βυζαντινὴ φαρμακοποιία, ὅπως βραδύτερον καὶ ἡ τῆς Δύσεως, εἶχεν ἀνάγκην βακκαρικῶν περισσοτέρων ἢ ἡ σημερινή.

Τὰ πολύτιμα κοσμήματα καὶ ὑφάσματα ἀπετέλουν σπουδαίότατα εἶδη τῆς ἐμπορίας καὶ τῆς βιομηχανίας, ἔνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς λατρείας, ἐπὶ μακροὺς δὲ αἰῶνας τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε τὸ κέντρον τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνουργημάτων, διότι μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἠῤῥξανε καὶ ἡ ζήτησις πολυτίμων ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων. Γινώσκομεν συνήθως τὰς πολιτικὰς μᾶλλον αἰτίας τῶν πολέμων ἢ τὰς οἰκονομικὰς, ἀλλ' ἐξ ἀναλογίας πρὸς ὅ,τι βλέπομεν συμβαῖνον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ τότε πολλὰ ἐκστρατεῖαι πρὸς ἐκχριστιανισμὸν τῶν ἀπίστων θὰ ὀργανώθησαν καὶ θὰ ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιζητούντων διεξόδους πρὸς πώλησιν τῶν ἱερῶν ἀμφίων, τῶν σταυρῶν καὶ τῶν λειψανοθηκῶν τῶν ἀφθόνως κατασκευαζομένων ἐν τῇ πρωτευούσῃ· εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἡ χρυσοχοϊκὴ ἀπετέλεσε τὸν κυριώτερον κλάδον τῆς βιομηχανίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄνευ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ ἐμπνεομένου ὑπὸ τῆς πίστεως, τὰ ἱερὰ ἐκαίνα σκεύη δὲν ἤθελον βεβαίως λάβῃ τὸν χαρακτηῖρα τὸν ὅποιον ἔλαβον, οὐδὲ θὰ ἐπέβαλλον αὐτὰ οἱ ἱεραπόστολοι εἰς τοὺς ἀλλοθρήσκους μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι οἱ ἐπιζητοῦντες ὕλικὰς ὠφελείας ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου ἐμπορίου θὰ ἐξεμεταλλεύοντο τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν ἱεραποστόλων, οὕτω δὲ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων ἐχρησίμευε καὶ εἰς τὴν διάνοιξιν νέων ἀγορῶν. Ἡ ἀπατηλὴ θεωρία τὴν ὁποίαν ἐπενόησαν οἱ ἔμποροι ὅτι τὸ ἐμπόριον ἀκολουθεῖ τὴν σημαίαν, κατέστη διὰ μὲν τὸν ὄχλον ἀξίωμα φιλοπατρίας, διὰ δὲ τὴν Ἐκκλησίαν σύνθημα πρὸς διάδοσιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θεωρία αὕτη θὰ ἴσχυε βεβαίως πολὺ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, βεβαίως δὲ θὰ ὑπεβόηθησε τὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ θὰ ὑπῆρξε στήριγμα τῆς πολιτικῆς του.

Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἦσαν συνήθως ἐφοπλισταί, φορτωταὶ καὶ ναυτικοί. Οἱ κίνδυνοι εἰς οὓς ἐξετίθεντο ἠῦξανον τὴν δραστηριότητά των, ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχον οὔτε τράπεζαι καλῶς ὠργανωμένοι οὔτε ἡ εὐκολία τῶν συναλλαγματοικῶν, ἠναγκάζοντο πολλὰ νὰ διακυβεύωσι διὰ νὰ ἔχωσι καὶ μεγάλα κέρδη. Αἱ ἰδιότητες αὗται τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἡ δραστηριότης καὶ τὸ ρισκοκίνδυνον, καθίστων αὐτοὺς τότε τοὺς ἰσχυροτάτους ἐμπορικοὺς παράγοντας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς δυτικῆς Ἀσίας. Μόνοι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ συναγωνίζωνται πρὸς τοὺς Ἕλληνας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ ξένοι ἡγεμόνες δσάκις ἤθελον νὰ ἀπαλλάξωσι τὴν χώραν των ἀπὸ τῆς ἐμπορικῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἑλλήνων ἀνελάμβανον τοὺς Ἑβραίους ὑπὸ τὴν προστασίαν των. Θὰ ἴδωμεν πῶς τὰ πράγματα μετεβλήθησαν βραδύτερον καὶ πῶς παρήκμασε τὸ Βυζαντινὸν ἐμπόριον.

Ἦδη κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν τῶρα εὕρισκόμεθα, συνέρρεεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολὺ πλῆθος ξένων τῶν ὁποίων οἱ ἐγχώριοι ἐφοδοῦντο τὴν μακρὰν ἐν τῇ πόλει διατριβήν. Τὸ πλῆθος τῶν ξένων ἠϋξάνετο διὰ τῶν πολλῶν δούλων προερχομένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν βορειανατολικῶν ἀκτῶν τῆς Βορείου θαλάσσης, καὶ τῶν Γερμανῶν τῶν ἀποτελούντων τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ πόλις θὰ εἶχε τότε τὴν αὐτὴν ἐξωτικὴν ὄψιν ἣτις καὶ σήμερον παρατηρεῖται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ ἱστορικὸς Πρακόπιος, σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὑπολογίζει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὑπάρχον ἐβδομήκοντα χιλιάδες βαρβάρων μονίμως κατοικοῦντων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἡ διοίκησις καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἀπεράντου κράτους ἦτο τελείως ὀργανωμένη. Τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Ῥωμαίων εἶχε κληροδοτήσῃ τὴν ὀργάνωσιν ταύτην εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, οἱ δὲ Ἀνατολικοὶ κατῴρθωσαν νὰ διατηρήσωσι τὴν κληρονομίαν ἐκείνην καὶ μετὰ τὸν ἐντελῆ ἀκόμη ἐξελληνισμόν τοῦ κράτους. Οἱ τίτλοι τῶν μεγάλων μεγιστάνων τῆς αὐτοκρατορίας εἶχον βεβαίως μεταβληθῇ, ἀλλ' ὅμως διετηρήθη ἡ διαίρεσις τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν εἰς δέκα κυρίως κλάδους. Οἱ δέκα ἐκεῖνοι κλάδοι ἦσαν οὕτως εἰπεῖν δέκα ὑπουργεῖα, κατὰ τὴν σημερινὴν διοικητικὴν διαίρεσιν, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι οἱ διευθύνοντες αὐτοὺς δὲν ἦσαν δι' ὅλα ὑπεύθυνοι ἐνώπιον ταῦ ἔθνους. Λεγεὼν δλόκληρος δημοσίων ὑπαλλήλων ὑπηρέτει εἰς ἕκαστον τῶν δέκα τμημάτων, ἡ δὲ ἱστορία ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πολυάριθμον τῶν ὑπαλλήλων δὲν παρεκώλυε τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τῆς ὑπηρεσίας διότι καὶ ἔταν ἀκόμη συνέβαινον ἐπαναστάσεις ἢ ἐπήρχετο φαινομενικὴ ἀναρχία ἢ διοικήσις οὐδεμίαν ὑφίστατο χαλάρωσιν.

Ἡ ἀπόλυτος δύναμις ἦν ὁ Ἰουστινιανὸς κατῴρθωσε νὰ συγ-

κεντρώσῃ εἰς ἑαυτὸν καταβάλλων πᾶσαν τῶν ὑπηκόων του ἰσχύν, κατέστησε κατὰ φυσικὸν λόγον ἀσταθῆ τὴν ἰσορροπίαν τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ἔζησε διὰ τὰ ἴδια τὴν ἀντίδρασιν, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙΔ' πρὸς ὃν παρεβλήθη ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν εἶδε τὰ ἀποτελέσματα τῆς σπατάλης του. Ἄλλ' οἱ διάδοχοι ὅμως τοῦ Λουδοβίκου τῆς Ἀνατολῆς ἐπλήρωσαν τὰς ἀμαρτίας τῆς τυραννικῆς πολιτικῆς τοῦ προκατόχου των πολὺ ταχύτερον ἢ ὅσον οἱ διάδοχοι τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας. Δὲν εἶχον παρέλθῃ πεντήκοντα ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸ κράτος παρ' ὀλίγον ἐξηφανίζετο. Τέσσαρες αὐτοκράτορες ὑπῆρξαν τὰ θύματα τῆς οἰκτρᾶς κυρίως καταστάσεως εἰς ἣν ἕνεκα τῆς ἀπολυταρχίας αὐτοῦ εἶχον περιέλθῃ τὰ πράγματα καὶ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ τὰ ἐξωτερικά.

Ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπως εἶδομεν, αἱ κατακτήσεις τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη εἶχον ἐπιμόνως ἀγωνισθῇ, πολὺ ταχέως ὑπέκυψαν εἰς τὴν ὁσημέραι αὐξανομένην δύναμιν τῶν Λομβαρδῶν. Τὸ σύστημα τοῦ νὰ ἀποτρέπη διὰ χρημάτων τὰς εἰσβολὰς τῶν βαρβάρων τὸ ὁποῖον ἠκολούθει ὁ Ἰουστινιανός, ἐνεῖχεν ἤδη τὸν σπόρον τῆς καταστροφῆς, διότι τὰ πληρωτέα χρηματικὰ ποσὰ ἐγίνοντο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μεγαλύτερα, οἱ δὲ ἀπειλοῦντες τὸ κράτος βάρβαροι ἐγίνοντο σὺν τῷ χρόνῳ πολυαριθμότεροι. Καὶ οἱ Πέρσαι ἀπεδεικνύοντο ἐκάστοτε ἰσχυρότεροι τῶν Ῥωμαίων, μόνον δὲ ὁσάκις οἱ πολέμιοι κατετρύχοντο ὑπὸ ἐμφυλίων διχονοιῶν κατωρθοῦτο ἡ ἐπίτευξις τῆς εἰρήνης ἄλλως ἢ διὰ χρημάτων. Κατὰ τὸ 608, τὸ κρίσιμώτατον ἔτος τῆς ἐπικινδυνότητος ἐκείνης ἐποχῆς, οἱ Πέρσαι διέδραμον δλόκληρον τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἐστρατοπέδευαν παρὰ τὸν Βόσπορον ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐν δὲ τῇ ἐσωτερικῇ, ταχέως ἐπῆλθεν ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Καισαροπαπισμοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εὐθὺς ὡς ἡ κεντρικὴ

κυβέρνησις ἔδειξε σημεῖα τινὰ ἀδυναμίας, οἱ ἰδιοκτῆται μεγάλων περιουσιῶν, ὧν ἡ δύναμις μετὰ τόσου κόπου εἶχε καταβληθῇ, ἤρχισαν νὰ οἰκαιοποιῶνται ἐπικίνδυνον ἀνεξαρτησίαν, αἱ γεωργικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐχαλάρωσαν τοὺς πρὸς τὴν πρωτεύουσαν δεσμούς, ὁ δὲ ἀνώτερος κλῆρος ἐπεξέτεινε τὴν ἐπιρροήν του καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ πρῶτοι διάδοχοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἦσαν μὲν κακοὶ ἡγεμόνες, ἀλλὰ δὲν ἦσαν ὅμως καὶ εἰς κατάστασιν νὰ ἀναστείλῃσι τὴν σχεδὸν ἀναπόφευκτον παρακμὴν. Ἡ αὐστηρὰ οἰκονομία ἐνὸς ἐξ αὐτῶν, ἣν ἐπέβαλλεν ἡ ἐλεεινὴ κατάστασις τοῦ δημοσίου ταμείου, τὸν κατέστησεν ἀντιδημοτικόν, αἱ δὲ ἀπαράιττοι δαπάναι εἰς τὰς ὁποίας ἄλλος αὐτοκράτωρ προέβη πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ στρατοῦ καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ κράτους, ἠνάγκασαν τὸν διάδοχον αὐτοῦ νὰ ἐπιβαρύνῃ πάλιν τὸν λαὸν ὅπως οἰκονομηθῶσιν αἱ χρηματικαὶ δυσχέρειαι τοῦ δημοσίου. Ὅπως εἶχον τότε τὰ οἰκονομικὰ πραγματὰ ἀπητεῖτο βεβαίως ὑπεράνθρωπος δύναμις διὰ νὰ ἐκανοποιηθῇ μὲν ἅφ' ἐνὸς ὁ λαὸς ζητῶν ἐκάστοτε σιτοδοσίας, νὰ ὑπάρξῃ δὲ ἅφ' ἑτέρου ἰσχυρὸς στρατὸς διὰ τὴν ἀμυναν τοῦ κράτους. Τὴν ὑπεράνθρωπον ταύτην δύναμιν οὐδεὶς εἶχεν ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων.

Ὁ ἄριστος τῶν ἡγεμόνων τούτων, ὁ Μαυρίκιος (582—602) ὅστις ἐβασίλευσεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη, ἔγινεν ἐπὶ τέλους θῦμα μιᾶς ἐπαναστάσεως εἰς ἣν ἔλαβον καὶ πάλιν μέρος οἱ δῆμοι. Ὁ βασιλεὺς εἶχε ματαίως ἐλπίσῃ ὅτι οἱ δῆμοι θὰ ὠπλίζοντο ὅπως τὸν ὑποστηρίξωσιν ἐναντίον ἐνὸς στασιάσαντος στρατιωτικοῦ σώματος· ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν στασιαστῶν, τοῦ Φωκά, ὅστις καὶ τὸν διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ἐν τῇ μεταξὺ ἡ δύναμις τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε μεγάλως αὐξηθῇ, ὥστε οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἀνάγκην τῆς ὑποστηρίξεως αὐτοῦ, ὅτε δὲ ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας ὑπέβαλε σο-

βαρὰ παράπονα εἰς τὸν Μαυρίκιον κατὰ τοῦ πατριάρχου διότι οὗτος εἶχε προσλάβῃ τὸν τίτλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ, ὁ Μαυρίκιος οὐδεμίαν ἡδυνήθη νὰ παράσχω ἱκανοποιήσιν εἰς τὸν πάπαν.

Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες τὸ Βυζαντινὸν κράτος πρὸς τὴν Δύσιν ἐχαλαροῦντο ὁσημέραι πλείοτερον, ἡ δὲ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ἐττερεοῦτο ἀπέναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου ὅστις ἐθεώρει ἑαυτὸν διάδοχον τῶν παλαιῶν τῆς Ῥώμης αὐτοκρατόρων. Ὁ Γρηγόριος ἐξέφρασεν ἀναφανδὸν τὴν εὐαρέσκειαν τὴν ὁποίαν ἐπροξένησεν εἰς αὐτὸν ἡ πτώσις τοῦ Μαυρικίου καὶ ἐπήνεσε τὸν ἄρπαγα τοῦ θρόνου Φωκά, τὸν ὦμόν καὶ αἱματηρὸν ἐκείνον τύραννον ὅστις κατὰ τὰ ὀκτὼ ἔτη τῆς βασιλείας του ἐνέσπειρεν εἰς τὸ κράτος τὸν τρόμον. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Φωκά ἀδιαλείπτως ἐγίνοντο συνωμοσίαι ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ταπεινώσεις ἀπέναντι τῶν βαρβάρων, ἀκρωτηριασμοὶ τῆς ἐπικρατείας.

Αἱ ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων θὰ ἐξηγάνιζον παντελῶς τὸ Βυζάντιον, ἂν δὲν ἔσωζεν αὐτό, ὅχι τόσον οἱ ἐκ τοῦ ἐμπορίου ποριζόμενοι θησαυροὶ οὐδὲ τῶν ὀπλων ἢ δυνάμεις, ὅσον ἡ ἀπαράμιλλος ἐκείνη ἀφομοιωτικὴ ἢ μᾶλλον ἀπορροφητικὴ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Φυλαὶ Ἀβάρων καὶ Σλαύων εἶχον πανταχοῦ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν ἄκρων τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὁ εὐφυῆς μὲν ἀλλὰ λίαν τολμηρὸς εἰς τὸ νὰ ἐξάγῃ συμπεράσματα Φαλμεράϋερ ὑπεστήριξεν ὅτι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὁλόκληρος ἡ Ἑλλὰς εἶχεν ἐκσλαυισθῇ καὶ ὅτι οὐδεμία πλέον ῥηνὶς γνησίου ἑλληνικοῦ αἵματος ἔρρεεν εἰς τὰς φλέδας τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Φαλμεράϋερ ἥτις ἐλύπησε τόσον τοὺς φιλέλληνας ὅσον θὰ ἐλύπει ἕνα συλλογέα ἢ εἰδησις ὅτι τὰ ἀρχαῖά του εἶναι κίβδηλα, στήρίζεται μὲν ἐπὶ τινων ἀκριδῶν λεπτομερειῶν, ἀλλ' εἶναι ὅμως παράλογος ἂν τις θελήσῃ νὰ τὴν ἐκλάβῃ κατὰ γράμμα. Δὲν εἶναι βεβαίως σπάναι

ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνυμῖαι ἀναντιρρήτως σλαυικαί, ἐπίσης δὲ καὶ πολλαὶ λέξεις τῆς δημῶδους γλώσσης ἔχουσιν ἀσφαλῶς σλαυικὴν τὴν προέλευσιν, τὰ δύο δὲ ταῦτα ἄφθονα ξενικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς ἐπίδρασιν μακρόθεν ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ κατοίκων τῶν βορείων μερῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρξαν ἐπὶ τινα χρόνον ἐν Ἑλλάδι κέντρα πληθυσμοῦ ὁμιλοῦντα τὴν σλαυικὴν γλῶσσαν. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι καὶ οὕτως ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, οἱ ἐπήλυδες ταχέως ἐξελληνίσθησαν, μεταδῶσαντες ὅμως εἰς τὴν νέαν πατρίδα των καὶ τινα ἐκ τῶν παλαιῶν των ἡθῶν καὶ ἐθίμων.

Ἄλλὰ τὸ κράτος, πανταχόθεν προσβαλλόμενον, ἐσώθη ὑπὸ τῆς μόνης χώρας ἣτις ἀπήλαυεν εὐημερίας καὶ ἤξευρε νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ σέβας εἰς τοὺς ὁμόρους λαούς· ὑπὸ τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς. Ὁ Ἡράκλειος, ὁ υἱὸς τοῦ ἐξάρχου τῆς Καρχηδόνος, ἔπλευσεν ἐκεῖθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ στόλου ἰσχυροῦ, καὶ ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις ἦσαν δυσῆρεστοι μέναι ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων, σχεδὸν ἀκόπως ἐξεθρόνισε τὸν Φωκᾶν καὶ ἀνεκηρύχθη αὐτὸς αὐτοκράτωρ (610).

Ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνωσι πολλαὶ μεταρρυθμίσεις. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μὲ τὴν οἰκονομικὴν βλάβειαν τῆς Καρχηδόνος, ἔγινε προσπάθεια ὅπως ἐνισχυθῶσι τὰ στρατεύματα, ἀλλὰ πρὶν ἢ τοῦτο κατορθωθῇ νέαι συμφοραὶ ἐνέσκηψαν εἰς τὸ κράτος. Ἡ Συρία κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Περσῶν οἵτινες κατέλαβον καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μετεκομίσθη δὲ εἰς τὴν χώραν τῶν ἀπίστων ὁ σταυρὸς ἐφ' οὗ ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς καὶ τὸν ὁποῖον ἡ χριστιανὴ μήτηρ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἶχεν ἀνέυρῃ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ.

Ὅταν τὸ σεπτὸν ἐκεῖνὸ κειμήλιον ἀφηρέθη ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἡ χριστιανὸσύνη ἐνόμισεν ὅτι ἀπώλεσε τὸ παλλάδιον αὐτῆς, ἡ δὲ εἰδησις τῆς συμφορᾶς ἐνέβαλλε εἰς πάν-

τας τὴν ἀποθάρρυνσιν. Μετ' ὀλίγον ἐμάνθανον μὲ ὄχι ὀλιγωτέραν ἀγωνίαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅτι οἱ Πέρσαι κατεῖχον καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου τὰ φορτία τοῦ σίτου τὰ προωρισμένα διὰ τὴν πρωτεύουσαν εὐρίσκοντο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ἡράκλειος ἀποβαλὼν καὶ αὐτὸς πᾶσαν ἐλπίδα διὰ τὸ μέλλον διενоеῖτο ὡς ἄλλος Κωνσταντῖνος νὰ μεταθέσῃ ἀλλαχοῦ τὴν πρωτεύουσαν, ὄχι πλέον ὅπως ἐπιβάλλῃ τὸ κράτος του εἰς τοὺς πολεμίους, ἀλλ' ὅπως διαφύγῃ τὸν ἐξ αὐτῶν κίνδυνον. Ἐσκέπτετο νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὴν Καρχηδόνα. Ἀλλὰ τότε ἐπενέβησαν ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ λαός. Ἡ ἀπώλεια τοῦ Σταυροῦ εἶχε μεταβάλλῃ τὸν θητικὸν ὄχλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἀποζῶντα ἐκ τῶν δημοσίων χρημάτων εἰς λαὸν ἐνθουσιώδη, ὁ δὲ πατριάρχης Σέργιος ἐξώρκισε τὸν Ἡράκλειον νὰ μὴ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἱερὰν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου. Δὲν ἠρκέσθη δὲ μόνον εἰς λόγους ὁ κληρὸς· παρέδωκε πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ τοὺς μοναστηριακοὺς θησαυροὺς, δι' αὐτῶν δὲ ἐστράτολογήθη ἰσχυρὰ δύνამεις. Δὲν παρέσχε δὲ ὁ ἐνθουσιασμὸς μόνος στρατιώτας. Ἐπὶ τινα χρόνον ἡ κατάκτησις τῆς Αἰγύπτου εἶχεν ἐπὶ τοσοῦτον ἐλαττώσῃ τὸν σῖτον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὥστε ὄχι μόνον εἶχε διακοπῇ ἢ δωρεὰν διανομὴ σίτου εἰς τοὺς πένητας, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐπῆλθε καὶ λιμὸς ἕνεκα τῆς παντελοῦς σιτοδείας. Τὸ πρᾶγμα ὁμῶς διωρθώθη, διότι, καθὼς φαίνεται, οἱ νέοι κατατακτῆται τῆς Αἰγύπτου προετίμησαν νὰ παρέχῃσι σῖτον εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυδέρνησιν, ἂν καὶ μισητὴν, παρὰ νὰ στερηθῶσι τόσον καλῆς πελατείας. Ὅπωςδὴποτε οἱ ἄλλοτε ζῶντες ἐκ τοῦ δημοσίου σίτου προθύμως ἀπεφάσισαν τῶρα νὰ ζῶσι μὲ τὸν μισθὸν τοῦ στρατιώτου, ἐλπίζοντες μάλιστα ὅτι θὰ ἀξιωθῶσι καὶ τῆς οὐρανίου μετὰ θάνατον μακαριότητος ἂν ᾔθελον πέσῃ κατὰ τὸν ἱερὸν πόλεμον.

Ὁ πρὸς τοὺς Πέρσας λοιπὸν πόλεμος προσέλαβεν οὕτω τὸν χαρακτήρα ἀληθοῦς σταυροφορίας. Προηγήθησαν μακραὶ προπαρασκευαὶ καὶ ὁ ἀγὼν ἤρχισεν· ὕλικῳς ἦτο πλέον δυνατὴ ἡ διεξαγωγή του, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶχε καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν εὐλογίαν. Ὁ Ἡράκλειος ἦτο κατὰ πάντα ἐπιτήδειος ὅπως διευθύνῃ τοιαύτην ἐπιχείρησιν. Ἦτο φανατικός· ἠσθάνετο πρὸς τοὺς Ἰουδαίους τὸ μῖσος ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πολλάκις συμβαδίζει πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐξέγερσιν, εἶχε δὲ ἀδειάσειστον εὐλάβειαν πρὸς μίαν ἀχειροποίητον εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τὴν ὁποίαν συμπαρελάμβανε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τοὺς πολέμους. Ἦτο κατὰ πάντα σύμφωνος πρὸς τὸν πατριάρχην ὅστις, ὡς σύμβουλος τοῦ ἀνηλίκου διαδόχου τοῦ θρόνου, εἶχε τὴν διοίκησιν τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως. Συνήνωσεν ὁ Ἡράκλειος τὸν θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμὸν πρὸς ἀξιολόγους στρατιωτικὰς ἀρετάς, οὕτω δὲ κατῴρθωσε μετὰ ἐξαετῇ ἀγῶνα νὰ καταβάλῃ τελείως τὴν περσικὴν δύναμιν.

Ἦτο δὲ δεινὸς ὁ ἀγὼν, διότι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Πέρσαι συνησθάντο ὅτι ἡ κρίσις θὰ ἦτο πλέον ὀριστική. Οἱ Χριστιανοὶ κατὰ δεκάδας χιλιάδων ἐθανάτωσαν τοὺς μισητοὺς πυρολάτρας καὶ κατέστρεψαν τὸν τόπον ὅπου εἶχε γεννηθῇ ὁ προφήτης αὐτῶν Ζωροάστρης. Ἀλλ' ὁ Πέρσης βασιλεὺς συνήθροισεν ἐκάστοτε νέα στρατεύματα, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 626, ὅτε ἀπὸ τετραετίας ἤδη ἡ νίκη ἐφαίνετο ἀποκλίνουσα μᾶλλον πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, κατῴρθωσε νὰ προελάσῃ τὴν στρατιάν του μέχρι τῆς Χαλκηδόνος, ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συγχρόνως δὲ ὁ σύμμαχος αὐτοῦ, ὁ ἡγεμὼν τῶν Ἀβάρων, ἠπειλεῖ τὴν πρωτεύουσάν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ξηρᾶς μὲ στρατὸν ὀγδοήκοντα χιλιάδων.

Ὁ Ἡράκλειος ἦτο ἀπὼν, ἀλλ' ὁ πατριάρχης τόσον θάρρος ἠδυνήθη νὰ ἐμβάλλῃ εἰς τοὺς κατοίκους διὰ τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον

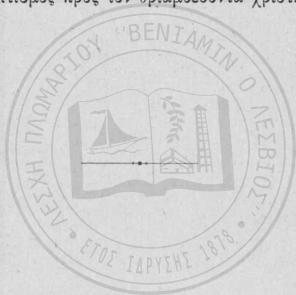
πόλεμον ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὥστε οὐδὲ κἂν ἐλήφθησαν πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ ὅροι τῆς εἰρήνης τοὺς ὁποίους προέτειναν οἱ Ἄθαιοι πλησιάσαντες πρὸς τὰς ἰσχυρὰς ἐπάλξεις τῆς πόλεως· ἡ παλαιὰ συνήθεια τῆς ἐξαγορᾶς τῶν βαρβάρων εἶχε λησμονηθῇ. Ἐπὶ ἐξ ἑβδομάδας ἐπολιορκεῖτο ἡ Κωνσταντινούπολις· αἱ ἐπανειληγμέναι ἑφοδοὶ τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀθάρων ἀπέτυχον, μετὰ ἓνα δὲ κρατερόν ἀγῶνα καθ' ὃν αὐτὴ ἡ Παναγία ἐπεφάνη εἰς τοὺς εἰς αὐτὴν πιστεύοντας ὑπεράνω τῶν ἐπάλξεων, οἱ Ἄθαιοι ὑπεχώρησαν ὀριστικῶς. Καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ψάλλεται ἐν τῇ Ὀρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ ὁ λεγόμενος Ἀκάθιστος Ὑμνος, ὃν ἐπὶ τῇ νίκῃ ταύτῃ ἀφιέρωσεν, ὡς λέγεται, ὁ πατριάρχης εἰς τὴν Θεοτόκον.

Ὅτε δύο ἔτη βραδύτερον εἰσῆλθεν ἐν πομπῇ ὁ Ἡράκλειος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διερχόμενος ὅπως οἱ θριαμβευταὶ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης τὴν κυριωτάτην ὁδὸν τῆς πόλεως ἵνα μεταβῇ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ὁ σκοπὸς τοῦ εἶχεν ἐπιτευχθῇ. Ὁ Σταυρὸς εἶχεν ἀνακτηθῇ καὶ ὁ βασιλεὺς ἠδυνήθη νὰ τὸν ἀποδώσῃ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ Συρία ὑπετάγησαν καὶ πάλιν εἰς τὸ κράτος τῆς Νεᾶς Ῥώμης, ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ Αἴγυπτος. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχον κατὰ τὸ πλεῖστον θανατωθῇ ἢ ἐκδιωχθῇ, αἱ ἀνακτηθεῖσαι ἐπαρχίαι ἔπεμπον ὅπως καὶ προτοῦ χρήματα εἰς τὴν πρωτεύουσαν, πολυάριθμα δὲ πλοῖα ἐκόμιζον ἐλευθέρως ὅπως ἄλλοτε τὰ φορτία τοῦ σίτου.

Ὁ ἥρως τῶν εὐτυχῶν ἐκείνων πολέμων ἐτιμήθη ὡς σωτὴρ τῆς Ἐκκλησίας, διεδίδοντο πράγματα θαυμαστὰ περὶ τῶν μονομαχιῶν αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἡγέτας τῶν Περσῶν, καὶ μετὰ πολλοὺς αἰῶνας ἀκόμη ἡ λαϊκὴ πίστις ἐθεώρει τὸν Ἡράκλειον ὡς τινὰ ἱππότην τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἄλλ' ἡ εἰρήνη ἢ διὰ τῶν αἱμάτων ἐξαγορασθεῖσα δὲν ἔμελλεν ἐπὶ μακρὸν νὰ διαρκέσῃ. Μετ' ὀλίγον ἐξερράγη ἄλλος

φοβερώτερος πόλεμος, ὁ δὲ Ἡράκλειος ἔμελλε νὰ ἴδῃ μέγα μέρος τοῦ ἔργου τοῦ καταστρεφόμενον ὑπὸ τῶν κατακτήσεων τοῦ Ἰσλαμισμοῦ. Μετὰ τὸν θάνατόν του (641) ἄρχεται μία ἐποχὴ πνευματικοῦ μαρασμοῦ διακόπτουσα προαιωνίους παραδόσεις, διὰ τοῦτον δὲ τὸν λόγον τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα ἐν τῇ πρώτῃ κεφαλαίῳ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποτελοῦντα ἐν ὅλῳ ὀργανικόν, τὴν περίοδον δηλαδὴ καθ' ἣν ἐμορφώθη καὶ ἐστερεώθη ὁ βυζαντινισμός, καθ' ἣν συνήφθη ὁ ῥωμαϊκὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς πρὸς τὸν θριαμβεύοντα χριστιανισμόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙ ΤΕΧΝΑΙ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩΙ

ΑΠΟ ΤΟΥ Δ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ Ζ' ΑΙΩΝΟΣ

Γενική κρίσις περί τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καὶ τέχνης. — Ἡ ὁμιλουμένη καὶ ἡ γραπτὴ γλῶσσα. — Ἀττικισμός τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων. — Τὸ μυθιστόρημα. — Ὑποδεστέρα θέσις τῆς λαϊκῆς ποιήσεως. — Ἀντίδρασις τῶν Χριστιανῶν ποιητῶν. — Ὕμνοι. — Ἡ δευτέρα παρουσία. — Παραβολὴ πρὸς τοὺς λατινικοὺς ὕμνους. — Ῥωμανός ὁ μελῳδός. — Ἐπίδρασις τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Ῥωμανοῦ ἐπὶ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ. — Δραματικὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης του. — Ἀπλότης τῆς γλώσσης του. — Ἑλλειψις καλαισθησίας. — Ὁ Δειμών τοῦ Ἰωάννου Μόσχου. — Ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία. — Ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι. — Προκόπιος. — Θεοφύλακτος Σιμοκάττης. — Ἰωάννης Μαλάλας. — Σύγκρισις πρὸς τὸν Προκόπιν. — Πλαστικαὶ τέχναι. — Ἀρχέγονος χριστιανικὴ τέχνη. — Ἀρχιτεκτονική. — Ὁ συμβολισμός ἐν τῇ κοσμητικῇ. — Ἡ ἐπικράτησις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιφέρει μεταρρυθμίσεις εἰς τὴν τέχνην ἢ ἱστορικὴ ζωγραφικὴ ἀντικαθιστᾷ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις. — Ἀνατολικὴ καταγωγὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. — Ἡ ἁγία Σοφία. — Σύγκρισις τῆς ἁγίας Σοφίας πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον τῆς Ῥώμης. — Ἡ ἁγία Σοφία ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ ὡς τῆραϊον. — Καταγωγὴ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. — Κατεστραμμένοι πόλεις τῆς Συρίας. — Διακόσμησις τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ῥάβεννα. — Γλυπτική. — Γενικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. — Τὸ Ἅγιον ὄρος. — Στενὴ σχέσις μεταξὺ τῆς διακοσμήσεως καὶ τῆς λειτουργίας. — Ἐπίδρασις τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς τέχνης.

Ἡ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὑποτύψεις τῆς πρώτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας θὰ ἦτο ἀτελής ἂν δὲν συνεπλήρωνον αὐτὴν τὰ πορίσματα τὰ πηγάζοντα ἐκ τῆς συγχρόνου λογοτεχνίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν τεχνῶν. Ἀλλ' αἱ φανερώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ βίου ἐνὸς ἔθνους δύσκολον εἶναι νὰ περικλεισθῶσιν αὐστηρῶς ἐντὸς ἀκριβῶν χρονολογικῶν ὁρίων, ὅθεν εἶναι ἀνάγκη εἰς τὰς σκέψεις αἵτινες κατωτέρω θὰ ἐκτε-

θῶσι νὰ ὑπερβαίνωμεν, ὁσάκις ἡ περίστασις τὸ καλῇ, τὰ ὅρια τὰ ὅποια ἐχαράξαμεν ἐν τῇ πρώτῃ κεφαλαίῳ.

Ἡ κακὴ φήμῃ ἣτις ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπεκράτησε περὶ τοῦ βυζαντινισμοῦ ὀφείλεται πρὸ πάντων εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ γνώμας τῶν φιλολόγων. Ἐπειδὴ δηλαδὴ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς προσεπάθουν νὰ μεταχειρίζωνται ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν τὴν γλῶσσαν τῶν παλαιῶν δοκίμων συγγραφέων, οἱ φιλόλογοι ἐνόμισαν ὅτι ἦτο φυσικὸν νὰ κρίνωσι τοὺς μεταγενεστέρους διὰ τοῦ αὐτοῦ κριτηρίου δι' οὗ ἔκριναν τὰ πρότυπα αὐτῶν. Ἀλλ' εἶναι προφανές ὅτι ἡ θεωρία αὕτη ὄχι μόνον εἶναι ἄδικος, ἀλλ' ὀδηγεῖ καὶ εἰς συμπεράσματα ἰαπατηλά. Πρέπει δὲ ἀμέσως νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ κρίσις περὶ τῆς ἐν γένει βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε μεροληπτικὴ καὶ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἀνακριθεῖς. Καὶ πρῶτον μὲν αὕτῃ ἡ ἰδέα τὴν ὁποίαν ἔθετον ὡς γενικὸν κανόνα, ὅτι τὰ προϊόντα μιᾶς τέχνης ἀλλοιοῦνται ἐπὶ τὸ χεῖρον ἀναλόγως τῆς πλειοτέρας ἢ ὀλιγοτέρας χρονολογικῆς αὐτῶν ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μαρτυρεῖ ριζικῶς ἐσφαλμένην ἀντίληψιν περὶ τῆς πορείας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Δίχαιον ὅμως εἶναι νὰ εἴπωμεν ὅτι ἄνδρες ἐπιφανεῖς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ εὐμοιροῦντες καλαισθησίας, ὅπως ὁ Γίβδων καὶ ὁ Κόδετ, βεβαίως δὲν θὰ παρεγνώριζον οὐδὲ θὰ παρέδλεπον τὰ ἀριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἂν ἤθελε παραγάγῃ ἀριστουργήματα.

Ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων ἐν Βυζαντίῳ δὲν ἦτο διόλου εὐνοϊκὴ εἰς τὴν ἀνθησιν ἔργων δυναμένων νὰ λάβωσι θέσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ λογοτεχνίᾳ. Πολλαὶ καὶ μεγάλαι διαφοραὶ μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιεχομένου τῶν λογοτεχνημάτων καθίστων ἀδύνατον τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐκείνην ἣτις μόνῃ ἐν τῇ τέχνῃ καθιστᾷ τὰ ἔργα τέλεια.

Ἦδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου ὑπῆρχε

χάσμα ὁσημέραι εὐρυνόμενον μεταξὺ τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης καὶ τῆς γραπτῆς, δυνάμεθα μάλιστα νὰ προσθέσωμεν ὅτι καὶ ὅταν ἀκόμη εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἡ κλασσικῆ λογοτεχνία, εἶδη τινὰ τοῦ λόγου ἀφίσταντο ἀπὸ τῆς ἐπικρατούσης γραμματικῆς γλώσσης.

Οὐδὲν ἦττον αἱ διαφοραὶ ἐκεῖναι περιωρίζοντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς λέξεις, ὅσον δὲ μεγάλη καὶ ἂν ὑπῆρχεν ἡ ποικιλία τοῦ ὕφους, διετηρεῖτο ὅπωςδὴποτε ἡ ἐνότης τῆς γλώσσης καὶ μόνον ἡ λυρικὴ ποίησις ἀπετέλει ἐξαίρεσιν. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου οἱ συγγραφεῖς ἐπεκοινώνουν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ὀλιγώτερον πρὸς τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν. Ὅτε δὲ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα ἔνεκα τῶν σημαντικῶν μεταβολῶν ἐν τῇ φωνητικῇ καὶ ἐν τῇ ποιότητι τοῦ τόνου τὰς ὁποίας ὑπέστη, εὐρέθη ἐν δυσαρμονίᾳ πρὸς τὰ παλαιὰ σχήματα τῆς τέχνης, πρωτότυπος καλλιτεχνικὸς βίος δὲν ἦτο πλέον δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ, πλὴν μόνον ἂν ἤθελε πρακτικῶς λυθῇ τὸ ζήτημα διὰ τῆς ἐξευρέσεως νέων σχημάτων συμφωνούντων πρὸς τὴν νέαν φάσιν τῆς γλώσσης. Ἀλλὰ συνέβη ὅμως ἀκριδῶς τὸ ἐναντίον· οἱ κανόνες τῆς παλαιᾶς γραμματικῆς καὶ τῆς μετρικῆς συνετάχθησαν τόσῳ μᾶλλον αὐστηροί, ὅσῳ ὀλιγώτερον ἐξήγοντο ἐκ τῆς ζωντανῆς χρήσεως τῆς γλώσσης. Τὸ δὲ πρᾶγμα ἀπέβη ἐτι χεῖρον, ὅτε καὶ τὰ διανοήματα ὑπέστησαν μεγάλην μεταβολήν· οἱ ἀττικοὶ τύποι ὅχι μόνον διεμάχοντο πρὸς τὸν προφορικὸν λόγον καθ' ὅλου, ἀλλὰ καὶ δὲν προσηρμόζοντο πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ ὁποίου προσορισμὸς ἦτο νὰ κηρύττῃ τὴν ἀλήθειαν πρὸς τοὺς ἀπλουστέρους εἰς μίαν γλῶσσαν πρὸς πάντας κοινήν.

Οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν τότε χριστιανῶν συγγραφέων ταχέως καὶ αὐτοὶ ὑπέστησαν τὴν γοητείαν τοῦ εἰς μόνους τοὺς λογίους

περιωρισμένου άττικισμού. Έν τῇ συνήθει όμιλία άπεμακρύνοντο άπό τῆς άρχαίας γραμματικῆς καί ώς χριστιανοί άπέπτυνον τās παλαιάς είδωλολατρικās ιδέας, άλλ' όταν ῆθελον νά συγγράψωσι διετύπωνον τās έννοίās των κατὰ τήν άρχαίαν περιοδολογίαν. Είναι λοιπόν φυσικόν ότι τὰ νέα διανοήματα ύποβεβλημένα είς τοιαύτην τυραννίαν δέν ῆδύναντο νά έμπνεύσωσι ποιητās ούδὲ νά καταστήσωσιν αὐτοὺς ίκανοὺς νά μιμηθῶσι τήν ποιητικὴν άπλότῃτα τῆς έπὶ τοῦ όρους διδαχῆς τοῦ Χριστοῦ ῆ τήν βαθεΐαν έννοιαν τῶν παραβολῶν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀλλὰ καί αν εὐφυεῖς τινες καί λόγιοι ανδρες κατώρθωσαν νά περιβάλλωσιν αξιόλογα νοήματα δια κλασσικοῦ περιβλήματος, άπεμακρύνοντο τότε άπό πάσης έπαφῆς πρὸς τὸ κοινόν οὔτινος ῆτο διάφορος ῆ πνευματικὴ κατεύθυνσις, καί έπομένως δέν ῆδύναντο νά παραγάγωσιν έργα προωρισμένα νά άποτελέσωσι μέρος τῆς κοινῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῆς ανθρωπότητος, οἷα είναι λόγου χάριν τὰ Εὐαγγέλια τὰ όποία, παρὰ πᾶσαν περὶ τοῦ έναντίου προκατάληψιν, δέν στεροῦνται καί καλλιτεχνικῆς αξίας.

Ἡ δυσαρμονία ῆ αναγκαίως προερχομένη εκ τῆς μιμήσεως κλασσικῶν καί είδωλολατρικῶν παραδειγμάτων ὑπὸ χριστιανῶν συγγραφέων, καταφαίνεται έξ ἴσου καί είς τὰ άλλα συγγράμματα τὰ μῆ θρησκευτικά, καί είς τοὺς Πατέρας τῆς εκκλησίας καί τοὺς θεολόγους, άλλ' είς τοὺς μῆ θρησκευτικοὺς συγγραφεῖς ῆ δυσαρμονία δέν φαίνεται τόσον σαφῶς ένεκα τῆς φύσεως τῶν θεμάτων τὰ όποία πραγματεύονται, αν καί βραδύτερον εκδηλοῦται καί είς αὐτοὺς όπωσδήποτε σαφέστερον. Ὅτε δηλαδὴ ῆ εξέλιξις τῆς γλώσσης προώδευσεν άκόμη, ό δὲ χριστιανισμός προσλαθὼν τὸν δογματικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα ῆλθεν είς μεγαλύτεραν αντίθεσιν πρὸς τήν επικρατοῦσαν παρὰ τοῖς άρχαίοις έλευθέραν σκέψιν, εκινδύνευσε νά καταπνιγῇ πᾶσα άτομικὴ

ἰδιοφυῖα τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων καὶ τῶν μυθιστοριογράφων. Εἶναι δὲ σπάνιοι οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ πεζογράφοι οἱ μὴ ἀκολουθοῦντες τὴν πλατεῖαν μὲν ἀλλ' ἀπατηλὴν ὁδὸν τῆς παραδόσεως. Ὅσάκις ὅπως ὁ Δάντης βραδύτερον ἔπραξεν, ἐσκεμμένως ἐγκαταλείπουσιν αὐτήν, τότε τῷ ὄντι φθάνουσιν εἰς τὰ μέγιστα ὕψη. Ἀλλ' οἱ περισσότεροι ἀπέχουσιν ἐξ ἀδυναμίας, προσκόπτοντες δὲ εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀτραπούς, προσπαθοῦσι πάντοτε νὰ πλησιάσωσι πρὸς τὴν πεπατημένην ὁδὸν τῆς ὁποίας ὑφίστανται τὴν γοητείαν.

Ἐκ τούτου προῆλθε μία κατάστασις ὁμοία πρὸς ἐκείνην ἣν πρὸς ἄλλον ἐντελῶς σκοπὸν περιέγραψεν ὁ Ῥενάν δι' ὀλίγων χαρακτηριστικῶν φράσεων αἵτινες ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ὁλοκλήρους αἰσθητικὰς πραγματείας. Τοὺς λόγους τοῦ Ῥενάν εἶναι καλὸν νὰ ἔχωσι κατὰ νοῦν πάντες οἱ μελετῶντες τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν. «Τὸ κοινὸν ἐν γένει ἦτο ἀπειρόκαλον... Ὁ λόγος δὲν ἦτο πλεον τὸ ἀπλοῦν ἐκεῖνο ἔνδυμα τοῦ νοήματος τὸ ποριζόμενον τὴν κομψότητά του ἐκ τῆς τελείας αὐτοῦ ἀναλογίας πρὸς τὴν ἐννοίαν τὴν ὁποίαν θέλει νὰ ἐκφράσῃ... Ἡ ἐποχὴ ἦτο μὲν ἴσως λίαν πρόσφορος πρὸς τὰ γράμματα, διότι δὲν ἐγίνετο λόγος εἰμὴ περὶ ῥητορείας καὶ περὶ καλοῦ ὕφους, ἀλλὰ πάντες σχεδὸν ἔγραφον κακῶς. Οὐδεὶς ὑπῆρχε ῥήτωρ, διότι ὁ καλὸς ῥήτωρ καὶ ἐν γένει ὁ καλὸς συγγραφεὺς εἶναι συνήθως ἄνθρωποι οἵτινες δὲν ἔχουσιν ὡς ἴδιον ἐπιτήδευμα οὔτε τὴν ῥητορείαν οὔτε τὴν συγγραφικὴν».

Εἴπομεν ἤδη ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὀλίγας λέξεις περὶ τινων ἐξεχόντων βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ τετάρτου μέχρι τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ Λιβανίου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ σχέδιον τοῦ βιβλίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐκταθῶμεν περὶ αὐτῶν περισσότερον. Πρέπει ὅμως νὰ κάμωμεν λόγον περὶ

ένδος νέου γραμματειακοῦ εἵδους, ἀγνώστου μὲν εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, λίαν δὲ δημοφιλοῦς κατὰ τὴν περίοδον περὶ ἧς τώρα πραγματευόμεθα, δηλαδὴ περὶ τοῦ μυθιστορήματος.

Ἐλέχθη ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἄλλοτε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπὲρ τοῦ θεάτρου μετεβιδάσθη βραδύτερον εἰς τὰ μυθιστορήματα τὰ ὁποῖα πραγματεύονται ὑποθέσεις ἐπίσης δραματικές, εἰλημμένας ὅμως ὅχι ἐκ τῆς μυθολογίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ συγχρόνου βίου. Καὶ ἂν τις ὅμως θέλῃ νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὴν ὁπωσδήποτε τολμηρὰν ταύτην σύγκρισιν τῶν δύο εἰδῶν, πρέπει νὰ ἔχῃ πάντως πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ἐκεῖνο μετεβιδάσθη εἰς ἓν λογοτεχνικὸν εἶδος τὸ ὁποῖον δὲν διέφερε τῆς δραματικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς μόνον λεπτομερείας. Ἡ δραματικὴ ποιήσις δὲν παρίστανεν εἰμῆτινα παρασυμβεβηκότα μιᾶς γνωστῆς ἤδη εἰς τοὺς θεατὰς ὑποθέσεως, ὥστε τὸ ἐνδιαφέρον συνεκεντροῦτο κυρίως εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν ὁ ποιητὴς ἐπραγματεύετο τὸ θέμα. Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο ἰσχύει μᾶλλον διὰ τὴν ἀρχαίαν τραγωδίαν, ὀλιγώτερον δὲ διὰ τὴν κωμωδίαν, μολονότι καὶ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὁ Μένανδρος ἐπιδιώκουσι τὴν κωμικὴν ἐντύπωσιν διὰ τῶν σκωμμάτων ἢ τῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ διαλόγου καὶ διὰ τῆς ἡθοποιίας τῶν προσώπων μᾶλλον ἢ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑποθέσεως. Τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα ἀπ' ἐναντίας ἐπιζητοῦσι νὰ τέρψωσι τὸν ἀναγνώστην διὰ τῆς ἀφηγήσεως μιᾶς περιπετειώδους ἱστορίας. Ὁ ἥρως ἢ ἡ ἥρωὺς σώζονται πάντοτε ἀπὸ ἐπανεὶλημμένων κινδύνων ὅχι διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν τολμηρίας, διότι συνήθως εἶναι τὰ ἀδυνατώτατα καὶ ἀδεξιώτατα πρόσωπα τοῦ ὅλου μυθιστορήματος, ἀλλὰ διὰ τῶν περιπετειῶν τῆς τύχης ἢ τῆς βοηθείας ἰσχυρῶν φίλων. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ σωτηρία ἐπιτυγχάνεται διὰ ψευδῶν θανάτων, διὰ φόνων τελουμένων ἐπὶ τὸ θεατρικώτερον ἢ διὰ γενναιοφύχων ληστῶν. Οὐδέποτε σχε-

δὸν διαγράφονται οἱ χαρακτῆρες ὅπως ἐν τῷ δράματι, ἡ δὲ προσωπικότης τῶν συγγραφέων τόσον ὀλίγον διαφαίνεται, ὥστε διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφανθῶμεν ἂν ἦσαν χριστιανοὶ ἢ ὄχι, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χριστιανισμὸς εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν διασωθέντων μυθιστορημάτων ἀναφέρεται, ὣν τὸ ἀρχαιότατον ἀνέρχεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει μόνον ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐξηκολούθησεν ἰσχύων ὁ συρμὸς ὅστις ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς νὰ μιμῶνται κατὰ πάντα τοὺς ἐθνικοὺς. Ἐνομήσθη ὅτι ἀπόδειξις χριστιανικῆς ἐπιδράσεως εἶναι ἡ μεγάλη σημασία ἣτις εἰς τὰ μυθιστορήματα ἀποδίδεται εἰς τὴν διατήρησιν τῆς παρθενίας τῶν ἡρωίδων, ἀλλὰ τοῦτο, ἂν ἀποδεικνύῃ τι, ἀποδεικνύει μόνον μίαν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Ἡ ἔννοια τῆς ἀληθοῦς καὶ πραγματικῆς ἀγνείας δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα, ἀνευρίσκεται μὲν ἐν αὐτοῖς ποιά τις τάσις πρὸς ἐγκράτειαν τῶν παθῶν, ἣτις ὅμως οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν ἠθικὴν. Ἐνίοτε ὑπάρχουσιν ἀφελεῖς σκηναὶ ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ εἰδυλλίου αἵτινες προβαίνουνσι μέχρις οἰκειότητος μὴ ἐχούσης ἄλλα ὅρια εἰμὴ τὴν πρακτικὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ διατηρηθῇ ἡ παρθενία πρὸς ἐπιτυχίαν ποθητοῦ γάμου ὅστις ἄνευ αὐτῆς θὰ καθίστατο ἀδύνατος. Αἱ ἀρετοστροφεῖς ἐκεῖναι Ἑλληνίδες εἶναι δημιουργήματα ἡδονικῶν λογίων οὐδέποτε ἐξεληθόντων ἐκ τοῦ δωματίου των, οἵτινες ἀφήρεσαν τὴν δροσερότητα τῶν ἐρωτικῶν ἀφηγήσεων τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀναπλάσωμεν τῇ βοήθειᾳ τῶν σωζομένων ἀπομιμήσεων, ὅπως λόγου χάριν τοῦ Ὀβιδίου. Ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μυθιστορήματα ἦσαν ἐλκυστικά, κατὰ τὴν χειρίστην τῆς λέξεως σημασίαν, κατήντησαν διὰ τοῦτο καὶ πολὺ δημοτικά.

Τῷ ὄντι δὲ οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἑλληνικὰ μυθι-

στορήματα ἤσκησαν ἔκτακτον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ λογοτεχνικοῦ τούτου εἵδους εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Αἱ μεταφράσεις τοῦ Ἡλιοδώρου, τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου καὶ τοῦ Λόγγου, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τοὺς κυριωτάτους, ἔσχον καὶ θαυμαστὰς καὶ μιμητὰς μέχρι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος. Δὲν θὰ ἦτο δίκαιον νὰ ἀποδώσωμεν τὴν εὐδοκίμησιν ταύτην μόνον εἰς τὰς ἐν αὐταῖς μετὰ πάσης τεχνικῆς λεπτότητος περιγραφομένης ἡδονικὰς εἰκόνας, διότι καὶ ἡ αἰσθηματικότης καὶ τὸ θαυμαστὸν τῶν περιπετειῶν ἦσαν ἐπίσης ἀρεστὰ εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν ἀναγνώστων. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ κομψότης τῶν γαλλικῶν μεταφράσεων προσεῖλκυσε οὐκ ὀλίγους ἀναγνώστας οἵτινες ἂν ἤξευρον Ἑλληνικὰ ὥστε νὰ ἀναγινώσκωσι τὸ πρωτότυπον κείμενον, θὰ ἐξανίσταντο κατὰ τοῦ σχολαστικισμοῦ τοῦ πρωτοτύπου αὐτοῦ κειμένου. Ἐπὶ τέλους, ὡς γνωστόν, εἶναι δυσκολώτατον πρᾶγμα νὰ νοηθῇ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὁ λόγος δι' ὃν αἱ προϋπάρξασαι γενεαὶ εἶχον ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν προτίμησιν εἰς τὰ τοιοῦτου εἵδους ζητήματα τῆς μυθιστορικῆς λογοτεχνίας.

Ἐν τῇ ποιήσει κατὰ πρῶτον οἱ νέοι χρόνοι καὶ ἡ νέα πίστις παρήγαγον ἔργα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς παλαιᾶς παραδόσεως· τῷ ὄντι δὲ ἡ θρησκευτικὴ ποίησις τοιοιτοτρόπως ἀνακαινισθεῖσα, θαυμασίως ἀνεπτύχθη περὶ τὰ τέλη τῆς περιόδου ταύτης. Ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἐστερεῖτο ποιητῶν χειριζομένων τὰ ἀρχαῖα μέτρα, ἀλλ' οἱ ποιηταὶ ἐκεῖνοι δὲν εὐρίσκοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ περιβάλλον. Συνέθετον ἐπικά ποιήματα ἔχοντες τὸν Ὅμηρον ὡς παράδειγμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ρυθμικὴν μορφήν καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἢ κατεσκεύαζον σχοινοτενῆ συνθέματα περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν κατορθωμάτων τῶν ἡρώων. Σπανίως ἀποδίδονται εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς εὐμενῇ αἰσθήματα, ὅπως λόγου χάριν ἐν τοῖς Διονυσιακοῖς τοῦ Νόννου, ἅτινα

ἐποιήθησαν κατὰ τὸ 400, ἐκ τούτου δὲ γίνεται φανερόν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ μεταβάλλῃ τὴν παλαιὰν περὶ τοῦ κόσμου ἀντίληψιν. Ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀσθενέστατα ἀκόμη τεκμήρια τῆς νέας ἐποχῆς ἢ ὅποια ἀνέτελλεν, οἱ δὲ ἐθνικοὶ ποιηταὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἄλλως νὰ διακριθῶσιν ἀπὸ τῶν χριστιανῶν, εἰμὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως τὴν ὅποιαν πραγματεύονται, ὅχι δὲ καὶ διὰ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀντιλαμβάνονται αὐτὴν καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν ἔργων των.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς ποσότητος τῶν ἑλληνικῶν φωνηέντων ἣτις εἶναι ἡ βάσις τῆς ἀρχαίας μετρικῆς, εἶχεν ἤδη ἐξαλειφθῇ κατὰ τὸν τέταρτον ἀπὸ Χριστοῦ αἰῶνα, καὶ ἀντιθέτως ὁ τόνος, ὅστις ἄλλοτε ἐδήλωνε τὸ μουσικὸν ὕψος τῆς συλλαβῆς, τώρα δηλοῖ μόνον ὅτι ἡ συλλαβὴ ἢ ἔχουσα αὐτὸν προφέρεται διὰ φωνῆς ἐντονωτέρας ἢ αἱ ἄλλαι συλλαβαί¹. Προσφυῶς δύναται τις νὰ παραστήσῃ τὴν πορείαν μιᾶς ἑλληνικῆς φράσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διὰ μιᾶς τεθλασμένης γραμμῆς τῆς ὁποίας εἶναι μόλις αἰσθηταὶ αἱ κυμάνσεις, ὅπως ἄλλως δυνάμεθα καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ ἀντιληφθῶμεν ἀκούοντες ὁμιλοῦντας τοὺς κατοίκους διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, ὅπου εἶναι ἐλαχίστη ἡ ἔντασις τοῦ τόνου. Τούτου λοιπὸν τεθέντος, εὐνόητον εἶναι πόσος κόπος ἐχρειάζετο καὶ πόσον ἔπρεπε νὰ ἐργασθῇ ἡ μνήμη ὅπως διὰ τοιούτου ὕλικου, ὅπως μετεσχηματίσθῃ, φιλοπονηθῶσι στίχοι κατὰ τὸν τρόπον τῆς παλαιᾶς μετρικῆς, μὲ μακρὰ δηλαδὴ καὶ μὲ βραχέα. Καὶ ὅμως κατωρθώθη τὸ πρᾶγμα, ἀπαράλλακτα ὅπως ἐγίνετο καὶ καθ' ὅλους τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ μέχρι σήμερον γίνεται.

¹ Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἰδ. πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀνδρέου Σκιαῖ ἐν τῇ «Ἑστία» 11 Ἰουλίου 1893 σελ. 17 ἐξ. Σ. Μ.

Τὴν ἰδιοφυῖαν ὅμως ταύτην δὲν εἶχον κατὰ φυσικὸν λόγον πάντες οἱ ποιηταὶ εἰς τὸν αὐτὸν βαθμόν· ὑπάρχουσι πολλοὶ ἀδέξιοι, ὑπάρχουσι δὲ καὶ ταχυδακτυλουργοὶ οἵτινες ἐπὶ τοσοῦτον ἤξευρον νὰ δαμάζωσι τὴν παλαιὰν γλῶσσαν, ὥστε σοβαρῶς νὰ προβάλληται λόγου χάριν τὸ ἐρώτημα «τίς στοιχίζει κρεῖττον ὁ Εὐριπίδης ἢ ὁ Πισίδης;» Ἦτο δὲ τῷ ὄντι ὁ Γεώργιος Πισίδης ἱκανώτατος εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκ πάντων δὲ τῶν ποιητῶν ὅχι μόνον τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἔζη, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλου ἐκ πάντων τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν, οὐδεὶς ἄλλος ἀπέδειξεν ὅσον αὐτὸς τί δύναται νὰ κατορθώσῃ ἡ δεξιότης, ἡ εὐφυΐα καὶ ἡ ἐπιμονή, ἐν ἐλλείψει ἀληθινῆς ποιήσεως.

Καὶ συγγραφεῖς ἀκόμη θρησκευτικῶν ὕμνων ἐνόμισαν καλὸν νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν αὐτὴν παθητικὴν τῆς μιμήσεως ἐργασίαν. Ἄλλ' ἡ ἀνόητος ἐκείνη θεωρία δὲν ἦτο δυνατόν ἐπὶ πολὺ νὰ διατηρηθῇ ἕνεκα τῆς ἀναποδράστου ἀνάγκης τῆς πρακτικῆς χρήσεως εἰς τὴν οἱ θρησκευτικοὶ ὕμνοι ἦσαν προωρισμένοι. Οἱ τεχνητοὶ ἐκεῖνοι τύποι δὲν ἐχρησίμευσον δι' ὅλου εἰς τὴν κοινότητα τῶν πιστῶν, πρὸ πάντων δὲ δὲν ἐχρησίμευσον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἡ δὲ ἀνάγκη ἐξ ἧς προέρχεται ἡ προσευχὴ ἐξευρε καὶ ὕμνους τῷ ὄντι ἐποικοδομητικούς. Ἦρχισαν λοιπὸν νὰ γράφωνται στίχοι εἰς τοὺς ὁποίους οὐδεμία πλέον κατεβάλλετο φροντίς περὶ τοῦ τί ἦτο ἄλλοτε μακρὸν ἢ βραχύ, ἀλλ' οἵτινες ἐστηρίζοντο εἰς ἴσον ἀριθμὸν συλλαβῶν· οἱ στίχοι οὗτοι διὰ τῆς κανονικῆς αὐτῶν ἐναλλαγῆς ἀπετέλουν στροφάς. Ὁ τόνος ὁ ἰσχυρότερον ἀκουόμενος, πρὸ πάντων εἰς τὸ τέλος τῶν στίχων, καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία ἧς ἐνίοτε ἐγίνετο χρήσις, προσέδιδον ζωὴν καὶ κίνησιν εἰς τὸ ποίημα. Πρὸ παντὸς ὅμως ἡ ποίησις αὕτη ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς συνοδευούσης αὐτὴν μουσικῆς.

Βλέπομεν λοιπὸν οὕτω γινομένην μίαν ἀσυνείδητον ἐπάνοδον ὅχι εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους, ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῆς

ἀρχαίας μελικτῆς ποιήσεως. Ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἀοιδούς, εἶναι οἱ μελωδοὶ τῆς ἐποχῆς περὶ τὴν ὁποίαν ἀσχολούμεθα· δὲν λέγονται πλέον ποιηταί, τοὔτεστι συνθέται μόνον τοῦ ποιήματος, ἀφίνοντες δὲ εἰς ἄλλους τὴν μουσικὴν αὐτοῦ ἐκτέλεσιν.

Τὰ νέα ταῦτα ποιητικὰ σχήματα προήλθον ἐκ τῆς προσαρμογῆς τῆς ῥυθμικῆς πεζολογίας εἰς τὴν μουσικὴν φράσιν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα μίαν νέαν καὶ αὐθόρμητον δημιουργίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ῥυθμικῆς ποιήσεως, καὶ ὅχι δάνεισμα παρὰ ξένων ἔθνων ἐξελληνισθέντων· διότι θεωροῦμεν ὅτι εἶναι ἄτοπος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ Σημίται τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετήγαγον δῆθεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ποιητικὰ σχήματα τὰ ὅποια ἦσαν εἰς αὐτοὺς οἰκεῖα ἐκ τῆς μητρικῆς των γλώσσης.

Καὶ αὐτοὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἔτασσον τοὺς τοιαύτους ὕμνους ὅχι εἰς τὴν ποίησιν, ἀλλ' εἰς τὸν πεζὸν λόγον· τοῦτο δὲ διότι καθὼς φαίνεται, εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι μόνον οἱ ὕμνοι οἱ κατεσκευασμένοι κατὰ τὰ παλαιὰ μέτρα ἀνῆκον εἰς τὴν ποίησιν. Ἡ γνώμη αὕτη τῶν Βυζαντινῶν ἀναντιρρήτως συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἐκλαμβάνωνται οἱ νεωτερικοὶ ὕμνοι καὶ μέχρι τοῦδε ὡς πεζογραφήματα καὶ νὰ ἐκδίδωνται ἐν συνεχείᾳ ὅπως ὁ λόγος ὁ πεζός. Καὶ ὅμως εἶνε προφανὲς ὅτι ἐγράφησαν εἰς γλῶσσαν ῥυθμικὴν καὶ ὑποκειμένην εἰς σταθερωτάτους κανόνας.

Μετὰ μίαν ἢ δύο εἰσαγωγικὰς στροφάς, τὸ προοίμιον, ἀκολουθεῖ ἡ κυρία στροφή, εἰς ἣν ἔπονται πλέον τῶν εἴκοσιν ἢ τριάκοντα ἄλλων ὁμοιομόρφων. Εἰς πολλοὺς ὕμνους ἡ μελωδία τῆς πρώτης στροφῆς χρησιμεύει οὕτως εἰπεῖν ὡς παράδειγμα δι' ὅλας τὰς ἄλλας καὶ λέγεται εἰρμός, διότι ἐνωρὶς εἶχε παύσῃ ἢ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἐπικρατοῦσα συνήθεια τοῦ νὰ συντίθεται ἰδίᾳ μελωδία δι' ἐκάστην στροφήν ἕνεκα τῆς πληθώρας τῶν μελωδιῶν ἥτις τοιοῦτοτρόπως θὰ ἀπετελεῖτο.

Πᾶσα ἡ κοινότης τῶν πιστῶν ἔψαλλεν ὁμοῦ τὴν ἐπῳδὴν τῆς πρώτης στροφῆς, ἐπαναλαμβανομένην εἰς πάσας τὰς στροφάς. Ἡ ἐπῳδὴ κατ' ἀρχὰς ἦτο ἀπόκρισις εἰς τὰ διὰ τῶν προτέρων στίχων λεχθέντα, δηλαδὴ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ὕμνου ἐκφραζόμενα. Ὅταν οἱ ὕμνοι ἦσαν διεξοδικοί, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν οἱ περισσότεροι, αὕτη ἀπεβαινεν ὅπωςδήποτε ὀχληρά, ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ὑποχρέωσις τοῦ νὰ περαίνωνται πᾶσαι αἱ στροφαὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ στίχου, προκαλεῖ μίαν πολυειδῆ περισσοτεχνίαν καὶ κουράζει τὸν ἀναγνώστην.

Τὸ πρωτότυπον τοῦτο τῶν Βυζαντινῶν ποιητικὸν δημιούργημα εἶναι τὸ μόνον ἐκ τῆς ὅλης αὐτῶν ποιήσεως ἄξιον προσοχῆς. Παραθέτομεν ὡς παράδειγμα τὰς τρεῖς πρώτας στροφάς ἐκ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου¹ τῆς ᾠδῆς *Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Ρωμανοῦ*:

α' Ὅταν ἔλθῃς ὁ Θεός,
ἐπὶ γῆς μετὰ δόξης
καὶ τρέμωσι τὰ σύμπαντα,
ποταμός δὲ τοῦ πυρός
πρὸ τοῦ βήματος ἔλκη,
καὶ βιβλοὶ διανοίγονται,
καὶ τὰ κρυπτά δημοσιεύονται
τότε ῥῦσαί με
ἐκ τοῦ πυρός τοῦ ἀσθέστου
καὶ ἄξιωσον,
ἐκ δεξιῶν σοῦ με στήναι,
κρίτὰ δικαιοσύνη.

¹ Καὶ τὸ ἑλληνιστικὸν πρωτότυπον καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ βιβλίου παραθέτουσιν ἐν μεταφράσει ὡς παράδειγμα τὰς πρώτας στροφάς τῆς ᾠδῆς. Κατὰ φυσικὸν λόγον παραθέτομεν ἡμεῖς αὐτάς ἐν πρωτοτύπῳ, οὕτω δὲ πράττομεν καὶ κατωτέρω πάντοτε ὁσάκις παρατίθενται βυζαντινὰ κείμενα. Σ. Μ.

β' Τὸ φοβερόν σου κριτήριον
 ἐνθυμούμενος,
 ὑπερένδοξε Κύριε,
 καὶ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως,
 φρίττω καὶ πτοοῦμαι,
 ὑπὸ τῆς συνειδήσεως
 τῆς ἐμῆς ἐλεγχόμενος·
 ὅταν μέλλῃς καθέζεσθαι
 ἐπὶ τοῦ θρόνου σου,
 καὶ ποιεῖν τὴν ἐξέτασιν,
 τότε ἀρνεῖσθαι
 τὰς ἁμαρτίας
 οὐδεὶς οὐκ ἐξισχύσει,
 ἀληθείας ἐλεγχούσης,
 καὶ θειλίας κατεχούσης·
 μέγα μὲν ἤχῃσει
 πῦρ τὸ τῆς γεέννης,
 ἁμαρτωλοὶ δὲ βρύξουσιν·
 δι' ὃ με ἐλέησον
 πρὸ τέλους καὶ φεῖσαί μου,
 κριτὰ δικαιοσύτη.

γ' Ὅτε τὸ πρῶτον ἐλήλυθε
 καὶ ἐπέφανε
 τοῖς ἀνθρώποις ὁ Κύριος,
 μὴ χωρισθεὶς τοῦ γεννήσαντος,
 ἔλαβε τὰς ἄνω
 ἐξουσίας δυνάμεις τε
 καὶ ἀγγέλων τὰ τάγματα,
 καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος,
 ὥσπερ ἠθέλησεν,
 ὁ ποιήσας τὸν ἄνθρωπον,
 καὶ ἀνελήφθη πρὸς τὸν Πατέρα,
 ὁ τοῦτον οὐκ ἐάσας.
 Ἔστιν ἀνερμήνευτόν σου
 τὸ μυστήριον, σωτὴρ μου·

οὐδὲ γὰρ ἀπέστης
 ὅλως τοῦ Πατρὸς σου,
 πρὸς τὸν Πατέρα ἔφθασας
 ὁ τούτου ἀχώριστος,
 πληρῶν καὶ τὰ σύμπαντα,
 κριτὰ δικαιοῦτατε.

.

Εἰς τὰ χειρόγραφα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ οὗτοι ὕμνοι συνοδεύονται καὶ ὑπὸ μουσικῶν σημείων. Τὰ σημεῖα ταῦτα δηλοῦσι μὲν μόνον τὸ σχετικὸν ὕψος τοῦ τόνου, εἶναι ὁμῶς ἱκανὰ ὥστε νὰ διευκολύνωσι τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα εἰδικοὺς εἰς τὴν μεταγραφὴν αὐτῶν κατὰ τὸν τρόπον τῆς νεωτέρας παρασημαντικῆς. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ἐκτιμήσῃ τις θεόντως τὴν ἀξίαν τῶν βυζαντινῶν ὕμνων ἂν δὲν συνεξετάσῃ καὶ τὴν σχετικὴν αὐτῶν μελωδίαν.

Εἰς τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἀσχολουμένους φυσικῇ εἶναι ἡ παραβολὴ μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Οἱ λατινικοὶ εἶναι καθ' ὅλου γνωστότεροι, ἡ δὲ ἐκτίμησις αὐτῶν εἶναι εὐκολωτέρα. Τοῦτο προέρχεται πρῶτον ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν μορφῆς τὴν ὁποίαν ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ ἀντιληφθῇ εὐχερῶς ἐκ πρώτης ὄψεως ἐν τῷ συνόλῳ, ἔπειτα δὲ οἱ πλήρεις αὐτῶν φθόγγοι καὶ ἡ συνήθως πλουσία ὁμοιοκαταληξία των ἐμποιοῦσι βαθυτέραν αἴσθησιν. Βεβαίως θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ συγκρίνῃ τις τοὺς ἑλληνικοὺς ὕμνους τοῦ ἑβδόμου καὶ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος πρὸς τὸ ἀριστούργημα ἑνὸς Ἰταλοῦ ποιητοῦ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, πρὸς τὸ Stabat mater, διότι τὸ ποίημα τοῦτο τὸ ὁποῖον ἄλλως εἶναι καὶ πλησιέστερον πρὸς ἡμᾶς κατὰ τὴν χρονολογίαν τῆς συντάξεώς του, ἀνταποκρίνεται περισσότερον πρὸς τὸ μέτρον τῶν γενικῶν αἰσθημάτων τῆς ἀνθρωπότητος τὸ ὁποῖον μέτρον δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ ἐφαρμόζωμεν εἰς τὰ βυζαντινὰ ποιήματα. Τὰ βυζαντινὰ ποιήματα

δὲν ἐπήγασαν ἐκ καλαισθητικῶν τάσεων ἢ ἐκ προσωπικῶν συγκινήσεων, ἀλλὰ προήλθον μᾶλλον ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἐξυμνηθῇ μία πίστις θετικωτάτου χαρακτήρος, μία ἀλήθεια πεπηγυῖα εἰς σχήματα σταθερὰ καὶ ἀναλλοιώτα.

Εἰς τὰς συγκινητικὰς στροφὰς τοῦ Stabat mater δὲν ὁμιλεῖ τὸ δόγμα, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης, ἔχομεν δὲ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὅχι τὴν θεομήτορα, ἀλλὰ τὴν πενθοῦσαν μητέρα. Τὸν πόνον αὐτῆς θέλει ὁ ποιητὴς νὰ συμμερισθῇ, καὶ μόνον εἰς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ψυχὴ θὰ ἀπολαύσῃ τῆς οὐρανίου δόξης ἀφ' οὗ ζήσῃ ἐν τῷ κόσμῳ ὅπως πρέπει νὰ ζῶσιν οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον. Ἕλλην μοναχὸς τοῦ ἔκτου αἰῶνος θὰ ἐξελάμβανεν ἴσως ὡς ἀσεβῇ τὴν δυτικὴν ἐκείνην ποίησιν, καθ' ὃν τρόπον καὶ σήμερον νεώτερος θεολόγος θὰ ἐδίσταζε νὰ θεωρήσῃ ὡς γνήσιον θρησκευτικὸν αἶσθημα τὸν ἀνέκφραστον τρόπον τῆς δευτέρας παρουσίας, ὅπως περιγράφεται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ὕμνους.

Ὅταν θέλῃ τις πρὸς τοὺς Ἕλληνας νὰ συγκρίνῃ τοὺς Λατίνους, πρέπει νὰ προσέχῃ ὥστε τὸ θρησκευτικὸν περιβάλλον νὰ εἶναι τὸ αὐτό, καὶ νὰ ἔχῃ ἀκόμη πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι πολλοὶ λατινικοὶ ὕμνοι, ὅπως λόγου χάριν ὁ περίφημος ὕμνος *Dies irae*, εἶναι μιμήσεις ἐλληνικῶν παραδειγμάτων, περιβληθεῖσαι ὁμῶς ἐξωτερικὴν μορφήν μᾶλλον εὐληπτον εἰς ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους. Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ μὴ λησμονῇ ὅτι ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν ὕμνων ἀναπόσπαστος εἶναι ἡ μελωδία· τὸ μέλος συνδέεται πρὸς τὸ ποίημα πολὺ στενότερον ἢ ὅσον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ποιήματα τὰ λατινικά. Μόνον ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους θὰ εἶναι δυνατόν νὰ κριθῇ δικαίως ἡ θρησκευτικὴ ποίησις τῶν Ἑλλήνων, ἥτις παρ' ὅλην αὐτῆς τὴν διάδοσιν, εἶχε παραμείνῃ σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστος μέχρι πρὸ ὀλίγου χρόνου εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ δικαία αὕτη κρίσις δὲν εἶναι ἄρά γε δυνατὴ εἰμὴ μόνον

εἰς τοὺς ἔχοντας κοινότητα αἰσθημάτων πρὸς τὸν ποιητὴν; Οἱ τοῦτο νομίζοντες πρέπει νὰ ἐφαρμόζωσι τὴν ἰδέαν των καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν καὶ νὰ δεχθῶσιν ὅτι, ἂν δὲν δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ εἰμὴ ὅ,τι ἀγαπᾷ, ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς πρέπει νὰ ἀφίσταται πάσης κρίσεως περὶ τῶν μὴ χριστιανῶν συγγραφέων, εἴτε παλαιῶν εἴτε νεωτέρων.

Ὅλιγων μόνον ὕμνογράφων γινώσκουμεν τὰ ὀνόματα. Τοῦτο φυσικῶς συμβαίνει διὰ τὴν ἔλλειψιν προσωπικότητος τῶν ποιητῶν ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν πρόσκαιρον δόξαν, ἀλλ' εἰς τὴν οὐράνιον μακαριότητα. Πολλάκις τὰ πρῶτα γράμματα τῶν στροφῶν τῶν ὕμνων των σχηματίζουν ἀκροστιχίδα δηλοῦσαν τὸ ὄνομά των μεθ' ἑνὸς ἐπιθέτου, ὅπως λόγου χάριν ταπεινὸς ἢ δοῦλος τοῦ θεοῦ· οὐδεμία ἄλλη δῆλωσις γίνεται περὶ αὐτῶν.

Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸν μέγιστον τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν, τὸν πρῶτον τῶν μελωδῶν, τὸν Ῥωμανόν. Ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησία τὸν κατέταξεν εἰς τοὺς ἁγίους¹, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλομεν καὶ τὰς ὀλίγας βιογραφικὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ αὐτοῦ. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς οὐδὲ κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἔζησεν. Ὁ γενικὸς χαρακτὴρ τῆς ποιήσεώς του καὶ τινες ὑπαινιγμοὶ περιεχόμενοι εἰς τὰ ἔργα του, ἡγαγον πολλοὺς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦτο σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἄλλοι τὸν δέχονται κατὰ δύο αἰῶνας νεώτερον. Νομίζομεν πιθανωτέραν τὴν πρώτην γνώμην.

Μέχρι πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν σπάνιοι ἦσαν ἐν τῇ Δύσει οἱ γινώσκοντες καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ῥωμανοῦ, διότι ἐλάχιστα ἐκ τῶν ἔργων του εἶχον δημοσιευθῇ, καὶ μάλιστα εἰς βιβλία ὀχι

¹ Τὴν μνήμην αὐτοῦ τελεῖ κατὰ τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου (ἰδ. Συναξαριστήν). Σ. Μ.

πολὺ προσιτά. Ἄλλ' οἱ ὀλίγοι λόγοι οἱ ὅσοι ἔτυχε νὰ ἀναγνώσῃσι τὸν ποιητὴν ὁμοφώνως ἐθαύμαζον τὰ ἔξοχα αὐτοῦ ποιητικὰ προτερήματα. Τὸν ἀνεκλήρυττον ὡς τὸν πρῶτον θρησκευτικὸν ποιητὴν πάντων τῶν αἰώνων, τὸν ὠνόμασαν Πίνδαρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, καὶ προσέθετον ὅτι ἐν ᾧ εἶναι εἰς ἐκ τῶν μεγίστων ποιητῶν, εἶναι συγχρόνως καὶ εἰς ἐκ τῶν μᾶλλον παραγνωρισθέντων. Ὅπως βεβαιωθῶσιν οἱ ἐνθουσιῶδεις ἐκεῖνοι πανηγυρισμοὶ καὶ δικαιολογηθῇ ὁ τόσος θαυμασμός, πρέπει νὰ γίνῃ πλήρης ἔκδοσις τῶν ἀπειραριθμῶν ὕμνων τοῦ καὶ νὰ διακριθῶσι τὰ ἐν αὐτοῖς ἀριστουργήματα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ κρίσις ἡμῶν στηρίζεται μόνον ἐπὶ ἔργων σχετικῶς ὄχι πολλῶν, ἐξαχθέντων ἔκ τινων χειρογράφων, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει ἴσως νὰ εἵμεθα ἐπιφυλακτικοὶ καὶ διστακτικοὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπερβολικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτοῦ.

Ὁ μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκων τοὺς ὕμνους τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ προσπαθὼν ἐν εἰλικρινείᾳ νὰ ἐνστερνισθῇ τὰ διανοήματα τοῦ ποιητοῦ, αἰσθάνεται ἀμέσως ὅτι ἀναγινώσκει καλλιτέχνην ἐμπνεόμενον ὑπὸ ἐνδομύχων πεποιθήσεων. Ὁ Ῥωμανὸς κατέχει τὴν ἐσωτερικὴν ἐκείνην εἰλικρίνειαν, ἥτις ἐν πάσῃ τέχνῃ εἶναι οὐσιώδης καὶ ἀπαραίτητος. Ἀφηγεῖται μᾶλλον ἢ φάλλει, μετ' ἀφελοῦς ἀπλότητος, τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ, τὰς πράξεις τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἁγίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς καὶ πάσας τὰς παραδόσεις ἐφ' ὧν στηρίζονται αἱ ἐορταὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ποίησις αὕτη ἔχει πολὺν πλοῦτον ὑψηλῶν ἐννοιῶν καὶ μεγαλοπρεπῶν εἰκόνων, ἀλλὰ, μὲ σπανίας μόνον ἐξαιρέσεις, παραφράζει χωρὶα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ συγγραφεὺς δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ κατὰ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἀντίληψιν τοὺς χαρακτῆρας καὶ τὰ γεγονότα, νομίζων ὅτι ἡ ὑποκείμενικὴ ἐρμηνεία ἄγει κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν ἀῖρεσιν. Ἄλλ' ἡ ἀτομικότης τοῦ ποιητοῦ φανε-

ροῦται κατ' ἄλλον τρόπον. Εἰς τὴν παράστασιν δηλαδὴ τῶν πραγμάτων, ἡ δραματικὴ δύναμις τοῦ ἀληθῶς Ἑλλήνος ἐκείνου καλλιτέχνου ἀνακτᾷ ὅλα αὐτῆς τὰ δικαιώματα, διὰ τούτου δὲ ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν προέρχεται ἐξ ἐλλείψεως φαντασίας ὁ περιορισμὸς αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ αὐτὰ τὰ κείμενα τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλὰ διότι ἐξ ἐνδομύχου πεποιθήσεως θέλει νὰ μὴ ἀπομακρύνηται ἀπὸ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως. Γινώσκει νὰ παρεμβάλλῃ εἰς τὴν οἰκονομίαν ἐκάστου ὕμνου ἐν ᾗ πλείοτερα δραματικὰ ἐπεισόδια, οὕτω δὲ ζωντανὸς διάλογος ἔρχεται νὰ διακόψῃ τὴν διήγησιν. Εἶναι δὲ ἀνεξάντλητος ὡς πρὸς τὴν ποικιλίαν τῶν συνθέσεων. Οὕτω λόγου χάριν εἰς μίαν ᾠδὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, περιγράφει τοὺς ἀγγέλους βλέποντας μετ' ἀπορίας τὸν Ἰησοῦν νίπτοντα τοὺς πόδας τῶν Ἀποστόλων. Εἰς τὴν ᾠδὴν τῆς δευτέρας παρουσίας, παρεισάγει τὴν εἰκόνα τῆς προσκαίρου βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου, ὅπως τὴν ἐφαντάζοντο καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ.

Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ πραγματεῦσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἀποβαίνει ὅλως διόλου χαρακτηριστικὸς εἰς τὸν ὕμνον ὅστις περιγράφει τὴν *Παρθένον παρὰ τὸν Σταυρόν*, καὶ τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερον μέρος ἔχει μορφήν διαλογικὴν. Εἰς τὸν ὕμνον τοῦτον διακρίνεται καθαρῶτα ἡ διαφορὰ τῆς ἀντιλήψεως ἡ ὁποία χωρίζει τὸν ποιητὴν τοῦ *Stabat mater* καὶ τὸν Ῥωμανόν. Ὁ Ῥωμανὸς πραγματεύεται τὴν ὑπόθεσιν ὡς δραματικὸς θεολόγος.

Ἡ Θεοτόκος ἐρωτᾷ ἐν ἀρχῇ τὸν Ἰησοῦν τοῦ ὑπάγει

Ποῦ πορεύῃ, τέκνον ;
 τίνας χάριν τὸν ταχύν
 νῦν τελεῖς δρόμον ;
 Μὴ ἕτερος γάμος
 πάλιν ἐστὶν ἐν Κανᾷ,

κάκει νυνί σπεύδεις,
 ἔν' ἔξ ὁδοῦ αὐτοῖς
 οἶνον ποιήσης;

θός μοι λόγον, Λόγε,
 μὴ σιγῶν παρέλθης με

..... Ὁσαννὰ

εὐλογημένος!
 ἀκμὴν γὰρ βαίτων
 πεπλασμένη ἡ ὁδός

.....
 πῶς τὸ φῶς μου σβέννυται
 πῶς σταυρῷ προσπήγνυται
 ὁ υἱός καὶ Θεός μου.

Καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀποκρίνεται·

Τί οὖν κλαίεις, μήτηρ;

.....
 πικράν τὴν ἡμέραν
 τοῦ πάθους μὴ θόξῃς·
 δι' αὐτὴν γὰρ ὁ γλυκὺς
 οὐρανόςθεν κατῆλθον,
 ὥς τὸ μάννα
 οὐκ ἐν ὄρει Σινᾶ,
 ἀλλ' ἐν γαστρὶ σου.

Ἐρωτᾷ πάλιν ἡ Θεοτόκος·

Τί μοι λέγεις, σπλάγχχνον·
 Εἰ μὴ πάθω, ὁ Ἀδάμ
 οὐχ ὑγιαίνει;
 καὶ μὴν ἄνευ πάθους
 ἐθεράπευσας πολλούς·
 λεπρόν γὰρ καθάρας,
 σὺ οὐκ ἤλγησας οὐδέν,
 ἀλλ' ἠβουλήθης.

Παράλυτον σφίγξας
οὐ κατεπονήθης·
πηρὸν πάλιν λόγῳ
ὀμματώσας, ἀγαθέ,
ἀπαθὴς διέμεινας,
ὁ υἱὸς καὶ Θεὸς μου.

Καὶ ὁ Ἰησοῦς·

Ὁ Ἀδάμ ὁ ταπεινός
ὁ ἀρρωστήσας
οὐ μόνον τὸ σῶμα,
ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ψυχὴν,
ἐνόσησε θέλων·
οὐ γὰρ ἤκουσεν ἐμοῦ
καὶ κινδυνεύει.

Γνωρίζεις ὃ λέγω,
μὴ κλαύσης, ὦ μήτερ,
μᾶλλον οὕτω κράξον·
τὸν Ἀδάμ ἐλέησον
καὶ τὴν Εὐάν οἰκτεIRON,
ὁ υἱὸς καὶ Θεὸς μου.

Ἡ Θεοτόκος τολμᾷ ἀκόμη νὰ ἐρωτήσῃ·

Κύριε μου,
εἴ τι ἀπάξ εἰ λαλῶ,
μὴ ὀργισθῇς μοί·
λέγω σοι ὃ ἔχω,
ἵνα μάθω παρὰ σοῦ
πάντως ὃ θέλω·
ἂν πάθῃς, ἂν θάνῃς,
ἀναλύεις πρὸς ἐμέ;

· · · · ·
βλέπω σε πάλιν;

Καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀποκρίνεται·

Θάρσει, μήτερ,
ὅτι πρώτη με ὄρᾳς
ἀπὸ τῶν τάφων·
· · · · ·

Οὐκοῦν εἰ συνέρχῃ,
 μὴ κλαύσης ὥς μήτηρ,
 μηδὲ πάλιν πτοηθῇς,
 ὅταν ἴδῃς στοιχεῖα
 σαλευθέντα·
 τὸ γὰρ τόλμημα δονεῖ
 πᾶσαν τὴν κτίσιν.

Δεκαοκτὼ στροφαί, ἐκάστη ἐξ ἑνὸς καὶ εἴκοσι βραχέων στίχων, ἀναπτύσσουν τὴν ὅλην ὑπόθεσιν ἥς ἀνωτέρω ἐδείξαμεν τὴν θεμελιώδη ἰδέαν. Εἶναι δὲ πλήρεις μὲν ἀναφορῶν εἰς χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ εἰς ζητήματα θεολογικά, ἀλλ' ἄνευ λυρικῶν διαχύσεων. Οἱ λυρισμοὶ πρέπει ἀλλαχοῦ νὰ ἀναζητηθῶσιν· εἰς τὰς μικρὰς στροφὰς αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς εἰσαγωγὴ εἰς ἕκαστον ὕμνον, καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀναντιρρήτως ἡ θερμὴ πίστις τοῦ ποιητοῦ προσδίδει ὅλως ἰδιάζουσαν καλλονήν. Ἐν γένει λοιπὸν μόνον εἰς τὰ προοίμια ὁ Ῥωμανὸς εἶναι ποιητής, ὅπως ἡμεῖς σήμερον ἐννοοῦμεν τὸν ποιητὴν.

Μεταξὺ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδεδομένων ποιημάτων τοῦ Ῥωμανοῦ ὑπάρχει ἓν τοῦ ὁποίου ὁ χαρακτήρ εἶναι ὑποκειμενικώτερος. Εἶναι μία Νεκρώσιμος ᾠδὴ, ὅπως δὲ συνάγεται ἐκ τοῦ δευτέρου αὐτῆς μέρους, ἐγράφη ἐπὶ τῷ θανάτῳ ἑνὸς μοναχοῦ. Τὸ δεύτερον ὅμως τοῦτο μέρος περιέχει πολλὰ πράγματα τὰ ὁποῖα φαίνονται ὑποβολιμαῖα.

Ὁ ποιητὴς μετὰ τὸ προοίμιον λέγει ὅτι ἐνητένισεν εἰς τὰ τερπνὰ τοῦ βίου, βλέπων δὲ πόσον εἶναι ἐπώδυνα, ἐμακάρισε τοὺς ἀποθανόντας. Οὐδένα ἐκ τῶν βροτῶν εὗρεν ἄλυπον· ἡ εὐτυχία μετατρέπεται εἰς δυστυχίαν. Ὁ πλούσιος ὑψαυχεῖ κατὰ τοῦ πένητος, ὁ γεωργὸς κοπιᾷ ἐν τῷ ὃ κτήτωρ τρυφᾷ, ὁ πτωχὸς παράγει ἐν τῷ ἰδρώτι τοῦ προσώπου του ὅ,τι ὁ ἄλλος θὰ σκορπίσῃ. Καὶ ὅσοι νυμφεύονται καὶ ὅσοι μένουσιν ἄγαμοι, καὶ οἱ πατέρες καὶ οἱ ἄτεκνοι, πάντες κατατρύχονται ὑπὸ τῶν μερι-

μνῶν καὶ τῶν φροντίδων. Πάντα τὰυτα πλατὺν μόνον τὸν γέλωτα τῶν νεκρῶν προκαλοῦσι, διότι ἐκεῖνοι ἀπολαύουσιν ἀναλλοιώτου χαρᾶς. Οἱ ἄνθρωποι ρίπτονται εἰς τοὺς κινδύνους τῆς θαλάσσης διὰ νὰ κερδήσῃσι χρήματα καὶ ὅμως τὰ πάντα εἶναι ματαιότης, μόνον τῶν νεκρῶν εἶναι ἀχείμαστος ἡ γαλήνη, διότι εἶναι ἀναυάγητον τὸ σκάφος αὐτῶν. Ἐνταῦθα δὲ μία σκέψις τοῦ ποιητοῦ περὶ τοῦ αἰφνιδίου θανάτου, δίδει εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ προβῇ εἰς νοουθεσίας καὶ εἰς σκέψεις περὶ τοῦ μοναστικοῦ βίου, ἀλλ' ὁμολογῶν ὅτι αὐτὸς εἶναι ἀνάξιος, προτρέπει τοὺς ἀναγνώστας, ὅπως ἤδη καὶ ἄλλοτε ἔπραξε, νὰ ὑπακούωσιν εἰς ὅσα λέγει, ἀλλὰ νὰ μὴ μιμῶνται τὰς πράξεις του.

Ἡ γλῶσσα τοῦ Ῥωμανοῦ εἶναι ἀπλή, τὸ δὲ ὕφος αὐτοῦ προσλαμβάνει πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ὀμιλουμένης γλώσσης τῆς ἐποχῆς του. Σπανίως μεταχειρίζεται ἐκφράσεις ἐπικᾶς ἢ εἰλημμένας ἐκ τοῦ ποιητικοῦ θησαυροῦ τῶν ἀρχαίων τραγικῶν. Ἀλλ' ὅμως ἀποφεύγων τὰς ἐμφάσεις, περιπίπτει πολλάκις εἰς πενιχρότητα καὶ μονοτονίαν. Ὅταν ὅμως ἀναλογισθῇ τις εἰς πόσα ἀτοπήματα περιέπεσαν οἱ σύγχρονοί του ἕνεκα ἀκριβῶς τῆς ἀντιθέτου τάσεως, αἰσθάνεται πραγματικὴν γοητείαν ἐκ τῆς ἀπλότητος αὐτοῦ.

Οὐδὲν ἤττον ἐπέδρασε πολὺ ἐπὶ τοῦ Ῥωμανοῦ ἡ ῥητορεία, καὶ κατορθώνει μὲν ὅχι ἄνευ κόπου νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τοῦ περιτέχνου λόγου, παραμένει ὅμως πάντοτε μαθητῆς τῶν σοφιστῶν. Εἰς τούτους πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ ψευδὲς ἐκεῖνο πνεῦμα τὸ ὁποῖον μετὰ δυσαρεσκείας βλέπομεν εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ὕμνους του καὶ τὸ ὁποῖον φανεροῦται πρὸ πάντων διὰ τῶν λογοπαιγνίων καὶ τῶν τοιούτων ἐπιτηδεύσεων. Οὕτω λόγου χάριν συχνάκις παίζει μὲ τὴν λέξιν Λόγος κατὰ τρόπον ἀπειρόκαλον. Εἶδομεν ἀνωτέρω εἰς μίαν ἐκ τῶν παρατεθεισῶν στροφῶν τοῦ ὕμνου τοῦ περιγράφοντος τὴν Παρθένον

παρὰ τὸν Σταυρὸν τοιοῦτον λογοπαίγνιον· «δός μοι λόγον, Λόγε». Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν περιγράφων τὴν εἴσοδον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, λέγει ὅτι ἐπέβαιναν ὁ Λόγος ἐπὶ ἀλόγου.

Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν ἐλάττωμα τοῦ Ῥωμανοῦ εἶναι ὅτι παρεισάγει λεπτολόγους συλλογισμοὺς ἐκεῖ, ὅπου ἡ ὑπόθεσις θὰ ἀπῆτει μᾶλλον ἐκφράσεις πάθους. Ὡς λάθωμεν ὡς παράδειγμα πῶς προσπαθεῖ ἡ σύζυγος τοῦ Πετρεφρῆ νὰ ἀποπλανήσῃ τὸν ἄγνόν Ἰωσήφ. Ἀφ' οὗ ἀπέτυχε τὸ πρῶτον καταφυγοῦσα εἰς τὴν συμβουλὴν τοῦ Διαβόλου, ὅστις τὴν παρεκίνησε νὰ πλέξῃ τοὺς πλοκάμους τῆς κεφαλῆς της καὶ νὰ κατακαλλύνῃ τὴν μορφήν τοῦ προσώπου καὶ νὰ φαιδρύνῃ τὸν τράχηλον διὰ χρυσοπλόκων δεσμῶν καὶ νὰ περιβληθῇ πολυτίμον στολὴν καὶ νὰ ἀλειφθῇ διὰ μύρων, λέγει ἔπειτα πρὸς Ἰωσήφ.

Δούλος ἐμὸς ὦνητός ὑπάρχεις,
πέπρασαί μοι, ἵνα μοί δουλεύῃς·
ὄλου σε δεσπότην τοῦ οἴκου πεποίηκα,
γενοῦ δὲ καμοῦ τῆς κυρίας σου κύριος·
οὐ λογιζομαι ὑβριζεσθαι
καταβαίνουσα πρὸς σέ·
δεσποτείας καὶ δουλείας γὰρ
οὐκ ἔστι διαφορά,
ἕνα πάντων πατέρα
τὸν Ἀδὰμ ἐδιδάχθην,
μίαν πάντων μητέρα
τὴν ἀρχέγονον Εὐάν·
πάντες ἐσμέν
ἀλλήλων ὁμότιμοι
ὡς τῆς αὐτῆς
μετέχοντες φύσεως·
μὴ φοβηθῆς
ὡς ἀθέμιτα πράττων.

Εἰς πάντα Ἑλληνα ἐνυπάρχει πνεῦμα λεπτολόγου συζητήσεως, τοῦτο δὲ διαφαίνεται σαφῶς καὶ εἰς τὸ παρατεθὲν χωρίον. Ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἀφιλοκάλου περὶ τὸ συζητεῖν μανίας ἀγόμενος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε τοὺς γνωστοὺς ἐκείνους στίχους τῆς Ἀντιγόνης (στιχ. 909-915) τοὺς ὑπὸ πολλῶν νοθευομένους ἐν οἷς ἡ ἡρώϊς ἐκθέτει ὅτι εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἀντικατασταθῇ ὁ σύζυγος ἢ ὁ ἀδελφός.

Ὅπως δὲ ποτε, ἡ ἀπειροκαλία τοῦ Ῥωμανοῦ μᾶς δυσαρεστεῖ μάλιστα ὅταν εἰς ὑποθέσεις αἰτινες ἐν τῇ συνειδήσει του ἔχουσιν ἱερὸν χαρακτῆρα, ὅπως εἶναι λόγου χάριν τὸ μυστήριον τῆς ἀσπόρου συλλήψεως, βλέπωμεν ἀχαλίνωτον τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τὰς λεπτολογίας. Ὑπάρχουσι καὶ λατινικοὶ τινες ὕμνοι ἐν οἷς οἱ καλόγηροι πραγματεύονται τοιαῦτα ὀλισθηρὰ θέματα λεπτομερέστερον ἢ ὅσον θὰ ἀπῆτει σημερινὸς ἀναγνώστης, καὶ κατὰ τρόπον ἀποδεικνύοντα μίαν ἀντίληψιν τῆς ἀγνείας ἢ ὁποία μᾶς ἐκπλήττει, ἀλλ' ὅμως οὐδὲν ὑπάρχει ὅσμιον εἰς πάσας τὰς γνωστὰς συλλογὰς περιέχον χωρία τόσον παρακεκινδυνευμένα ὅσον ὁ φημιζόμενος ὕμνος τοῦ Ῥωμανοῦ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Μετὰ τὸ λαμπρὸν προσίμιον ἔπονται περιγραφαὶ ὧν ὁ πραγματισμὸς ἐκτρέπεται εἰς ἀφόρητον πεζολογίαν.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὕμνογράφων εἶναι ὅτι ἐπειράθησαν αἰσθήματα προσωπικὰ διὰ μορφῆς πρωτοτύπου. Ὅταν δὲ ἀναλογισθῇ τις πόσον τὸ παρελθόν, ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἐφεξῆς, ἐπίεσεν ἐν Ἑλλάδι πᾶν ὅτι ἤρχετο εἰς ρῆξιν πρὸς τὴν παράδοσιν, καὶ μόνῃ ἡ γενομένη προσπάθεια θὰ ἤρκει ὅπως κριθῇ τὸ ἔργον αὐτῶν μετ' εὐμενείας. Χαιρετίζομεν ἐν αὐτοῖς μίαν ωραίαν αὐγὴν πλήρη ὑποσχέσεων, ἀδιάφορον ἂν αἱ ὑποσχέσεις αὗται δὲν ἐπραγματοποιήθησαν, ἀδιάφορον ἂν ὁ ἥλιος οὕτινος προηγγέλλετο τοιούτοτρόπως ἢ ἐμφάνισις, δὲν κατῴρθησε νὰ διαρρήξῃ τὰ νέφη.

Θὰ ἡλπιζέ τις ὅτι τὸ φῶς ἡδύνατο νὰ ἀποβῇ ἀκόμη λαμπρότερον, ἀλλὰ ματαίως, διότι καὶ ὡς πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως ἡ ὁμίχλη τοῦ κλασικισμοῦ πυκνοῦται κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον. Ὅχι μόνον δὲν ἀνεφάνη ὁ μέγας ποιητῆς ὁ ὅποιος ἐφαίνετο ὅτι θὰ ἐγεννᾶτο μετὰ τὸν Ῥωμανόν, ἀλλ' ἐλησμονήθη καὶ ὁ μέτριος ἐκεῖνος πρόδρομος, ἐτιμήθησαν δὲ πλειότερον αὐτοῦ ἄλλοι ποιηταὶ οἵτινες οὔτε τὴν εὐφυΐαν αὐτοῦ εἶχον, οὔτε, πρὸ πάντων, τὰς ἀξιολόγους καλαισθητικὰς του ἀρχάς.

Ἡ τέχνη τῶν μελωδῶν εἶναι τέχνη καλογηρική. Οἱ μελωδοί, πλήρεις θαυμασμοῦ πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ μερίμνης περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς των, οὐδόλως ἐφρόντιζον περὶ τῶν μεγάλων γεγονότων τὰ ὅποια συνέβαινον περὶ αὐτούς. Μόνον ὅταν τυχὸν ἠπειλεῖτο ἡ πίστις τῶν ἀνευρίσκονται εἰς τὰ ποιήματα των ἴχνη τινὰ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν καὶ εἰς τοὺς ὕμνους τοῦ Ῥωμανοῦ πολὺ σπάνιοι ὑπάρχουσιν οἱ ὑπαινιγμοὶ εἰς τὰ πολιτικὰ γεγονότα, μόνον δὲ ἅπαξ αἱ νῆκαι κατὰ τῶν πολεμίων ἐμπνέουσι καλογηρικὴν ψυχὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ αὕτη περίστασις δὲν εἶναι ἀσφαλῶς βεβαιωμένη.

Ἡ γραμματειακὴ δρᾶσις τῶν καλογήρων δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς ὕμνους. Ἐγγραφον καὶ ἐποικοδομητικὰ ἀναγνώσματα διὰ τὸν λαόν, τῶν ὁποίων ὑπόθεσις ἦτο ὁ βίος τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων. Ἡ ἀγιογραφία ἔλαβε τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνάπτυξιν κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἤδη ἀπὸ τῆς τετάρτης ἐκατονταετηρίδος βιογραφίαι μοναχῶν διδόμεναι ὡς παράδειγμα εἰς τοὺς συγχρόνους ἀναγνώστας. Εἶναι δὲ πολῦτιμοι, διότι ἐξ αὐτῶν μανθάνομεν τὸν βίον τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων ὧν ἡ δρᾶσις δὲν ἔχει μὲν τὴν λαμπρὴν τῶν στρατηγικῶν κατωρθωμάτων, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν συγγραφῶν ἀνήκει καὶ ἐν βιβλίον τὸ ὁποῖον δὲν ἀνεγινώσκετο μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ μεταφρασθὲν λατινιστὶ ἐπέδρασεν οὐκ ὀλίγον καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ὁ *Λειμὼν* ἢ τὸ *Λειμωνάριον* τοῦ Ἰωάννου Μόσχου. Περιλαμβάνει δὲ συλλογὴν ἀνεκδότων, ἀπομνήμονεμάτων, ἀξιολόγων πράξεων, καὶ πρὸ πάντων θαυμάτων, ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἐρημιτῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Μόσχος, ἀκμάσας περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἐσημείωνεν ὅ,τι ἀνεγινώσκεν ἢ ὅ,τι ἤκουσε κατὰ τὰς συχνὰς αὐτοῦ ἐπισκέψεις εἰς μοναστήρια τῆς Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν Ἑλληνικῶν νήσων, ἔχων δὲ καὶ τὴν πείραν ὡς ἐφόδιον, συνέταξε συλλογὴν μικρῶν συγγραφῶν, αἵτινες ἔνεκα τῆς ποιικιλίας των καθιστῶσι τὸ βιβλίον *Λειμῶνα*, «διὰ τὴν ἐν αὐτῷ τέρψιν τε καὶ εὐωδίαν, καὶ ὠφέλειαν τοῖς ἐντυγχάνουσιν» ἢ, κατὰ τὴν ἄλλην αὐτοῦ ἐπιγραφὴν, *Παράδεισον*, ἐν ᾧ «παρέχεται παντοειδὴς βλάστη τοῖς θεωμένοις», ὅπως εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Φρὰ Ἀγγέλικο καὶ τοῦ Βοτιτσέλλη.

Αἱ μικραὶ ἱστορίαι τοῦ Μόσχου, μὲ τὴν ἀπέριτον γλῶσσάν των (ἀληθὲς χρυσωρυχεῖον τὸ ὁποῖον ἀκόμη δὲν ἐξεμεταλλεύθη ἢ φιλολογία), μὲ τὴν παιδικὴν των καὶ ἄνευ κριτικῆς ἀφέλειαν, δύνανται καὶ σημερινοὺς ἀκόμη ἀναγνώστας νὰ τέρπωσιν. Ἡ πᾶσα φιλοσοφία τῶν μοναχῶν οἵτινες εἶναι τὰ δρῶντα πρόσωπα τοῦ *Λειμῶνος*, συνίσταται εἰς τὸ νὰ σκέπτωνται ἀδιακόπως τὸν θάνατον καὶ νὰ ὑπομένωσι τοὺς σωματικοὺς πόνους, ἵνα σωθῶσιν οὕτω ἀπὸ τῶν βασάνων τῆς κολάσεως. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν προθύμως ὑποβάλλονται εἰς τὸν καύσωνα καὶ ἀφίνουσι τὸ σῶμά των νὰ φθειριᾷ ὅπως ἀποφύγωσι τοιοῦτοτρόπως τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον καὶ τὸν σκώληκα τὸν ἀκοίμητον, διότι ὅσῳ περισσότερον ὑποφέρει τὸ σῶμα τόσῳ μᾶλλον χαίρει καὶ ἀγάλλεται ἡ ψυχὴ. «Οἱ Πατέρες οὐδέποτε τὴν ὄψιν αὐτῶν

ἐνιπτον ἡμεῖς δὲ καὶ τὰ λουτρά τὰ δημόσια ἀνοίγομεν».

Ἡ ἀσθένεια τῶν μοναστηρίων, γνωστοτάτη καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ἡ ψυχικὴ ἀκηδία, προέρχεται ὅπως ἐνόμιζον οἱ μοναχοὶ ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶχον πάντοτε κατὰ νοῦν οὔτε τὴν κόλασιν τὴν αἰώνιον, οὔτε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ταλαιπωρεῖ αὐτοὺς ὁ δαίμων τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν. Οἱ ταλαιπωροὶ καλόγηροὶ δὲν κατώρθωνον νὰ καταβάλωσιν αὐτὰς διὰ τῆς ἀγνείας καὶ ἐνόμιζον ὅτι πᾶσα γυνὴ εἶναι πειρασμὸς εἰς ὃν ἐνίστε καὶ ὑπέκυπτον. «Τὸ ἅλας ἐκ τοῦ ὕδατος ἐστίν, καὶ ἐὰν προσεγγίσῃ ὕδατι, λύεται καὶ ἐμφανίζεται. Ὅμοίως καὶ ὁ μοναχὸς ἐκ τῆς γυναικὸς ἐστίν, καὶ ἐὰν προσεγγίσῃ γυναικί, λύεται, καὶ εἰς τὸ μὴ εἶναι, μοναχὸς δηλονότι, τελευτᾷ».

Τὸν ὑπολειπόμενον χρόνον, ἀφ' οὗ δηλαδὴ περατώσωσι τὴν εὐτελεῖαν τῶν ἐργασίαν εἰς τοὺς ἀγροὺς (διότι ζῶσι τρώγοντες κυρίως βρεκτοὺς κυάμους) καὶ ἐκτελέσωσι τὰ θρησκευτικὰ τῶν καθήκοντα, πολλοὶ ἐκ τῶν μοναχῶν κατατρίβουσι τὸν χρόνον γράφοντες βιβλία ἐναντίον τῶν Ἑβραίων ἢ ἐναντίον τῶν αἰρετικῶν. Ὅταν ἡ διάνοιά των δὲν ἐπαρκῇ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἔρχεται εἰς βοήθειαν αὐτῶν ἡ θεία χάρις. Ἐγράφη ποτὲ βιβλίον κατὰ τοῦ ἀσεβοῦς Νεστορίου καὶ ἐτέθη ἐπάνω εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου μὲ τὴν παράκλησιν πρὸς τὸν Ἀπόστολον νὰ διορθώσῃ τὰς ἀτελείας τοῦ συγγράφους· μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας τὸ βιβλίον εὐρέθη διωρθωμένον.

Ἀδυσώπητον εἶναι τὸ μῖσος τὸ ὁποῖον αἰσθάνονται οἱ μοναχοὶ κατὰ παντὸς μὴ ὀρθοτομοῦντος τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Τοὺς ληστὰς, τοὺς μοιχοὺς, τοὺς φονεῖς μεταχειρίζονται μετὰ χριστιανικῆς ἀγάπης, διότι, κατὰ τὴν παρατήρησιν ἐνὸς μοναχοῦ, κρίνομεν μετ' αὐστηρότητος τοὺς ἄλλους, ὅταν δὲν γινώσκωμεν ἱκανῶς ἑαυτούς, «ὁ γὰρ ἑαυτὸν γινώσκων τὰ τῶν ἀδελφῶν οὐ θεωρεῖ». Ἀλλοίμονον ὅμως εἰς ἐκείνους οἵτινες μετα-

λαμβάνουσι κατ' ἄλλο δόγμα· ἀδύνατον νὰ εὕρωσι χάριν. Ὁ κοινωνῶν μετὰ αἵρετικῶν ἐνοῦται πρὸς αὐτοὺς ὅχι μόνον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὅπου ὁμοῦ θὰ κολασθῶσιν, οἱ δὲ ὀρθῶς μετέχοντες τῆς θείας μεταλήψεως θὰ συναποτελέσωσιν ἐν σῶμα ἐν Χριστῷ.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν διηγήσεων τοῦ Μόσχου ἐκλέγομεν δύο, ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ ἐμπάθεια τῶν αἰσθημάτων τούτων. «Ὅταν ἡμην ἐν τῷ κόσμῳ, λέγει εἰς ἐκ τῶν μοναχῶν, γυναῖκα εἶχον. Ἡμεθα οὖν οἱ δύο τοῦ δόγματος Σευήρου. Ἐλθὼν οὖν ἐγὼ ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν εἰς τὸν οἶκόν μου, οὐχ εὗρον τὴν γυναῖκά μου, ἀλλ' ἀκούω ὅτι ἀπῆλθε πρὸς τὴν γείτονα κοινωνῆσαι· ἦν δὲ κοινωνοῦσα ἐκείνῃ εἰς τὴν ἁγίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐδραμον δὲ εὐθέως κωλύσαι αὐτήν. Εἰσελθὼν οὖν εἰς τὸν οἶκον τῆς γείτονος, εὗρον τὴν γυναῖκά μου ἤδη προσφάτως λαβοῦσαν τὴν ἁγίαν μερίδα καὶ κοινωνοῦσαν. Δραξάμενος τοῖνον τοῦ λάρυγγος αὐτῆς, ἐποίησα ἐξεράσαι αὐτήν τὴν ἁγίαν μερίδα. Καὶ λαβὼν, ἠκόντησα αὐτὴν ἄνωθεν κάτω· ἔπεσε δὲ εἰς βόρβορον. Καὶ εὐθέως εἶδον ἀστραπὴν κατ' αὐτοῦ τοῦ τόπου λαβοῦσαν τὴν ἁγίαν κοινωνίαν. Καὶ μετὰ δύο ἡμέρας θεωρῶ ἄνδρα Αἰθίοπα, ῥάκη περιβεβλημένον, καὶ λέγοντά μοι· Ἐγὼ καὶ σὺ ὁμοῦ κατεδικάσθημεν εἰς μίαν κόλασιν. Καὶ λέγω αὐτῷ· σὺ τίς εἶ; Καὶ ἀπεκρίνατό μοι λέγων ὁ φανείς Αἰθίοψ· Ἐγὼ εἰμι ὁ ῥαπίσας ἐπὶ τῆς σιαγόνος τὸν Ποιητὴν τῶν ἀπάντων, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ πάθους. Διὰ τοῦτο οὖν, φησὶν ὁ μοναχός, οὐ δύναμαι ἐνδοῦναι τοῦ κλαίειν».

Ἡ ἄλλη διήγησις εἶναι ἡ ἑξῆς. «Ὁ ἀδελφὸς Θεόδουλος εἶδὲ ποτε μοναχὸν Σύρον τῷ γένει, ὃς ἴστατο διὰ παντὸς ἐν μιᾷ γωνίᾳ νυκτὸς καὶ ἡμέρας στιχολογῶν (ψάλλων) καὶ μὴ συντυγχάνων τινί. Ἀκούσας δὲ ὅτι οὐκ ἐκοινωνεῖ τῇ ἁγίᾳ καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἅμα δὲ καὶ θεωρῶν τὴν καλλίστην

αὐτοῦ πολιτεῖαν εἰς τὸν ἐνἄρετον βίον, ἀπῆλθε κλαίων καὶ δεόμενος τοῦ Θεοῦ ἵνα ἀποκαλύψῃ αὐτῷ τίνες καλῶς καὶ ὀρθῶς πιστεύουσιν οἱ τῆς Ἐκκλησίας ἢ οἱ τὰ Σευήρου φρονούντες. Καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἤλθέ μοι, λέγει, φωνὴ ἀοράτως λέγουσα. Ἀπελθε, Θεόδουλε, καὶ θεωρεῖς τὴν πίστιν αὐτοῦ. Ἀπελθὼν οὖν τῇ ἐπαύριον ἐκαθέσθην ἐνώπιον αὐτοῦ. Καὶ ὡς ἔμεινα ἐπὶ μίαν ὥραν καθήμενος καὶ ἀτενίζων εἰς αὐτὸν ἐστῶτα καὶ σιχολογοῦντα, θεωρῶ περιστερὰν ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καθημένην ἡσβολωμένην ὡς ἀπὸ μαγείρου καὶ ἐσκυλμένην καὶ δυσώδη. Τότε ἔγνων ἥτις ἡ φανείσά μοι ζοφώδης περιστέρα ἡ πίστις αὐτοῦ ἐστιν».

Ἄλλ' οἱ ὀρθόδοξοι ἐκεῖνοι ζηλωταὶ εἶχον πολλάκις καὶ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ τὸ πνεῦμα τάσσεται ὑπεράνω τοῦ τύπου. Ἐρημίτης τις βλέπει νέον μοναχὸν ἐξερχόμενον ἐκ καπηλείου καὶ προτρέπει αὐτὸν νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν ἔρημον. Ὁ νέος ἀποκρίνεται· «Ὑπαγε καλόγηρε, ὁ Θεὸς οὐ χρήζει, εἰ μὴ καρδίαν καθαρὰν. Τότε ἐκτείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανόν, εἶπεν ὁ γέρων· Δόξα σοι ὁ Θεός, ὅτι ἔχω ἐν τῇ Σκῆττει πεντήκοντα ἔτη καὶ καρδίαν καθαρὰν οὐκ ἐκτησάμην· καὶ οὗτος εἰς τὰ καπηλεῖα ἀναστρεφόμενος καρδίαν καθαρὰν ἐκτήσατο».

Ὁ βίος τῶν καλογήρων οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ σειρὰ θαυμάτων. Λαμπρὸς ἀστὴρ φωτίζει τὸ κελλίον ἐνὸς εὐσεβοῦς ἀδελφοῦ, ὅστις ἀγρυπνεῖ ἀναγινώσκων τὴν Ἀγίαν Γραφήν. Ἄλλος ἀδελφὸς διατρέχει τὴν ἔρημον χωρὶς νὰ ταλαιπωρῇται ὑπὸ τῶν ἀκτίνων μολυβδίνου ἡλίου, διότι νεφέλῃ ἐσκέπαζεν αὐτόν. Καὶ τὰ ἄγρια θηρία ὑπακούουσιν εἰς τοὺς μοναχοὺς· λέων θερμαίνει κατὰ τὰς κρυερὰς νύκτας τὸ κελλίον ἐνὸς ἐρημίτου, ἄλλος δὲ λέων φυλάττει τὴν σκῆτην ὡς ἂν ἦτο κύων, ἣ κομίζει ὕδωρ εἰς τὸν καλόγηρον.

Πολλὰ ἐκ τῶν ἱστορημάτων τούτων φαίνεται ὅτι ἔχουσι βουδδικὴν τὴν ἀρχήν. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Λειμῶνος τοῦ Μόσχου συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτῶν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Οὕτως εὐρίσκομεν παρὰ τῷ Ὀλλανδῷ Maerlant, ὅστις παραλαμβάνει αὐτὸ παρὰ τοῦ Βικεντίου τοῦ ἐκ Beauvais (1200 - 1264), τὸ ἐπεισόδιον τοῦ εὐγνωμονοῦντος λέοντος, τὸ ὁποῖον δὲν ὁμοιάζει μὲν πολὺ πρὸς τὸ γνωστὸν ἀνέκδοτον τοῦ Ἀνδροκλέους, ὅπως ἐκθέτει αὐτὸ ὁ Αὐλὸς Γέλλιος, ἀλλὰ συμφωνεῖ πληρέστατα πρὸς ἓν ἐκ τῶν λεπτομερεστάτων κεφαλαίων τοῦ Μόσχου, οὗτινος παρεμφερὲς εἶναι ἓν βουδδικὸν διήγημα τῆς Κίνας.

Ἐξ ὅλης τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἡ ἱστοριογραφία εἶναι ὁ κλάδος ὁ ὅπωςδῆποτε γνωστότερος καὶ ἐκτὸς τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν ειδικῶν Βυζαντινολόγων. Συνήθως οἱ φιλόλογοι, παραγνωρίζοντες τὸν ἐντελῶς πρωτότυπον χαρακτῆρα τῶν Βυζαντινῶν ἱστοριογράφων, θεωροῦσιν αὐτοὺς μόνον ὡς ἀφηγητὰς γεγονότων ἅτινα ἄνευ αὐτῶν θὰ παρέμενον ἄγνωστα, ἢ, ἀποδλέποντες εἰς τὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μιμοῦνται μέχρις ὑπερβολῆς τοὺς ἀρχαίους, ἐκλαμβάνουσιν αὐτοὺς ὡς ἄριστον ὕλικόν, καταλληλότετον ὅπως διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς χρησιμεύῃ εἰς διόρθωσιν τῶν παλαιῶν κειμένων. Καὶ ὅμως ἂν τις ἀποβλέψῃ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον τῶν πραγμάτων θὰ πεισθῇ ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἐκ τῶν γραμματειακῶν εἰδῶν δύναται κάλλιον νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ὅσον ἡ ἱστοριογραφία.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ θύραθεν ἱστορία δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν, ὅ,τι δὲ ἐξ αὐτῆς σήμερον γινώσκουμεν δὲν ἔχει χαρακτῆρα εἰδικῶς βυζαντινόν. Ὁ Εὐνάπιος καὶ ὁ Ζώσιμος εἶναι ἐθνικοὶ ἀνήκοντες ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν αἰσθημάτων εἰς τὴν πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ῥώμην. Ὁ κυριώτατος τῶν ἱστοριογράφων τῆς περιόδου

ἐκεῖνης, ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος, εἶναι μὲν Ἕλληνας τὸ γένος καὶ κατῴκει εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' ὅμως ἐντελῶς ἐξερωμαίσθη καὶ ἔγραψε λατινιστὶ τὴν ἱστορίαν του. Ἐκφράζει μὲν ὁπωσδήποτε τὸν θαυμασμόν του διὰ τὸ θάρρος τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ ἀποδοκιμάζει τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν καὶ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν. Τὰ δὲ συγγράμματα εἰς τὰ ὁποῖα συμφύρεται ἡ ρωμαϊκὴ ἰδέα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ χριστιανικὴν, ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Οἱ συγγραφεῖς τῶν μεταχειρίζονται τὴν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν πρὸς ἐξήγησιν τῶν πραγμάτων ἐκείνων, ἅτινα διὰ τοὺς μὴ τυχόντας τῆς χάριτος τῆς ἀποκαλύψεως θὰ ἔμενον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀδιαφώτιστα.

Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὅτε ἐμεσουράνει μὲν ἡ ἀπολυταρχία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὀριστικῶς δὲ ἡ τέχνη καὶ ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων εἶχον ἐπικρατήσει τοῦ λατινικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν λατινικῶν γραμμάτων, ἀναφαίνονται ἄνδρες, οἵτινες ἀκολουθοῦσι μὲν τὰς παραδόσεις τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καθιστῶντες αὐτὰς ὑπηρετικὰς τῆς νέας τάξεως τῶν πραγμάτων. Ἐκτοτε ἄρχεται ἡ σειρὰ ἐκείνη τῶν ἱστοριογράφων οἵτινες ἐν ἀδιακόπῃ σχεδὸν διαδοχῇ ἀφηγοῦνται τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οἱ συγγραφεῖς οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σειρὰν ταύτην διαφέρουσι μὲν κατὰ φυσικὸν λόγον ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ὑπάρχουσι τόσα κοινὰ σημεῖα ὥς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἅπαντες ἐκλαμβάνουσι τὸ ἔργον τοῦ ἱστοριογράφου, ὥστε ἐκ πρώτης ὀψεως περισσοτέραν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς τὸν ἀναγνώστην ἡ συνέχεια τῆς ἀλύσεως ἢ ἡ διαφορὰ τῶν κρίκων. Ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐμποιεῖ μάλιστα αἰσθῆσιν ἂν πρῶτον μὲν ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ ὑπάρχουσιν αἱ δύο ἐκεῖναι χωρισταὶ κατευθύνσεις αἵτινες παρατηροῦνται εἰς πάσας

τὰς φάσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἔπειτα δὲ παραβληθῶσι πρὸς ἀλλήλους οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο τοιουτοτρόπως ἀποτελουμένων ομάδων. Ἐκ τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων ἡ μία εἶναι αὐστηρῶς κλασσική, ἡ ἄλλη δημοδεστέρα. Ἡ κλασσικὴ δὲν γνωρίζει ἄλλην γλῶσσαν εἰ μὴ τὴν τῆς λογίας παραδόσεως· περιβάλλει δι' ἀρχαίων ὀνομάτων νέα διανοήματα καὶ σὺν τῇ χρόνῳ καθίσταται αἰετὶ μᾶλλον ἀπρόσιτος εἰς πάντα ἄνθρωπον μὴ ὄντα λόγιον ἢ ἡμιλόγιον. Ἡ δημοδὴς ἀποτείνεται πρὸς ὀλόκληρον τὸ ἔθνος, προσέχει ὀλιγώτερον πρὸς τοὺς ἀρχαίους τύπους, ἀρίνει δὲ περισσοτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν προσωπικὴν καλαισθησίαν, ὥπως καὶ εἰς τὰς προσωπικὰς ἀντιπαθείας. Τὰ δύο ταῦτα ρεύματα εἶδομεν ἤδη καὶ εἰς τὴν ποίησιν· οὐδέποτε συνηνώθησαν, ἐκ τούτου δὲ ἀναντιρρήτως προέρχεται ἡ μετριότης τῆς λογοτεχνίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἀφ' ἑνὸς ἔχομεν ἀκαμψίαν, ματαιότητα, ἔλλειψιν εἰλικρινείας, ἀνακολουθίαν· ἀφ' ἑτέρου ἀτεχνίαν, τραχύτητα, πτωχείαν καὶ μετριότητα πνεύματος. Τὸ δίλημμα εἶναι δυσάρεστον, ἕκαστος δὲ τάσσεται εἰς τὴν μίαν ἢ εἰς τὴν ἄλλην κατηγορίαν ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρός του καὶ τῆς ἀνατροφῆς του· ἄλλοι μὲν προτιμῶσι τὴν ἄψυχον λογοκοπίαν μίᾳς ἐπισήμου ἐκθέσεως, ἄλλοι δὲ μίαν τετριμμένην ἀδολεσχίαν. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τάσεων δύνανται τις νὰ πορισθῇ διδάγματα, σπανίως ὁμῶς καλλιτεχνικὴν ἀπόλαυσιν.

Ἡ διαφορὰ αὕτη ἄγει ἡμᾶς φυσικῶς εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ τοὺς κυρίως ἱστορικοὺς ἀπὸ τῶν χρόνονόγραφων.

Οἱ ἱστορικοὶ ἔχουσι τὴν συνείδησιν ὅτι συνεχίζουσι μίαν ἐπιβλητικὴν παράδοσιν, ἀκολουθοῦσι δὲ ὅσον τὸ δυνατόν κατὰ πόδας τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς. Ἄλλοι μὲν ἔχουσιν ὥς πρὸς τὴν γραμματικὴν μορφήν παράδειγμα τὸν Ἡρό-

δοτον ἢ τὸν Θουκυδίδην, ἄλλοι τὸν Ξενοφῶντα ἢ τὸν Πολύβιον, ἀλλὰ πάντων ἡ μίμησις εἶναι δουλική. Ὅπως δὲ ποτε ὅμως ἡ ἀδιάλειπτος μελέτη τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν παραδειγμάτων ἐδίδαξε τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου καὶ τι πλεόν ἐκτὸς τῆς δεξιότητος τοῦ νὰ ἀναπαριστῶσι τοὺς παλαιοὺς τύπους, τὴν εἰλικρινῇ δηλαδὴ μέθοδον τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦσιν ἐργαζόμενοι, διότι ὑπάρχουσι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἔχοντες μεγάλην ἐπιστημονικὴν ἀξίαν. Οἱ περισσότεροι διακρίνονται κατὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐρευνῶν, τὴν ἀκριθεῖ στάθμησιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν κατάλληλον χρῆσιν τῶν προφορικῶν εἰδήσεων. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ἐπειδὴ ἐμελέτων συγγραφεῖς ἀνήκοντας εἰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ἐδιδάχθησαν νὰ καταλαμβάνωσι καὶ τὸ πνεῦμα ἄλλων ἐποχῶν, πλὴν ἐκείνης καθ' ἣν ἀνετράφησαν, τοῦτο δὲ ἦτο χρήσιμον διότι συχνάκις ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ πραγματεύωνται περὶ ξένων ἐθνῶν. Ὡς ὑπόθεσιν τῆς ἱστορίας τῶν λαμβάνουσι τὰ σύγχρονα γεγονότα, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς κατάστασιν νὰ παρέχωσι παντοειδεῖς χαρακτηριστικὰς πληροφορίας, διότι πολλάκις εἶχον ἀσκήσῃ αὐτοὶ σημαντικὰ ἀξιώματα τῆς αὐλῆς ἢ τῆς διοικήσεως. Κατὰ τοὺς ἐσχάτως μάλιστα χρόνους ἔχομεν καὶ ἱστοριογράφους περιδληθέντας τὸ βασιλικὸν διάδημα.

Οἱ χρονογράφοι ἀποβλέπουσιν εἰς ὅλως διάφορον σκοπόν. Ὅπως οἱ ἴδιοι μετὰ περιφρονήσεως παρατηροῦσι, δὲν σκοπεύουσι νὰ ἱκανοποιῶσι τὴν ἀνθρωπίνην ματαιότητα ἀναγράφοντες χάριν τῶν ὀλίγων ἐξωραϊσμένην τὴν διήγησιν συγχρόνων πράξεων εἰς πάντα ἤδη γνωστῶν, ἀλλὰ προτιμῶσι νὰ πραγματεύωνται ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διὰ τοῦτο ἄρχονται ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου. Ἡ γλῶσσά των ρυθμίζεται πολὺ ὀλιγώτερον κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαίας γλώσσης, τινὲς μάλιστα γράφουσι τὴν ὁμιλουμένην, ἀλλ' αἱ

χρονογραφίαι των ὅμως στεροῦνται πάσης κριτικῆς. Οἱ ἱστορικοὶ ἐξακολουθοῦσι κανονικῶς τὸ ἔργον τῶν προκατόχων των, καὶ παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς μίαν ἐπίσημον ἱστορίαν, οἱ χρονογράφοι ἅπ' ἐναντίας ἀντιγράφουσιν ὁ εἰς τὸν ἄλλον χωρὶς νὰ ἐκφέρωσιν οὐδεμίαν κρίσιν ὁσάκις αἱ εἰδήσεις δὲν συμφωνοῦσι, δὲν ἀναγράφουσι δὲ τὰς διαφόρους ταύτας εἰδήσεις εἰμὴ μόνον ὅταν ἔχωσιν ὡς πηγὴν τῆς συγγραφῆς των τοπικὰς χρονογραφίας εἰς τὰς ὁποίας ὑπάρχουσι τοιαῦται ἀσυμφωνίαι.

Καὶ οἱ μὲν ἱστορικοὶ εἶναι πολλάκις ἄνδρες καταλαβόντες μεγάλας θέσεις ἢ μετασχόντες τῶν πραγμάτων τὰ ὁποῖα περιγράφουσιν, οἱ δὲ χρονογράφοι ἐξ ἐναντίας εἶναι πάντες σχεδὸν μοναχοὶ ἀγνοοῦντες κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πράγματα τοῦ βίου. Ἄλλ' ὥς πρὸς τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολυτιμώτατα ἐκεῖνα τὰ ἀπανθίσματα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἂν μὴ καὶ δι' ἄλλο τι, ἀλλὰ τοῦλάχιστον διότι ἐγνώσθησαν εἰς τοὺς ξένους πολὺ περισσότερον ἢ αἱ λεπτομερεῖς συγγραφαὶ τῶν ἱστορικῶν.

Ὁ Προκόπιος (τοῦ ἔκτου αἰῶνος) εἶναι ὅχι μόνον ὁ πρῶτος τῆς σειρᾶς τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιφανέστατος πάντων. Καὶ εἶναι μὲν αὐτὸς μιμητὴς τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ παράδειγμα εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς μετ' αὐτὸν γενεᾶς. Ἦτο ἐπαρχιώτης ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἐζήτησε καὶ εὗρεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν εὐκαιρίαν νὰ διακριθῇ. Ὡς γραμματεὺς τοῦ Βελισαρίου, στρατηγοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤξευρε πάντα τὰ μυστήρια τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων ἅτινα συνέδησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην. Συνέγραψε τοὺς πολέμους κατὰ τῶν Περσῶν, τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Γότθων, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τὰς ἀναμνήσεις του καὶ τὰς προσωπικὰς του σημειώσεις. Ἐκ τῆς συγγραφῆς του φαίνεται ὅτι ἦτο ἐπιτηδεδιότατος εἰς τὸ

νὰ καταλαμβάνη τὰς πολιτικάς περιστάσεις καὶ νὰ μελετᾷ αὐτὰς εὐσυνειδήτως καὶ κατ' ἐπιστήμην. Σχεδὸν εἶπεν καταδεικνύει εἰς τοὺς ἀναγνώστας του τὰς χώρας καὶ τὰ ἔθνη περὶ ὧν ὁμιλεῖ. Ἀνευρίσκομεν δὲ ἐν αὐτῷ τῷ ἱστοριογραφικῷ του ἔργῳ τὴν ἀπόδειξιν ὅτι μετὰδίδει εἰς ἡμᾶς τὰ γεγονότα μετὰ πάσης εὐλαθείας πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι ἐκτὸς τῆς κυρίως συγγραφῆς του συνέταξε καὶ τὰ λεγόμενα Ἀνέκδοτα, ἥτοι τὴν Ἀπόκρυφον ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του, ἐν ᾗ, ὡς λέγει ἐν τῷ προοιμίῳ, περιέλαβε πράγματα τὰ ὅποια διὰ πολιτικοὺς λόγους δὲν ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ εἰς τὴν μεγάλην του συγγραφὴν, τὰς Ἱστορίας.

Δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι τὰ Ἀνέκδοτα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα· εἶναι μᾶλλον ἀποκαλύψεις αὐλικοῦ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ κυρίου του. Κατ' αὐτὰ ἡ γυνὴ τοῦ Βελισαρίου ἦτο ἄπιστος σύζυγος, τῆς ὁποίας τὴν διαγωγὴν ἠγνόει μόνος ὁ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τυφλωθεὶς σύζυγος. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἦτο σατανᾶς ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην, εὐχαριστούμενος νὰ βασανίζῃ πάντα εἰς αὐτὸν ὑποκείμενον. Οἱ στρατιῶταί του εἶναι ἄξιοι οἴκτου ὅπως καὶ ὁ λαός, ὃν ἐβάρυνε μὲ φόρους μεγάλους καὶ πρωτοφανεῖς. Ἡ μανία ὑφ' ἧς ὁ Ἰουστινιανὸς κατείχετο, τοῦ νὰ θεολογῇ, ἐβλάψε τὰ θρησκευτικὰ τοῦ κράτους συμφέροντα. Οἱ πόλεμοι τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἰταλίας ὑπῆρξαν ὅχι ὀλιγώτερον εἰς τοὺς νικητὰς καταστρεπτικοὶ ἢ εἰς τοὺς ἡττημένους. Ὁ Προκόπιος φθάνει μέχρι τῆς ἀναγραφῆς τῶν παραπόνων τὰ ὅποια εἶχόν τινα τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων, ὅπως οἱ δικηγόροι καὶ οἱ ἱατροί. Ὡς πρὸς τὴν Θεοδώραν, ὁ ἱστορικὸς λέγει ὅτι ἦτο αὐτόχρημα ὄργανον τοῦ διαδόλου, πολλοὺς δὲ αἰῶνας βραδύτερον ὁ ἐκδότης τοῦ Προκοπίου δὲν ἠδύνατο χωρὶς νὰ ἐρυθριάσῃ, νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἀφήγησιν τοῦ βίου ὃν ἡ αὐτοκράτειρα διῆγε πρὶν ἢ νυμφευθῇ τὸν Ἰουστινιανόν.

Ὁ ὅλος χαρακτήρ τῶν Ἀνεκδότων ἀντίκειται πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν Ἱστοριῶν, ὥστε καὶ ἡμφισθητήθη ὑπὸ πολλῶν ἂν τὰ Ἀνέκδοτα εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Προκοπίου, ἀλλ' ὅμως ἡ διαφορὰ ἔγκειται μᾶλλον εἰς τὴν παράστασιν τῶν πραγμάτων ἢ εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἐν τῇ ἐξιστορήσει λόγου χάριν τῶν πολέμων, παραλείπει ὁ ἱστορικὸς πολλὰ πράγματα τὰ ὅποια ἀφίνει νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, ἐν ᾧ ἀναπτύσσει ταῦτα λεπτομερῶς ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις. Σπανίως συμβαίνει τὰ δύο βιβλία νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἀντίφασιν ὡς πρὸς τὰ πράγματα. Δυνάμεθα δὲ νὰ δεχθῶμεν ὡς βέβαιον ὅτι ὁ Προκόπιος συνέταττε συγχρόνως ἀμφοτέρω καὶ ὅτι ἔκαμε χρῆσιν τῆς Ἀποκρύφου ἱστορίας ὡς ἀσφαλιστικῆς δικλίδος, ὅταν ἡσθάνθη ὅτι ἠϋξάνετο ἡ δυσαρέσκεια περὶ τῆς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἐπίσημον αὐτοῦ ἱστορικὴν ἔκθεσιν. Ἴσως δὲ τινες νομίζοντες ὅτι δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς αἱ κρίσεις τοῦ περὶ τῆς κυδερνήσεως τοῦ Ἰουστιανοῦ, ἐξήτησαν παρ' αὐτοῦ νὰ ἐκθέσῃ σαφέστερον πρὸς τὸν λαὸν τὰ εὐεργετήματα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος, τοῦτο δὲ μὴ δυνάμενος νὰ ἀποφύγῃ ὡς αὐλικός, συνέταξε τὸ τρίτον αὐτοῦ περὶ τοῦ Ἰουστιανοῦ σύγγραμμα *Περὶ τῶν κτισμάτων τοῦ Ἰουστιανοῦ* οὕτως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ σύνταξις τῶν *Κτισμάτων*. Ἐν τῷ τρίτῳ τούτῳ συγγράμματι ἀναφέρει τὰς πόλεις τὰς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ ἀνέκτισεν ἢ ὠχύρωσεν ὅπως προστατεύσῃ αὐτάς κατὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, τὰς ὑπ' αὐτοῦ ᾠκοδομηθείσης ἐκκλησίας, τὰ δημόσια λουτρά καὶ τὰς βιβλιοθήκας, μὲ χαρακτήρα λόγου ἀπολύτως πανηγυρικόν. Καὶ εἰς τὰ *Κτίσματα*, ὅπως καὶ εἰς τὰς *Ἱστορίας* καὶ εἰς τὰ Ἀνέκδοτα, τὰ γεγονότα φαίνεται ὅτι ἐκτίθενται ἀκριδῶς, ὥστε δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Προκόπιος ἔμεινε πιστὸς εἰς ὅ,τι ἐπαγγέλλεται ἐν ἀρχῇ τοῦ μεγαλυτέρου τοῦ ἱστορικοῦ συγγράμματος, λέγων ὅτι «πρέπειν ἡγεῖτο ρητορικῇ μὲν

δεινότητα, ποιητικῇ δὲ μυθοποιῶν, συγγραφῇ δὲ ἀλήθειαν. Ταῦτά τοι οὐδέ του τῶν οἱ εἰς ἄγαν ἐπιτηδείων τὰ μοχθηρὰ ἀπεκρύψατο, ἀλλὰ τὰ πᾶσι ξυνενεχθέντα ἕκαστα ἀκριβολογησάμενος ἀνεγράψατο, εἴτε εὖ εἴτε πη ἄλλη αὐτοῖς εἰργάσθαι ξυνέβη».

Ἐμμήθη δὲ ὁ Προκόπιος τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Θουκυδίδην, δι' ὃ καὶ προτάσσει καὶ αὐτὸς τῆς συγγραφῆς του προοίμιον ἐν ᾧ ἐκθέτει τὴν ὑπόθεσιν τὴν ὁποῖαν θὰ πραγματευθῇ, τὸν τρόπον τῆς πραγματείας καὶ τὸν σκοπὸν ὃν προτίθεται, παρεμβάλλει δὲ ὅπως ἐκεῖνοι παντοειδεῖς λόγους εἰς τὴν συγγραφὴν του. Πλὴν δὲ τούτου μιμεῖται καὶ τὸ ὕφος αὐτῶν καὶ σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ λεκτικόν. Εἰς ἔργον ἔχον ἀξιώσεις λογοτεχνικάς ἢ μίμησις δύναται μέχρι τινὸς νὰ μὴ εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν προσωπικὴν κρίσιν καὶ τὴν καλαισθησίαν τοῦ μιμητοῦ, ὑπὸ τὴν ἐποψιν δὲ ταύτην ὁ Προκόπιος ἐπέτυχεν ὅσον ἦτο δυνατόν. Εἶναι πάντοτε σαφὴς καὶ κατὰ βάθος εἶναι καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν παραδειγμάτων αὐτοῦ. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν θρησκευτικῶν του ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι αἱ ἰδέαι τῆς ἐποχῆς του, ἃν καὶ ἀκριβῶς ὡς πρὸς τοῦτο κατηγορήθη ὁ Προκόπιος ὅτι δῆθεν θυσιάζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀρχαίων τύπων οὓς μιμεῖται. Ἦτο δὲ χριστιανός, ὅπως ἐξάγεται ἐκ πολλῶν χωρίων τῶν συγγραφῶν του, εἰς τὰ ὁποῖα ὀνομάζει τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν υἱὸν Θεοῦ καὶ Θεόν. Ἄν ἐνίοτε ὁμιλεῖ περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν χριστιανισμόν ὅπως θὰ ὁμιλεῖ ἀλλόθρησκος, τοῦτο προέρχεται ἀπλῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς συγγραφικῆς του τεχντροπίας. Οὕτω λόγου χάριν ὁμιλῶν περὶ τῶν μοναχῶν λέγει «τῶν Χριστιανῶν οἱ σωφρονέστατοι, οὓσπερ καλεῖν μοναχοὺς νενομίκασι». Ὅπως δὲ ποτε ὁμοῦς ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Προκοπίου δὲν ἦτο στρατευόμενος ὅπως ὁ τῶν προγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ αὐτοκρατορία ἐθιράμβευον, τοῦτο δὲ ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἱστορικὸν νὰ ἐπιδεικνύῃ τὴν ἀμεροληψίαν τοῦ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ἄλλ' εὐθὺς ὡς πρόκειται περὶ κινδύνων τῆς Ἐκκλησίας, ἀναφαίνεται ἀμέσως ὁ Βυζαντινὸς χριστιανός. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἀρειανοὶ δὲν εἶναι χριστιανοί, αὐτοὺς δὲ ὁ Θεὸς ματαιώνει τὰς προσπάθειάς των ὅπως προσελκύσωσι τοὺς ὀρθοδόξους εἰς τὴν αἵρεσιν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Βανδαλικοῦ πολέμου διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀρειανὸς Ὀνώριχος ὁ βασιλεὺς τῶν Βανδάλων (ἡ Βανδῆλων, ὡς ὀνομάζει αὐτοὺς ὁ Προκόπιος) πολλῶν χριστιανῶν οἵτινες ἤρνούντο νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν Ἀρειανισμόν «τὰς γλώσσας ἀπέτεμεν ἀπ' αὐτῆς φάρυγγος», καὶ προσθέτει «οἱ ἔτι καὶ εἰς ἐμὲ περιόντες ἐν Βυζαντίῳ ἐχρῶντο ἀκραιφνεῖ τῇ φωνῇ, οὐδ' ὅπωςτιοῦν ταύτης δὴ τῆς τιμωρίας ἐπαισθανόμενοι ὧν δὴ δύο, ἐπειδὴ γυναιξὶν ἐταίραις πλησιάζειν ἔγνωσαν, οὐκέτι φθέγγεσθαι τὸ λοιπὸν ἴσχυσαν». Εἴμεθα ἤδη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως ἣν εἶχεν ὁ Θουκυδίδης περὶ τῆς διατάξεως τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου!

Ὁ Προκόπιος ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ ταραχώδους βίου τοῦ παρετήρησε, καὶ τοῦτο ἔκαμιν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμά του, πόσον εἶναι μεγάλη ἡ ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων. Ὅσον ἀνδρεῖοι ἢ ἐνάρετοι καὶ ἂν εἶναι, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐπιτύχωσιν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δικαίως, ποθοῦσιν. Αἱ δὲ μελέται τοῦ ἡγαγον αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «οἷς ἐπιπνεῖ ἐξ οὐρίας τὸ πνεῦμα τῆς τύχης καὶ τὰ χεῖριστα βουλευομένοις οὐδὲν ὑπαντιάζει δύσκολον» καὶ ὅτι «βουλομένη τινὰ μέγαν αἰεὶ ποιεῖν ἢ τύχῃ πράσσει τοῖς καθήκουσι χρόνοις τὰ δόξαντα, οὐδενὸς τῇ ῥύμῃ τῆς βουλήσεως ἀντιστατοῦντος, οὔτε τὸ τοῦ ἀνδρὸς διασκοπούμενη ἀξίωμα οὔτε ὅπως μὴ γένηται τι τῶν οὐ δεόντων λογιζομένη, οὐδὲ ὅτι βλασφημήσουσιν ἐς αὐτὴν διὰ

ταῦτα πολλοὶ τὸ γεγονὸς αὐτῇ παρὰ τὴν ἀξίαν τοῦ τῆς χάριτος τετυχηκότος χλευάζοντες, οὐδὲ ἄλλο τῶν πάντων οὐδὲν ἐν νῷ ποιομένη, ἦν τὸ δόξεν αὐτῇ περαίνοιτο μόνον».

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ τὰ ἐμπεδώσῃ τὰς ἰδέας ταύτας εἰς τὸν Προκόπιον, διότι καὶ ἐκεῖνοι πολλάκις ἐδογματίσαν ὅτι ἡ Τύχη εἶναι ἡ κυρία τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἀλλ' ὅμως ὁ Προκόπιος διατηρεῖ ὅπως δὴ ποτε καὶ τὴν ἰδίαν ἀνεξαρτησίαν ἀπέναντι τῶν παλαιῶν παραδειγμάτων τὰ ὅποια ἀκολουθεῖ. Ὅχι μόνον συνηθίζει εἰπεῖν ἐκφράζει ἀμφιβολίαν νὰ προσθέτῃ τὴν φράσιν «ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὅπη τῷ Θεῷ φίλον ἐχέτω», ἀλλὰ καὶ διαρρήδην πολλάκις κηρύττει ὅτι ἡ τύχη οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ὄργανον τῆς θείας Προνοίας. «Ἐγὼ δὲ ἱλιγγῶ, λέγει, καὶ οὐκ ἔχω εἰδέναι τί ποτε ἄρα βουλομένῳ τῷ Θεῷ εἴη, πράγματα μὲν ἀνδρὸς ἢ χωρίου του εἰς ὕψος ἐπαίρειν, αὐτῆς δὲ ῥίπτειν τε αὐτὰ καὶ ἀφανίζειν ἐξ οὐδεμιᾶς ἡμῖν φαινομένης αἰτίας. Αὐτῷ γὰρ οὐ θέμις εἰπεῖν μὴ οὐχὶ ἅπαντα κατὰ λόγον αἰεὶ γίνεσθαι. . . Ὁ Θεὸς πόρρωθεν ὁρῶν τὰ ἐσόμενα, υπογράφει ὅπη ποτὲ αὐτῷ τὰ πράγματα δοκεῖ ἀποδῆσεσθαι, οἱ δὲ ἄνθρωποι ἢ σφαλλόμενοι ἢ τὰ δέοντα βουλευόμενοι οὐκ ἴσασιν ὅτι ἐπταίσάν τι, ἂν οὕτω τύχοι, ἢ ὀρθῶς ἔδρασαν, ἵνα γένηται τῇ τύχῃ τρίβος, φέρουσα πάντως ἐπὶ τὰ πρότερον δεδογμένα».

Ἡ ἐξάρτησις αὐτῇ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναντιρρήτως αἰσθημα χριστιανικόν. Ὡσαύτως δὲ χριστιανικὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη ἐκείνη τὴν ὁποίαν δις ἐκφράζει ὁ Προκόπιος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Γοτθικοῦ πολέμου καὶ ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις καὶ ἡτις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ κορύφωμα τῆς περὶ τούτου πίστεως τοῦ συγγραφέως. «Οὐκ ἀνθρώπων βουλαίς, ἀλλὰ τῇ ἐκ Θεοῦ ῥοπῇ πρυτανεύεται τὰ ἀνθρώπεια, ὃ δὴ τύχην εἰώθασιν καλεῖν ἄνθρωποι, οὐκ εἰδότες ὅτου δὴ ἕνεκα ταύτῃ πρόεισι τὰ

ξυμβαίνοντα, ἥπερ αὐτοῖς ἐνδὼλα γίνεται. Τῷ γὰρ ἀλόγῳ δοκοῦντι εἶναι φιλεῖ τὸ τῆς τύχης ὄνομα προσχωρεῖν. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὧς πη ἐκάστῳ φίλον, ταύτῃ δοκεῖτω». Ἄλλ' ὅμως ἡ γνώμη ἦν εἰδομεν ὅτι εἶχεν ὁ Προκόπιος περὶ τῶν αἰρετικῶν, μαρτυρεῖ μέχρι τίνος σημείου ἔφθανε παρ' αὐτῷ ἡ ἐλευθερία ἐκείνη τῆς σκέψεως ἣν ὑποδεικνύει ἡ τελευταία φράσις τοῦ ἀνωτέρω χωρίου.

Ὑπάρχει ἐνίοτε ἀντίφασις μεταξὺ τῆς αἰτιοδοξίας (determinisme) τοῦ συγγραφέως, ἀποδεχομένου ὅτι πάντα ἐκ Θεοῦ γίνονται, καὶ τῆς προσπαθείας ἦν ἐνίοτε καταβάλλει ὅπως ἐξηγήσῃ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς τὰ συμβαίνοντα. Ἡ ἀντίφασις αὕτη δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττῃ, διότι ὁ Προκόπιος δὲν εἶναι συστηματικὸς ἢ δογματικὸς φιλόσοφος, ἀλλ' ἱστοριογράφος ἀκολουθῶν τὰς πρακτικὰς ἰδέας τοῦ Πολυδίου, ὅστις θέλει νὰ περιγράψωνται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὑπ' ἐκείνων ὅστινες ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς αὐτά. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ φανῇ παράξενον ἂν ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὅστις βεβαιῶσιν ὅτι ἡ νίκη δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνδρείαν, τὴν εὐφυΐαν ἢ τὴν σύνεσιν, ἀλλ' εἰς τὴν τύχην, ἀποδίδει ἀλλαχοῦ τὴν κατανίκησιν τῶν Γότθων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων εἰς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πεζικοῦ, οὐδὲ θαυμαστόν, ἂν ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς συγγραφῆς τοῦ σπουδάζει μετ' ἐπιμελείας περὶ τὸν ὀργανισμόν τῶν τοξοτῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ ἀντιπαραβάλλει αὐτὸν πρὸς τὸν ὀργανισμόν τῶν παλαιότερων τοξοτῶν.

Ἄν ὁ Προκόπιος εἶχε βαθὺ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, δὲν θὰ περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ἀλλὰ θὰ ἐτόνιζε καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς θείας χάριτος, ὅπως πράττει ὁ Ῥωμανός. Ἄλλ' ἐπὶ τέλους ὁ Προκόπιος εἶναι δημόσιος λειτουργὸς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ δὲν ἐμπνέει αὐτὸν ἡ ἀπόλυτος ἐννοια τῆς δικαιοσύνης,

διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν κάμνει εἰς αὐτὸν μεγάλην ἐντύπωσιν ἢ παρατηρουμένη ἄνισος καὶ ἄδικος κατανομή τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυστυχίας ἐν τῷ κόσμῳ.

Ἀποτείνεται δὲ πρὸς ἀναγνώστας μὴ ἐννοοῦντας τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἃν καὶ κατὰ φυσικὸν λόγον οἱ ἀναγνώσται του ἀνῆλθον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων καὶ κατεῖχον μεγάλα ἀξιώματα. Εἶναι ὑπερήφανος διὰ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ἔχων δὲ τὴν συναίσθησιν ὅτι εὐρίσκεται ὑπεράνω πάσης προσβολῆς τῶν ταπεινοτέρων αὐτοῦ, διηγεῖται ἀπαθῶς ὅτι οἱ Γότθοι ὁσάκις ἤθελον νὰ ἀντιπαραβάλλωσι πρὸς τοὺς Ῥωμαίους τῆς Δύσεως τοὺς ἐξ Ἀνατολῆς κατακτητάς, ὠνόμαζον τούτους περιφρονητικῶς *Γραικοὺς*, τραγωδοὺς καὶ μίμους καὶ ναῦτας λαποδύτας, τοὺς ὁποίους εὐκολον εἶναι νὰ νικήσῃ τις ἕνεκα τῆς ἀνανδρίας των.

Ἐξηγεῖ καὶ μεταφράζει τὰς λατινικὰς λέξεις ὡς ἀναγκάζεται νὰ μεταχειρίζεται, πλὴν ἐκείνων αἵτινες διὰ τῆς καθημερινῆς χρήσεως εἶχον ἀποβῆ ἄγνωστοτάται εἰς τοὺς Ἕλληνας. Πρέπει δὲ ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ προσποίησις τοῦ συγγραφέως, προϋποθέτοντος ὅτι δῆθεν οἱ ἀναγνώσται του ἐγίνωσκον τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Ἡροδότου τὴν γλῶσσαν, ὥς ἂν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα οὐδεμίαν εἶχεν ὑποστῆ μεταβολήν. Ἐνεκα τοῦ ἀρχαϊκοῦ τούτου πλάσματος δυσκόλως δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἔννοιαν περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Προκοπίου. Ὅταν παραδείγματος χάριν διηγῇται ἀφελέστατα τὴν ἱστορίαν ἐνὸς θαυμαστοῦ μαργαρίτου καὶ προσθέτει ὅτι «ἴσως ἂν τῷ καὶ οὐ παντάπασιν ἄπιστος ὁ λόγος δόξειεν εἶναι», δὲν ἠξεύρει τις ἂν τὰ λεγόμενα πρέπει νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ἀπλοϊκότητα αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, ἢ ἂν ὁ συγγραφεὺς μιμῇται τὴν ἀφέλειαν τοῦ Ἡροδότου. Ὡσαύτως, ὅταν μετὰ τὴν ἐμφάνισιν ἐνὸς κομήτου, λέγει ὅτι «οἱ μὲν ταῦτα σοφοὶ ἀλλήλοις ὥς ἤκιστα ὁμολογοῦν-

τες ἄλλος ἄλλα προὔλεγον πρὸς τούτου δὴ τοῦ ἀστέρος σημαίνεσθαι· ἐγὼ δὲ ὅσα γενέσθαι ξυνηνέχθη γράφων δίδωμι ἐκάστῳ τοῖς ἀποβεβηκόσι τεκμηριοῦσθαι ἢ βούλοιτο», δὲν ἀπομιμείται ἄρά γε τὸν Ξενοφῶντα ὅστις ἐν τῇ Ἀναβάσει, προκειμένου περὶ ἑνὸς χρησιμοῦ, κάμνει τὸν αὐτὸν συλλογισμόν; Τοιαῦται ἀμφιβολίαι γεννῶνται, καὶ δικαίως, πάντοτε κατὰ τὴν μελέτην τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Χρειάζεται δὲ πολλή προσοχὴ καὶ προσέτι ἀκριδὴς ἀντιβολὴ τῶν διαφόρων χωρίων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν ὅλην συγγραφὴν, διὰ τὴν ἀποφεύγῃ τις τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ ἐκλαμβάνῃ πανταχοῦ τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λεγόμενα ὡς μιμήσεις ἀρχαίων κλασσικῶν συγγραφέων.

Ἐπειδὴ ὁρθὸν εἶναι νὰ κρίνῃται μία ὁμὰς συγγραφέων ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς ὁμάδος ἀντιπροσώπων, διὰ τοῦτο ἐξέτεινα μακρότερον τὸν περὶ τοῦ Προκοπίου λόγον, ὅστις καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τῶν συγγραφῶν του καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἶναι τὸ τελειότατον παράδειγμα τοῦ πρωτοτύπου συνδυασμοῦ ὃν ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ἐν τῷ πνεύματι ἑνὸς συγγραφέως ὁ συμφυρμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας.

Παρερχόμεθα ἐν σιγῇ τοὺς ἱστορικοὺς οἵτινες διεδέχθησαν καὶ ἐσυνέχισαν τὸν Προκόπιον, ὅπως τὸν Ἀγαθίαν, ἐπιγραμματοποιὸν ὅστις καὶ εἰς τὰς ἱστορικὰς του ἀφηγήσεις δὲν λησμονεῖ τὰς ποιητικὰς ἐκφράσεις, καὶ τὸν Μένανδρον ὁ ὁποῖος πάλιν εἶναι μιμητὴς τοῦ Ἀγαθίου. Θὰ ἐξετάσωμεν ὅμως λεπτομερέστερον τὸν ἱστορικὸν Θεοφύλακτον Σιμοκάττην ὅστις κλείει τὴν περίδον ταύτην. Ὁ Θεοφύλακτος ἐκπρόσωπεῖ ἓνα συγγραφικὸν τύπον ὁ ὁποῖος ἔσχε πολλοὺς θαυμαστάς εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὸ ὕψος του εἶναι μακρολόγον καὶ περίτεχνον, κατώτερον δὲ τοῦ ὕψους τοῦ Προκοπίου, διότι ὁ Προκόπιος μιμείται μὲν

τὸν Θουκυδίδην, ἀλλ' ὠφελήθη καὶ ἄλλως ἐκ τῆς ἐπισταμένης αὐτοῦ μελέτης.

Ὁ Θεοφύλακτος κατήγετο ἐξ Αἰγύπτου καὶ ἔζη κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος. Ἐγράψε τὴν ἱστορίαν τῶν βασιλέων Τιθερίου καὶ Μαυρικίου ὧν ἦτο σύγχρονος. Καὶ φαίνεται μὲν ὀλίγον μεροληπτῶν ὑπὲρ τῶν δύο ἐκείνων βασιλέων, ἀλλ' εἶναι ὅμως ὅπωςδῆποτε ἄξιος πίστεως, διότι ἦτο ἀναντιρρήτως ἀλλότριος τοῦ πάθους ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἄγει εἰς κιβδήλευσιν τῆς ἱστορίας. Δὲν ἀποδίδει δὲ τόσον εἰς τὴν ὑπόθεσιν τὴν ὁποίαν πραγματεύεται, ὅσον εἰς τὴν κομψότητα τοῦ λόγου τὴν ὁποίαν νομίζει ὅτι κατέχει ὑπὲρ πάντα ἄλλον. Οὔτε τὸν Ἡρόδοτον μιμεῖται, αὐτε τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Ξενοφῶντα· ἔχει ἴδιον προσωπικὸν ὕψος, ἀλλὰ τὸ ὕψος τοῦ εἶναι ὁμολογουμένως ἐλεινάν. Κατ' αὐτὸν ῥητορεία εἶναι ἡ τέχνη τοῦ νὰ μὴ ὀνομάζῃ τις πρὸς τὰ πράγματα διὰ τοῦ πραγματικοῦ τῶν ὀνόματος. Ἐνίοτε δανεῖζεται καὶ φράσεις παρ' ἄλλων συγγραφέων. Ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, τοὺς ἱατροὺς ἀποκαλεῖ *ιατροῶν* παῖδας, διότι καὶ ὁ Ἡρόδοτος *Λυδῶν* παῖδας ὠνόμασε τοὺς Λυδοὺς· ἀποκαλεῖ ἐπίσης πατέρα πολέμου τὸν κάμνοντα πόλεμον, ὅπως μὲ ὁμοίαν ἔννοιαν εἶπε καὶ ὁ Πλάτων πατὴρ λόγου.

Ἄλλ' ὁ Θεοφύλακτος νομίζει ὅτι ἐπιτυγχάνει κατ' ἐξοχὴν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἐπινοῶν αὐτὸς ἐπιτετηδευμένας ἐκφράσεις καὶ ποικίλλων κατὰ πολὺ τὸν λόγον καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι ἀσήμαντος ἡ ἔννοια. Τὸ ἀπλούστατον γεγονός ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Τιθέριος ἀπέθανε τὴν ἐπαύριον τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Μαυρικίου ὡς διαδόχου καὶ τοῦ ἐπὶ τούτῳ ἐπακολουθήσαντος δημοσίου πένθους, περιγράφει διὰ μακρᾶς περιφράσεως τῆς ὁποίας χάριν παραδείγματος παραθέτομεν ἐνταῦθα μόνον τὸ ἡμισυ· «Τῇ δὲ ὑστεραίᾳ τῇ κοινῇ τῆς φύσεως νόμῳ Τιθέριος, εἰ καὶ βασιλεὺς ἐτύγχανεν ὢν, ἐπειθάρχησεν, ἀπέστη τε τῶν

τῇδε, καὶ οἷα σκηνὴν τῆς ψυχῆς κατελελοίπει τὸ ἀχθοφόρον τουτὶ καὶ γῆινον χιτωνίσκιον. Καὶ πολὺς ἀνὰ τὸ ἄστυ ἐπεκύναινε θρῆνος· πολλῶν γὰρ ὀφθαλμῶν ρεῖθρον διήνοιξε καὶ φλέδας δακρῶν ἀνέτεμε, καὶ μέγα ταῖς τῶν πολλῶν ψυχαῖς ἀνεφοῖτα τὸ πένθος. Τὸ φαιδρὸν τῆς στολῆς διερρήγνυτο, τό τε κατηφές τῆς ἐσθῆτος ἀντελαμβάνετο. Ἄπαντας ἐπὶ τὸ στυγνὸν ἐκεῖνο θέατρον συνεκάλει τὸ ἄκουσμα κτλ.»

Παραθέτομεν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν ἣτις προτάσσεται τῆς διηγήσεως τῶν συμβαινόντων ἐν Περσίᾳ. «Τοῦ πάντα δὲ χρόνου καινίζοντός τε καὶ παραχαράττοντος καὶ διαμορφούντος καὶ ἄλλοτε ἄλλως πλάττοντος καὶ μετατρέποντος τῇ περιστροφῇ τῆς ἀεικινήτου δινήσεως, καὶ τῷ ἄξονι τῆς περιφορᾶς τῶν πραγμάτων τυραννοῦντος τὸ πάγιον, καὶ αἰεὶ πρὸς τὸ βέβαιον δυσαρεστοῦντός τε καὶ νοσηλευσμένου, καὶ ὅπη στήναι τῆς πλάνης οὐκ ἔχοντος, καὶ τῇ τῆς παλιρροίας ἀνωμάλῳ κινήσει τὸ ἀνίδρυτον κεκτημένου, συμβαίνει τὸ τηνικαῦτα καιροῦ τῇ τῶν Περσῶν βασιλείᾳ παράλογά πως παθήματα, ἔχθεσίν τε ἀφηγημάτων κεκτημένα οὐκ ἄκομφον».

Ὁ Σιμοκάττης ἀμιλλᾶται κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς περισσοτεχνίας πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ Ἀγγλοὺς Γογγοριστάς, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν ἔχει δι' ὅλου οὔτε τὴν εὐφυΐαν οὔτε τὴν πρωτοτυπίαν τῶν Γογγοριστῶν¹.

Πόθεν ἄρά γε ὁ Θεοφύλακτος καὶ οἱ ὁμοιάζοντες πρὸς αὐτὸν συγγραφεῖς ἔδρεπον τὰ ῥητορικὰ ἄνθη δι' ὧν ἐκόσμουσαν τὰ πενιχρά των συγγράμματα; Κατὰ βάθος ἐγίνωσκον, καθὼς φαίνεται, τὴν κλασσικὴν λογοτεχνίαν, διότι καὶ αἱ ῥήσεις ἐκ

¹ Καλοῦνται Γογγορισταὶ οἱ μιμηταὶ τοῦ ἐπιτετηθευμένου ὕφους καὶ τῶν ῥητορικῶν καλλωπισμῶν τοῦ Ἰσπανοῦ ποιητοῦ Gongora y Argote (1561 - 1627). Σ. Μ.

παλαιῶν συγγραφέων αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔργα των, εἶναι πάντοτε αἱ αὐταί. Ὁ Προκόπιος βεβαίως κατ' ἐπανάληψιν ἀνέγνωσεν ὁλόκληρον τὸν Ἡρόδοτον καὶ ὁλόκληρον τὸν Θουκυδίδην, ἀλλ' ὁ Θεοφύλακτος, ὁ λαφυραγωγῶν πρὸ πάντων τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πλάτωνα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον χρηστομάθειάν τινα ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας μετεχειρίζοντο οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὰ σχολεῖα, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐδιδάσκοντο οἱ νέοι ὠρισμένα τεμάχια ἐκ κλασσικῶν συγγραφέων, ἔπειτα δὲ ἐν τῷ βίῳ ἑκαμνον ἐπίδειξιν τῆς συνοπτικῆς ἐκείνης σχολικῆς σοφίας. Εἰς τὰ ἄλλα τοῦ ἔργου (τὰς Ἐπιστολάς καὶ τὰ Φυσικὰ ἀπορήματα) ὁ Θεοφύλακτος εἶναι ἐπίσης ἀκαλαίσθητος. Δις λόγου χάριν ἐπαναλαμβάνει τὴν περιγραφὴν ἐκείνην τοῦ Ἰλισσοῦ τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Φαίδρου ὁ Πλάτων· ἄλλως δὲ συχνάκις ἀναφέρεται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ λογοτεχνίᾳ ἢ ἀμφιλαφῆς πλάτανος ἢ μνημονευομένη ἐν τῷ Φαίδρῳ.

Ὁ κυριώτατος ἢ μᾶλλον ὁ μόνος χρονογράφος τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαλάλας, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς χαρακτηριστικὸς τύπος ἐλακλήρου τῆς κατηγορίας τῶν χρονογράφων. Ἡ Χρονογραφία του καὶ μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων ἀπόμνη διακρίνεται διὰ τὴν ἑλλειψιν πάσης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας. Τὸ πολὺ κοινόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν ἱκανὴν μόρφωσιν ὥστε νὰ ἀναγινώσκη ἱστορικὰ βιβλία ἀρχαῖοις ὕφους, ἐτέρπετο ἐκ τῆς ἀναγνώσεως μικρῶν εἰδήσεων περὶ τῶν παλαιῶν χρόνων· οὕτως ἐξηγεῖται ἡ εὐδοκίμησις τῆς ἀκρίτου φλυαρίας τοῦ Μαλάλα. Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἔγινε μία σλαυικὴ καὶ μία γεωργιανὴ μετάφρασις τοῦ βιβλίου τοῦ Μαλάλα, οἱ δὲ μεταγενέστεροι Βυζαντινοὶ χρονογράφοι ἐπωφελήθησαν ἐπίσης τὴν ἀσυνάρτητον σοφίαν του. Τῷ ὄντι δὲ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μαλάλα ἐπικρατεῖ ἡ ἀσυναρτησία· ὁ συγγραφεὺς γινώσκει

ἄριστα τὰ ἄγνωστα πράγματα καὶ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν γνωστών. Συμφύρει καὶ ἀναμιγνύει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἰσραηλιτῶν, τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ἀνεύρη τις τὰς πηγὰς ὅλης αὐτῆς τῆς παραφροσύνης, διότι καὶ δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὰ συγγράμματα εἰς τὰ ὁποῖα ἐκάστοτε ἀναφέρεται. Ὁ Μαλάλας εὐρίσκεται εἰς τελείαν ῥῆξιν πρὸς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν ὅταν εἶχον αὐτὴν διατηρήσῃ οἱ πρὸ αὐτοῦ γράψαντες, εἰς δὲ τὴν χρονογραφίαν τοῦ ἡ ἀρχαιότης παρίσταται ὡς μία περίοδος τόσον ἄγνωστος ὅσον εἶναι σήμερον διὰ τοὺς πολλοὺς ἡ ἱστορία τῆς Κίνας.

Οἱ ἀναγνώσται τοῦ Μαλάλα, ἐκτὸς τῶν λογίων, ἐνόμιζον προφανῶς ὅτι ὀριστικῶς οὐδεμίαν πλεον ἔχει σχέσιν ἢ ἐποχὴ τῶν πρὸς τὴν περίοδον τῆς εἰδωλολατρείας· τοῦτο τοῦλάχιστον ἐφρόνουν ἐκεῖνοι ἐξ αὐτῶν οἵτινες εἶχόν τινα ἰδέαν περὶ τοῦ τί ἦτο ἡ θρησκεία ἐκείνη διὰ τοὺς προγόνους τῶν. Δὲν ἐθεωροῦντο πλεον οὐδὲ καὶ ὡς δαίμονες οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ἢ ὡς ἐχθρικάι δυνάμεις ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐχρειάζετο ὅπως-δήποτε προφύλαξις. Τοὺς ἐφαντάζοντο πλεον, κατὰ τινα παιδαριώδη *Εὐημερισμόν*¹, ὡς παλαιοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας ἢ βασιλεῖς, καὶ προσεπάθουν λογικῶς νὰ ἐξηγήσωσι τὰ θαύματα αὐτῶν καὶ τὸν λόγον τῆς ἀποδοθείσης ἄλλοτε εἰς αὐτοὺς λατρείας. Τὰ κατωτέρω δεικνύουσι σαφῶς τὸ πρᾶγμα.

«Ἐν δὲ τοῖς ἀνωτέρω προγεγραμμένοις χρόνοις (δηλαδὴ τοῖς χρόνοις τοῦ Οἰδίποδος), λέγει ἡ *Χρονογραφία*, ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰάφεθ ἐγεννήθη ὁ Σερούχ, ὅστις ἐνήρξατο πρῶτος τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ τοῦ δόγματος τῆς εἰδωλολατρείας, καθὼς Εὐσέ-

¹ Εὐήμερος, σύγχρονος τοῦ βασιλέως Κασσάνδρου (311 - 298), ὑπῆρξεν ὁ ἀρχηγὸς τῆς λογικῆς ἐρμηνείας τῶν παλαιῶν μύθων, καθ' ἣν οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ ἦσαν δῆθεν ἄνδρες ἱστορικοὶ θεοποιηθέντες διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτῶν. Σ. Μ.

βιος ὁ Παμφίλου συνεγράψατο, διὰ τὸ τοὺς πάλαι γενομένους πολεμιστάς, ἡγεμόνας, ἢ πράξαντάς τι ἀνδρεῖον ἢ ἀρετῆς ἐν τῷ βίῳ τοῦ μνημονεύεσθαι εἶναι ἄξιον, μάλιστα τοὺς ποιήσαντας διὰ δυνάμεώς τινος μυστήρια, ὡς ὄντας αὐτῶν προπάτορας ἀνδριᾶσι στηλῶν ἐτίμησαν, καὶ πάντες ὡς εὐεργέτας εἰς θεὸν προσεκύνουν, καὶ ἐθυσίαζον αὐτοὺς τιμῶντες, ὅτι ἀγαθὸν εὐρηκότες, ἢ διὰ τέχνης ἢ διὰ κτίσματος ἢ διὰ σοφίας ἢ δι' ἄλλης οἰασδῆποτε ἀρετῆς ἐλθόντας, οὐστinas ἀπεθέωσαν, καθὼς Ῥηγίνος ὁ σοφώτατος συνεγράψατο τῶν ἀποθεωθέντων ὀνόματα. Οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἄνθρωποι, ἀγνοοῦντες τὴν τῶν προγόνων γνώμην, ὅτι ὡς προπάτορας καὶ ἀγαθῶν ἐπινοητάς ἐτίμησαν μνήμης καὶ μόνης χάριν, ὡς θεοὺς ἐπουρανίους ἐτίμων καὶ ἐθυσίαζον αὐτοῖς, οὐχ ὡς γενομένους ἀνθρώπους θνητοὺς καὶ ὁμοιοπαθεῖς». Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κάμνει λόγον ὁ Μαλάλας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τοῦ Διός, τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ Ἥφαιστου, τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ ἀφηγεῖται τοὺς λόγους, ἐξ ὧν προῆλθον τὰ εἰς αὐτοὺς δοθέντα γνωστὰ ἐπίθετα· «Διόνυσον, λέγει, ἀπεθέωσαν, εὐρηκότα δι' ἀμπέλου τροφήν ἀνθρώποις. Ἐξέθετο γὰρ καὶ περὶ τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς γεωργικῆς τινα ἔμαθε δὲ καὶ μυστικά τινα καὶ ἐγένετο ἀνὴρ σοφὸς καὶ ἐν μυσταγωγίαις ὁ αὐτὸς Διόνυσος, καὶ ἐποίει φαντασίας τινὰς θαυμάτων». Καὶ τὸν Πάριν φαντάζεται ὡς συγγραφέα· «Πάρις ἐλλόγιμος καὶ εὐπαιδευτος ἐγένετο, καὶ ἐξέθετο λόγον ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὴν Ἀφροδίτην, λέγων μεῖζονα αὐτῆς θεᾶν μὴ εἶναι μήτε τὴν Ἥραν μήτε τὴν Ἀθηνᾶν. Τὴν γὰρ Ἀφροδίτην, τὴν ἐπιθυμίαν εἶπεν εἶναι· ἐκ τῆς ἐπιθυμίας οὖν πάντα τίκτεσθαι εἶπεν ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἐκθέσει. Διὰ τοῦτο ἱστοροῦσιν ὅτι ὁ Πάρις ἔκρινε μεταξὺ Παλλάδος καὶ Ἥρας καὶ Ἀφροδίτης, καὶ τῇ Ἀφροδίτῃ ἔδωκε τὸ μῆλον, ὃ ἐστὶ τὴν νίκην, εἰπὼν ὅτι ἡ ἐπιθυμία, ὃ ἐστὶν ἡ Ἀφροδίτη κτλ. κτλ.».

Τὴν ἐλληνικὴν ἱστορίαν πραγματεύεται κατὰ τρόπον ὡσαύτως ἐντελῶς φανταστικὸν καὶ ὥς πρὸς τὴν μορφήν καὶ ὥς πρὸς τὸ περιεχόμενον. Ὁ Θέμις (δηλαδή ὁ Θέσπις) καὶ ὁ Αὐλέας (Αἰσχύλος;) ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι τραγικοὺς χοροὺς δραμάτων συγγράψαντες. Μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν τάσσεται ὁ Θαλῆς, ὁ Κάστωρ καὶ ὁ Πολύβιος καὶ μετ' αὐτοὺς (ἴσως μετ' αὐτῶν) ὁ Ἡρόδοτος. Ἐν ἐκάστη σχεδὸν σελίδι ἀναγινώσκεται· ἐν δὲ τοῖς αὐτοῖς χρόνοις (ἔζησεν ἢ ἐδασίλευσεν ὁ δεῖνα), περὶ πάντων δὲ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, εἴτε τῶν Ὀμηρικῶν ἡρώων εἴτε τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔχει χαρακτηριστικὰς περιγραφὰς διὰ σωρείας ἐπιθέτων. Περὶ τοῦ Ἑκτορος λόγου χάριν λέγει· «Ἑκτωρ μελάγχροος, μακρὸς, πάνυ εὐογκος, δυνατὸς ἐν ἰσχύϊ, εὖρινος, οὖλος, εὐπῳγων, στραβός, ψελλός, εὐγενής, φοδερός, πολεμιστῆς καὶ βαρύφωνος».

Περὶ τῆς ῥωμαϊκῆς ἱστορίας οὐδὲν σχεδὸν λέγει· λ. χ. τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλευθέρας τῶν Ῥωμαίων πολιτείας διεξέρχεται δολόκληρον διὰ μιᾶς βραχείας φράσεως.

Ἡ γλῶσσά του εἶναι ὑπὸ γλωσσικὴν ἐποψιν λίαν ἐνδιαφέρουσα, περιέχει δὲ πολὺ περισσotέρας λατινικὰς λέξεις ἢ ἡ γλῶσσα τοῦ Προκοπίου. Οὐδέποτε δὲ μεταφράζει αὐτάς, ὅχι διότι ὑποθέτει ὅτι γινώσκουσι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν οἱ ἀναγνώσταί του, ἀλλὰ μᾶλλον διότι τὰς λέξεις ταύτας θεωρεῖ πλέον ἐντελῶς ἐλληνικάς.

Ὁ Μαλάλας ὁ τόσον ἀρεσκόμενος εἰς τὴν ματαιολογίαν, καθίσταται πολὺ μᾶλλον ἐνδιαφέρων ὅταν ἐξιστορῇ γεγονότα τῶν ἑαυτοῦ χρόνων, διότι νομίζων ὅτι πᾶν οἰονδήποτε γεγονὸς εἶναι καὶ λόγου ἄξιον, ἀναγράφει, πρὸ πάντων ὅταν πρόκειται περὶ τῆς Ἀντιοχείας, τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του, πολλὰς μικρὰς εἰδήσεις αἵτινες οὐδεμίαν μὲν ἔχουσι σημασίαν ὥς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, παρέχουσιν ὅμως σπουδαίαν συμβολὴν εἰς

τὴν γνῶσιν τοῦ βίου καὶ τῶν ἡθῶν κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ἐνίοτε μάλιστα μανθάνομεν παρ' αὐτοῦ πράγματα ὅχι ἀνάξια λόγου. Ὑποβάλλει λόγου χάριν περὶ τῆς Θεοδώρας μίαν ἐντελῶς διάφορον ἰδέαν ἐκείνης ἣν ποριζόμεθα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Προκοπίου, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὀρθότερα εἶναι ὅσα αὐτὸς λέγει. Ὅταν δὲ διὰ βραχέων ἀναφέρῃ ὅτι ἡ Θεοδώρα ἐξώρμησεν εἰς τὸ Πύθιον (Λουτρόπολιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) μετὰ πατρικίων καὶ κονβικουλαρίων, οὕσα σὺν χιλιάσι τέτρασι (ἔχουσα δηλαδὴ ἀκολουθίαν τεσσάρων χιλιάδων ἀνθρώπων) καὶ πολλὰ χαρισαμένη ταῖς κατὰ τόπον ἐκκλησίαις, παρέχει εἰς ἡμᾶς μίαν ἐκ τῶν εἰδήσεων ἐκείνων, αἵτινες θὰ περιελαμβάνοντο εἰς τὰ Διάφορα τῶν ἐφημερίδων, ἂν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχον ἐφημερίδες.

Ὑπάρχει μίᾳ μεγάλῃ διαφορᾷ μεταξὺ τῶν δύο τούτων συγχρόνων ἀνδρῶν, τοῦ Προκοπίου καὶ τοῦ Μαλάλα. Ὁ Προκόπιος εἶναι ἐκ τῶν μεγιστάνων τῆς αὐλῆς, ἄνθρωπος τυχὼν ἀνωτέρας παιδείας· ὁ Μαλάλας εἶναι περιάκτης εἰδήσεων ἀποτεϊνόμενος εἰς τὸν πολὺν κόσμον. Ἄν τις ὁμῶς μετὰ προσοχῆς ἀκούσῃ ἀμφοτέρους, πείθεται ὅτι ἀμρότεροι ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἔθνος.

Τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης σχετίζονται πρὸς τὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν πολὺ ἀμεσώτερον ἢ τὰ προϊόντα τῆς γραμματείας. Οἱ χριστιανοὶ δηλαδὴ τοῦ Βυζαντίου εὐκόλως ἀπεδέχοντο στίχους μὲ ἀρχαῖα μέτρα ἢ μυθιστορήματα συντεταγμένα εἰς τὴν ἀττικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἡ λατρεία αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προσαρμωσθῇ πρὸς τοὺς εἰδωλολατρικοὺς ναοὺς, ὃ δὲ διάκοσμος τῶν χριστιανικῶν μνημείων δὲν ἠνείχετο εἰδωλολατρικὰ σύμβολα. Ἡ γραμματεία, ἔργον τῶν λογίων, ἀπετείνετο πρὸς λογίους· αἱ ἐκκλησίαι ἦσαν προωρισμέναι δι' ὀλόκληρον τὸν λαὸν ὅστις ὀλίγον ἐφρόντιζε περὶ μιμήσεως τῆς ἀρχαιότητος, διὰ τοῦτο δὲ τὸ βαθὺ σχίσμα τὸ ὁποῖον ἔνεκα τῆς ἐπι-

δράσεως τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν ἐπῆλθε μεταξύ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἐκδηλοῦται περισσότερον διὰ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, καὶ ἡ ἐκδήλωσις αὕτη γίνεται ταχύτερα, ἐφ' ὅσον ὁ χριστιανισμὸς προσλαμβάνει τὸν δογματικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα. Τώρα δὲ κατὰ πρῶτον παριστάμεθα ἐνώπιον μιᾶς καταφανοῦς ἀναγεννήσεως. Δύο αἰῶνας μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης ἀπὸ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ βυζαντινὴ τέχνη φθάνει ἤδη εἰς τὴν πλήρη αὐτῆς ὠριμότητα, ἐν ᾧ δὲ τὸ καλλιτεχνικὸν αἶσθημα φθίνει εἰς τὴν Δύσιν, εἰς τὴν Ἀνατολήν διαλάμπει μὲ μεγάλην αἴγλην.

Ἡ χριστιανικὴ τέχνη κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, εἶναι ἡ τέχνη μιᾶς κοινότητος ἣτις βραδέως αὐξάνει εἰς ἀριθμὸν καὶ εἰς δύναμιν, ἐπεκτείνουσα μὲν αἰεὶ μᾶλλον τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ μένουσα ὅμως παντελῶς ἀμέτοχος τοῦ δημοσίου βίου. Αἱ συναθροίσεις τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἐγίνοντο εἰς τὴν κατοικίαν ἐνὸς ἐκ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, ὅταν δὲ ἡ κοινότης ἐπληθύνθη, ὠρίσθη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐν εἰδικὸν κατάλυμα, τὸ ὅποιον ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ κατοικία οὕτως εἰπεῖν τῆς κοινότητος, ὁ τόπος τῆς συναθροίσεως (ἡ ἐκκλησία), δὲν εἶναι δὲ ἀκόμη ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου (τὸ Κυριακόν). ὅθεν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τοῦ οἴκου τῆς κοινότητος ἦτο ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ἄλλων γειτονικῶν οἰκιῶν.

Ἡ ἀνοικτὴ αὐλὴ ἡ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἴκου, μὲ τὴν ἐν αὐτῇ δεξαμενὴν εἰς τὴν ὁποίαν κατέρρεον πᾶ ὁμβρία ὕδατα (τὸ κατάκλυστον), ἐχρησίμευεν εἰς ὑποδοχὴν τῶν κατηχουμένων οἱτινες ἐκεῖ ἐδραπίζοντο, ὁ δὲ ὀπισθεν τῆς αὐλῆς χώρος ὅπου ἄλλοτε διητᾶτο ἡ οἰκογένεια, μετετρέπη τώρα εἰς κοινὴν αἵθουσαν εἰς τὴν ὁποίαν συνηθροίζετο ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ἀκόμη εὐδιάκριτον τὸ ἀρχικὸν σχέδιον εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος κτιζόμενα οἰκοδομήματα,

τὰ ὁποῖα ἀποβάλλοντα ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν ἀπλούστερον χαρακτῆρα ὃν εἶχον πρότερον οἱ τόποι τῆς συναθροίσεως τῶν πιστῶν, προσλαμβάνουσιν ἤδη ἐπισημότερον ἐσωτερικὸν διάκοσμον. Εἰς τὸν κεντρικὸν χώρον, σχήματος ὠοειδοῦς, προσετέθησαν δύο κόγχαι κατὰ τὰ πλάγια, ὑψοῦται δὲ ὁ σηκὸς ἥτοι ὁ ἐσωνάρθηξ. Ἡ ἐπαύξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱερέων καὶ αἱ ἀνάγκαι τῆς λατρείας ἣτις καθίσταται μᾶλλον περίπλοκος, ἀπαιτοῦσι πλείοτερον χώρον, τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται διὰ νέων κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ὠκοδομοῦντο κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν καὶ ἰδίως τῶν στοῶν καὶ τῶν λεγομένων βασιλικῶν. Ἦδη δὲ καὶ πρότερον πλούσιοι ἰδιῶται, ἐν οἷς καὶ χριστιανοί, εἶχον λάβῃ ὡς πρότυπα διὰ τὴν κατασκευὴν μεγαλοπρεπῶν αἰθουσῶν εἰς τὰς κατοικίας των τὸ σχῆμα τῶν δημοσίων βασιλικῶν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ ἐξωτερικὸς ρυθμὸς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἦτο ὁ αὐτὸς σχεδὸν εἰς τὴν Δύσιν ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ διαφορὰ μόνον εἶναι ὅτι αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς ἀντὶ τῆς ἀνοικτῆς αὐλῆς εἶχον ἓνα ἐστεγασμένον προπυλῶνα, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ ἰδιαίτερον τόπον διὰ τὰς βαπτίσεις· ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Ῥώμῃ αἱ ἐκκλησίαι εἶχον ἐνίοτε καὶ ἓνα ἐγκάρσιον σηκόν.

Ἡ διακόσμησις τὴν ὁποίαν γινώσκουσιν οἱ χριστιανοί τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι τόσον ἀπλῆ ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ των. Κυρίως εἰπεῖν μάλιστα καὶ ἡ λέξις διακόσμησις, ἡ δηλοῦσα σκοπὸν ἐξωραϊσμοῦ, δὲν εἶναι ἀκριδῆς προκειμένου περὶ τῶν παραστάσεων τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτάτων χριστιανικῶν μνημείων καὶ μάλιστα εἰς τὰς κατακόμβας. Ἐπεζητούντων δηλαδὴ οἱ παλαιότατοι χριστιανοί νὰ ἀνευρίσκωσι μίαν συμβολικὴν ἔννοιαν εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς εἰκόνας τὰς ὁποίας ἐθεώρουν ὡς σημεῖα προαγγέλλοντα τὴν νέαν θρησκείαν· εἰς

τὴν παράστασιν τοῦ Ὀρφέως, ἕνεκα τῶν Ὀρφικῶν λεγομένων ποιημάτων ἅτινα εἶχον τάσιν μονοθεϊστικὴν, εἰς τὰς εἰκόνας τῶν στεφάνων, ἀμοιβὴν ἐκείνων οἵτινες εἶχον τελέσῃ τὸν ἀγῶνα τοῦ βίου, τοῦ ταῶ, πτηνοῦ νομιζομένου ὅτι ἔχει ἀφθαρτον τὴν σάρκα, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ ἀγαθοῦ ποιμένος, τοῦ ἰχθύος, τῆς περιστερᾶς, τοῦ ἀμνοῦ, τοῦ φοίνικος. Μετεχειρίζοντο δὲ τὰς εἰκόνας ταύτας ὅπως ὑπενθυμίζωσιν εἰς τὴν κοινότητα τὰς πεποιθήσεις αὐτῆς καὶ τὰς ἐλπίδας διὰ τῆς γλώσσης τῶν ἀπλοϊκῶν συμβόλων.

Εἶναι δὲ μάλιστα ἄξιος προσοχῆς εἰς τὴν συμβολικὴν ταύτην ὁ ἐν αὐτῇ ὑπάρχων χαρακτήρ τῆς χαρᾶς. Εἰς τὴν τέχνην τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι πολλάκις παρεξηγοῦντο ἢ κατεδιώκοντο, δὲν ὑπάρχει ἔγνος θλίψεως, ἀγανακτήσεως, ἐκδικήσεως ἢ τρόμου. Ἡ ἀγιογραφικὴ ἱστορία παρῆχεν ἐπίσης θέματα παραστάσεως, θέματα οὕτως εἰπεῖν στερεότυπα, μὲ σκοπὸν πάντοτε συμβολικόν, ὁ δὲ σκοτεινὸς πολλάκις χαρακτήρ τῶν τοιούτων συμβόλων ἀποδεικνύει ὅτι ταῦτα ἐγεννήθησαν ἐν στενῷ κύκλῳ μεμυημένων ἀνθρώπων οἵτινες μόνοι τὰ κατελάμβανον. Νέας τέχνης μορφαὶ δὲν ἐπινοοῦνται, κατὰ προτίμησιν δὲ ἐδίδετο νέα καὶ ἀπρόσφορος ἔννοια εἰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις, ἐγίνοντο δὲ ἐνίοτε ἀνεκταὶ καὶ ἄνευ σημασίας αἱ εἰδωλολατρικαὶ παραστάσεις, ὡσάκις δὲν προσέκρουεν εἰς αὐτὰς ἡ χριστιανικὴ πίστις. Ἡ τοιαύτη μεταχειρίσις τῆς ἀρχαιότητος εἶχεν ἐνίοτε πολλὴν δι᾿ ἡμᾶς χάριν εἶναι τὸ γινώσκον ἐκεῖνο μωσαϊκὸν τὸ χρησιμεῖον ὡς κόσμημα τοῦ δαπέδου, εἰς τὸ ὅποιον ἐν τῷ μέσῳ ἐνὸς στεφάνου, ὃν περιβάλλουσιν ἀπεσπασμένοι κλάδοι, ἀναγινώσκεται ἐν τετραγωνικῇ πλαισίῳ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή ἥτις ἀρμόζει εἰς δύστροπον στωϊκὸν μᾶλλον ἢ εἰς ταπεινόφρονα χριστιανόν· «Ὁ δίκαιος ἑαυτῷ νόμος».

Αἱ ὀλίγαι αὗται παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀρχηγόνου χριστια-

νικῆς τέχνης ἣτις ἔμελλε μετ' ὀλίγον ἐντελῶς νὰ ἐκλείψῃ ἐν τῇ Δύσει ὁμοῦ μετὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, ἦσαν ἀναγκαῖαι ἵνα σαφέστερον καταδειχθῇ διὰ τῆς ἀντιθέσεως, διὰ τί αἱ πολιτικαὶ μεταβολαὶ δὲν ὑπῆρξαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ δυσμενεῖς εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀναγέννησιν. Ἐνταῦθα ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς δὲν ἐξηφρανίσθη, τοῦναντίον μάλιστα ἀνεπτύχθη, ἀλλὰ προσλαβὼν ὁμοῦς μίαν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ὁποῖαν μόλις ἀρχίζει νὰ κατατοπίζεται κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Ἡ τέχνη τῶν χριστιανῶν δὲν εἶναι πλέον ἢ ἔκφρασις τῶν αἰσθημάτων μιᾶς ἐλευθέρας κοινότητος, κατ' ἀρχὰς μὲν καταδιωκομένης, βραδύτερον δὲ σιωπηλῶς ἀνεκτῆς, ἀλλ' εἶναι τῶρα ὑπηρετικὴ μιᾶς ἐκκλησίας τῆς ὁποίας ἡ διδασκαλία προσλαμβάνει ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλεότερον τὸν τύπον ἑνὸς συστήματος στερεῶς ἱδρυμένου· ὁ συμβολισμὸς τίθεται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ, ἡ δὲ τέχνη τῆς θριαμβευούσης Ἐκκλησίας, ἡ φαιδρὰ τέχνη ἡ ἄδουσα τὰ ἐπινίκια, ἀποβαίνει ἱστορικὴ καὶ δογματικὴ.

Εἶναι δὲ αὐτόδηλον ὅτι ὅπου κυρίως συνεκεντρουτο ἡ δύναμις τοῦ κράτους, ἐκεῖ κατ' ἐξοχὴν ἐκδηλοῦται καὶ ἡ τέχνη. Ὁ χριστιανισμὸς ἐγεννήθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατ' ἀρχὰς ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχον, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ νέου συστήματος, μεγαλυτέραν σημασίαν τῆς ἀρτιγεννήτου πρωτευούσης, ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀναπτύσσεται ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ παρὰ τὸν Βόσπορον μία ἰδιαιτέρα τέχνη, ὀλιγώτερον ἀπλή τῆς ἐν τῇ Δύσει.

Τὰ στοιχεῖα ἐξ ὧν προήλθεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι συγχρόνως ἀνατολικά καὶ ῥωμαϊκά. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὶν ἢ ἀκόμη συγκεντρωθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, προσπαθεῖ πολὺ μᾶλλον νὰ παραστήσῃ τὴν ἱστορίαν μὲ ὅλας αὐτῆς τὰς λεπτομερείας, ἢ νὰ ἐκφράσῃ συμβολικοὺς ὑπαινιγμούς. Ἀντὶ εἰκόνων τυπικῶν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν κλασσικὴν τεχνοτροπίαν,

ἀναφαίνεται μία ἀντίληψις πραγματισμοῦ, ἣτις καὶ αὐτὴ ἔμελλε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἀποκρυσταλλωθῇ πάλιν εἰς σχηματικὰς ἤτοι τυπικὰς ἀναπαραστάσεις. Τὸ ὑψηλὸν ἀνάστημα τῶν παριστανομένων προσώπων, τὰ κινήματα αὐτῶν, αἱ στάσεις των, τὰ πάντα προαγγέλλουσιν ἐνωρὶς ἤδη, μίαν τάσιν πρὸς τὴν πομπικὴν μεγαλοπρέπειαν. Τίνες εἶναι οἱ παράγοντες οἱ συντελέσαντες εἰς τοῦτο; Δὲν, εἶναι εὐκολον νὰ ἀποκριθῇ τις εἰς τὸ ἐρώτημα, διότι ἀτελῶς μόνον μέχρι τοῦδε εἶναι γνωστὰ τὰ μνημεῖα τῆς Συρίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ σχέδιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξεπονήθη κατὰ τὸ δυνατόν ὁμοιότατον πρὸς τὸ τῆς Ῥώμης, μὲ τὴν διαίρεσιν τῆς πόλεως εἰς δεκατέσσαρα τμήματα, μὲ τὸν ἱππόδρομον, μὲ τὰς ἀγοράς, ἀλλ' ὅμως αἱ κυριώτατοι ὁδοὶ εἶχον, ὅπως εἰς τὰς πόλεις τῆς Συρίας, κιονοστοιχίας ἔνθεν καὶ ἔνθεν, αἱ δὲ μεγάλαι δεξαμεναὶ αὐτῆς κατεσκευάσθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα καθ' ὃ καὶ αἱ τῆς Ἀλεξανδρείας.

Πολὺ ὀλίγα πράγματα γινώσκομεν περὶ τῶν παλατίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκοδομημάτων τὰ ὅποια ἐκτίσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον αἰῶνας, ἀλλὰ δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ ἀποφανθῶμεν ὅτι εἶχον ῥωμαϊκὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν καὶ τὴν τέχνην τῆς κατασκευῆς. Τοῦναντίον εὐκόλως δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ τῶν συγχρόνων ἐκκλησιῶν, διότι καὶ σήμερον ἀκόμη θαυμάζομεν ἐν τῷ ἀρχικῷ τῆς σχήματι τὸ ὅποιον σχεδὸν ἔμεινεν ἀνέπαφον, τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ἐν ἑκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν δημιουργημάτων τὰ ὅποια ἐμποιοῦσι μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τὸν θεατὴν. Ἡ βασιλικὴ ἡ κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ πολλάκις ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἐπισκευασθεῖσα (ἰδ. σ. 6-7), ἐδείκνυεν ἤδη διὰ τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ἐξόχου μωσαϊκοῦ, τὸν χαρακτήρα τῆς νέας περιόδου, παραβαλλομένη ὅμως πρὸς τὸ μέγα ἀρχιτεκτό-

νημα ὅπερ ἔμελλε νὰ τὴν διαδεχθῇ πόσον ἐλεεινὴν ὄψιν θὰ εἶχεν! Ὅταν κατεκαύθη ὑπὸ πυρκαϊᾶς ἡ ἀρχαία βασιλική, κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα (ιδ. σ. 42), ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκτισε μίαν ἐκκλησίαν ἣτις ὄχι μόνον ἔμελλε νὰ ὑπερβῇ εἰς κάλλος καὶ λαμπρότητα πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ νὰ εἶναι καὶ τὸ μεγαλοπρεπέστατον μνημεῖον καθ' ὅλην τὴν ἀπέραντον ἐπικράτειαν. Ἐδαπανήθησαν δὲ ἀνυπολόγιστα ποσά, τόσον ὥστε ἐδέησε νὰ ἐπιβληθῶσι νέοι φόροι· μόνον διὰ τὸν περίτεχνον ἁμδωνα ἐξωδεύθησαν ὅλα τὰ εἰσοδήματα τὰ ἐπὶ ἓν ἔτος εἰσρέοντα εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Πανταχόθεν ἐκομίζοντο εἰς τὴν πρωτεύουσαν εἰσφοραὶ εἰς χρήματα ἢ εἰς ὕλικά οἰκοδομῆς, παρεχόμενα ὑπὸ ἰδιωτῶν.

Ἡ Ἀγία Σοφία εἶναι ἐκκλησία θολωτὴ τῆς ὁποίας τὸ ἔξωθεν ὁρατὸν μέρος ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν τὸ ὀλιγώτερον σημαντικὸν καὶ πρὶν ἢ ἀκόμη κτισθῶσι τὰ ἀντερείσματα καὶ οἱ τουρκικοὶ μιναρέδες οἵτινες ἐμποδίζουσι νῦν τὸν θεατὴν νὰ παρακολουθῇ ἐκ τῶν ἔξω τὰς γραμμὰς τοῦ ὅλου μνημείου. Εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῶν Ἑλλήνων τὸ ἐξωτερικὸν εἶχε τόσῃν τοῦλάχιστον σημασίαν ὅσην καὶ τὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἡ διάταξις εἶναι διάφορος, ὁ δὲ λόγος εἶναι ὅτι ὁ ἱερεὺς τῶν Ἑλλήνων, ὅπως καὶ τῶν Ῥωμαίων, ἐτέλει τὰς θυσίας ὄχι ἐν τῷ ναῷ, ἀλλὰ πρὸ τοῦ ναοῦ, περικυκλούμενος ὑπὸ τοῦ πλήθους καὶ ἐστραμμένος πρὸς ἀνατολάς, ἐν ᾧ αἱ χριστιανικαὶ τελεταὶ γίνονται πᾶσαι ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὅταν ὁ ἱερεὺς τελῇ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τῆς λειτουργίας, στρέφεται μὲν ἐπίσης πρὸς ἀνατολάς, ἀλλ' ἔχει ὀπισθεν αὐτοῦ τοὺς πιστοὺς. Ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ τῶν δύο θρησκευμάτων ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν δὲν ἠδύναντο νὰ μετατραπῶσιν εἰς ἐκκλησίας χριστιανικὰς εἰμὴ ἐκεῖνοι ἐκ τῶν παλαιῶν ναῶν οἵτινες εἶχον μεγαλυτέρας ὁπωσδήποτε διαστάσεις, καθὼς καὶ τὴν αἰτίαν

διὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνάγκη νὰ μετατρέπεται ἡ εἴσοδος ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Τοῦτο λόγου χάριν συνέβη ὅταν ὁ Παρθενὼν μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Ἐκ δὲ τῆς μεταβολῆς ταύτης τῶν ἰδεῶν τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν λατρείαν ἐννοοῦμεν διὰ τί ὁ λαμπρὸς διάκοσμος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ εἶχε παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς πολὺ περισσότερον λόγον ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν χριστιανῶν.

Ἐν τῇ μέσῳ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑφθύνονται τέσσαρες γιγάντειοι στῦλοι συνδεόμενοι πρὸς ἀλλήλους δι' ἀψίδων, ὧν ἑκάστη ἀπέχει ὑπὲρ τὰ εἴκοσι μέτρα ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας. Ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου τούτου ἀνεπετάσθη ὁ θόλος, τοῦ ὁποίου ὁ κάτω γῦρος ἄπτεται τῆς κορυφῆς τῶν ἀψίδων καὶ πρὸς τούτοις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς βάσεως τῶν κοίλων σφαιρικῶν τριγώνων ἅτινα συνδέουσι τὰς ἀψίδας πρὸς ἀλλήλας. Διὰ τῶν ὑποθαλωμάτων (pendentifs) τούτων, δίδεται ἡ λύσις εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν πρόβλημα τὸ συνιστάμενον εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἐνὸς κυκλικοῦ θόλου ἐπὶ μιᾷ ὀρθογωνίου ἐπιφανείας.

Ὁ θόλος ὑφθύνεται ἐλαφρὸς εἰς τὸν ἀέρα, ἐξ ὧν δὲ σχεδὸν τῶν μερῶν τῆς ἐκκλησίας δύναται ὁ θεατὴς νὰ παρακολουθῇ μέχρι τῆς κορυφῆς τὰς καμπύλας γραμμὰς του. Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν καὶ πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ κυρίου τούτου θόλου ὑπάρχουσι προσεκτισμένα δύο μεγάλα ἡμιθόλια, ὧν ἑκάτερον ἔχει δύο κόγχας, προσέτι δὲ ἡ ἡμικυκλικὴ καμάρα τοῦ ἱεροῦ προεκτείνει πρὸς ἀνατολὰς τὸ βάθος τοῦ ὅλου μνημείου. Τοιοῦτοτρόπως ἀπετελέσθη εἰς ἐπιμήκης χώρος ἔχων ἐκατέρωθεν δύο πλαγίους σηκοὺς μὲ δύο πατώματα ἐρειδόμενα ἐπὶ σφαιρικῶν ἀψιδίων ἢ μικρῶν θόλων. Πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος, ἐγκαρσίως σχετικῶς πρὸς τὴν εἴσοδον, ὑπάρχει διπλοὺς νάρθηξ (ἐπίσης μὲ δύο πατώματα) τοῦ ὁποίου ἡ δευτέρα στοὰ ἄγει δ' ἐννέα θυρῶν εἰς τὸ κύριον τμήμα τοῦ ναοῦ.

Ὅτι κυρίως ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε κοινὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ἦτο ἡ ἑκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τὸ δεύτερον πάτωμα τῶν πλαγίων σηκῶν, διότι πολὺ ἐνωρὶς ἤδη εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ συνήθεια νὰ ἔχωσιν ἐκεῖ ἰδίαν καὶ χωριστὴν θέαν αἱ γυναῖκες, ὅ,τι δὲ κυρίως διέκρινεν αὐτὴν ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν καὶ τὴν κατέστησε μνημεῖον προωρισμένον νὰ ἐπιδρᾷ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπὶ τῆς κατόπιν ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι ὁ μεγαλοφυῆς τρόπος δι' αὐτὴν ἀπ' ἐνὸς μὲν οἱ θόλοι καὶ τὰ ἡμιθόλια συνδυάζονται ὥστε νὰ ἐλκύωσι τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἄνω, ἀπ' ἐτέρου δέ, τηρουμένου πάντοτε τοῦ ὀρθογωνίου σχήματος τοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας, δημιουργεῖται ἐν κέντρον φωτὸς καὶ ἀέρος, ὅπως μία ἐξαίθρα εἰς τὸ δέσος.

Ὅταν βλέπῃ τις διὰ πρώτην φορὰν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Ῥώμης, μὲ τὴν βαρεῖάν της μεγαλπρέπειαν, ἀσχημιζομένην εἰς πολλὰ μέρη ὑπὸ ματαίων ἐπιταφίων μνημείων, δὲν φαντάζεται ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του τὴν μεγαλυτέραν ἐκκλησίαν τῆς χριστιανωσύνης. Πρέπει νὰ συγκρίνῃ πρὸς τὸ σύνολον τινὰ ἐκ τῶν τμημάτων, ὧν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως αἰσθηταὶ αἱ διαστάσεις, ὅπως ἀντιληφθῇ τὰς γιγαντείους ἀναλογίας τῶν μαρμαρίνων διαδρόμων, καὶ πρέπει πάλιν ἐπίτινα χρόνον τὰ πάντα νὰ ἐξετάσῃ, ὅπως παρατηρήσῃ πόσον εἶναι μεγαλοπρεπὴς ὁ θόλος. Τότε μόνον θὰ ἀποδοκιμάσῃ τοὺς λόγους τοῦ Berlioz, ὅστις ὀνομάζει τὴν ἐκκλησίαν τὴν κτισθεῖσαν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ σεπτοτάτου τῶν ἀποστόλων «τὴν εὐρυτάτην αἰθουσαν συναναστροφῆς τοῦ κόσμου».

Ἀπ' ἐναντίας δὲ ἡ ἐσωτερικὴ θέα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀμέσως κάμνει βαθεῖαν καὶ ἐπιδητικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸν θεατὴν, μόνον δὲ μετὰ ὥραν πολλὴν ἔρχεται ἡ ἀπογοήτευσις ἕνεκα τῶν εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὑποθολωμάτων τουρκικῶν χαρακτήρων καὶ τοῦ

ραβδωτοῦ τάπητος ὅστις καλύπτει τὸ ἔδαφος. Ἄλλ' ἂν ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν ἐμποιεῖ ἡ Ἀγία Σοφία εἶναι καὶ σήμερον τόσον ἰσχυρὰ ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, πάντως ὁμῶς εἶναι ἄλλης φύσεως ἐντύπωσις. Οἱ Μουσουλμάνοι ἐξηφάνισαν τὸν πλούσιον διάκοσμον τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου, αἱ ἄγιοι τράπεζαι δὲν ὑπάρχουν πλέον, σκεύη δὲ καὶ ἐπιπλα τῆς ἐκκλησίας ἐξέλιπον σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰσέρχεται πιστὸς Μουσουλμάνος, ὅστις, ἂψ' οὗ ἐκτελέσῃ τὸν ὠρισμένον καθαρμὸν, γονυπετεῖ καὶ προσεύχεται εἰς τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον οὔτε εἰκὼν οὐδεμία οὔτε σύμβολον ἐκπροσωπεῖ. Ὁ χρόνος ἡμαύρωσε τὴν λαμπρότητα τῶν τοίχων διὰ μιᾶς ἐλαφρᾶς λευκοφαίου ἀποχρώσεως, ἣτις ὁμοῦ μὲ τὴν αὐστηρὰν κενότητα τοῦ ναοῦ καὶ τὸν σιωπηλὸν χαρακτῆρα τῆς λατρείας ἐπιβάλλει εἰς τὸν Εὐρωπαῖον ἐπισκέπτην βαθύ αἶσθημα εὐλαβείας πρὸς τὸ μέγα μυστήριον τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησε καὶ συνετήρησε τὸ μνημεῖον τοῦτο, τὸν παρακολουθεῖ δὲ ἀπερχόμενον ἐκεῖθεν ἡ ἀνάμνησις ὅτι ἐπεσκέφθη κάτι τι ἀπείρως λεπτὸν καὶ ἀπείρως ὑψηλόν. Ἀλλὰ πόσον διάφορα θὰ ἦσαν τὰ πράγματα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους! Οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο τοῦλάχιστον ὑπὸ πολυχρῶμων μαρμάρων ὅπου δὲν ὑπῆρχον μωσαϊκὰ ἀπαθανατίζοντα ἐπὶ χρυσοῦ ἢ βαθυκυάνου ἐδάφους τὴν λαμπρότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας, τὴν ἱστορίαν αὐτῆς καὶ τὰς μεγάλας πράξεις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἰς ἃς ὤφειλε τὴν ὑπαρξίν της.

Εἰς τὸν νάρθηκα ὑπεράνω τῆς κυρίας εἰσόδου ὁ Σωτήρ, περιβεβλημένος ἱμάτιον ἐκ λευκῆς μετάξης, ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ τοῦ θρόνου, ὁ δὲ προσβλέπων πρὸς αὐτὸν ἔχοντα ὑψωμένον τὸν μέσον δάκτυλον τῆς δεξιᾶς χειρός, ἀνεγνώριζεν ἀμέσως ὅτι ἦτο ἡ ὑπερτάτη σοφία, ὁ Λόγος· παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ προσήυχετο εἰς αὐτοκράτωρ γονυπετής. Οἱ θόλοι καὶ αἱ

ἀψίδες αἱ ὑποβαστιάζουσαι τοὺς πλαγίους σηκοὺς ἔχουσι παρά-
 θυρά ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐκπλήσσει σήμερον τὸν ἐπισκέπτην, ἀλλ'
 ὅστις ὁμῶς ἦτο τότε ἀναγκαῖος ἵνα ὑπάρχῃ ἀρκετὸν φῶς καὶ
 γίνωνται εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ὁραταὶ αἱ εἰκόνες αἱ παριστανό-
 μεναι διὰ τῶν μωσαϊκῶν. Ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης ἔστιλθε
 πανταχοῦ ὁ χρυσὸς καὶ οἱ πολυτίμοι λίθοι. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς
 ἐκκλησίας ὑψοῦτο ὁ ἄμβων, μαρμάρινος μὲ ἀργυρᾶ προσερεί-
 σματα. Μεταξὺ τῶν κίωνων ἐκρέμαντο ἀπὸ μακρῶν ἀλύσεων
 χιλιάδες πολυτίμων κανδηλῶν.

Ὅταν τις εἰσῆρχετο εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον ναὸν καὶ κατὰ τὰς
 ὥρας καθ' ἃς δὲν ἐψάλλοντο ἀκολουθίαι, θὰ ἔμενε βεβαίως
 ἐκστατικὸς ἐκ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατούσης τάξεως καὶ ἐκ τῆς παν-
 ταχοῦ διακεχυμένης λαμπρότητος, καὶ ὁμῶς ἢ ἐντύπωσις προήρ-
 χετο ἀσυνειδήτως ἐκ τοῦ αἰσθήματος μᾶλλον τὸ ὅποιον παρῆ-
 γεν ἢ θριαμβεύουσα Πίστις, ἣ ἐκ τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ
 περιβάλλοντος.

Ἄν τις δεχθῇ ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ τέχνη, ἀφ' οὗ προσκαίρως
 ἤχημασε κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίνων, ἀπώλεσεν ἔπειτα
 τὴν λάμψιν αὐτῆς, δὲν θὰ ἤμπορῇ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς ἐν τῷ μέσῳ
 τόσον βαθείας παρακμῆς ὑπῆρξε δυνατόν νὰ δημιουργηθῇ ἐν
 τοιοῦτον ἀρχιτεκτονικὸν ἀριστούργημα, διότι προφανῶς ἡ Ἀγία
 Σοφία εἶναι προϊὼν τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ κατα-
 σκευὴ τῶν θόλων δὲν συνδέεται ἄνευ συναφείας πρὸς τοὺς κί-
 ονας, ἐξ ἐναντίας δὲ τὰ κιονόκρανα ἐμφαίνουσι μίαν μεταρρύθμι-
 σιν ἣτις ἔχει ὠρισμένον σκοπὸν καὶ ἀποδεικνύει μίαν ὀργανι-
 κὴν ἀνάπτυξιν. Ὅταν οἱ κίονες δὲν συνάπτωνται πλέον δι'
 ἐπιστυλίων, ἀλλὰ χρησιμεύουσιν ὡς στηρίγματα εἰς τὰς ἀψίδας,
 ἡ ὠθησις πρέπει νὰ μετενεχθῇ πρὸς τὸ μέσον τοῦ κιονοκρά-
 νου, πρέπει δὲ ἐπίσης αἱ σπεῖραι ὧν οὐδὲν πλέον βάρος ἐξηγεῖ
 τὴν κυρτότητα, ἢ νὰ ἐκλείψωσιν ἢ νὰ σκεπασθῶσι δι' ἐνὸς δευ-

τέρου κιονοκράνου υποβαστάζοντος τὰς πρὸς τὰ κάτω ἄκρας τῶν ἀψίδων. Ἀμφότεραι αἱ περιπτώσεις ἐφηρμόσθησαν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, οὕτω δὲ βλέπομεν ἀναπτυσσόμενον τὸ νέον οἰκοδομικὸν σύστημα.

Ὅτι σώζεται ἐκ τῶν ἑκατοντάδων τῶν ἐκκλησιῶν αἰτινες ἐκτίσθησαν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, δεικνύει σαφῶς ὅτι ἂν καὶ ἐφηρμόσθη ἡ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς θολωτῆς κατασκευῆς, ἢ ἐκτέλεισις ἐγίνετο μετὰ μεγίστης ἐλευθερίας. Ὁ Ἅγιος Βιτάλιος τῆς Ῥαβέννης λόγου χάριν εἶναι ἐκκλησίᾳ θολωτῇ μετὰ υποθολωμάτων, ἀλλὰ σχεδὸν κυκλωτερῇ. Ἡ ἐλευθερία αὕτη καὶ συγχρόνως ἡ ὀργανικὴ ἀνάπτυξις, περὶ ἧς περιοριζόμεθα εἰς τοῦτο μόνον τὸ παράδειγμα, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι τῷ ὄντι ἐξακολούθησις τῆς τέχνης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης. Ὅσον δὲ καὶ ἂν ἐπαινῆται ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀγίας Σοφίας, τοῦ Ἀνθεμίου τοῦ Τραλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Μιλησίου, ἡ δημιουργικὴ αὕτη δύναμις δὲν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ, ὅπως καὶ ἡ μεγαλοφυΐα ἐνὸς Δάντου ἢ ἐνὸς Σαικσπέρου δὲν ἐξηγεῖ τὴν λογοτεχνικὴν ἄνθησιν τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸν 13^{ον} καὶ 14^{ον} αἰῶνα ἢ τῆς Ἀγγλίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τῆς Ελισάβετ. Κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις ταύτας ἀναζητοῦμεν τοὺς προδρόμους τοὺς παρασκευάσαντας τὴν ἀνάτολὴν τῆς νέας περιόδου.

Πῶς ἡ Νέα Ῥώμη ἐφθασεν εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τῆς οἰκοδομίας, ὅστις ἐξ ὁλοκλήρου στηρίζεται εἰς ἓνα εὐφυῆ ὑπολογισμόν, καθ' ὃν πᾶσα μὲν λεπτομέρεια ἔχει ἀκριδῶς καθωρισμένην λειτουργίαν, τὸ δὲ σύνολον μαρτυρεῖ τὴν ἀγχίνουσαν τῶν ἀρχιτεκτόνων; Οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι τῶν τεχνιτῶν τοῦ Βυζαντίου δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῶσιν εἰς τὴν Δύσιν. Εἶναι ἀληθές ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι κληρονόμοι τῆς ἀρχαίας ἐγχωρίου τέχνης καὶ

ἐμπνεόμενοι συγχρόνως ὑπὸ τῶν διδαγμάτων τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, ἐδείκνυσαν πολλήν τόλμην εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων, ἀλλ' ὅμως, ἵνα εἰς τοῦτο μόνον περιορισθῶμεν, δὲν ἡδυνήθησαν νὰ κατασκευάσωσιν εἰμὴ κυκλικοὺς θόλους ἐπὶ ἐπιφανειῶν ἐπίσης κυκλικῶν. Τὸ Πάνθεον τῆς Ῥώμης, οὗτος ὁ θόλος χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀνδριανοῦ, εἶναι τὸ κάλλιστον περὶ τούτου ῥωμαϊκὸν παράδειγμα, ἀλλ' ὁ βαρὺς ἐκείνος λίθινος τροῦλλος τοῦ Πανθέου πόσον εἶναι διάφορος τοῦ θόλου τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ ὁποῖος νομίζεις ὅτι ὑπερίπταται εἰς τὸν ἀέρα!

Καὶ πάλιν λοιπὸν ἡ λύσις τοῦ προβλήματος εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τῷ ὄντι δὲ ὁ Vogüé ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν Συρίαν πρὸ τριάκοντα πέντε περίπου ἔτων τὰ λείψανα πλείστων οἰκοδομημάτων ὧν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παρέχει εἰς ἡμᾶς κατὰ μέγα μέρος τοὺς μέχρι τοῦδε ἐλλείποντας κρίκους τῆς ἀλύσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ νότιον μέρος τῆς Συρίας, δηλαδὴ ἡ χώρα ἡ ἐκτεινομένη πρὸς τὰ νοτιανατολικά τῆς Δαμασκοῦ, ὑπῆρξε κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα τὸ κέντρον ἑνὸς ἀκμαίου πολιτισμοῦ, ὅταν ἡ ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατέκτησεν αὐτὴν προσκομίζουσα ἐκεῖ τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐημερίαν. Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἐκτίσθησαν παλάτια καὶ ναοί, θριαμβευτικαὶ ἀψίδες καὶ ὕδραγωγεῖα καὶ δημόσιοι λουτήρες. Πρὸς οἰκοδομὴν δὲ πάντων τούτων τῶν κτισμάτων καθὼς καὶ τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἄλλα ὕλικά πλὴν τοῦ λίθου. Ἡ χώρα δὲν παρεῖχεν οἰκοδομήσιμον ξυλείαν οἵανδῆποτε, οἱ δὲ κάτοικοι ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πιεζόμενοι κατεσκεύαζον τὰ πάντα λίθινα, καὶ τὰς θύρας ἀκόμη, καθὼς καὶ τὰ ἀρμάρια. Ἡ ἔλλειψις λοιπὸν τῆς ξυλείας ἔσχε τὸ σημαντικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς ἐπιτηδαιοτάτους εἰς τὸ νὰ κατασκευάζωσι πάντων τῶν κτισμάτων τὰς στέγας λιθίνας, δηλαδὴ θολωτάς.

Ἐκεῖ εὗρεν ὁ Vogüé τὰ πρῶτα δοκίμια τῶν ὑψηλῶν θόλων ἐπὶ ὀρθογωνίων ἐπιφανειῶν καὶ τοιοῦτοτρόπως ἀνεκάλυψε τὸ μυστικὸν τῶν βυζαντινῶν ὑποθολωμάτων, τῶν ὁποίων ἕως τότε ἠγνοεῖτο ἢ προέλευσις. Ἄλλ' εἰς τὸν Vogüé ὀφείλομεν καὶ μίαν ἄλλην ἀνακάλυψιν, ἀκόμη σπουδαιοτέραν· ὁλόκληρον δηλαδὴ σειρὰν μνημείων εἰς τὰ βόρεια τῆς Συρίας, πρὸς νότον τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Χαλεπίου. Ἐκεῖ, εἰς ἑκτασιν ὀλιγωτέραν τῶν πεντήκοντα λευγῶν, εὗρίσκονται διεσπαρμέναι πολλαὶ πόλεις ἐγκυκταλελειμμέναι ἀπὸ δώδεκα ἤδη αἰώνων, ἀλλὰ τῶν ὁποίων δυνάμεθα ἀκόμη καθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας νὰ μελετήσωμεν τὰς ὁδοὺς, τὰς οἰκίας καὶ τὰς ἐκκλησίας. Πολλαχοῦ κατέπεσαν ὑπὸ σεισμῶν οἱ κίονες καὶ οἱ θόλοι, ἀλλ' ὁ πολιτισμός, ὅστις ἐνίστη εἶναι διὰ τὰ ἀρχαῖα κτίσματα καταστρεπτικώτερος τοῦ χρόνου, ἐκεῖ δὲν ἔδραψε, διότι οἱ κάτοικοι ὀλίγων χωριδίων ἐμπρωλευόντων εἰς τὰ ἑρείπια, ἀφῆρσαν πρὸς ἰδίαν χρῆσιν μόνον τὴν ἐλαχίστην ξυλείαν ἣτις περιείχετο εἰς τὰ παλαιὰ οἰκοδομήματα. Διεσώθησαν λοιπὸν αἱ ἀρχαῖαι ἐκεῖναι πόλεις, διότι τὴν ῥωμαϊκὴν διοίκησιν διεδέχθη κεντρικὴ ἐξουσία ἀσθενεστάτη, μὴ ἔχουσα τὴν δύναμιν νὰ ἐνεργῇ εἰς χώραν τόσον πολὺ ἀπέχουσαν ἀπὸ τῆς παραλίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατέλαβεν αὐτὴν ἡ ἐρήμωσις.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἑρειπίων εἶναι παρεμφερὴς μὲν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς μεσημβρινῆς Συρίας, ἀλλὰ προσηρμοσμένη εἰς τὰς ἀνάγκας χριστιανικῆς κοινωνίας, τάσσεται δὲ μεταξὺ τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος. Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας, κτίζονται πανταχοῦ λαμπραὶ ἐκκλησίαι καὶ ἀξιόλογοι τάφοι. Μεγάλαι κατοικίαι κοσμοῦνται διὰ ῥητῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀνὰ πᾶν δὲ βῆμα εὗρίσκονται στυροὶ κεχραχγμένοι ἐπὶ τῶν λιθίνων ὑπερθύρων. Ὑπεράνω ἐνὸς μονογραφήματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀναγινώσκεται

ἡ ἐπιγραφή· «Τοῦτο ἐνίκησεν». Εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῆς ὁπτασίας τοῦ Κωνσταντίνου.

Ἀνευρίσκομεν λοιπὸν ἐκεῖ πολιτισμὸν ὅστις ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ὁμοιάζει πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλὴν μόνον ὅτι ὁ ἐκεῖ πολιτικὸς βίος δὲν ἀνεπτύχθη. Ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι ψηφίσματα τῆς συγκλήτου ἢ ἀναφέρουσαι δημοσίους λειτουργοὺς δὲν ὑπάρχουσιν, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ ἔχνος θεάτρων ἢ ἵπποδρόμων. Πρὸς τὴν ἑλλειψιν δὲ ταύτην ἐπισήμων ἀναγραφῶν, πρὸς τὴν ἀνυπαρξίαν λαϊκῶν ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων, ὅπως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, ἀντιστοιχεῖ καὶ τὸ ἔξης ἀκόμη γεγονός, ὅτι εἰς τὰ ἐρείπια ἐκεῖνα δὲν ὑπάρχουσι λατινικαὶ ἐπιγραφαί· δύο μόνον συνέλεξεν ὁ Vogüé.

Ἄλλ' ὅ,τι ὁμοῦς διδάσκουσιν ἡμᾶς τὰ λείψανα ἐκεῖνα ὥς πρὸς τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομίας καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν διαφόρων μνημείων, συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γινώσκομεν ἢ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν τέταρτον, τὸν πέμπτον καὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ἡ μεγαλυτέρα εὐζωΐα τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὑπερτέρησιν αὐτῶν κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν ἀνάπτυξιν.

Αἱ ἐγκαταλελειμμέναι πόλεις τῆς Συρίας δὲν διεφώτισαν ἀκόμη εἰμὴ τινὰ μόνον ἐκ τῶν ζητημάτων τὰ ὅποια γεννᾷ ἡ μελέτη τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ· ἐνίοτε δὲ γεννῶσιν αὐταὶ καὶ νέα προβλήματα. Οὕτω λόγου χάριν θὰ ἐπεθύμη τις νὰ μάθῃ ποία σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν θολωτῶν κτισμάτων τῆς Συρίας καὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων. Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ καὶ εἰς χώραν βορειοτέραν, εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὅ,τι τόσον θαυμασίως ἔνεκα ἐξαιρετικῶν περιστάσεων διετηρήθη ἐν Συρίᾳ; Δὲν ὑπῆρξαν ἄρά γε ἐκεῖ, καὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀκόμη εἰς ἀπομεμακρυσμένην τινὰ γωνίαν ἐρείπια εἰς τὰ ὅποια τὸ

σύστημα τῶν ὑποβολωμάτων νὰ καταφαίνεται ἐν ὅλῃ τοῦ τῇ ἀναπτύξει, ὥστε νὰ ἔχωμεν ἐνώπιον ἡμῶν τὰ τελευταῖα παραδείγματα τῆς μεγίστης καὶ καλλίστης τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν; Ἡ Ἀγία Σοφία ἐκτίσθη διὰ πλίνθων καὶ διὰ μιᾶς ἡφαιστειογενοῦς σκληρᾶς πέτρας (πιπερόπετρα), ἐν ᾗ αἱ πόλεις τῆς Συρίας εἶχον οἰκοδομηθῇ ἐκ πελεκητῶν λίθων. Πῶς ἐφηρμόσθη εἰς νέα ὑλικά ἢ τέχνη ἢ ἐφαρμοζομένη πρότερον εἰς ἄλλα; Κατὰ πόσον ἐνέχονται εἰς τοῦτο οἱ Ῥωμαῖοι; Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν ὅτι ἀμφοτέρω οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀγίας Σοφίας κατήγοντο ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας;

Ἐχομεν τὴν ἐλπίδα ὅτι εἰς τὸ μέλλον θὰ κατορθωθῇ ἡ λύσις τῶν πλείστων ἐκ τῶν ζητημάτων τούτων, πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ ἡ ὑπόδειξις ὅτι καὶ ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἐποψίν τὸ Βυζάντιον διετήρησε διὰ τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τὸν καλλιτεχνικὸν θησαυρὸν ὃν παρέλαβε παρὰ τῶν προηγουμένων περιόδων καὶ ἠδυνήθη μάλιστα νὰ τὸν ἐπαυξήσῃ.

Ἀποβλέποντες μόνον εἰς τὰ ἔχνη τῶν μωσαϊκῶν ἅτινα κοσμοῦσιν ἀκόμη τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, οὐδεμίαν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν περὶ τῆς διακοσμητικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν, μόνον δὲ ἐκ τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ῥαδέννης δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν πόσον ἡγάπων τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ πόσον ἐπεθύμουν νὰ εἶναι τὰ ἔργα των διαρκῇ καὶ μνημειακά, ἄλλως δὲν θὰ ἐφιλοτέχνουν ἀντὶ ἀπλῶν ζωγραφικῶν τὰς εἰκόνας ἐκείνας τὰς συγκειμένας ἐκ πολυτίμων ὑλικῶν καὶ τῶν ὁποίων τὰ χρώματα παρατεθειμένα ἄνευ διαμέσων ἀποχρώσεων ἦσαν προωρισμένα νὰ καταπλήττωσι μακρόθεν τὸν θεατὴν. Εἰς τοὺς ναοὺς ὧν ἡ λαμπρότης χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ φαίνεται ὁ αὐτοκράτωρ περιστοιχισμένος ὑπὸ τῶν αὐλικῶν τοῦ προσφέρων δῶρα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐν ᾗ ἡ

αὐτοκράτειρα προβαίνει σεμνοπρεπῶς μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν κυριῶν τὰ ἱμάτια αὐτῆς εἶναι κατὰμεστα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτίμων, εἰς δὲ τὴν κόμην της ὄρμοι μαργαριτῶν περιπλέκονται περὶ τὸ ὑψηλὸν διάδημα καταπίπτοντες ἔπειτα ἐπὶ τῶν ὤμων, αἱ μακραὶ ἐσθῆτες εἶναι κεντημέναι διὰ συμμετρικῶν κοσμημάτων, ἡ δὲ ἐσθῆς τῆς βασιλίσσης ἔχει κεντημένην πρὸς τὰ κράσπεδα τὴν προσκύνησιν τῶν μάγων. Ἐν τῷ κεντρικῷ σηκῷ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σάν Ἀπολλινάρε Νουόβο ἐκτυλίσσεται εἰς τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων μία μεγαλοπρεπὴς πομπὴ ἁγίων ὅτινες ἂν καὶ κρατοῦσιν ἀνὰ χεῖρας στεφάνους μαρτύρων, δὲν εἶναι δι' ὅλου κατώτεροι κατὰ τὴν λαμπρότητα τῆς περιβολῆς πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν πομπὴν τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν.

Καὶ ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον συντελεῖ εἰς τὴν διακόσμησιν. Ὁ χριστιανισμὸς ὀλίγην ἀπέδιδε σημασίαν εἰς τὴν φυσικὴν καλλονὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἥδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες μετὰ πεποιθήσεως ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ἦτο καλὸς τὴν ὄψιν. Διὰ τοῦτο δὲ βλέπομεν ἐκ τῶν ὀλίγων σωζομένων ἀγαλμάτων τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὅτι οἱ καλλιτέχναι δὲν ἀποδίδουσι καλῶς εἰμὴ τὰς καινοτάτας τῶν στάσεων καὶ τὸν συνηθέστατον καὶ τετριμμένον τρόπον τῆς πτυχώσεως τῶν ἱματίων. Ὅσάκις δὲ θέλουσι νὰ δημιουργήσωσι γλυπτικὰ ἔργα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως, δὲν παράγουσιν εἰμὴ ἀπειρόκαλα καὶ ἀδέξια ἀπεικασματα· μόνον τα πρόσωπα ἔχουσιν ὅπωςδῆποτε ἀτομικὸν χαρακτήρα, ἐξ ἐπιδράσεως ἴσως τῶν ἐλληνικῶν παραδόσεων τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν προσωπογραφικὴν τέχνην.

Ἐνεκα δὲ τῶν παλαιότερων τούτων ὑποδειγμάτων, καθὼς καὶ ἔνεκα τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτήρος τὸν ὁποῖον ἔχει ἡ βυζαντινὴ τέχνη, οἱ γλύπται, μὴ αἰσθανόμενοι τὴν ἀνάγκην νὰ σπουδάσωσι κατὰ βάθος τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ καθιστάμενοι διὰ

τοῦτο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνίκανοι πρὸς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, συνεχέντρωσαν ὅλας αὐτῶν τὰς δυνάμεις εἰς τὴν φιλοτέχνησιν τοῦ κοσμητικοῦ μόνον μέρους τῶν καλλιτεχνημάτων, δι' ὃ καὶ εἰς τοῦτο κυρίως συνίσταται ἡ καλλίστη αὐτῶν ἐπιτυχία. Ἐφιλοτέχνησαν φυσικώτατα τὰ ἄνθη καὶ τὰ φύλλα· αἱ δὲ παραστάσεις τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὰ γλυπτικά ἔργα τῆς Συρίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ῥώμης, ἀπὸ τοῦ δευτέρου μέχρι τοῦ τετάρτου αἰῶνος, προσέλαβον νέαν ζωὴν ἐφαρμοζόμεναι εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Βυζαντίου.

Θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ πραγματευθῶμεν διεξοδικώτερον κατωτέρω περὶ τῆς μικρογραφίας ἢ μινυογραφίας (miniature) ἣτις εἶναι ἀναντιρρήτως μία τῶν χαρακτηριστικωτάτων φανερώσεων τοῦ καλλιτεχνικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, καθὼς καὶ περὶ τῆς χρυσοχοϊκῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης οἱ Βυζαντινοὶ διέπρεψαν. Ἡ μελέτη τῆς μικρογραφίας καὶ τῆς χρυσοχοϊκῆς ἔχουσι μεγίστην σημασίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀναπτύξεως τῆς τέχνης, διὰ τοῦτο δὲ νομίζομεν καλύτερον νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῶν κατόπιν συστηματικώτερον. Ἄλλ' ὅπως δώσωμεν σαφῇ ἔννοιαν, ὡς συμπέρασμα· τρόπον τινὰ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς τῶν Βυζαντινῶν ἀντιλήψεως, ἣτις ἀφ' οὗ πλέον ἐσχηματίσθη καὶ ἐστερεώθη, διατηρήθη ἔπειτα ἐπὶ αἰῶνας, δυνάμεθα ἀντὶ τῆς διαδοχικῆς ἐξέτασεως τῶν σωζομένων λειψάνων τοῦ παρελθόντος, νὰ μελετήσωμεν μᾶλλον ὅ,τι καὶ σήμερον ἀκόμη ὑφίσταται εἰς ἓν περιβάλλον τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν σχεδὸν ἔκτοτε ὑπέστη μεταβολήν, δηλονότι εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἀφίνοντες λοιπὸν τὴν χρονολογικὴν τάξιν, προστρέχομεν ἀπὸ τοῦδε, ὅπως σκιαγραφήσωμεν τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἰς τὴν σύγχρονον ἐκείνην πηγὴν.

Τὸ Ἅγιον Ὅρος κατοικεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπὸ ἐξ

χιλιάδων καλογήρων οἵτινες κατανέμονται εἰς πολυάριθμα μοναστήρια, ὧν τὸ ἀρχαιότατον ἰδρύθη κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα. Οὐδὲν λοιπὸν ἀρχιτεκτόνημα καὶ οὐδὲν κοσμητικὸν ἔργον τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἀνέρχεται εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀνθήσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐπίσης δὲ οὐδεμία ἐκ τῶν εἰκόνων εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος· αἱ πλεῖσται μάλιστα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ ἑφεξῆς. Θὰ ἐδλέπομεν βεβαίως σημαντικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας, ἂν ἐσώζοντο ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ πρὸς ἐκεῖνας παρεβάλλομεν τὰς ὑπαρχούσας ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἀλλὰ καθ' ὅσον ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὴν γενικὴν ἔμπνευσιν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ δύο περίοδοι θὰ παρεῖχον τὴν αὐτὴν εἰκόνα.

Θὰ περιορισθῶμεν δὲ εἰς τὰς ἐκκλησίας αἵτινες ἀνήκουσιν εἰς μοναστήρια καὶ συνήθως περικλείονται ἐντὸς στερεῶν τειχῶν, τὰ ὅποια περιβάλλουσι τὸ σύνολον τῶν σχετικῶν οἰκοδομῶν. Ἄν τις ἀρχιτέκτων παρίστατο σήμερον εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἢ τὴν ἐπισκευὴν μιᾶς ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, θὰ ἠδύνατο παρακολουθῶν μόνον τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν οἰκοδομῶν πολλὰ νὰ διδαχθῇ περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, διότι οἱ Ἕλληνες κτίσται τῆς σημερινῆς Τουρκίας τόσον πιστῶς μιμοῦνται τὴν τεχνοτροπίαν τῶν πατέρων των, ὥστε δικαίως ἐλέγχθη ὅτι ἡ τέχνη των εἶναι τὸ ἄριστον ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἀγίου Ὁρους δὲν ἔχουσι τὴν πολυτέλειαν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εὐρίσκονται μὲν πρὸς ἐπίστροφιν τοῦ ἐδάφους πολυχρώματα μάρμαρα κοσμούμενα διὰ πολυειδῶν παραστάσεων τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ τῶν μαρμάρων τούτων δὲν γίνεται χρῆσις πρὸς ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, ἂν δέ τις θέλῃ νὰ λάβῃ ἔννοιαν τῆς πολυτελείας τῶν μαρμαροκολλήτων

τοίχων, δύναται καὶ σήμερον νὰ ἴδῃ λαμπρὸν αὐτῆς παράδειγμα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Παρέντζου τῆς Ἰστρίας· ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶναι τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Καὶ μωσαϊκὰ πολύτιμα δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, μόνον δὲ τῆς παλαιᾶς χρυσοχοικῆς τὰ προϊόντα ἔχουσι μεγάλην ἀγοραίαν ἀξίαν, ἀλλὰ ταῦτα οὐδεμίαν ἔχουσι προθυμίαν οἱ μοναχοὶ νὰ ἐπιδεικνύωσιν εἰς τοὺς ξένους. Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ θὰ περιορισθῶμεν εἰς ὅ,τι εἶναι εὐκολώτερον νὰ ἴδῃ τις καὶ νὰ καταλάβῃ, δηλαδὴ εἰς τὰς τοιχογραφίας.

Αἱ ἑλληνικαὶ ἐκκλησίαι δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς τρία μέρη ὑπὸ τὴν ἐποψιν τῆς εὐκολίας ἣν παρέχουσι διὰ τὴν διακόσμησιν· εἰς τὸ ἱερόν ἢ τὸ ἅγιον βῆμα, ὅπου μόνον οἱ ἱερεῖς εἰσέρχονται, καὶ τὸ ὅποιον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ σηκοῦ δι' ἐνὸς προσκυνηταρίου, τοῦ τέμπλου, ἔχοντος θύρας δι' ὧν γίνεται ἡ εἴσοδος εἰς τὸ ἱερόν, εἰς τὸν σηκὸν μετὰ τοῦ θόλου, πρὸς δυσμάς, καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, στενῶς συνδεόμενον πρὸς τὸ ἄλλο μέρος τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ παραλειπόμενον εἰς τινὰς ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ δὲ ἕκαστος ἐκ τῶν τριῶν τούτων μερῶν ἔχει ἴδιον προορισμόν, διὰ τοῦτο καὶ αἱ κοσμοῦσαι αὐτὰ εἰκόνες ἔχουσιν εἰδικὰς παραστάσεις. Ὁ ζωγράφος δεσμεύεται ὡς πρὸς τὰ θέματα τῶν παραστάσεων, ὅχι ἐκ λόγων ἐξωτερικῶν ἢ ὑπὸ τοῦ συρμοῦ, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀπαιτήσεων ἃς ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸν ὁ προορισμὸς τοῦ τόπου ὃν ἔχει νὰ κοσμήσῃ, τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει δι' ὅλου τὴν ἐλευθερίαν ἣς ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀντιληφθῇ καὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον του. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπίστευον οἱ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ὅτι πᾶσα εἰκὼν, πᾶσα μορφὴ ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων διαγεγραμμέναι, καὶ ὅτι μέχρι τῶν πτυχῶν τῶν ἱματίων καὶ τοῦ σχήματος τοῦ γενείου, τὰ πάντα ἐζωγραφοῦντο καθ' ὠρισμένους κανόνας. Ἡ γνώμη αὕτη προέρχεται ἐξ ἀμαθείας, διότι παρενοήθη ἐν βιβλίον ἐπιγραφόμενον *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς*,

ἀνακαλυφθὲν δὲ πρὸ ἐξήκοντα πέντε περίπου ἔτων. Τὸ βιβλίον ἐκεῖνο εἶναι μεταγενέστερον νυκτογράφημα ἑνὸς καλογήρου τοῦ Ἀγίου ὄρους, ὅστις προσεπάθησε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ὁγδόου αἰῶνος νὰ ἀναγράψῃ τὰ τεχνικὰ καὶ θεωρητικὰ διδόμενα τῆς τέχνης του καὶ νὰ συντάξῃ τοιοιτοτρόπως ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν νεωτέρων συμμοναστῶν καὶ μαθητῶν του.

Μὲ ὅλην λοιπὸν τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ρυθμοῦ, ἐκάστη ἐκ τῶν εἰκόνων ἔχει καὶ ἰδίαν πρωτοτυπίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα πάσας ἐν λεπτομερείᾳ, θὰ περιορίσωμεν τὴν ἐξέτασιν εἰς ἐκείνας αἰτίνας εἶναι κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικάι.

Ἐν τῇ ἡμικυκλικῇ καμάρᾳ τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐνθρονισμένη ὑψηλὰ εἰς τὴν τροῦλλαν ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ παιδίου Ἰησοῦ, προσκυνουμένη ὑπὸ τῶν ἀρχαγγέλων. Κατωτέρω εἶναι ἐξωγραφημένος ὁ μυστικὸς δεῖπνος. Ὅπως δὲ ὁ ἐπίσκοπος παρὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν δίδει εἰς τοὺς μετ' αὐτοῦ συλλειτουργοῦντας ἱερεῖς τὸ ποτήριον πρὸς μετάληψιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ εἰκόνι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται δις ὡς ἀρχιερεὺς καὶ προσφέρει δεξιὰ μὲν τὸν ἄρτον, ἀριστερὰ δὲ τὸν οἶνον πρὸς τοὺς ἀποστόλους ὅτινες προσδλέπουσι πρὸς αὐτὸν διηρημένοι εἰς δύο ὁμάδας, κάτωθεν δὲ ὑπάρχουσι γεγραμμένα τὰ λόγια τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου κεφαλαίου τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (πρὸβλ. Μάρκ. 14, 22 - 24). «Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου», «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου». Τὰ λόγια ταῦτα, ἔχων ἐνώπιόν του τὴν εἰκόνα, ἀπαγγέλλει καὶ ὁ ἱερεὺς λειτουργῶν πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης, ὅπως ἀπήγγειλεν αὐτὰ ὁ Κύριος. Αἱ μορφαὶ τῶν Πατέρων ὅτινες καθώρισαν τὴν λειτουργίαν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μάλιστα δὲ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀποτελοῦσι τὸν διάκοσμον τοῦ κάτω μέρους τοῦ τοίχου. Εἰς τὰς δύο πλα-

γίας κόγχας υπάρχει τόπος δι' εικόνας τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ ἐν τῇ τάφῳ, τῆς θυσίας αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου, τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, καὶ δι' ἄλλας ἀκόμη παραστάσεις τῶν μεγάλων γεγονότων τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν ἱερωσύνην. Οὕτω δὲ πᾶσαι αἱ εἰκόνες τοῦ μέρους τούτου τῆς ἐκκλησίας ἀποτελοῦσι μίαν παραστατικὴν λειτουργίαν, ἣτις τόσῳ μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς τὸν θεατὴν, ὅσῳ περισσότερον ὁ θεατὴς εἶναι ἐντρίβῃς περὶ τὴν σημασίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν.

Αἱ προσευχαὶ κατευθύνονται πρὸς τὴν τρούλλαν. «Στήριξον τοὺς ὀφθαλμοὺς σου ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸν ἅγιον τοῦτον ναόν. Ἐλθέ ἁγίασον ἡμᾶς καὶ λάμψον ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου.—Ἐκτεινον τὴν χεῖρά σου ἐφ' ἡμᾶς καὶ εὐλόγησον ἡμᾶς». Ταῦτα λέγουσιν αἱ προσευχαὶ τῆς ἐκκλησίας, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ οἱ ἀτενίζοντες πρὸς τὰ ἄνω, βλέπουσιν ἐν πάσῃ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τρούλλας τὸν Παντοκράτορα Ἰησοῦν Χριστόν, κρατοῦντα διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εὐλογοῦντα διὰ τῆς ἄλλης. Ὁλόκληρον τὸ μέσον τοῦ θόλου κατέχει ἡ εἰκὼν αὕτη, μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Παντοκράτωρ» γεγραμμένης οὕτως ὥστε νὰ εἶναι εἰς πάντας εὐανάγνωστος. Ἀλλ' αἱ προσευχαὶ τῆς ἐκκλησίας παριστάνουσι τὸν σωτῆρα ἐν τῇ μέσῳ τῶν ἀγγέλων· «Κύκλωσθαι παρίστανται τὰ Σεραφεῖμ καὶ πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν αἰνοῦσί σε καὶ ψάλλουσι», συμφωνοῦσα δὲ καὶ ἡ τέχνη παριστάνει ἐπίσης ἐπὶ τῆς τρούλλας τὰς ἀσωμάτους δυνάμεις, καὶ πλὴν αὐτῶν τοὺς προφῆτας τοὺς προαγγείλαντας τὸν Κύριον, ἐπὶ δὲ τῶν ὑποθολωμάτων (τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἐκκλησίας ταύτας, αἵτινες πᾶσαι εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος) τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστὰς οἵτινες ἐγνώρισαν εἰς ἡμᾶς τὸν βίον τοῦ Κυρίου.

Ὁ λοιπὸς διαθέσιμος χώρος εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἱστορίῃσιν τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ὁ βίος αὐτοῦ μνημονεύεται κατὰ τὰς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς ἐορτάς. Ἡ γέννησις καὶ ἡ παιδικὴ αὐτοῦ ἡλικία ἄρχονται τῆς σειρᾶς τῶν εἰκόνων ἣτις τελευτᾷ διὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου. Κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν γεγονότων δὲν τηρεῖται μετὰ πάσης ἀκριβείας ἡ χρονολογικὴ τάξις, ἀλλὰ καὶ δὲν διακόπτεται ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ πάντοτε ἕνεκα λόγων σχετικῶν πρὸς αὐτὴν τὴν εἰκονίζομένην παράστασιν. Ὑπὸ δὲ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπεικάζονται κατὰ σειρὰν ἅγιοι οἵτινες δὲν εἶχον ἀνωτέρους ἐκκλησιαστικοὺς βαθμοὺς, ἧ δὲν ἔλαβον τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου, διότι πρέπον εἶναι ἢ ἐπὶ γῆς τάξις νὰ ἀνταποκρίνηται πρὸς τὴν τάξιν τὴν ἐν οὐρανῷ.

Ἐν τῷ νάρθηκι αἱ παραστάσεις ἀποδίδουσι συνοπτικώτερον τὰ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας λεπτομερέστερον καὶ ἐν ὀρισμένοις τόποις παριστανόμενα. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὑπάρχουσιν ἐκεῖ καὶ εἰκόνες αἵτινες ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ θὰ ἦσαν ἀσυμπίδαστοι πρὸς τὴν ὑπερτάτην μεγαλοπρέπειαν τῶν οὐρανίων δυνάμεων. Οὕτω λόγου χάριν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ ὑπῆρχε, καθὼς εἶδομεν, ὑπεράνω τῆς εἰσόδου μωσαϊκὸν τὸ ὁποῖον παρίστανε τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλ' εἰς τοὺς πόδας τοὺς Ἰησοῦ.

Αἱ δὲ ἀπεσπασμέναι εἰκόνες αἱ ἐκτεθειμέναι εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰς διαφόρους τόπους καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχάς, καθὼς καὶ τὰ εἰκονίσματα τοῦ τέμπλου, ὅπερ ἔχει δύο περίπου μέτρων ὕψος, προέρχονται καὶ αὐταὶ ἐκ τῆς ἰδίας ἐμπνεύσεως. Καὶ εἰς αὐτὰς φαίνεται ἡ στενὴ σχέσις τῆς κατασκευῆς πρὸς τὴν λατρείαν καὶ τὴν διακόσμησιν. Πολλάκις δὲ ὁ καλλιτέχνης δὲν ὑποχωρεῖ πρὸ οὐδεμιᾶς δυσχερείας θέλων κατὰ γράμμα νὰ παρακολουθήσῃ τὸ λειτουργικὸν τυπικόν. Ἡ εἰκονογράφησις λόγου χάριν τῆς Παναγίας τῆς Πλατυτέρας βασιζέται ἐπὶ τοῦ

ἐξῆς ὕμνου· «Τὴν σὴν μήτραν θρόνον χερουδικὸν ἐποίησατο καὶ τὴν σὴν γαστέρα πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν ἀπειργάσατο». Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει καὶ ὁ ἐξῆς· «Εὐφραίνου ἐπ' αὐτῇ, οὐρανέ· σὲ γὰρ μιμησαμένη τὸν ἐν σοὶ μὴ χωρούμενον Κύριον, ἀστενοχώρητος ἐχώρησε». Ἡ τέχνη ἀπέδωκε δὲν λέγω τὴν ἰδέαν ταύτην, ἀλλὰ τὰς λέξεις, παραστήσασα τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ σώματος ἢ ἐν τῷ σώματι τῆς Παρθένου, ἥτις ὑψώνει τὰς χεῖρας εἰς προσευχήν.

Δὲν εἶναι ἄρα γε ὁ αὐτὸς τρόπος τῆς ἀντιλήψεως τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἀπὸ τοῦ Σοφοκλέους μέχρι τοῦ Ῥωμανοῦ ἔχουσιν αἰσθητοποιήσῃ οὕτως εἰπεῖν διὰ τοῦ πεζοῦ λόγου τόσα χωρία τῆς ποιήσεώς των; Ὁ ἀποδίδων λοιπὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην χαρακτῆρα μυστικισμοῦ, ἢ ἐπὶ ἐσφαλμένης σημασίας μεταχειρίζεται τὴν λέξιν, ἢ (ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ζητήματα) καλύπτει ὑπὸ ὄνομα περὶ τοῦ ὁποῖου δὲν ἔχει καὶ αὐτὸς σαφεῖ ἰδέαν, τὴν ἰδίαν ἀμάθειαν περὶ τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκει ἡ τέχνη.

Θὰ ἐξετείνόμεθα πολὺ ἂν ἠθέλομεν νὰ δεῖξωμεν τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡσκησεν ἡ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ τῆς τέχνης τῶν ἄλλων ἐθνῶν καὶ κατὰ ταύτην ἀκόμη τὴν πρώτην περίοδον. Γενικῶς μόνον ἄς εἴπωμεν ὅτι εἶναι σήμερον σχεδὸν παρὰ πάντων ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη ὅτι πᾶσαι αἱ περὶ τὴν Μεσόγειον χῶραι ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ταύτην κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε καὶ πάλιν καταστήσῃ τὴν Μεσόγειον ῥωμαϊκὴν λίμνην.

Χωρὶς δὲ νὰ θέλωμεν νὰ λύσωμεν τὸ ἀκανθῶδες ζήτημα, ἂν καὶ πρὸ τοῦ Cimabue¹ ὑπῆρξεν ἐν Ἰταλίᾳ σχολὴ ἐθνικῆς

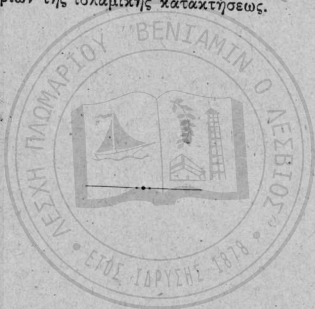
¹ Ἰταλὸς ζωγράφος καὶ ἀρχιτέκτων ἐκ Φλωρεντίας (1240-1302), θεωρούμενος ὡς ἀνακαινιστὴς τῆς ζωγραφικῆς ἐν Ἰταλίᾳ. Σ. Μ.

ζωγραφικῆς, δύσκολον δὲν εἶναι νὰ καταδειχθῇ ὅτι οἱ καλλιτέχναι τῆς ἐν Ἰταλίᾳ βυζαντινῆς Ἐξαρχίας ὑφίσταντο ἰσχυράν τὴν ἐξ Ἀνατολῆς ἐπίδρασιν. Τὰ καλλιτεχνικὰ προϊόντα τὰ εἰσαγόμενα ἐκεῖ ἐκ τῆς ῥωμαϊκῆς Ἀνατολῆς θὰ ἐχρησίμευσαν βεβαίως ὡς παραδείγματα εἰς τοὺς ἀγνώστους ἢ ὀλίγον γνωστοὺς Ἰταλοὺς τεχνίτας. Βραδύτερον ἐπὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας ἐφανερώθη μάλιστα ἡ ἐπενέργεια τοῦ Βυζαντίου.

Ἀλλὰ τὸ λεγόμενον βυζαντινὸν ζήτημα, πρὶν ἢ ἀκόμη λάβῃ τὴν ὀριστικὴν αὐτοῦ λύσιν, προσέλαβε νέαν σπουδαιότητα ἀφ' ὅτου ὄχι πρὸ πολλοῦ χρόνου μετὰ προσοχῆς ἐμελετήθησαν τὰ λείψανα τῆς Κοπτικῆς τέχνης καὶ τὰ σωζόμενα ἐρείπια ἀρχαίων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς βορείου παραλίας τῆς Ἀφρικῆς. Τῆς ἐρεῦνης ταύτης τὰ ἀποτελέσματα φαίνονται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀποδεικνύοντα πόσον ὑπῆρξε σημαντικὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης.

Δὲν ἐξητάσθῃ ἀκόμη μετὰ τῆς δεούσης ἐπιστάσεως τί ἡ ἀραβικὴ τέχνη ὀφείλει εἰς τοὺς τεχνίτας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλ' ὅμως δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ ἀποφανθῶμεν, ὅτι ἡ ἀντίληψις τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Βυζαντίου ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς πάντας τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Εἰσέδυσσε δὲ καὶ πρὸς νότον ἐφ' ὅσον ἐξετάθησαν αἱ πνευματικαὶ κατακτήσεις τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Γάλλος περιηγητῆς εἶδε πρὸ τινος χρόνου τοιχογραφίας βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ εἰς τὰς πρωτογόνους ἐκκλησίας τῆς Ἀβυσσινίας. Τὰ ἀγιογραφικὰ θέματα ὑπενθυμίζουσι διὰ τοῦ σχήματος, τοῦ χρώματος καὶ τῆς ἐφρμογῆς τῶν κανόνων, τὴν τέχνην τῶν μοναχῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ δοιλικῆς ἀπομιμήσεως ὑποδείγματων ἀναπαριστανόντων ἀπὸ αἰώνων τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις. Ἀπόδειξις εἶναι ὅτι εἰς ἓνα μέγαν ἐκκλησιαστικὸν πίνακα

οὔτινος τὸ δεξιὸν τμήμα παριστάνει εἰς βυζαντινὸν ρυθμὸν τὴν ἐν Ἀδούᾳ νίκην τοῦ Μενελίκ ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν διοικουμένων ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Βαραττιέρη, φαίνεται καταβαίνων ἐξ οὐρανοῦ ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὅστις ὦπλισμένος διὰ τῆς λόγχης καὶ τοῦ ξίφους τοῦ ἀναμιγνύεται εἰς τὴν μάχην, εἰς τὴν ὁποίαν διακρίνονται πυροβόλα ὀπισθογεμῇ καὶ μυδροβόλοι. Ἐπιζῇ τοιούτοτρόπως ἀκόμη τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς χώρας τὰς ἐκτεινομένας πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἰσλαμικῆς κατακτήσεως.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 43 στίχ. 20 ἀντὶ Βελισσάριος γρ. Βελισάριος.

Σελ. 57 στίχ. 28 ἀντὶ δι' ὅλα γρ. δι' ὅλον.

ΔΡΟΣ Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

BYZANTION

ΚΑΙ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

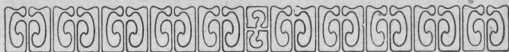
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

42 - ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ - 42

1911

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641—1025)

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ—ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἰσλάμ. — Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπειλείται. — Τὸ
ῥευστὸν πῦρ. — Οἱ Βούλγαροι. — Ἑσωτερικαὶ ταραχαί. — Μεγαλοκτη-
ματικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. — Λέων ὁ Ἰσαυρος. — Τὰ
θέματα. — Εἰκονομαχία. — Οἱ Ἕλληνες μοναχοί. — Ἀναθεώρησις τῆς
νομοθεσίας. — Κατάστασις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. — Ἀναστήλωσις
τῶν εἰκόνων. — Μεθόδιος καὶ Κύριλλος ἀπόστολοι τῶν Σλαύων. — Μακε-
δονικὴ δυναστεία. — Λέων ὁ Σοφὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέν-
νητος. — Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ αἱ τελευταὶ τῆς Ἀδλῆς. — Νικηφόρος ὁ
Φωκάς' στρατιωτικὴ τέχνη. — Αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναστηρίων.
— Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος. — Οἱ μεγάλοι γαιοκτῆται. — Βάπτι-
σις Βλαδзиміρου. — Αἱ συμβουλαὶ τοῦ Κεκαυμένου. — Γινῶμαι του περὶ
τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ κλήρου.

Ἀκριβῶς καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ Πέρσαι οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας εἶχον
ἀπειλήσῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους ὀριστικῶς
ἐνικῶντο, ὁ δὲ Ἡράκλειος περιήρχετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δόξης
του, καὶ ὁ νικητὴς καὶ οἱ ἡττημένοι ἐλάβανον παρ' ἑνὸς ἔθνους
τὸ ὅποιον ἀμφοτέρωτεροι κατεφρόνουν παράδοξον διάγγελμα τὸ
ὅποιον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ προξενήσῃ

τὴν ἐντύπωσιν ἀφελοῦς ἀλαζονείας. Τὸ διάγγελμα ἐξέφραξε τὴν εὐχὴν ὅπως καὶ ὁ Ἕλλην βασιλεὺς καὶ ὁ Πέρσης, ἀσπασθῶσι τὴν νέαν θρησκείαν ἣν ἐκήρυττεν ὁ Μωάμεθ.

Ὁ ἀσθενέστερος τῶν δύο ἡγεμόνων ἀπεκρίθη ὅτι ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ θὰ ἐδέσμευε δι' ἀλύσεων τὸν νέον προφήτην. Ὁ Βυζαντινός, συνετώτερος καὶ ἰσχυρότερος, ἔπεμψε πρὸς αὐτὸν δῶρα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ προσεταιρισθῇ νέον σύμμαχον, καὶ προσεποιήθη ὅτι δὲν εἶχεν ἀντιληφθῇ τὸ θεολογικὸν ζήτημα. Οὕτε ὁ Ἕλλην οὔτε ὁ Πέρσης εἶχον κατανοήσῃ τὴν σοβαρότητα τοῦ πράγματος, οὐδὲ ὅταν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος σπεῖρα Μουσουλμάνων εἰσέβαλεν εἰς τὴν Συρίαν.

Ἀλλὰ μετὰ τινα ἔτη ὁ διάδοχος τοῦ Μωάμεθ, ὁ Ἀβού-Βεκίρ, ἔπεμψεν ἰσχυρὸν στράτευμα εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσίας· τὸ παραμεθόριον φρούριον τῶν Βόστρων ἔπεσε διὰ προδοσίας εἰς τὰς χεῖρας τῶν πολεμίων, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος (635) ἐκυριεύετο ἡ Δαμασκός. Τότε μόνον ἀντελήφθησαν οἱ Βυζαντινοὶ πόσον ἦτο σοβαρὸς ὁ νέος κίνδυνος. Ὁ Ἡράκλειος μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς τὴν ἀπειλουμένην χώραν ἡγούμενος μεγάλης στρατιᾶς, ἀλλ' ἡ ὁρμὴ τῶν Ἀράβων ἦτο ἀκάθεκτος, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑπέστη ἐπανειλημμένας ῥήττας. Καὶ κατώρθωσε μὲν νὰ σώσῃ ἐκ τῆς Ἱερουσαλήμ «τὸ τίμιον καὶ ζωοποιὸν ξύλον τοῦ Σταυροῦ», ἀλλ' ἡ πόλις ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ παραδοθῇ, καὶ ἡ Παλαιστίνη ὁλόκληρος ἀπωλέσθη. Μετὰ τῆς αὐτῆς ταχύτητος κατεκτήθη καὶ ἡ Αἴγυπτος, οὕτως ὥστε κατὰ τὸ 641, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἡράκλειος, ἡ Συρία ὁλόκληρος κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων, ἐκ δὲ τῆς Αἰγύπτου μόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀνθίστατο ἀκόμῃ. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ τελευταία στρατιὰ τοῦ Χοσρόου τῆς Περσίας κατεστράφη καὶ τὸ Περσικὸν βασίλειον ὑπετάγη.

Ὀλίγα παραδείγματα παρέχει ἡ ἱστορία κατακτήσεως τόσον ταχείας. Δὲν ἀρκεῖ δὲ ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ταχύτητα ταύτην

μόνος ὁ ἡρωϊσμός τῶν Ἀράβων, διότι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμάχοντο ἀνδρείως καὶ ἀντέτασσον εἰς τὴν φανατικὴν καταφρόνησιν τοῦ θανάτου τῶν ἀντιπάλων των, τὴν στρατιωτικὴν αὐτῶν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνέργειαν τῶν στρατηγῶν των. Ἄλλ' ἢ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας ὑπεδοήθει τοὺς Ἀραβας. Ὁ Ἡράκλειος δὲν εἶχε δυνηθῆ νὰ ἀποδώσῃ ἄλλως τὰ μεγάλα ποσὰ τὰ ὅποια ἐδανείσθη παρὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μοναστηρίων, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπιβολῆς βαρείας φορολογίας εἰς τὰς κατακτηθείσας ἐπαρχίας, αἵτινες ἐπλήρωνον ἀκριβὰ τὴν τιμὴν ἣν δὲν εἶχον φιλοδοξήσει, τοῦ νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος. Ἦσαν δὲ καὶ λίαν χαλαροὶ οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες αὐτὰς πρὸς τὸ Βυζάντιον! Μέγα μέρος τῶν κατοίκων δὲν ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀνήκον εἰς τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα, ἡ δὲ λογικὴ ἀπόπειρα ἦν εἶχε κάμῃ ὁ Πατριάρχης Σέργιος ὅπως συμβιβάσῃ πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν τὴν μονοφυσιτικὴν αὐτῶν αἵρεσιν, παραδεχόμενος ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶχεν μὲν δύο φύσεις, ἀλλὰ μίαν μόνον θέλησιν, ἀπέτυχε διότι προσέκρουεν εἰς τὴν αὐστηρὰν προσήλωσιν εἰς τὰ ὀρθόδοξα δόγματα τῶν δυτικῶν καὶ τῶν βορείων τμημάτων τοῦ κράτους. Ἐκτὸς δὲ τούτου, οἱ κάτοικοι τῆς Συρίας τουλάχιστον, ἦσαν Σημίται μᾶλλον ἢ Ἕλληνες, ἂν καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐπικρατήσει καὶ ἐκεῖ, οἱ δὲ Ἀραβες κατακτηταὶ ἦσαν ἐπιεικεῖς δεσπότες ἀρχοῦμενοι εἰς μετρίαν φορολογίαν, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤσκουν τὰς χριστιανικὰς ἀρετὰς πολὺ κάλλιον καὶ αὐτῶν τῶν χριστιανῶν. Ἐσεβάσθησαν καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς συναγωγὰς, ἐπέτρεψαν τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι δὲν ἠδύναντο οἱ χριστιανοὶ νὰ ἐπιδεικνύωσι δημοσίᾳ τὸν σταυρόν, οὐδὲ νὰ κροτῶσι τὰ ξύλινα σήμαντρα τὰ ὅποια τότε μετεχειρίζοντο ἀντὶ κωδῶνων. Καὶ κατὰ τοὺς δεινοτέρους ἀγῶνας ἐσέ-

δοντο τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ τῶν μακρὰν τῶν πόλεων ζώντων ἀναχωρητῶν, μόνον δὲ τοὺς ἱερεῖς ἠδύναντο νὰ θανατώνωσιν οἱ στρατιῶται. Εἶχε δὲ πρὸς τούτοις ῥητῶς ἀπαγορεύσῃ ὁ Ἀβού-Βεκίρ τὴν δεινδοτομίαν καὶ τὴν ζωοκλοπὴν, πράγματα συνήθη εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ὁ σχηματισμὸς ἐνὸς ἰσχυροῦ Ἀραβικοῦ κράτους ἀπετέλει κίνδυνον διαρκῇ διὰ τὸ μέλλον τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου παρήγαγε καὶ πολιτικούς ἀνδρας ἔχοντας συνείδησιν τῶν καθηκόντων τῶν καὶ στρατιωτικούς δυναμένους νὰ ὑπερασπίζωσι τὴν πατρίδα. Ἄλλως δὲ κατ' ἀρχὰς ἡ εἰρήνη δὲν διαταράχθη πολὺ ἐπαισθητῶς. Αἱ κλεισώρειαι τοῦ Ταύρου καὶ πολὺ μᾶλλον αἱ ἐσωτερικαὶ διχόνοιαί τῶν Μουσουλμάνων παρεκώλυνον τὴν πρόοδον αὐτῶν, τὰ σλαβικὰ φύλα τὰ ὅποια εἶχον εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἰῶνος ἔμενον ἡσυχὰ διὰ τῆς πληρωμῆς φόρου πρὸς αὐτά, ἐν Ἰταλίᾳ ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας ὁ Β' (642-668) ἐπολέμησεν αὐτοπροσώπως κατὰ τῶν Λομβαρδῶν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ, ἡ ἔξωσις δηλαδὴ τῶν Λομβαρδῶν ἐκ τῆς Ἰταλίας, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε διὰ τοῦ πολέμου ἐκείνου ἐστερεώθη ἡ ὑπεροχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἐν Σικελίᾳ ὅπου εἶχον καταφύγῃ πολλοὶ Ἕλληνες ἐκδιωχθέντες ἐκ τῆς Συρίας.

Ὁ υἱὸς τοῦ Κώνστα, Κωνσταντῖνος ὁ Δ' (668-685) ἠναγκάσθη νὰ ἀγωνισθῇ δεινὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ πρώτου τῶν Ὀμμιαδῶν, τοῦ Μοαβία. Ἡ πρωτεύουσα ἐκινδύνευσεν ὁ στόλος τῶν Σαρακηνῶν εἰσεχώρησε διὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ συγχρόνως ἰσχυρὸν πεζικὸν στράτευμα ὑπεστήριξε τὰς ἐνεργείας τοῦ στόλου. Ἐπὶ τέσσαρα ἔτη διήρκεσεν ἡ πολιορκία ἡ ὅποια ἐφαίνετο ὅτι θὰ κατέληγε μὲ τὴν πτώσιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ πάλιν τὸ Βυζάντιον ἀντέστη ἐπιτυχῶς. Ἡ ὑπὸ τινος Σύρου γε-

νομένη τελειοποίησις τῆς χρήσεως ἐνὸς ἀπὸ αἰώνων γνωστοῦ μέσου ἀμύνης, παρέσχεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς φοβερὸν ὄπλον ἐναντίον τῶν ἀραδικῶν πλοίων. Οἱ Βυζαντινοὶ ὤπλισαν πολυάριθμα πλοῖα δι' ἐμπρηστηρίων ἢ διὰ τηλεβόλων τὰ ὅποια ἐξεσφενδόνιζον τὸ ρευστὸν πῦρ τὸ ὅποιον τότε πρῶτον μετεχειρίσθησάν εἰς γενικὴν ἐπίθεσιν. Ἡ σύνθεσις τῆς ἐκρηκτικῆς ταύτης ὕλης, τῆς ἀρχαιοτάτης ἐξ ὧν γινώσκομεν, ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔμενεν ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις, δεικνύουσα τοιουτοτρόπως τὴν παγιότητα αὐτῆς, κατώρθωσε, μὲ ὅλην τὴν διαδοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τὰς παντοειδεῖς προσπάθειάς τῶν κατασκόπων, νὰ φυλάξῃ μυστικὸν τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς. Παρεῖχεν ἐνίοτε τὸ ρευστὸν πῦρ καὶ εἰς τοὺς συμμάχους, ἀλλ' ἐφρόντιζεν ὥστε νὰ μὴ γίνηται γνωστὴ ἡ κατασκευὴ τοῦ. Πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος οὐδὲν ἐγράφη περὶ τούτου, καὶ βραδύτερον δὲ αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις ἦσαν λίαν ἀόριστοι. Σήμερον ὅμως ἡξεύρομεν ὅτι τὸ ρευστὸν πῦρ συνέκειτο ἐκ θείου, νίτρου, πίσσης καὶ πετρελαίου. Ἐρρίπτετο δὲ ἡ κατὰ χωριστὰς ἀκτῖνας ἢ περικεκλεισμένον ἐντὸς διαθέρμων χειροβομβίδων ἐκσφενδονιζομένων διὰ καταπελτῶν. Τὸ ὕδωρ δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ σδέσῃ.

Ὅσον καὶ ἂν ἦτο φοβερά ἡ ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου ἐνέργεια τοῦ νέου τούτου μέσου τῆς καταστροφῆς, ἀδικοῦσι τοὺς Βυζαντινοὺς οἱ μετὰ τῶν πλείστων σγγραφέων ἀποδίδοντες μόνον εἰς αὐτὸ πᾶσαν τὴν ἐπιτυχίαν τῶν κατὰ τῶν ἀνδρείων Ἀράβων. Ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι ἡ μάχη ἣτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ σαρακηνοῦ στόλου, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν τριάκοντα χιλιάδες Ἀράβων. Ἐπῆλθε τριακονταετῆς ἀνακωχή, ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ νὰ πληρώσωσιν οἱ Ἀραβες βαρεῖαν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν καὶ νὰ ἀποτίνωσιν εἰς τὸ ἔξῃς φόρον ὑπὸ τύπον ἐνιαυσίου δώρου.

Ὅπωςδὴποτε ὁμως τὸ βυζαντινὸν κράτος δὲν ἀπηλλάγη ἀζημίωτον τοῦ πρὸς τοὺς ἙΑραδας ἀγῶνος. Δὲν εἶδε μὲν πλέον τὰ πλοῖά των ἢ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, ἀλλ' ὁμως ὁ πόλεμος ἐξηκολούθησεν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐπικρατείας. Ἡ Κρήτη λόγου χάριν ἔμεινεν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Μουσουλμάνων οὔτινες καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Συρίᾳ, ἐδείχθησαν εὐμενεῖς δεσπότες.

Ἄλλ' αἱ μερικαὶ αὗται ἤτται δὲν ἠδύναντο νὰ ἀμαυρώσωσιν εἰς τὰ ὅμιατα τῆς χριστιανωσύνης τὴν λαμπρότητα τῆς νίκης τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Τὸ πεπολιτισμένον μέρος τῆς Εὐρώπης ἐθεώρει πάντοτε τὴν γερασάν ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸν κράτος, κατενόει δὲ τότε πολὺ μᾶλλον ἢ μετὰ ὀκτὼ αἰῶνας, τὴν μεγάλην σημασίαν ἣν εἶχεν ἡ ἐπικράτησις τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς κοινῆς πίστεως καὶ τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο δὲ ἐστάλησαν καὶ πρέσβεις ἐκ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως συγχαρῶσιν ἐκείνους οὔτινες ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ ὑπερήσπιζε τὸ κράτος ἐναντίον τοῦ Ἰσλαμισμού, ἐπεφάνη πρὸς τὰ βόρεια σύνορα μία νέα ἐχθρικὴ δύναμις, τὸ βουλγαρικὸν βασίλειον. Οἱ Βούλγαροι, καταγωγῆς οὐρο-ἀλταϊκῆς, κατώρθωσαν νὰ ἐνώσωσι τὰ διεσπαρμένα σλαβικά φύλα καὶ νὰ σχηματίσωσι μίαν ὁμοσπονδίαν, τῆς ὁποίας αὐτοὶ εἶχον τὴν ἡγεμονίαν. Ἦσαν δὲ κατ' ἀριθμὸν ὀλιγώτεροι τῶν Σλαύων συμμάχων των, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαλον καὶ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Ὁ νέος ὁμως οὗτος λαὸς ἀπετέλεσεν ἀνεξάρτητον ἔθνος τὸ ὅποιον ἐμελλεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ ἀπειλῇ τὴν ἀνατολικὴν Ῥώμην. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ Βυζάντιον ἀφώπλισε διὰ δῶρων τοὺς νέους τούτους πολεμίους, διότι ἀντὶ πάσης θυσίας εἶχεν ἀνάγκην εἰρήνης.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ Κωνσταντίνου Δ' ἀποκατεστάθη

καὶ ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνη διὰ τῆς ἑκτης οἰκουμενικῆς συνόδου ἦτις κατεδίδασκε τὴν αἵρεσιν τῶν *Μονοθελητῶν*. Τῆς αἵρέσεως ταύτης βάσις ἦτο ἡ *μονοφυσιτικὴ* αἵρεσις, ἣτις ὅμως οὔτε ἀντεπροσωπεύετο πλέον οὔτε ὑπεστηρίζετο ἀφ' οὗτου οἱ θερμότετοι αὐτῆς ὑπέρμαχοι, οἱ κάτοικοι δηλαδὴ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὑπήγοντο ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Ἀράβων.

Τὰ πρῶτα εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Δ' παρέχουσι μίαν συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας κατὰ τὴν κοινὴν περὶ τῆς ἱστορίας ταύτης ἀντίληψιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β', τύραννος ὡμός, ἐκθρονίζεται ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Λεοντίου, ῥινοτμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐξορισθεὶς. Ἐν τῇ ἐξορίᾳ ζῶν ὡς βάρβαρος ἐν τῷ μέσῳ τῶν βαρβάρων, προσεταιρίζεται ὀπαδοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὰ βασίλεια. Βασιλεύει πάλιν ἐκεῖ ὡς τύραννος, ἕως οὗ φρονεύεται ὑπὸ νέων συνωμοτῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ, παντοῖαι ῥαδιουργίαι εἰς τὸ παλάτιον, ἐπαίσχυντος ἀποφυγὴ πολέμων διὰ πληρωμῆς χρημάτων πρὸς τοὺς ἐπιδρομείς, ἀπώλεια χωρῶν. Τοιαύτη εἶναι ἡ ζοφερά εἰκὼν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην.

Περὶ δὲ τὰ τέλη τῆς περιόδου, τὸ κράτος σώζεται πάλιν, ὅπως μετὰ τοὺς τεταραγμένους χρόνους τοῦ Φωκᾶ (μέρ. α' σ. 61), ἀλλὰ τῶρα δὲν ἀπελευθερώνει τὴν Ἀνατολὴν ἢ Καρχηδῶν, διότι τὴν Καρχηδὸνα κατέχουσιν οἱ Σαρακηνοί· ὁ σωτὴρ ἦρως ἔρχεται ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι δὲ ὁ Λέων ὁ Ἰσχυρὸς (717 - 741).

Οἱ Ἀράβες καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν των πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν παρήτησαν τὰ κατακτητικὰ των σχέδια. Μετὰ τριάκοντα ἔτη ὁ Καλίφης Σουλεϊμάν παρέταξε στρατιὰν ὀγδοήκοντα χιλιάδων ἀνδρῶν ἣτις διέδραμε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, συγχρόνως δὲ στόλος ὀκτακοσίων πλοίων παρεσκευάσθη ὅπως ὑποβοηθῇ τὴν ἐνέργειαν τοῦ στρατοῦ. Ἐνόμιζεν ὅτι ὁ λιμὸς θὰ

ἐξηνάγκαζεν ἐπὶ τέλους εἰς παράδοσιν τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀλλὰ τὸν μὲν ἀποκλεισμὸν κατῴρθωνεν ἐκάστοτε γὰρ λύη τὸ βρευστὸν πῦρ, αἱ δὲ τροφαὶ ἦσαν ἄφθανοι, ἐν ᾧ οἱ πολιορκηταὶ καὶ τροφῶν ἐστεροῦντο, ἦσαν δὲ καὶ ἐκτεθειμένοι εἰς δεινὸν παγετὸν κατὰ τοῦ ὁποίου οὔτε αἱ σκηναὶ οὔτε τὰ ἐνδύματα ἦσαν ἱκανὸν ἐπικούρημα. Αἱ βοήθειαι τὰς ὁποίας ἔλαβον κατὰ τὴν ἀνοιξιν οἱ Ἀραβες ἐχρησίμευσαν μὲν εἰς τὴν παράτασιν τῆς πολιορκίας, ἀλλ' ἄνευ τοῦ ποθητοῦ ἀποτελέσματος, ὥστε κατὰ τὸ θέρος ἡδυνήθη ὁ Λέων γὰρ μεταβάλλῃ τὸν πόλεμον εἰς ἐπιθετικὸν κατὰ τῶν ἐξασθενησάντων πολεμίων. Κατενίκησεν αὐτοὺς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, θεωρήσαντας μέγα εὐτύχημα ὅτι ἡδυνήθησαν γὰρ καταφύγωσιν εἰς ἀσφαλεῖς λιμένας μὲ τὸ ὑπολειπόμενον τριτημόριον μόνον τοῦ στρατεύματος.

Αἱ ἐπιδρομαὶ λοιπὸν τῶν Ἀράβων εἶχον ὀριστικῶς ἀνασταλῇ. Ἐκτοτε συνέβησαν μὲν καὶ ἄλλαι ἐπιδρομαί, ἀλλ' ἂν ὁ κατὰ τοῦ Ἰσλάμ πόλεμος ἔμελλεν ἐπὶ αἰῶνας γὰρ διαρκέσῃ, οὐδέποτε ὁμως πλέον ἐκινδύνευσεν ἢ ὑπαρξίς τοῦ κράτους. Ὅτε ὁ Κάρολος ὁ Μαρτέλος κατετρόπωσε κατὰ τὸ 732 τοὺς Σαρακηνοὺς ἐν τῇ κέντρῳ τῆς Γαλλίας, ἀνέστειλε μὲν τὴν ἐσχάτην σοβαρὰν προσπάθειαν τῆς ἀπειλητικῆς αὐτῶν ἐπιδρομῆς, ἀλλ' ἤδη πρὸ δεκατεσσάρων ἐτῶν εἶχε θραυσθῇ ἡ πρώτη καὶ βιαιοτάτη ὀρμὴ τῆς ἐκ τοῦ νότου ἐπικινδύνου ἐπιδρομῆς.

Ὁ Λέων ὁ Ἰσχυρὸς ὤφειλε τὸ στέμμα εἰς τοὺς ἀριστοκρατικούς οἴκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οὓς εἶχε καταδιώξῃ ὁ προκάτοχός του. Οἱ μεγάλοι τῆς χώρας ἐκείνης γαιοκτῆμονες εἶχον ἐπαναστατήσῃ κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλέως, καὶ τῇ βοήθειᾳ τῶν ἀσιατικῶν ταγμάτων, τῶν ἀρίστων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, εἶχον ἐγκαθιδρύσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν συμπατριώτην αὐτῶν Λέοντα. Ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Λέοντος, ὥστε ἦτο ἀνάγκη

ἀληθινοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὀργανωτοῦ ἐπιτηδείου νὰ δώσῃ νέαν δύναμιν καὶ εἰς τὸ στράτευμα καὶ εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Λέων ἦτο τῇ ὄντι ἀντάξιός τῆς ἀποστολῆς ταύτης, καὶ ἂν ἔνεκα τῶν ἀπολυταρχικῶν αὐτοῦ τάσεων δὲν ἀνταπεκρίθη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς μερίδος εἰς ἣν ἀνῆκεν, οὐδεὶς ὅμως κριτὴς ἀμερόληπτος δύναται νὰ ἀρνήσῃ ὅτι οἱ νόμοι ὧν ὑπῆρξεν εἰσηγητής, καὶ μάλιστα οἱ ἀφορῶντες εἰς τὰ τῆς θρησκείας, δὲν ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τῶν ἰδεῶν μιᾶς τάξεως λογάδων ἀνδρῶν, ἣτις εὐρισκομένη μακρὰν ἀπὸ τοῦ διεφθαρμένου περιβάλλοντος τῆς αὐλῆς, ἀπῆται γενικὴν μεταρρύθμισιν τῶν πραγμάτων τοῦ κράτους.

Μία ἐκ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Λέοντος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δώσῃ εἰς τὸ κράτος περισσοτέραν δύναμιν ἀντιστάσεως· κατήργησε τὴν ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσαχθεῖσαν αὐστηρὰν διάκρισιν μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, καὶ ἀντικατέστησεν αὐτὴν διὰ νέου στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ. Εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας αἵτινες περισσότερον ἐκινδύνευον νὰ ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τοῦ κράτους, ἢ γραφειοκρατία εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῇ διὰ τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη δὲν εἶχε βῆτῳ νομοθετηθῇ. Οὕτω λόγου χάριν βλέπομεν εἰς τὰ δυτικὰ τμήματα τοῦ κράτους τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ περιβεβλημένους πολλάκις διοικητικὰ ἀξιώματα. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κώνσταντος καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δ', ὅταν ἤρχισεν ὁ πρὸς τοὺς Ἀραβὰς ἀγὼν, ὅστις ἦτο ἀγὼν ζωῆς ἢ θανάτου, ἡ στρατοκρατία ἐπετάθη. Μόνον ὅμως ἐπὶ Λέοντος ἐκυρώθη νομίμως ὅ,τι πρότερον ἦτο ὑπέρδασις· μόνον ἐξουσίας.

Αἱ μεγάλαι στρατιωτικαὶ διοικήσεις, ἥτοι τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὅποια βραδύτερον ὠνομάσθησαν θέματα, ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν εἶναι μόνον ἀπλᾶ στρατιωτικὰ περιφέρειαι τοῦ κράτους, ἀλλ' οἱ διοικηταὶ αὐτῶν ἔχουσι συγχρόνως καὶ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, θέματα δὲ λέγονται αἱ περιφέρειαι τῆς πολι-

τικῆς διοικήσεως. Εἰς ἔθνος τὸ ὅποτον ἐπὶ αἰῶνας διαρκῶς καὶ ἀνενδότως ἡγωνίζετο, ἀναγκαῖα ἦτο ἡ παρατεταμένη αὕτη ἐφαρμογὴ μιᾶς καταστάσεως ἀντιστοιχούσης περίπου πρὸς τὸν στρατιωτικὸν νόμον. Τόσον δὲ ἦτο ἰσχυρά ἡ ὀργάνωσις αὕτη, ὥστε οἱ Ἀραβες ἀπέβαλον πλέον τὴν ἰδέαν τῆς κατακτήσεως τοῦ κράτους καὶ περιωρίσθησαν εἰς μικρὰς ἐπιδρομὰς πρὸς λεηλασίαν, αἵτινες ἐπανελαμβάνοντο κανονικῶς καὶ καθ' ὠρισμένον σύστημα, ἀλλ' ἐπίσης συστηματικῶς ἀπεκρούοντο καὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ὥστε οὐδέποτε κατέληγον εἰς διαρκὴ κατάκτησιν.

Ἡ ἔκτακτος ἐξουσία δι' ἣς περιεβλήθησαν οἱ στρατηγοί, γενόμενοι συγχρόνως καὶ πολιτικοὶ διοικηταί, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦτο ἐπίφοβος εἰς τὴν κεντρικὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυδέρνησιν, τὸ κακὸν ὅμως τοῦτο ἀντεσταθμίζετο ὅπωςδὴποτε διὰ τῆς ἐπιτευχθείσης οὕτως ἐνότητος ἐν τῇ διοικήσει. Βραδύτερον τὰ θέματα ὑποδιηρέθησαν καὶ ἡ ἔκτασις αὐτῶν περιεστάλη, σκοπὸς δὲ καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ μέτρου τούτου ἦτο ἡ κατανομή τῆς ἐξουσίας, ἣτις ἀπέβαινε τοιοῦτοτρόπως ὀλιγώτερον ἐπιβλαβής.

Οἱ ἱστορικοὶ δι' ὧν γινώσκομεν τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Λέοντος καὶ τῆς δυναστείας αὐτοῦ, εἶναι σχεδὸν πάντες καλόγηροι, περιττὸν λοιπὸν καὶ νὰ εἰπῶμεν ὅτι ἐκδηλοῦσι τὸ μῖσός των ἐναντίον τοῦ αἰρετικοῦ βασιλέως, ὅστις κατὰ τὴν ἰδέαν των εἶχε φρονήματα Σαρακηνοῦ. Καὶ ὅμως καὶ ἐξ ὧνων αὐτοὶ λέγουσιν ἐξάγεται ὅτι ὁ Λέων δὲν ἐνήργησεν ὡς δεσπότης ποθὼν νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰλικρινῶς προσεπάθησε νὰ ἀποκαθάρῃ καὶ νὰ ἀνυψώσῃ τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ.

Ὁ ἀναγινώσκων τοὺς Βίους τῶν Ἀγίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος, λαμβάνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὅστις ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπέρμαχον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἦτο κατὰ βάθος εἰδωλολατρικὸς καὶ μόνον τὸ ὄνομα εἶχε χριστιανι-

κόν. Οὕτω λόγου χάριν ἐν Θεσσαλονίκη ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶχεν ὑποσκελίσῃ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, ὅτε δὲ ἡ πόλις εὗρίσκετο ἐν κινδύνῳ ὁ ἐγχώριος ἥρως, ὁ Ἅγιος Δημήτριος, διακηρύττει, ὅπως οἱ ἐγχώριοι δαίμονες τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ὅτι ἡ ὑπαρξὶς του συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὴν τύχην τῶν συμπολιτῶν του. «Καὶ ἐπεὶ καὶ τῆςδε τῆς πόλεως κατέστησας φύλακα, λέγει πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, σὲ τὸν Δεσπότην μιμῆσομαι τὴν ψυχὴν μου ὑπὲρ τούτων θήσομαι καὶ ἀπολυμένοις ἀπολεσθήσομαι». Παρίσταται σωματικῶς καὶ οἶονεὶ ζῶν ἐν τῷ μέσῳ τῶν Θεσσαλονικέων, ὀφθαλμοφανῶς καθορώμενος ὅχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων. Περιδεβλημένος λευκὴν χλαμύδα πεζεύει τὸ πέλαγος καὶ τύπτει διὰ τῆς ῥάβδου του τοὺς Σκλάβους τοὺς εἰσελαύνοντας εἰς τὴν πόλιν. Τὸ συναξάριον δὲν ἀναφέρει καθ' ὅλου τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα, ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ φοβερὸς κριτὴς τοῦ κόσμου, αὐστηρὸς ὅπως ὁ Ζεὺς ἢ ὅπως ἡ Μοῖρα, ὑπό τινος δὲ ἀρχιεπισκόπου μνημονεύεται οἶονεὶ νέα Ἁγία Τριάς, ὁ Χριστὸς, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται τὰς ὁποίας κατὰ τύχην γινώσκουμεν περὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐφαρμόζονται καὶ εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κράτους. Πανταχοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν πολέμων καὶ τῆς βαρβαρότητος, ἐπικρατεῖ μικρόνοια καὶ δεινὴ δεισιδαιμονία. Ἀναμφιβόλως ὁ κληρὸς, ἐκτὸς ἴσως τῶν καλογήρων, οὐδέποτε ἐδίδαξεν ἢ ἐπίστευσε παραδοξολογήματα τόσον ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' εἶναι ὅμως ὅπως-δήποτε ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐπιδίωσιν ἢ τὴν ἀναγέννησιν ἐκείνην τῆς εἰδωλολατρείας. Διεκήρυξε πάντοτε διὰ τῶν σοφῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποθεῶνται οἱ ἄνθρωποι, ὅτι τὰ ἅγια λείψανα δὲν θαυματουργοῦσιν εἰμὴ εἰς δεδομένας περιστάσεις διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, καὶ ὅτι

δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συγχέωνται αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων πρὸς τὸν Θεὸν ἢ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἁγίους, ἀλλὰ δὲν ἐμερίμνησεν ἐπαρκῶς ὥστε ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας νὰ μὴ γεννᾷ παρεξηγήσεις εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀπαιδευτοτέρων λαϊκῶν. Ἐν ᾧ οἱ θεολόγοι ἐλεπτολόγουν συζητοῦντες περὶ τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ἐξέπεμπον ἀναθήματα ἐναντίον ἀλλήλων ὡσάνκως δὲν συνεφώνουν περὶ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν φανερώσεων αὐτῆς, ἄφινον νὰ συντάσσηται ὁ λαὸς πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γνώμην, χωρὶς ἐπαρκῶς νὰ καταλαμβάνη οὔτε τὸ εἶδος οὔτε τὸ βάθος τῆς συζητήσεως καὶ νὰ ἐξακολουθῇ ἔχων τὰς παλαιὰς δεισιδαιμονίας ὑπὸ νέα ὀνόματα, λατρεύων ἀντὶ εἰδώλων θρύμματα τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ ἢ ὅσῃ ἁγίων. Ἀφ' ὅτου ἡ Ἐκκλησία παρεκτραπέισα ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν αὐτῆς βάσεων ὑπέστη τὴν γοητείαν τοῦ ἀτυτικισμοῦ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἐπενήργει μὲν ἀκόμῃ ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐδεμίαν εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διανοίας αὐτοῦ. Αἱ ὀλίγαι ὑποχωρήσεις τῶν ὑμνογράφων δὲν ἴσχυον ὥστε νὰ μεταβάλωσι τὰ πράγματα.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ Μικρὰ Ἀσία ἦτο μᾶλλον τῆς Εὐρώπης πεφωτισμένη, ἀπὸ ἀμνημονεύτων δὲ χρόνων ὑπῆρξε τὸ φυτώριον παντοειδῶν αἱρέσεων τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτο ἡ καταπολέμησις πάσης καινοτομίας ἥτις βλαβερὰ εἶχε τυχὸν εἰσδύση εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶδομεν ἀνωτέρω πῶς ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυδέρνησις, εἴτε διὰ τῆς βίας, εἴτε δι' ὑποχωρήσεων, ματαίως προσεπάθησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὸν ἐτεροδοξοῦντα κληρὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὰς ὁδοὺς τὰς χαραχθείσας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν ἑβδομον λοιπὸν αἰῶνα ἀνεφάνη μία ἐπικίνδυνος πάλιν αἵρεσις προσελκύσασα πολυαριθμούς ὁπαδούς. Κατὰ μίμησιν τῶν γνωστικῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος, οἱ νέοι οὗτοι αἱρετικοὶ παρεδέχοντο ὅτι ὑπάρχει μία ριζικὴ διαφορὰ μεταξὺ

τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ ὁ μὲν πνευματικὸς κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ αἰσθητὸς ἢ ὕλικὸς δημιουργὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ. Ἀπέρριπτον πᾶσαν ἐξωτερικὴν μορφήν τῆς λατρείας, τὴν προσκύνησιν τοῦ σταυροῦ, τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων, καὶ οὔτε νηστείας παρεδέχοντο οὔτε ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Οἱ αἰρετικοὶ οὗτοι εἶναι οἱ λεγόμενοι Παυλικιανοί. Ἐχρειάσθησαν αἰῶνες διὰ νὰ κατασταλῇ ἡ αἵρεσις αὕτη, πρὸ πάντων δὲ φαίνεται ὅτι τὸ ἀρνητικὸν μέρος τῆς διδασκαλίας τῶν Παυλικιανῶν εἶχεν ἐπιδράσῃ ἐπὶ τοῦ πνεύματος πολλῶν χριστιανῶν ἀπαρεσκομένων εἰς τὸν πολυτελεῖ ἐκκλησιαστικὸν βίον. Πλὴν δὲ τούτου ὁ Ἰσλαμισμὸς, ἂν καὶ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποτρόπαιος ὡς βλαφημιῶν εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἐπέδρασεν ὅμως ὅπωςδῆποτε εἰς τὰς χώρας τὰς γειτονευούσας πρὸς τὰ σύνορά του. Αἱ περὶ πολυθείας καὶ εἰδωλολατρείας μομφαὶ ἐδίδον ἀφορμὴν σκέψεως εἰς τοὺς ἀνεπτυγμένους ἀνθρώπους, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἀνεγνώριζον ἐπὶ τέλους ὅτι αἱ κατηγορίαι αὗται θὰ ἀπεδεικνύοντο βάσιμοι, ἂν ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπεφάσιζε νὰ καταπολεμήσῃ δραστηρίως τὴν σύγχυσιν τὴν ὁποίαν ἔκαμνον οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐννοίας τοῦ τιμᾶν πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ λατρεύειν.

Ὁ νέος λοιπὸν αὐτοκράτωρ προήρχετο ἐξ ἑνὸς κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ ἐπεκράτουν τοιαῦται ἰδέαι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προέβη εἰς πράξεις ὧν σκοπὸς ἦτο ἡ μεταρρύθμισις τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐπελήφθη τοῦ ζήτηματος τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἀπλούστατα κατήργησεν. Αἱ εἰκόνες λοιπὸν ἐξεβλήθησαν τῶν ἐκκλησιῶν, αἱ δὲ τοιχογραφίαι ἐπεχρίσθησαν. Καὶ ὅμως ὁ Λέων, ὅπως καὶ οἱ ὁμόφρονες διάδοχοί του, οὔτε πρὸς τοὺς αὐστηροὺς πουριτανοὺς τῆς Ἀγγλίας ὁμοιάζεν, οὔτε πρὸ πάντων ἀσεβοῦς ἦτο, δὲν ἦτο δὲ ἐχθρὸς τῆς χαρᾶς οὐδὲ τῆς πολυτελείας· ἤθελε μόνον νὰ δώσῃ πνευματι-

κώτερον χαρακτήρα εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἡ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος εὗρε μὲν εὐδιάθετον τὸν ἀνώτερον κλῆρον, ὅστις συνελθὼν εἰς σύνοδον (τῆς ὁποίας ἄλλως δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἢ νομιμότης) ἀπεδέχθη μετὰ ἑξαμήνους συζητήσεις τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ δεινῶς ἐπολεμήθη ὑπὸ τῆς ἐπιμονῆς τῶν μοναχῶν οἵτινες οὐδεμίαν εἶχον διάθεσιν νὰ γίνωσιν εὐάρεστοι εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ ἡ μὲν ἔνοπλος ἀντίστασις τὴν ὁποίαν ὑπεκίνησαν κατεστάλη ἄνευ πολλοῦ κόπου, ἀλλ' ἐπὶ τέλους μετὰ ἀγῶνα διαρκέσαντα ἐπὶ ἑκατονταετηρίδα καὶ πλεόν, ἐδέχθη νὰ ἀναγνωρίσωσι πάντες ὅτι ἡ κυδέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ καταστείλῃ κατάρχησιν ἣτις εἶχε βαθείας τὰς ρίζας.

Ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπανειλημμένα κατὰ διαφόρους χρόνους παραδείγματα εἴτε πολιτικῶν ἀρχόντων εἴτε ἱεραρχῶν πεφωτισμένων τοὺς ὁποίους ὁ φανατισμὸς τῶν μοναχῶν ἠνάγκασε νὰ ὑποκύψωσιν. Οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί, πιστοὶ εἰς τὰ ἀνέκαθεν καθεστῶτα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ᾗθελον νὰ διαφεύγωσι τὴν κοινωνίαν, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Ἐκκλησία, στενότερον συνδεομένη πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς ἀναγκαζομένας νὰ ἐπιβάλλωσι βάρη, εἶχεν ἀπολέσῃ τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀπλότητα. Δὲν ἐσχέποντο πλεόν οὔτε νὰ ἀναπτύσωσι τὰ δῶρα ἅτινα ἔλαβον παρὰ Θεοῦ, οὔτε νὰ βελτιώνωσι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ᾗθελον ἀπαρνούμενοι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν νὰ πλησιάζωσι πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ αὐστηροτάτου μόνου ἀσκητισμοῦ· τοῦτο ἦτο τὸ ἰδανικὸν τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώριζεν ἄνευ περιορισμοῦ τὴν νομιμότητα τοῦ ἰδανικοῦ τούτου ἐνώπιον Θεοῦ, δι' ὃ καὶ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀναχωρητὰς νὰ ζῶσιν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἔξω τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, καὶ παρεῖχεν αὐτοὺς ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς τοὺς μοναχοὺς οἵτινες ἐν τούτοις δὲν ὑπεδοήθουν εἰμὴ κατὰ τρόπον λίαν ἔμμεσον τὴν προσηλυτικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Οἱ

ἀναχωρηταὶ λοιπὸν εἶχον τὴν δευτέραν τάξιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐθνικὴν Ἑκκλησίαν, ὅπως δὲ ἀνωτέρω εἶδομεν, καὶ οἱ Σαρακηνοὶ δὲν τοὺς παρηνώχλησαν, θεωροῦντες αὐτοὺς ἀβλαβεῖς. Ἀλλ' ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ κόσμου συνεπάγεται καὶ παραίτησιν ἀπὸ πάσης πνευματικῆς ὑπεροχῆς, δι' ὃ καὶ οἱ καλόγηροι δὲν ἠδύναντο ἄλλως νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοῦ λαοῦ, εἰμὴ διὰ τῆς μεταδοτικῆς δυνάμεως τοῦ φανατισμοῦ.

Εἶναι ἀληθές ὅτι μόνον οἱ ἀναχωρηταὶ ἐφήρμοζον αὐστηρῶς καὶ καθ' ὅλα τὰ λογικὰ αὐτῆς ἐπακολουθήματα τὴν βλαθερὰν ἀρχὴν τῆς ἀποφυγῆς τοῦ κόσμου, διότι εἰς τὰς μονὰς ἐκαλλιεργοῦντο ὅπωςδὴποτε καὶ τινες κλάδοι τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ ἀγιολογία, καὶ μάλιστα ἡ τέχνη, ἔπειτα δὲ οἱ μοναχοὶ δὲν παρέλειπον καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα. Ἀλλ' ὅταν τις ἐξετάζη τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπισημοτέρων βυζαντινῶν μονῶν, ὅπως λόγου χάριν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Στουδίου, βλέπει σαφῶς ὅτι ἐν γένει ὁ μοναχικὸς βίος ἀπέδλεπε κυρίως εἰς τὸ ἰδεῶδες τῶν ἀναχωρητῶν. Οὔτε λοιπὸν νὰ προοδεύσωσιν ἦτο δυνατόν, οὔτε νὰ ἀναπτυχθῶσιν οἱ μοναχοί, καθ' ἣν ἔννοιαν ἀποδίδει εἰς τὰς λέξεις ταύτας ἡ Δύσις.

Σήμερον ἐλάχιστον εἶναι τὸ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει μάλιστα ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν ἀποστολῶν εἰς χώρας ἀπίστων. Ἀλλοτε τὸ Βυζάντιον εἶχε προσηλυτίσῃ εἰς τὸν χριστιανισμόν τοὺς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Κροάτας, καὶ εἶχεν ἐκπέμψῃ ἱεραποστόλους καὶ εἰς χώρας μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένας τοῦ Βορρᾶ, ἐν ᾧ σήμερον ἡ ὀρθόδοξος Ἑκκλησία δὲν ἔχει πλέον ἱεραποστόλους. Περὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ζῶσι «*Senza infamia e senza lode*¹». Οὐδὲν ἄλλο δύναται

¹ Ἄνευ δυσφημίας καὶ ἄνευ ἐπαίνου.

νά ἐξεγείρῃ αὐτοὺς ἐκ τῆς διανοητικῆς των χαυνότητος, εἰμὴ ὅ,τι, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἤθελον ἐκλάβῃ ὡς προσβολὴν κατὰ τῆς θρησκείας των. Καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ ὁγδοοῦ αἰῶνος, ἐντελῶς ἀνίκανοι νὰ κατανοήσωσι τὸν σκοπὸν ὃν ἐπεδίωκον αἱ μεταρρυθμίσεις τῶν αὐτοκρατόρων, ἐξέλαβον τὰ κατὰ τῶν συμβόλων προτάγματα ὡς κήρυξιν πολέμου ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τὴν δὲ προτέραν αὐτῶν ἀπάθειαν διεδέχθη φανατισμὸς ὅστις ἠλέκτρισε τὰ πλήθη, διότι εἰς τὴν βίαν δὲν ἀντιτάσσεται μόνον ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἀλογιστία. Ἡ ἔρις ἣτις κυρίως ἀνεφέρετο εἰς ἓν ζήτημα καθαρῶς θεολογικόν, προσέλαβεν ἀμέσως πολιτικὸν χαρακτῆρα ἐξ αἰτίας τοῦ ὑφισταμένου ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ τῶν ἀσιατικῶν τμημάτων τοῦ κράτους. Προσβάλλων τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων ὁ βασιλεὺς, ἀντετίθετο εἰς τὸ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ ὅστις ἦτο βαθύτατα προσκεκολλημένος εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνην, καὶ ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν τοῦ βυζαντινοῦ βασιλείου. Ἡ κρίσις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λήξῃ εἰμὴ διὰ τῆς ὀλοσχεροῦς ἥττης τῶν εἰκονοκλαστῶν. Ἡ ἀντιμεταρρυθμιστικὴ μερὶς ἐθιρίαμβευsen, ὁ δὲ θιρίαμβος ἐκεῖνος ὅστις κατεδίκαζε τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἀδράνειαν, ἔμελλε μοιραίως νὰ ὑποτάξῃ αὐτὴν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, δι' ὃ καὶ δὲν ἀνέκτησε πραγματικῶς τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, εἰμὴ μετὰ τὴν πτώσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους.

Ἄν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὴν κωδικοποίησιν τοῦ Ἑλληνορρωμαϊκοῦ Δικαίου, καταλαμβάνει τὸν λόγον, δι' ὃν πολλοὶ ἐκ τῶν λογίων δέχονται ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ κράτους δὲν δύναται νὰ ἀναχθῇ παλαιότερον τοῦ ὁγδοοῦ αἰῶνος. Οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦσαν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὴν μορφήν ῥωμαῖκοί, ἐν ᾧ ὁ καὶ νῦν σωζόμενος κῶδιξ τοῦ Λέοντος ἔχει ἄλλον ἐντελῶς χαρακτῆρα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ

ὑποτεθῇ ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος ἐπῆλθε ριζική τις μεταβολή εἰς τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδόλως ἐφρόντισε περὶ τοῦ λαϊκοῦ δικαίου, ἐν ᾧ ὁ Λέων ἐξ ἐναντίας ἠθέλησε νὰ συναρμόσῃ τοὺς γραπτοὺς νόμους πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ καὶ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, ἐκ τούτου δὲ προέρχεται ἡ μεγάλη διαφορὰ ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων νομοθεσιῶν. Ἡ ἐπίδρασις ὅμως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χριστιανισμοῦ ἣτις τόσο σαφῶς ἐκδηλοῦται ἐν τῇ νομοθεσίᾳ τοῦ Λέοντος, ἐπενήργει ἤδη ἀπὸ αἰώνων. Τὸν Κώδικα τοῦ Λέοντος ἄριστα χαρακτηρίζει αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή του· « Ἐκλογὴ τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεδῶν ἡμῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν Ἰουστινιανῶν, τῶν Διγέστων, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων, καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα ».

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν πλείστων διατάξεων τοῦ Λέοντος ἀποτελεῖται ἐκ ῥήσεων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὡς παράδειγμα δύναται νὰ ληφθῇ ἡ περὶ διαζυγίου νομοθεσία. Κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ γάμος δὲν εἶχε τὴν ἀξίαν μυστηρίου, τὸ δὲ διαζύγιον ἦτο τόσο ἐύκολον καὶ θεμιτόν, ὅσον καὶ ἡ παλλακεία. Ἀλλὰ περὶ τούτων εἶχεν ἄλλην γνώμην ἡ Ἐκκλησία. Τὸν πρῶτον γάμον θεωρεῖ νόμιμον ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, τὸν δεύτερον συγχώρησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, τὸν τρίτον παρανομίαν, τὸν δὲ τέταρτον χοιρώδη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον σκεπτόμενος καὶ ὁ Λέων ὁρίζει ὅτι τὸ διαζύγιον δὲν ἐπιτρέπεται εἰμὴ καθ' ὠρισμένας περιστάσεις (μοιχείας, ἀνικανότητος, ἐπιβουλῆς κατὰ τῆς ζωῆς, λέπρας), εἰς τὰς ὁποίας δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ παραφροσύνη τοῦ ἐτέρου τῶν συζύγων καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἡ ἐπιθυμία πρὸς σύναψιν ἄλλου γάμου.

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν διατάξεων τούτων ἔχει ὡς ἐξῆς· « Τῆς

ἀδιαλύτου τῶν γαμικῶς ἐν Κυρίῳ συμβιούντων ἐνώσεως ἢ τοῦ Κτίστου καὶ Δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων σοφία ὑπάρχει διδάσκαλος. Αὐτὸς γὰρ εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν ἐξ οὐκ ὄντων τὸν ἄνθρωπον, οὐ τὸν αὐτὸν καὶ τὴν γυναῖκα πλάσαι τρόπον ἐκέλευσε, καίπερ δυνάμενος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ταύτην ἐδημιούργησεν, ἵνα ἐκ τῆς ἡνωμένης σαφῶς μιᾶς ἐν δυάδι προσώπων σαρκὸς τὸ ἀχώριστον καὶ τῆς συζυγίας νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάζευκτον. Ὅθεν οὐδὲ τὴν γυναῖκα τῇ ὑποθέσει τοῦ ὄψεως τῆς πικρᾶς τῇ ἀνδρὶ κατάρξασαν γεύσεως, ἀπὸ τούτου ἐχώρισεν, οὐδ' αὖ τὸν ἄνδρα τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς τὴν παράβασιν τῇ ὁμοζύγῳ συνεργασάμενον ταύτης διέζευξεν, ἀλλὰ τὴν μὲν ἀμαρτίαν ἐκόλασε, τὴν δὲ συζυγίαν οὐκ ἔλυσε. Ταύτῃ τοίνυν τῇ ἐναργεῖ νομοθεσίᾳ, αὐθις καὶ λόγῳ κυρωθεῖσῃ παρὰ τοῦ Κτίσαντος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τῶν Φαρισαίων ἐρωτήσεως, εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν ἀπολύειν τὴν γυναῖκα, καὶ ἀποκριθέντος, τοὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ζευχθέντας μὴδαμῶς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, παρεκτὸς λόγου πορνείας, χωρίζεσθαι, ἐξακολουθοῦντες τε καὶ πειθόμενοι, οὐδὲ ἡμεῖς ἕτερόν τι νομοθετεῖν ὑπὲρ τούτων βουλόμεθα. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸ τῆς κακίας εἶδος ἐπιμελῶς τοῖς πολλοῖς τῶν ἀνθρώπων ἐμπολιτεύεται, κἀντεῦθεν ἀγαπητικῶς πρὸς ἀλλήλους μὴ διακείμενοι κατὰ πολλὰς αἰτίας, καίπερ μὴ οὖσας τοιαύτας, ποιοῦνται τῆς ἑαυτῶν συμβιώσεως τὴν διάζευξιν, ῥητῶς ἐνθεῖναι τῇ παρούσῃ νομοθεσίᾳ δι' ὧν τὰ συνοικέσια λύονται τῶν δεόντων ἐκρίναμεν».

Τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου συνεπάγεται καὶ τὴν κοινὴν μεταξὺ τῶν συζύγων κτῆσιν τῆς περιουσίας, καθὼς καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς πατρικῆς ἐξουσίας τῶν Ῥωμαίων, διὰ μιᾶς ἄλλης ἐξουσίας παρεχούσης ἴσα δικαιώματα εἰς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς· ἂν ὁ ἕτερος ἀποθάνῃ, εἰς τὸν ἐπιζῶντα ἀνατίθεται ἢ ἐπιτροπεία τῶν ἀνηλίκων τέκνων, ἂν δὲ καὶ ἐκεῖνος τελευτήσῃ ἢ

περὶ τῶν τέκνων φροντίς, ἐν ἣ περιπτώσει οἱ γονεῖς δὲν ἤθελον ἐκ τῶν προτέρων ὀρίσῃ ἐπίτροπον, ἀνετίθετο εἰς ἓν ἐκκλησιαστικὸν Ἱδρυμα, ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ εἰς τὸ λεγόμενον Ὁρφανοτροφεῖον.

Ἡ ἐπελθοῦσα βραδυτέρον κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἀντίδρασις κατέλυσεν ἐν πολλοῖς τοὺς νόμους καὶ τὰς διατάξεις τοῦ Λέοντος, ἀλλ' ὅσον μέγα καὶ ἂν ὑπῆρξε τὸ μῖσος ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν βασιλέων, οἱ νόμοι τῶν τόσον πολὺ συνεφώνουν πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ λαοῦ, ὥστε ἡ τελεία ἐπάνοδος εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξεν ἀδύνατος, ὥς πρὸς τὸ ποινικὸν μάλιστα δίκαιον οὐδὲ καὶ ἀπόπειρα ἔγινε πρὸς τοῦτο. Ἀποβλέπων τις ἄφ' ἑνὸς εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος, καθ' ἣν αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπεδιωρθώθησαν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον, παρατηρῶν δὲ ἄφ' ἑτέρου ὅτι ἐν τῇ νομοθεσίᾳ αὐτοῦ ἡ μὲν κάθειρξις εἶναι μόνον προληπτική, αἱ δὲ ποιναὶ εἶναι πᾶσαι σωματικαὶ καὶ μάλιστα μετ' ἀκρωτηριασμῶν, διότι ἀδιακόπως ὀρίζονται ἀποκοπαὶ ῥινῶν καὶ χειρῶν, ἐκ τῶν ἐλαφροτάτων δὲ ποινῶν εἶναι ἡ μαστίγωσις, θὰ ἐξελάμβανε κατὰ φυσικὸν λόγον αὐτὸν ὡς δεινὸν ὑποκριτὴν, ἄλλα ἐπαγγελ-λόμενον καὶ ἄλλα νομοθετοῦντα. Ἄν ὅμως ληφθῶσι πρὸ ὀφθαλμῶν αἱ τότε περιστάσεις, ἡ κρίσις θὰ εἶναι ἐπιεικεστέρα. Πρῶτον μὲν οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ἀντικαθιστῶσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν θανατικὴν ποινὴν, ἣν ὥριζον οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔπειτα δὲ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ ποιναὶ ἐπεβάλλοντο μετὰ τινος μετριότητος. Ἠξεύρομεν λόγου χάριν ὅτι πολλάκις δὲν ἐξωρῦσσοντο οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ καταδικασθέντος εἰς τὴν ποινὴν τῆς τυφλώσεως, ἀλλ' ἦναγκάζετο μόνον ὁ καταδικασθεὶς νὰ κρατῇ ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπεράνω λεκάνης περιεχούσης ἄνθρακος πεφυρακτωμένους, διὰ τοῦ τρόπου τούτου δὲν ἐστερεῖτο μὲν παντελῶς τῆς ὁράσεως, ἀλλ' ἡ ὄρασις

αὐτοῦ καθίστατο ἐπὶ τοσοῦτον ἀσθενής, ὥστε, ἂν λόγου χάριν ἐπρόκειτο περὶ πολιτικῶν πραγμάτων, δὲν ἦτο πλέον ἐπίφοβος εἰς τοὺς πολιτικοὺς αὐτοῦ ἀντιπάλους. Ἡ δὲ ἀποκοπὴ τῆς ρίνος ἢ τῆς γλώσσης φαίνεται ὅτι περιωρίζετο συνήθως εἰς στίγμα τὸ ὁποῖον ἐνεκολάπτετο διὰ καυτοῦ σιδήρου, ἢ εἰς ἔναρξιν μόνον ἀκρωτηριασμοῦ. Καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπέβαλεν ὅσῳ τὸ δυνατόν ὀλιγωτέραν ἐφαρμογὴν τῆς θανατικῆς ποινῆς. Καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν στέρησιν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ποινὴ αὕτη εἶχε διὰ τοὺς θεωρητικοὺς Ἀνατολίτας πολὺ μικροτέραν σημασίαν ἐκείνης ἣν ἡμεῖς σήμερον κατὰ τὰς νεωτέρας ιδέας ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν, τόσῳ δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ φυλάκισις δὲν ἦτο ἀπομονωτικὴ, ἀλλ' οἱ καθειργμένοι ὑφίσταντο αὐτήν ἐν κοινῷ, ἐπεβάλλοντο λοιπὸν κατὰ προτίμησιν διὰ τοῦτο σωματικαὶ ποιναί, ὅπως ὄχι μόνον ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ συνέβαινε μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.

Φαίνεται ὅτι ὄχι ὀλιγώτερον μετερρύθμισεν ὁ Λέων καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ἀγροτῶν. Πρὸ τοῦ Λέοντος, καθὼς καὶ μετ' αὐτόν, ὑπῆρχον πρῶτον μὲν μικροὶ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται ἀποτελοῦντες στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένους κοινότητας. Ἐκαστος ἰδιοκτῆτης εἶχε προσωπικὴν ὑποχρέωσιν διὰ τὴν ἀπότισιν τοῦ φόρου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ πληρωμὴν τοῦ ὅλου πρὸς τὸ δημόσιον ὀφειλομένου ποσοῦ ἦτο ὑπεύθυνος ἡ κοινότης, εἰς τρόπον ὥστε ἂν τις ἐκ τῶν ἰδιοκτητῶν καθυστέρει εἴτε ἕνεκα ἀνωτέρας βίας εἴτε ἐκ κακῆς προθέσεως, οἱ ἄλλοι ὀφείλον νὰ συμπληρώσωσι τὸ καθυστέρημα. Τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο βεβαίως τὸ ἀσφαλέστερον διὰ τὸν δημόσιον θησαυρόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο κατ' ἀρχὴν ἀδίκον, ἀπέβαινεν ἐνίοτε δύσκολος ἡ ἐφαρμογὴ του. Ἐκτὸς τῶν ἀγροτῶν τούτων τῶν κοινοτικῶς ἐργαζομένων, ὑπῆρχον καὶ μεγάλοι γαιοκτῆται καλλιεργοῦντες τοὺς ἀγρούς των δι' ἐκμισθωτῶν οἵτινες ἀφ' οὗ ἤθελον ἐργασθῆ εἰς τὸ κτῆμα

ἐπὶ τριάκοντα ἔτη, συνεδέοντο ἔπειτα διὰ παντὸς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῶν καλλιεργουμένην γῆν, καὶ οὔτε αὐτοὶ ἠδύναντο νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς ἐκμισθώσεως οὔτε ὁ γαιοκτήτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ. Εἰς τὰς μεγάλας δὲ ἐκεῖνας ἰδιοκτησίας αἵτινες πολλάκις ἀνῆκον εἰς τὸ στέμμα ἢ εἰς μοναστήρια, ἔξων καὶ δουλοπάροικοι, ἔχοντες ὡς μόνην ἀμοιβὴν τῆς ἐργασίας τῶν τροφῆν καὶ κατοικίαν, κατ' οὐδὲν δὲ διαφέροντες τῶν δούλων. Ἐπὶ τοῦ Λέοντος καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ κατηργήθη καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ γεωργοὶ εἶναι διὰ παντὸς συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ κτήματος καὶ ἡ δουλοπαροικία, τοῦτο ὅμως ἔγινε παρὰ τὴν θέλησιν τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν οἵτινες δὲν ἔπαυσαν ἀντιδρῶντες καὶ ἀγωνιζόμενοι εἰμὴ μετὰ τὴν ἐκ νέου ἀποκατάστασιν τῆς παλαιᾶς τάξεως τῶν πραγμάτων. Οἱ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται ἐξηκολούθουν ὑφιστάμενοι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος, ἀλλὰ παρὰ τὸν ἀρχαῖον θεσμόν τῆς ἰδιωτικῆς κτήσεως, ἐπιβεβαρυμένης διὰ τῆς κοινῆς εὐθύνης ἀπέναντι τοῦ δημοσίου ταμείου, ὑπάρχουσιν ἔκτοτε καὶ κοινότητες ἄνευ ἄλλης ἀτομικῆς κτήσεως εἰμὴ μόνον τῶν κοινοτικῶν ἀγρῶν. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη, ἣτις ἦτο ἐντελῶς ἀσύμφωνος πρὸς τὸν ἀτομιστικὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐμελλεν ἄλλως σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐκλείψῃ, πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰσῆχθη ὑπὸ τῶν σλαυικῶν φύλων, τὰ ὅποια κατὰ τὸν ἑβδόμον αἰῶνα κατέκλυσαν ὅχι μόνον τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰς νήσους.

Ὁ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος (741) δημοσιευθεὶς Κώδιξ, ἐξεδόθη, ὅπως εἶδομεν, ἐπ' ὀνόματι καὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου. Ὁ Κωνσταντῖνος διαδεχθεὶς τὸν πατέρα ἠκολούθησε μὲν τὸ αὐτὸ διοικητικὸν σύστημα, ἀλλ' ἐξοργισθεὶς ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου, ἀπέβη βιαίτερος καὶ σκληρότερος τοῦ πατρός του. Κατεδίωξε μανιωδῶς τὰ μοναστήρια καὶ τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων,

ἐπιδεικνύων ἄκραν καταφρόνησιν πρὸς ὅ,τι ἐνόμιζεν ἔργον δεισιδαιμονίας. Μετὰ δυνάμεως καὶ δραστηριότητος κυβερνῶν ἐξησφάλισε τὸ κράτος ἀπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σαρακηνῶν, εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλεται ἡ ἐπικρατήσασα τότε εὐπραγία. Ἄλλ' ὅμως καταδιώκων παρὰ πᾶσαν ἀρχὴν τοῦ δικαίου ἐκείνους ἐκ τῶν ὑπηκόων του ὅτινες εἶχον ἄλλην γνώμην, ἢ οὐδεμίαν εἶχον γνώμην, παρεσκεύασεν εἰς τὸ μέλλον τὴν ὀριστικὴν ἀποτυχίαν τῶν μεταρρυθμιστικῶν του σχεδίων καὶ ἐψύχρανεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν μέρος τοῦ λαοῦ του. Καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας ἤδη τοῦ πατρὸς του πολλοὶ ἐκ τῶν ἐπιμενόντων εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων, εἶχον ἀποδημήσῃ εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν, διὰ δευτέραν δὲ φοράν ἐξελληνίσαντες τὴν χώραν ἐκείνην ἥτις καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὠνομάζετο Μεγάλη Ἑλλάς, συνετέλεσαν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας εἰς τὸ νὰ ἀνθήσῃ ἐκεῖ πολιτισμὸς ὅστις μεγάλως ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰταλικῆς τέχνης.

Οἱ Πάπαι δὲν διέκειντο μὲν εὐμενῶς πρὸς τοὺς εἰκονομάχους, ἀλλὰ καὶ ἀπέφευγον κατ' ἀρχάς νὰ ἔλθωσιν εἰς φανεράν πρὸς αὐτοὺς ῥῆξιν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἡ ῥῆξις ἐπῆλθεν, ὁ δὲ κληρὸς τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἤρχισε νὰ ζητῇ ὑποστήριγμα ἐν τῇ κοσμικῇ ἐξουσίᾳ τῆς Δύσεως. Τοιοῦτοτρόπως παρεσκευάσθη ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Εὐρώπης εἰς αὐτοκρατορίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων τὰ θρησκευτικὰ σύνορα συνέπιπτον ἄλλως πρὸς τὰ σύνορα τῶν ἐθνικοτήτων.

Ἡ ἀντίδρασις δὲν ἐπῆλθεν εἰμῇ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Σ', δισεγγόνου τοῦ Λέοντος. Ἀναλαβοῦσα τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ ἀνηλίκου Κωνσταντίνου ἡ βασιλομήτωρ Εἰρήνη, ἐξηκολούθησε νὰ κυβερνᾷ καὶ ἀφ' οὗ ὁ υἱὸς τῆς ἐκηρύχθη ἐνήλικος. Ἀλλὰ τότε ἐξερράγη ἐντὸς τοῦ Παλατίου ἐπανάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔθηκε τέρμα ἡ βασίλισσα Εἰρήνη ἐκτυφλώσασα τὸν υἱόν. Ἡ Εἰρήνη ἐδασίλευσεν ἀκόμη ἀνενόχλητος ἐπὶ πέντε ἔτη (797-802), ἀλλὰ

δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξαλείψῃ ἀπέναντι τῆς ὀρθοδοξίας τὰς ἀνομίας αὐτῆς, ἂν καὶ ἀποκατέστησε τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων. Ἐν τῇ Δύσει ὁ Πάπας λαβὼν ὡς αἰτίαν, ἢ μᾶλλον ὡς ἀφορμὴν, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἐκάθητο γυνή, ἔχρισεν ὡς αὐτοκράτορα τὸν Κάρολον τὸν μέγαν (800), οὕτω δὲ ἡ ἐνότης τῆς αὐτοκρατορίας ἣτις εἶχε κατ' οὐσίαν πρὸ πολλοῦ θραυσθῇ, ἐθραύσθη ἤδη καὶ κατὰ τύπους.

Ἄλλ' ἡ μεταρρυθμιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λέοντος δὲν εἶχεν ὀριστικῶς ἀνασταλῇ. Ἐπὶ πεντήκοντα περίπου ἔτη αἱ ἀσιατικαὶ ἐπαρχίαι κατεπολέμουν τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων ἣν ἐξελάμβανον ὡς δεινὴν εἰδωλολατρείαν, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσαν εἰμὴ νὰ προσπορίσωσιν εἰς τοὺς μοναχοὺς πολὺ περισσοτέραν γοητείαν, τὸ δὲ μόνον ἔχνος τὸ ὅποσον ἐκ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου ἀγῶνος ἀπέμεινεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις τῶν ἀγαλμάτων. Ἀντ' αὐτῶν ἐπετράπησαν μόνον εἰκόνες ζωγραφηταί, τῶν ὁποίων μέρη τινὰ ἦσαν ἔκτυπα, τὸ δὲ πλῆθος τῶν εὐσεβῶν ἀσπάζεται αὐτάς καὶ ἀπὸ αἰώνων εὐρίσκει πνευματικὴν οἰκοδομὴν καὶ παρηγορίαν εἰς τὴν προσκύνησιν ταύτην, ἣν θεωροῦσα ὡς δεισιδαιμονίαν ἢ δυναστεία τῶν Ἰσαύρων ματαίως προσεπάθησε νὰ καταργήσῃ.

Ὁλόκληρος ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος συνοψίζεται εἰς τὰς ἐξῆς ὀλίγας λέξεις. Ἐν ᾧ ὁ λαὸς κατασφάζει διαδοχικῶς τοὺς βασιλεῖς του καὶ διαπράττει πᾶσαν ἀκολασίαν, οἱ Σαρακηνοὶ κατακτῶσι σημαντικὰς ἐπαρχίας, ὅπως τὴν Κρήτην ἢ τὴν Σικελίαν, ὅχι ὅμως καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως. Εὐτυχῶς ἄλλου εἶδους ἐπιτυχίαι συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ δώσωσιν ὀλίγην δύναμιν εἰς τὸ Κράτος. Τὰ σλαυικὰ φύλα, τὰ ὅποια πολυάριθμα εἶχον ἐπιδράμῃ, προσεπάθησαν νὰ κυριεύσωσι τῇ βοήθειά σαρακηνοῦ στόλου τὰς Πάτρας, ἀλλ' ἐκεῖ ἡττήθησαν καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν ἐξελληνίσθησαν,

τὰ δὲ λοιπὰ ἐξεβλήθησαν βραδέως ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Πολὺ δὲ σπουδαιότερα διὰ τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῶν δύο συγχρόνων τῆς περιόδου ταύτης ἀποστόλων τῶν Σλαύων, τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου.

Πρὸ αὐτῶν Γερμανοὶ ἱεραπόστολοι εἶχον ὄχι μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας ἐπιχειρήσῃ νὰ κηρύξωσι τὸν χριστιανισμόν εἰς τὰ σλαυικὰ ἔθνη. Ἀλλ' οἱ δύο Ἕλληνες μοναχοὶ ἐπέτυχον, ἐπιτρέψαντες εἰς τοὺς ἐκχριστιανιζομένους Σλαύους τὴν χρῆσιν τῆς ἰδίας γλώσσης, ἀντὶ τῆς λατινικῆς, ἣν οἱ Γερμανοὶ ἐπέμενον νὰ ἐπιβάλωσιν εἰς αὐτοὺς ὡς γλώσσαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔργον τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου εἶναι καὶ ὁ καταρτισμὸς σλαυικοῦ ἀλφαβήτου διὰ τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς γλώσσης τῶν Σλαύων. Οἱ δύο λοιπὸν ἐκεῖνοι Ἕλληνες ἀπόστολοι ὑπῆρξαν οἱ θεμελιωταὶ τοῦ σλαυικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη τῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων οἵτινες εἶναι σήμερον ὑπήκοοι τοῦ Τσάρου, ὀφείλουσι τὴν ὑπόστασίν των εἰς τὸ Βυζάντιον, τὰ δὲ ἦθῃ καὶ ἔθιμα αὐτῶν διεμορφώθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ βυζαντινὰ ὑποδείγματα. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι οἱ λόγιοι τῆς Ρωσσίας θεωροῦσιν ὡς ἔργον φιλοπατρίας τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους, ἀφ' ὅτου δηλαδὴ ἡ ῥωσικὴ γλῶσσα ἔγινε μᾶλλον προσιτὴ εἰς τὴν Δύσιν, ἤρχισαν κατ' ἀξίαν νὰ ἐκτιμῶνται καὶ τὰ σημαντικὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν. Ἐνεκα τῆς προΐουσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καθὼς καὶ ἔνεκα τῆς δεξιᾶς διαχειρίσεως τῶν πραγμάτων, τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εὗρισκοντο εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν. Τὸ ἐμπόριον ἤρχμαζε, μὲ ὅλους τοὺς πολυαρίθμους περατὰς οἵτινες εἶχον τὴν Κρήτην ὡς κρησφύγετον, ἐκτὸς δὲ τῶν Σαρακηνῶν, οἱ Βυζαντινοὶ οὐδένα ἄλλον εἶχον ἀνταγωνιστὴν κατὰ θάλασσαν, διότι μόνον δύναμις ἔχουσα

πολεμικὸν ναυτικὸν ἱκανῶς ἰσχυρὸν ἢ δύνατο προστατεύουσα τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον. Εἰς τὰς νήσους καὶ καθ' ὅλα τὰ παράλια οἱ κάτοικοι ἀπεχώρουν εἰς τόπους μεσογειοτέρους καὶ ἐκτιζον πύργους ὡς σκοπευτήρια διὰ νὰ δύνανται ταχέως νὰ λαμβάνωσιν εἶδησιν ἂν τις κίνδυνος τοὺς ἡπείλει ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς θαλάσσης. Ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου βλέπομεν ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐγένετο ἐπιμερισμὸς τῶν κινδύνων ζημίας ἢ ναυαγίου μεταξὺ τοῦ ναυλωτοῦ καὶ τοῦ ναυκλήρου.

Μετὰ τοῦ Βασιλείου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (867-886), ἄρχεται μία περίοδος σταθερωτέρας κυβερνήσεως. Ὁ Βασίλειος, ἄνθρωπος ἀγροῖκος, εἶχεν ἀναβῆ εἰς τὸν θρόνον διὰ πολυειδοῦς ἐπιτηδεϊότητος καὶ ἔνεκα τῆς ἐκτάκτου αὐτοῦ σωματικῆς ῥώμης, ἣτις θαυμασίως τὸν ὑπεδοήθησεν εἰς τὰς διαφόρους περιπετείας τοῦ βίου του εἴτε δημοσίας εἴτε καὶ ἐντελῶς ἰδιωτικῆς φύσεως. Ὑπῆρξε δραστήριος ἐν τῇ διοικήσει, ὅσον καὶ φοβερὸς πρὸς τοὺς πολεμίους, τοὺς Σαρακηνούς. Ὁ υἱὸς του Λέων Σ' ὁ Σοφὸς καὶ ὁ ἐγγονὸς του Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος δὲν εἶχον οὔτε τὴν δύναμιν τῆς θελήσεως τοῦ Βασιλείου οὔτε τὴν μνῆκὴν τοῦ ῥώμην, ἀμφοτέροι ὅμως ἐφημίσθησαν ὅπωςδὴποτε ὡς ἄνδρες λόγιοι.

Ὁ Λέων ὁ Σοφὸς (886-911), ὅστις συνήθροισε καὶ ἀνεθεώρησε τοὺς νόμους, συνεπλήρωσεν οὕτω τὸ ἔργον τὸ ἐπιχειρηθὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς του. Ἡ κωδικοποίησις αὕτη εἶναι φανερόν ὅτι ἐγένε μετὰ τάσιν ἀντιδράσεως κατὰ τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Τὰ Βασιλικά, ὅπως ὀνομάζεται ἡ νέα αὕτη συλλογὴ τῶν νόμων, καταργοῦσιν, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὰς διατάξεις τῶν εἰκονομάχων βασιλέων καὶ ἐπανερχονται εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἢ ἐπάνοδος αὕτη εἶναι φαινομενικὴ μᾶλλον ἢ πραγματικὴ, εἶναι δηλαδὴ θεωρητικὴ,

ἀποδεικνύει δὲ τοῦτο ἡ ὑπὸ ἄλλων κατόπιν βασιλέων ἑκδοσίς Νεαρῶν πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου. Ἀλλὰ τὰ Βασιλικά διατηροῦσιν οὐδὲν ἤττον χαρακτῆρα χριστιανικὸν καὶ ἐκκλησιαστικόν, κολάζουσι δὲ διὰ τῆς ἐσχάτης ποινῆς θεσμοὺς εἰδωλολατρικούς, οἷα εἶναι λόγου χάριν ἡ παλλακεία. Μετὰ τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Λέοντα ἡ νομοθεσία οὐδεμίαν ὑφίσταται πλέον μεταρρύθμισιν κατὰ τὰς οὐσιώδεις αὐτῆς διατάξεις.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (912-959), ὅστις ἤσκησε πραγματικῶς τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, ὑπῆρξεν ἐντελὴς ἀσήμενον πρόσωπον ὡς βασιλεύς. Καὶ κατὰ τὴν ἀνηλικιότητά του, καθὼς καὶ ὅταν αὐτὸς δῆθεν ἐκυβέρνηα τὸ κράτος, περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ νὰ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Τῆς δυνάμεως ταύτης τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα ὁ Κωνσταντῖνος συνετέλεσεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον αὐτοκράτορα νὰ καταστήσῃ γνωστὴν καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, διὰ τῶν ἀρχαιο-λογικῶν του συγγραφῶν. Μὲ τὴν ἰδιαιτέραν δὲ ἐκείνην ἀγάπην τὴν ὁποίαν ἔχουσι συνήθως τὰ ἀσθενῆ πνεύματα διὰ τὴν ἐξωτερικὴν λάμψιν τοῦ ἀξιώματός των, συνέταξε μίαν λεπτομερῆ Ἑκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως, ἣτοι τοῦ τυπικοῦ τῶν τελετῶν αἵτινες ἀπετέλουν τὸν βίον τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐκ τῶν προκατόχων του καὶ μάλιστα τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἶχεν ὀριστικῶς ἐγκαταστήσῃ τὴν λατρείαν τοῦ ἀποθεωθέντος αὐτοκράτορος, διότι ἡ προσκύνησις ἐκείνη τοῦ βασιλέως κατὰ τὰς τελετάς, ὅπως αὐτὴν περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ Καίσαρος Αὐγούστου ἐπικεκαλυμμένη καὶ παρατεινομένη ὑπὸ χριστιανικὸν ὄνομα. Ὡς μονάρχης εἶχε καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν καὶ τὴν νομοθετικὴν

ἐξουσίαν, ὡς βασιλεὺς ἦτο ὁ ἡγεμὼν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὡς αὐτοκράτωρ εἶχε τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὸν ὑποτεταγμένων πολυαριθμῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ κόσμου ὅλου, ὃν ὤφειλε νὰ προσθέσῃ εἰς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα¹. Ἡ ὑψηλὴ αὕτη ἀποστολὴ ἐξουδετέρωσε πᾶσαν ἔννοιαν ἱεροσυλίας περιεχομένην εἰς τὴν ἀλαζονικὴν ἀξίωσιν τῶν εἰδωλολατρῶν αὐτοκρατόρων. Εἰς τὸ ἐξῆς δὲν ἐκτίζοντο πλέον ναοὶ εἰς ἀποθεωθέντας αὐτοκράτορας, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἦτο ἐπὶ τῆς γῆς τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἱσαπόστολος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκυβέρνησα διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν Χριστῷ, οὗτινος ἡ εἰκὼν ἐχαράσσετο ἐπὶ τῶν νομισμάτων παρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ δὲ Καισαροπαπισμοῦ τούτου τὸ συμβολικὸν ἀπόφθεγμα ἦτο· «Εἰς μόνος Θεός, ἐν μόνον κράτος».

Ἡ ἀπόλυτος τοῦ μονάρχου ἐξουσία τυπικῶς μόνον περιωρίζετο ὑπὸ τῆς Συγκλήτου, ἣτις ἀπετέλει κέντρον συναθροίσεως τῶν μεγιστάνων, εἰς οὓς ὁ αὐτοκράτωρ ὥριζε τὰ καθήκοντα αὐτῶν διὰ τῆς παροχῆς πομπωδῶν τίτλων. Ἔργον τῆς Συγκλήτου κύριον ἦτο νὰ δικάζῃ τὰς πολιτικὰς δίκας, νὰ κυρώνῃ τὴν ἀνάρρησιν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ νὰ βοηθῇ διὰ συμβουλευτικῆς ψήφου τὸν ἡγεμόνα εἰς τὰ ἔργα του. Δὲν εἶχεν ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ μόνον τοὺς ὑψηλοὺς καὶ ἰσχυροὺς ἐκεῖνους μεγιστᾶνας! Ἐπρεπε νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν προσωπικὴν ἐπιρροὴν τῶν περὶ αὐτὸν ἀπειραριθμῶν αὐλικῶν, προσέτι δὲ καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κοσμοπολιτικῆς ἐκείνης κοινωνίας ἣν ἀπετέλει ὁ ὄχλος τῆς πρωτευούσης, οὗτινος ἡ διατάραξις ἦτο πρᾶγμα εὐκολώτατον, διότι καθ' ὅτανδῆποτε στιγμὴν αἱ προφητεῖαι τῶν καλογή-

¹ Ὁ ἐπίσημος τίτλος τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εἶναι· Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. Σ. Μ.

ρων ἢ τὰ θαύματα τῶν ἁγίων εἰκόνων ἠδύναντο νὰ τὸν ἐξεγείρουν, εἰς τὸν ὄχλον δὲ τοῦτον ἔπρεπε νὰ παρέχεται ἄρτος, οἶνος καὶ ἔλαιον. Κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις ἐκείνας ὁ ἡγεμὼν, ὁσάκις εἶχε τὸ θάρρος νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς ἐξουσίας του, ἀπεδείκνυνεν ὅτι ἦτο πράγματι αὐτοκράτωρ καὶ ἔθραυεν ἀμειλίκτως πᾶσαν ἀντίστασιν.

Τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατόρων ἐπηκολούθησε καὶ ἀνάλογος ἐπέκτασις τοῦ παλατίου των. Ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ χώρος ἐφ' οὗ ἦσαν ἐκτισμένα τὰ πρὸς χρῆσιν τῆς αὐλῆς οἰκοδομήματα, ἦτο περιωρισμένος, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ὑπερέβη καὶ αὐτὸν τὸν περίβολον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ Βυζαντίου, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ χώρος ἐκείνος ἔφθασε νὰ ὑπερβῇ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας τετραγωνικῶν μέτρων. Πάντα τότε τὰ κτίσματα τῆς αὐλῆς καὶ τῆς διοικήσεως περιεβάλλοντο ὑπὸ τείχους, ὥστε ἀπετέλουν καθ' ἑαυτὰ μίαν ὠχυρωμένην πόλιν, ὅπως τὸ Κρεμλῖνον τῆς Μόσχας ἢ τὰ αὐτοκρατορικὰ παλάτια τοῦ Πεκίνου, δυναμένην νὰ ὑποστῇ τακτικὴν πολιορκίαν. Ἐντὸς τοῦ περιβάλλου ὑπῆρχον ἐκκλησίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ Ἀγία Σοφία, ἀπερραντοὶ κήποι, ὁ ἱππόδρομος, καὶ περαιτέρω ὁλόκληρος λαβύρινθος παλατίων κτισθέντων πλησίον εἰς ἄλλα ἤδη ὑπάρχοντα ὑπὸ διαφόρων αὐτοκρατόρων, εἴτε χάριν ποικιλίας, εἴτε ἐκ φόβου μήπως ἴδωσιν εἰς τὰ ὑπάρχοντα τὴν στυγνὴν σκιὰν δολοφονηθέντος προκατόχου.

Πᾶν ὅ,τι ἦτο καθωρισμένον εἰς τὴν προσωπικὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος εἶχεν ἱερὸν χαρακτῆρα· καὶ ὁ θάλαμος αὐτοῦ ἦτο ἱερὸς καὶ οἱ σταῦλοι ἀκόμη οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἦσαν ἱεροί. Τὸ ἱερὸν Παλάτιον συνεκοινώνει πρὸς τὸν ἱππόδρομον καὶ πρὸς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, εἰς ἣν ὁ μονάρχης ἠδύνετο, ἂν ᾔθελε, νὰ εἰσέλθῃ ὅπως οἱ κοινοὶ θνητοὶ καὶ νὰ προσευχηθῇ. Σπανίως

ὅμως ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκασμένος ὦν νὰ τηρῇ ἀπαράδρατος τοὺς κανόνας τῆς ἐθιμοτυπίας δὲν εἶχε τὸν πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενον καιρόν· ἔπρεπε νὰ ἐπισκέπτηται κατὰ τάξιν ὅλας τὰς ἐκκλησίας, νὰ δέχεται τὰς ξένας πρεσβείας, νὰ παρίσταται εἰς δημοσίους τελετὰς καθ' ἃς ὁ λαὸς ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν τὸ ὀφειλόμενον σέβασμα, εἴτε ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Παλατίου, εἴτε καὶ εἰς τὰ πέριξ.

Ἡ λαμπρότης ὅλων ἐκείνων τῶν πομπικῶν τελετῶν ἐφαίνετο εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτήρα του, ἱκανὴ νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν δύναμιν τῆς ὁποίας ἐστερεῖτο. Μὲ τὴν ἀτάρακτον σοβαρότητα τελείου τελετάρχου περιγράφει πάσας τὰς λεπτομερείας τῶν ἐπισήμων πομπῶν εἰς ἃς ἔδιδον ἀφορμὴν αἱ ἀπειράριθμοι θρησκευτικαὶ ἢ κοσμικαὶ ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις.

Τὴν παραμονὴν πάσης ἑορτῆς προσήρχετο ὁ ἀρχιευνούχος (εἶχε δὲ ἑκατοντάδας εὐνούχων τὸ Παλάτιον) ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος ἵνα λάβῃ κατὰ τοὺς ὠρισμένους τύπους τὰς διαταγὰς τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἄν ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωνεν ὅτι θὰ μετεῖχε τῆς ἑορτῆς, ὁλόκληρος στρατιὰ ὑπηρετῶν ἐφρόντιζε νὰ προευνρεπίσῃ τὰς ὁδοὺς διὰ τῶν ὁποίων θὰ διήρχετο ἡ πομπή. Ἐκαλύπτοντο αἱ ὁδοὶ διὰ πρισμάτων ἀρωματικῶν ξύλων καὶ κατεκοσμοῦντο διὰ κισσοῦ, δάφνης, μυρσίνης, δενδρολιβάνου καὶ δι' εὐωδῶν καὶ ποικίλων ἀνθέων, ἐστολίζοντο δὲ καὶ αἱ οἰκίαι διὰ μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ πολυχρωμάτων ταπήτων. Κατὰ τὴν ὠρισμένην ὥραν ὁ αὐτοκράτωρ ἐξήρχετο ἐκ τῶν ἱερῶν θαλάμων, καὶ πρῶτον μὲν προσηύχετο ἐν τῇ Χρυσοτρικλίνῳ, ἔπειτα δὲ παρελάμβανον αὐτὸν οἱ βεστήτορες καὶ οἱ ἄλλοι ἄρχοντες τῶν ἀλλαξίμων καὶ τὸν ἐνέδυσον ἄλλην στολὴν· τὰ κόκκινα ὑποδήματα, σύμβολα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς, καὶ λαμπρὰν χρυσοποίκιλτον χλανίδα μετὰ πολυτίμων λίθων. Προσε-

φέρετο δὲ εἰς αὐτὸν τὸ στέμμα καὶ τὸ σκῆπτρον, οἱ δὲ βασιλικοὶ σπαθάριοι τὸν περιέζωνον διὰ τῆς σπάθης. Εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν αἵθουσαν, ἣτις ὠνομάζετο *Σῆγμα*, περιέμενον ἔτοιμοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν βασιλικὴν σωματοφυλακὴν, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ μεγιστᾶνες τῆς αὐλῆς.

Ἡ πομπὴ προεχώρει τότε διὰ τῶν ὁδῶν, προηγούμενοι δὲ στρατιῶται ἀνοίγοντες ἐλευθέραν τὴν διάβασιν. Ἡ πομπὴ ἔκαμνε διαφόρους σταθμούς, πρεσβεῖαι δὲ τῶν δήμων, καὶ τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων, περιέμενον ἔτοιμα ὅπως προσκυνήσωσι τὸν βασιλέα ὑμνολογοῦντες καὶ ἐπευφημοῦντες αὐτόν. Ὁ λαὸς ἐπανελάμβανε τὰς ἐπευφημίας, ὁ δὲ ἡγέτης τῆς πρεσβείας τῶν δήμων παρέδιδεν εἰς τὸν βασιλέα τὸ λιβελλάριον, τὸ γραπτὸν κείμενον τῆς ψαλείσης ὑμνολογίας. "Αν καὶ ἡ ὁδὸς δὲν ἦτο μακρὰ (ἐνίοτε ἡμίσειαν μόνον ὥραν διήρκει ἡ πορεία ἀπὸ τοῦ Παλατίου μέχρι τῆς ἐκκλησίας εἰς ἣν ἐμελλεν ἡ πομπὴ νὰ καταλήξῃ) ἐξάκις ἦτο ἡναγκασμένος ὁ βασιλεὺς νὰ ὑποστῇ τὰς ἐπευφημίας ταύτας, ἢ τὰς δοχάς, ὅπως ὠνομάζοντο. Εὐθύς δὲ ὡς εἰσῆρχετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἄλλαι πάλιν διατυπώσεις ἐγίνοντο. Ἐπρεπε νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἐπίσημον τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς στολὴν καὶ πολλάκις νὰ ἀλλάξῃ ἐνδύματα. Ἡ ἐπιστροφὴ ἐγίνετο διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ διὰ τῶν αὐτῶν διατυπώσεων.

Τὴν περιγραφὴν τὴν ὁποῖαν ἀκροθιγῶς μόνον ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, ὁ Πορφυρογέννητος μετ' ἀνηλεοῦς μονοτονίας καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἐκθέτει μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν διὰ πᾶσαν πομπὴν καὶ πᾶσαν τελετὴν. Τὰ πάντα προβλέπει ἡ αὐστηρὰ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία. Ὁ τοκετὸς τῆς αὐτοκρατείας ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐν πορφυρᾷ αἰθούσῃ ἵνα οἱ αὐτοκρατορικοὶ βλαστοὶ γεννηθῶσι τῷ ὄντι ἐν πορφύρᾳ, κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὸν τοκετὸν ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου ἔπρεπε νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸ Παλάτιον καὶ νὰ ἀναγνώσωσι τὰς καταλλή-

λους εὐχὰς διὰ τὴν μητέρα καὶ τὸ βρέφος, κατὰ τὴν ὁγδόην ἡμέραν νὰ γίνῃ ἐπίσημος ὑποδοχὴ τῶν συζύγων τῶν μεγιστάνων τῆς αὐλῆς, ἐστρώνοντο δὲ πρὸς τοῦτο οἱ θάλαμοι τῆς λεχοῦς δι' ὀρισμένων ταπήτων. Αἱ κυρίαι, ἀποτελοῦσαι ἀτελεύτητον σειρὰν, εἰσῆγοντο κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἀξιώματος τῶν συζύγων κομίζουσαι δῶρα εἰς τὸ νεογέννητον παιδίον, ἠκολούθουν αἱ χῆραι τῶν ἀποθανόντων μεγιστάνων, καὶ μετ' αὐτὰς οἱ ἐπισημότατοι τῶν αὐλικῶν. Κατὰ τὴν βάπτισιν, ἣ ὅταν διὰ πρώτην φορὰν ἐκόπτοντο τὰ μαλλία τοῦ βασιλόπαιδος, καὶ ἐν γένει εἰς πᾶσαν περίστασιν θεωρουμένην ὅπωςδῆποτε σημαντικὴν εἶτε ἔνεκα λόγων θρησκευτικῶν, εἶτε κατὰ παράδοσιν, εἶτε καὶ ἐκ δεισιδαιμονίας, ἐπανελαμβάνετο ἡ κωμωδία τῶν ζωντανῶν καὶ κινουμένων ἐκείνων μηχανῶν.

Οὐδέποτε ὁμως ἡ αὐλικὴ μεγαλοπρέπεια ἦτο τόσον ἐπιθλητικὴ, ὅσον κατὰ τὰς ὑποδοχὰς τῶν ξένων πρέσβειων. Ἐκάθητο τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἐπὶ τοῦ Σολομωντείου λεγομένου θρόνου ὅστις ἀπέστειλεν ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν πολυτίμων λίθων. Παρὰ τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ θρόνου ὑπῆρχον δύο γλυπτοὶ λέοντες οἵτινες δι' ἐνὸς ἐπιδεξίου μηχανήματος ἀνωρθοῦντο ἐπὶ τῶν βάθρων των καὶ ἐδρουχῶντο. Ἐκεῖ πλησίον ἦτο ἱδρυμένον καὶ χρυσοῦν δένδρον, καὶ ἐπὶ τοῦ δένδρου ἴσταντο ᾠδικὰ πτηνὰ κατεσκευασμένα ἐπίσης ἐκ πολυτίμων μετάλλων. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ θαυμάσια ταῦτα ἔκαμνον μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ξένους πρέσβεις οἵτινες ἔμενον κατάπληκτοι ἐξ ὧν ἔδλεπον. Τῷ ὄντι δὲ εἶχον πρότερον διέλθῃ δι' ὀλοκλήρου σειρὰς αἰθουσῶν, τῶν ὁποίων τὸ μὲν δάπεδον καὶ οἱ τοῖχοι ἐκοσμοῦντο ὑπὸ πολυτίμων μωσαϊκῶν, οἱ δὲ θόλοι ἀπέδιδον ποικίλας ἀνταυγείας ἐκ τῶν πολυχρωμάτων εἰκόνων, αἵτινες ἦσαν τεχνουργημέναι ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους. Αἱ αἰθουσαι αὗται περιεῖχον πρὸς τοῦτοις βαρύτιμα σκεύη καὶ πολυκάνδηλα ἀνήκοντα μὲν εἰς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια,

μεταφερόμενα δὲ εἰς τὸ Παλάτιον χάριν τῶν τοιούτων ὑποδοχῶν. Τάπητες ἀρχαῖοι ἀνατολικοὶ καὶ βαρεῖαι δαλματικάι ἐσθῆτες παλαιᾶς κατασκευῆς ἐμαρτύρουν τοῦ μακροῦ παρελθόντος τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν δόξαν. Πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτολμηθῇ πόλεμος ἐναντίον κράτους διαθέτοντος τοιούτους θησαυρούς; Καὶ οἱ πρέσβεις, ὑποβαλλόμενοι εἰς τὰς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ τῆς αὐλῆς, προσεκύνουν γονυπετεῖς τὸν αὐτοκράτορα τὸν ὑπὸ τοιούτου μεγαλείου περιβεβλημένον. Ἀκίνητος καὶ ἄφωνος ὡς ἄψυχος μηχανὴ ἦτο παρατεταγμένη ἢ σωματοφυλακὴ ἐν τῇ μεταξὺ τῶν παλατίων ἐλευθέρῳ χώρῳ, κατὰ μῆκος ἐνὸς ῥύακος παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ὁποῖου ἔθαλλον μεγάλα δένδρα. Ἐκαστος ἐκ τῶν σωματοφυλάκων ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς χρυσὴν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς βαρὺν δίστομον πέλεκυν στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ τοῦ θώρακος.

Ἄν μόνον ἐκ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐγινώσκομεν τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὴν διάθεσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κτισμάτων, θὰ ἤρχετο ἴσως εἰς ἡμᾶς ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον περιέγραψε καὶ τῆς ἀκολουθείας αὐτοῦ τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν μεγάλην τῆς ἐθιμοτυπίας αὐστηρότητα. Ἄλλ' ἔχομεν ὅμως περὶ τοῦ πράγματος μαρτυρίαν διαφόρων ἐποχῶν ἐπικυρούσας τὴν περιγραφὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κρεμώνης Λουίτπράνδος, διατρίβων κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορος Ὁθωνος, ἐκφράζει μὲν τὴν μεγάλην του ἀντιπάθειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ μετὰ πολλῆς ἀφελείας ἀγωνιᾷ ὅπως μὴ κατακαμφθῇ ὑπὸ τῆς ἐκτάκτου ἐκείνης μεγαλοπρεπείας, ἀναγκάζεται ὅμως νὰ ὁμολογήσῃ περιγράφων τὸ βασιλικὸν γεῦμα κατὰ τὸ ὅποιον μετὰ περιφρονήσεως ἐφέροντο πρὸς αὐτὸν ὡς βάρβαρον, ὅτι εἶδεν ἐκεῖ τοιαύτην τελειότητα μεγαλείου, τῆς

ὁποίας οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ιδέαν εἶχεν ὁ δυτικὸς κόσμος.

Τὴν ἀκρίβειαν τῶν περιγραφῶν τοῦ Κωνσταντίνου μαρτυροῦσι καὶ μεταγενέστεροι ἀκόμη συγγραφεῖς ἄλλοθενεῖς, ὅπως λόγου χάριν ὁ Ἰουδαῖος περιηγητὴς Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλας καὶ Ἀραβες γεωγράφος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἡ ἔδρα τῆς αὐλῆς εὐρίσκετο εἰς ἄλλο τμήμα τῆς πόλεως, τὸ βόρειον, ὅπου τὸ παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν εἶχε κατασταθῇ ἐπὶ τῶν Κορνηνῶν ἰσχυρὸν φρούριον, ἐν ᾧ διέτριβεν ἀσφαλῶς ἡ δυναστεία. Ἡ διάταξις τότε ἦτο διάφορος καὶ ἡ λαμπρότης ἴσως μικροτέρα ἢ πρότερον, ἀλλὰ τὸ τυπικὸν μέρος ὑφίστατο πάντοτε, ἡ δὲ πολυτέλεια ἦτο ἀκόμη τοσαύτη, ὥστε τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀνάκτορον ὑμνολογεῖτο ὑπὸ ποιητῶν τῆς Δύσεως ὡς μαγικὸν παλάτιον περιλαμβάνον ὅσα θαυμάσια ἐπενόησαν καὶ ἐδημιούργησαν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἐναέρια πνεύματα.

Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει μετὰ τινος λύπης ὅτι ἡ κατ' ἐξοχὴν αὐλικὴ γλῶσσα, ἡ λατινική, ἐξέλιπε σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου. Οἱ πομπῶδεις τίτλοι εἶναι μὲν πάντοτε λατινικοί, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀλλόκοτον συνεζευγμένοι πρὸς ἑλληνικὰς καταλήξεις, ὁ δὲ λαὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ψάλλῃ ἢ μᾶλλον νὰ ὑπορρινίξῃ λατινιστὶ τὰς ἐπισήμους προσφωνήσεις του, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὁμῶς νὰ τὰς ἐννοῇ, οἱ δὲ ξένοι μισθοφόροι παρεμόρφωνον αὐτὰς κατὰ τρόπον ἐντελῶς βάρβαρον, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν κατελάμβανε τὰ λεγόμενα, μόνον δὲ κατὰ τοὺς νῦν χρόνους ἐπετεύχθη ὅπωςδῆποτε ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν¹.

Ἐξ ὅλων τῶν οἰκοδομημάτων ἅτινα ἀπετέλουν τὸ κυρίως Παλάτιον, οὐδὲν σώζεται. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰς ὑπαρχούσας περιγραφὰς ὅπως λάβωμεν περὶ τοῦ ὅλου κτί-

¹ Ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Α' σ. 515. Σ. Μ.

σματος μίαν· κατὰ φυσικὸν λόγον ἀτελῇ ιδέαν. Βεβαίως ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ ἄποψις τοῦ ἑτερογενοῦς ἐκείνου ὄγκου πλὴν τῆς ἐκτάσεως οὐδεμίαν ἄλλην θὰ ἐπεδείκνυε μεγαλοπρέπειαν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὁμοιάζε πρὸς τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ἴσως δὲ ἐνταῦθα ἐπεδιώκετο μᾶλλον ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ παρίσταται ἐπιδλητικώτερον τὸ ἐσωτερικόν. Αἱ πύλαι, ἀργυροκόλλητοι καὶ ἐλεφαντοκόλλητοι, θὰ καθίστων ἀκόμη μεγαλυτέραν τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπλότητα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἡ ἀπόκρυφος λοιπὸν λαμπρότης τῆς γιγαντείας βασιλικῆς κατοικίας ἦτο προσφορωτάτη πρὸς τὸν ἥσυχον βίον ἡγεμόνων λογίων, οἷος ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οἵτινες ἀγαπῶντες τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀσχολούμενοι εἰς διαφόρους συλλογὰς, ἔζων ἐκεῖ βίον θεωρητικὸν καὶ ἀμέριμον, μακρὰν ἀπὸ παντὸς πολεμικοῦ κινδύνου.

Ἦτο δὲ καὶ ὅχι ἀπρόσφορος τότε ἡ περίστασις πρὸς τοῦτο, διότι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμίσι τοῦ δεκάτου αἰῶνος τὸ κράτος τῶν Ἀράβων τὸ ἀπὸ αἰῶνων ἀπειλητικόν, εὗρίσκετο εἰς σύγχυσιν καὶ ταραχήν. Ἄλλος ἴσως βασιλεὺς, πολεμικώτερος τοῦ Κωνσταντίνου, θὰ ἐπωφελεῖτο τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὗρισκοντο οἱ Ἀραβες ὅπως ἀνακτῆσθαι τὰς ὑπ' αὐτῶν κυριευθείσας βυζαντινὰς χώρας, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον οἱ κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἀπαλλαγῶσιν ὀχληρῶν καὶ ἐπικινδύνων γειτόνων, οἵτινες διὰ τῶν ἀδιακόπων ἐπιδρομῶν τῶν παρέδλαπτον σπουδαίως τὰ συμφέροντα τῶν παρὰ τὰ σύνορα γαιοκτητῶν. Ἀλλὰ τὰ παράπονα αὐτῶν δὲν εἰσηκούοντο ἐν τῇ πρωτεύουσῃ, ἐφ' ὅσον δὲ ἐκ τῶν προσβολῶν τῶν Ἀράβων δὲν ὑφίστατο σημαντικὴν ζημίαν αὐτὸ τὸ κράτος, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις οὐδεμίαν ἐλάμβανε μέριμναν, ἄφινε δὲ εἰς τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τὴν φροντίδα τῆς καταστολῆς τῶν ἀταξιῶν αἵτινες συνέβαινον εἰς τὰ σύνορα. Οἱ δὲ μεγάλοι γαιο-

κτηται τῶν ἀπεράντων μεθοριακῶν κτημάτων οὐδεμίαν ἡδύναντο νὰ περιμένωσι παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βοήθειαν καὶ δι' ἄλλον λόγον, διότι δηλαδὴ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας δὲν ἦσαν δι' ὅλου ὁμαλαί. Οἱ αὐτοκράτορες ἔδλεπον μετὰ λύπης ὅτι αἱ μικραὶ ἰδιοκτησίαι ὁσημέραι ἐξέλειπον, γηϋζάνοντο, δὲ ἀπ' ἐναντίας αἱ μεγάλαι κτήσεις, αἵτινες ἀκριβῶς εἶχον συντελέσῃ καὶ εἰς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως τὴν καταστροφὴν. Προσεπάθουν λοιπὸν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ προστατεύσωσι τοὺς γεωργοὺς τοὺς ἔχοντας μικρὰ κληρονομικὰ κτήματα. Ἡ τύχη ἄλλως τῶν γεωργῶν τούτων, οἵτινες ἦσαν θύματα τῶν κεφαλαιούχων, ἐνδιέφερε κυρίως τοὺς αὐτοκράτορας διότι ἐσχετίζετο καὶ πρὸς τὰς δημοσίας προσόδους καὶ πρὸς τὴν στρατολογίαν. Καὶ τὸ δημόσιον δηλαδὴ ταμεῖον καὶ ὁ στρατὸς εἶχον συμφέρον νὰ ὑπάρχωσι πολλοὶ φορολογούμενοι, καθὼς καὶ πολλοὶ στρατεύσιμοι. Οἱ μικροκτηματῖαι καθίστων πρὸς τούτοις τὴν γῆν πολὺ παραγωγικωτέραν τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν γαιοκτητῶν, οἵτινες ἄφινον αὐτὴν ἀγεώργητον καὶ χρήσιμον μόνον εἰς βοσκήν. Προετίμων δὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐργασίας, διότι οἱ δοῦλοι τῶν ἦσαν ἱκανοὶ ὅπως φροντίζωσι περὶ τῶν μεγάλων ποιμνίων, ἡ δὲ εὐκολία τοῦ μετατοπισμοῦ τῆς κινητῆς ταύτης περιουσίας ἡλάττωνε τοὺς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν κινδύνους.

Ἡ μεγαλοκτηματικὴ ἀριστοκρατία ἡσθάνετο πολὺ περισσότερον τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς κτήσεις αὐτῆς πρὸς νότον, ἀφ' ὅτου ἡ κυδέρνησις παρεκώλυε τὴν ἐπέκτασιν αὐτῶν διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν μικροκτηματιῶν, διότι ὁ φυσικὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν κτηνῶν ἀπῆται καὶ εὐρυτέρας βοσκάς. Ἀφ' ἐτέρου δέ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καθ' ἣν ἡ θάλασσα δὲν ἦτο ἀσφαλής, οὐδὲ ὑπῆρχε θεσμὸς τις ἀντίστοιχος πρὸς τὰς παρ' ἡμῖν τραπεζιτικὰς ἐργασίας, τὰ κεφάλαια τῶν πλουσίων ἰδιωτῶν

καθὼς καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων, δὲν ἦτο δυνατόν ἄλλως νὰ διατεθῶσιν εἰμὴ εἰς ἀγορὰν γαιῶν.

Ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς, στρατηγὸς τοῦ Ῥωμανοῦ, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ ἔχων ζῶντος ἀκόμη τοῦ Ῥωμανοῦ μερίστην δύναμιν, κατέλαβε τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν (963) μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον αὐτοῦ. Ὁ Νικηφόρος ἐξεπλήρωσε τὰς εὐχὰς τῶν μεγαλοκτηματιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἀνῆκε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐκείνην τάξιν ἡ οἰκογένειά του εἶχε μεγάλα παρχμεθόρια κτήματα. Ἐνόμισε λοιπὸν ὅτι ἦτο τότε κατάλληλος καιρὸς νὰ προσβάλῃ τοὺς Σαρακηνούς. Τὸ ἄλλοτε ἰσχυρὸν χαλιφάτον εἶχε ἡκαταμηθῆ, δὲν ἦσαν δὲ πλέον ἐπίφοβοι οἱ μικροὶ ἡγεμονίσκοι, ὅπως οἱ ἐμίραι τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μουσούλ, πρὸς βορρᾶν, οἱ διανεμηθέντες πρὸς ἀλλήλους τὴν διαδοχὴν ἡγεμόνων οἷος ὁ Μοαδίας καὶ ὁ Ἀρουν-ἄλ-Ῥασίδ. Δὲν ἦσαν μὲν ἀπόλεμοι οἱ ἡγεμονίσκοι ἐκεῖνοι, ἀλλ' αἱ ἐμφύλιοι αὐτῶν ἐριδες παρέλυσαν πᾶσαν πολεμικὴν ἐνέργειαν.

Ὁ Νικηφόρος προσέβαλε κατὰ πρῶτον τοὺς ἀπίστους εἰς τὴν Κρήτην ὁπόθεν ἠπεύλουν ὁλόκληρην τὸν χριστιανισμόν, καὶ τῆς ὁποίας ἡ εὐημερία ὠφείλετο εἰς πειρατικὰς τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομὰς καθ' ὅλην τὴν Μεσόγειον, καὶ ἡγωνίσθη μὲν δεινῶς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους κατέκτησεν ὁλοσχερῶς τὴν νῆσον. Ἐπειτα ἐστράφη πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατόπιν πρὸς τὴν Συρίαν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐθριάμβευον ἐκυρίευσαν τὴν Κιλικίαν, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ πολλὰ φρούρια τῆς Συρίας. Τὴν προτέραν ὁμῶς ἑλληνικὴν δεσποτείαν δὲν κατῴρθωσαν ἐντελῶς νὰ ἀποκαταστήσωσιν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο αὐστηρὸς καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους. Κατέτριψε σχεδὸν ὅλον τὸν βίον εἰς τὰ στρατόπεδα, πρῶτον μὲν ὡς στρατηγός, ἔπειτα δὲ ὡς αὐτοκράτωρ καὶ ἐπίτροπος τῶν ἀνηλίκων τέκνων τοῦ προκατόχου Ῥωμανοῦ. Εἶχε μεγάλα στρατηγικὰ προτερήματα καὶ ἐπέβαλεν εἰς τὸ στρά-

τευμα σιδηρᾶν πειθαρχίαν. Τὰ πάντα εἰς τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδον ἦσαν μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν ἀκριδῶς καθωρισμένα, διετηροῦντο δὲ πάντοτε αἱ ἄρισται παραδόσεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ διὰ συγγραμμάτων τὰ ὅποια συνετάχθησαν ὑπὸ τῶν προηγούμενων αὐτοκρατόρων. Οἱ στρατηγικοὶ ἐκείνοι κανόνες δὲν εἶχον καταντήσῃ ἄψυχοι μόνον τύποι, διότι καὶ κατὰ τὰ μακρὰ ἀκόμῃ ἔτη τῆς σχετικῆς ἡσυχίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δὲν ἔλειπον αἱ παρὰ τὰ σύνορα συμπλοκαί, συντελοῦσαι εἰς τὸ νὰ διατηρῇται ἀκμαῖον τὸ στρατιωτικὸν φρόνημα. Ἐσπουδάζετο ἐπιμελῶς ὁ τρόπος καθ' ὃν τὰ ὅμορα ἔθνη διεξήγον τοὺς πολέμους καὶ κατὰ τὴν τακτικὴν ἣν ἠκολούθουν οἱ πολέμοι ἐρρυθμίζετο ἐκάστοτε καὶ ἡ τακτικὴ τῶν Βυζαντινῶν. Διὰ τηλεγραφικῶν πυρσῶν ἐλαμβάνετο ἀμέσως εἰς Κωνσταντινούπολιν ἡ εἰδησις τῶν συμβαινόντων εἰς τὰ σύνορα τῆς Συρίας, ἀπαριθμεῖ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος τοὺς σταθμοὺς τοὺς χρησιμεύοντας πρὸς μετάδοσιν τῶν ἀνησυχητικῶν εἰδήσεων διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ πυροβολικὸν μάλιστα εἶχεν ἀποθῆ τότε ἰσχυρόν, συνιστάμενον εἰς χειροβομβίδας πλήρεις ρευστοῦ πυρός, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ διαφόρους τρόπους ἐμποδίων τῆς παρελάσεως τοῦ ἐχθρικοῦ ἵππικοῦ, προσέτι δὲ καὶ ἀξιόλογον ἐπιμελητείαν. Πάντα ταῦτα εἶχον ἀναδείξῃ τὰ στρατεύματα τοῦ Νικηφόρου φοβερά καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πολεμοπαιδεύτους στρατιώτας τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μοσούλ. Οὐδεμίαν ἄλλην ἐπιστήμην ἢ τέχνην ἥσκησαν μὲ περισσοτέραν πρωτοτυπίαν οἱ Βυζαντινοί, ὅσον τὰ στρατιωτικά.

Ὁ Νικηφόρος ἦτο ἀνὴρ θρησκευτικός, ἐξεταζόμενος δὲ κατὰ τὰς νεωτέρας ἰδέας δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ δεισιδαίμων, ἀλλ' ὅμως δὲν ἠγάπα οὔτε τὰ μοναστήρια οὔτε τὸν κλῆρον. Ἐν ᾧ

ἄφινεν ἐλευθέρους τοὺς γαιοκτηματικούς μεγιστάνας νὰ πιέζωσι τοὺς μικροὺς καλλιεργητάς, δὲν ἐπέτρεπε τοῦ λοιποῦ νὰ ἀφιερώνωνται ἀγροτικά ἢ ἀστικά κτήματα εἰς μοναστήρια ἢ ἄλλα θρησκευτικά ἰδρύματα, χωρὶς δι' ὅλου νὰ ἀναλογισθῇ πόσον τὰ μέτρα ταῦτα θὰ ἦσαν ἀντιδημοτικά εἰς κοινωνίαν τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρ ἦτο κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικός. Τῷ ὄντι δὲ ὁ λαὸς ἐθεώρει πᾶσαν τυχὸν συμφορὰν τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ κράτους ὡς τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ δι' ὅσα ὁ βασιλεὺς εἶχε διατάξῃ ἐναντίον τῶν εὐσεβῶν ἰδρυμάτων. Ὁ Νικηφόρος ἀντελαμβάνετο ὅτι τὸ κράτος ἐξησθενοῦτο κατὰ τρόπον ἀνησυχητικὸν ἐξ αἰτίας τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου ὅστις παρεκίνει πλείστους ῥωμαίους ἄνδρας νὰ φεύγωσι τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀσπάζωνται τὸν μοναχικὸν βίον ἢ νὰ ἀφιερώνωσι τὰ κτήματά των εἰς εὐσεβῆ ἰδρύματα. Πράγματι δὲ ὑπῆρχον τότε ἐν Βυζαντίῳ κατὰ πολὺ περισσότερα μοναστήρια ἢ ὅσα θὰ ἀπῆται καὶ ὁ εὐρύτατος θεωρητικὸς βίος, τοῦτο δὲ προφανῶς ἐγίνετο ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ματαίως ὁ Νικηφόρος ἀπηγόρευσε τὴν ἰδρυσιν νέων μονῶν, μετὰ τινα δὲ ἔτη ἠναγκάσθη νὰ ἐκδώσῃ καὶ Νεαρὰν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀπαγορεύσεως, ἔκτοτε δὲ ὁ μοναχικὸς βίος ἐξηκολούθησεν ἀναπτυσσόμενος ἀκόμη πλείοτερον καὶ ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασιν τοῦ κράτους. Ἡ φειδωλὴ διοίκησις τοῦ Νικηφόρου καὶ ἡ πρὸς πᾶσαν πολυτέλειαν ἀποστροφή του, τὸν κατέστησαν ἀντιδημοτικόν, ἂν καὶ οἱ δρόμωνες αὐτοῦ δὲν ἔπαυον εἰσκομίζοντες εἰς τὴν πρωτεύουσαν τὴν λείαν τῶν πλουσιωτάτων πόλεων τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν ὁ ἀνεψιὸς του, ὁ Ἀρμένιος στρατηγὸς Ἰωάννης ὁ Τσιμισκῆς, τὸν ἐδολοφόνησε κατ' εἰσῆγησιν τῆς αὐτοκρατείας Θεοφανοῦς, ὁ λαὸς οὐδόλως ἠγανάκτησεν, ἀλλ' ἀνεκήρυξε τὸν δολοφόνον αὐτοκράτορα καὶ συμβασιλέα τοῦ ἀνηλίκου ἀπογόνου τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας.

Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἕνεκα τοῦ Φωκᾶ καὶ τοῦ Τσιμισκῆ ἡ ὑπερτάτη ἀρχὴ ἐφαίνετο ὅτι καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως ἄλλοτε ἤδη ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Δύσεως ἢ ὑπὸ τοὺς Χαλί-φας τῆς Ἀνατολῆς, ἔμελλε νὰ περιέλθῃ πράγματι εἰς αὐλάρχας ἢ ἐπιτρόπους, οἵτινες θὰ περιέστελλον τὴν ἐξουσίαν τῶν βασιλέων εἰς ψιλὸν μόνον ὄνομα καὶ κενὸν σύμβολον κράτους ἀσυντάκτου. Δὲν συνέβη ὅμως τοῦτο, διότι ὁ Τσιμισκῆς μετὰ βραχεῖαν βασιλείαν καθ' ἣν κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Ῥώσους καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς, καὶ ἄφου πρότερον ὁ Πατριάρχης συγχωρήσας τὰς ἐξομολογηθείσας ἁμαρτίας του, ἐκύρωσε διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς στέψεως τὴν παράνομον ἀρχὴν του, ἔσχε διάδοχον τὸν κατ' ἐξοχὴν δραστήριον βασιλέα τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας, Βασίλειον τὸν Β' (976-1025), τὸν ἐπονομασθέντα Βουλγαροκτόνον.

Ἡ μακρὰ βασιλεία τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀποτελεῖ τὴν λαμπροτάτην τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας περίοδον. Πᾶσαι αἱ γενόμεναι προσπάθειαι ὅπως ὑποβληθῇ καὶ ὁ φοβερὸς οὗτος βασιλεὺς ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν στρατηγῶν ἢ ὑπουργῶν, ἀπέτυχον. Ἦτο ὠμὸς καὶ αὐστηρὸς ὡς ἀσκητής, καὶ κατὰ τὴν ἐκάστοτε ἀνάγκην τῶν περιστάσεων ἄλλοτε μὲν ἐδείκνυε μεγαλοψυχίαν, ἄλλοτε δὲ ἀπάνθρωπον σκληρότητα. Προσβληθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ βασιλέως τῶν Βουλγάρων καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων, ὅπως ἀπειλητικῶς ἐτιτλοφοροῦντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος οἱ ἡγεμόνες τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, κατώρθωσε μετὰ δεινὸν τριακονταετὴ ἀγῶνα νὰ κατασυντρίψῃ τὸ Βουλγαρικὸν βασίλειον ὕπερ ἀπετέλει τότε τὸν μέγιστον κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κίνδυνον. Ἄν ἡ τύχη τοῦ πολέμου ἤθελεν εὐνοήσῃ τότε τοὺς Βουλγάρους, ὁ ἀγὼν θὰ ἐπερατοῦτο διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ῥώμης. Τὸ δυτικώτατον μέρος τοῦ Βουλγαρικοῦ βασιλείου, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἀλθα-

νία, ἀπετέλει τὴν ἀκρόπολιν, τῆς ὁποίας ἡ κατοχὴ ἡδύνατο μόνῃ νὰ παράσχη τὴν εἰρήνην, ἀλλ' ἵνα εἰσχωρήσῃ μέχρι τῆς ἀκροπόλεως ἐκείνης ἦτο ἡναγκασμένος ὁ Βασίλειος νὰ καταβάλλῃ πρῶτον τὴν ἀνατολικὴν Βουλγαρίαν, ἣτις, ἂν καὶ ὑπαχθεῖσα ἤδη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν, εὕρισκετο ὅμως τότε ἐν ἐπαναστάσει καὶ ἦτο κίνδυνος μέγας διὰ τὸ κράτος. Ὁ Βασίλειος προέβαινεν εἰς τὰς κατακτήσεις του βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Οἱ Βυζαντινοί, ἄλλοτε μὲν συνετῶς ὑποχωροῦντες ἢ δεκάζοντες διὰ δώρων τοὺς πολεμίους, ἄλλοτε δὲ καταλλήλως ἐπιτιθέμενοι, ἀναλόγως τῆς ἐκάστοτε πλειοτέρας ἢ ὀλιγοτέρας δυνάμεως τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων, εἰσέδουν βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐχθρικῆς χώρας. Ὅταν δὲ διὰ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἐπιτυχοῦς τακτικῆς, κατῴρθωνον τὸν σκοπὸν των, ἐφέροντο ἡπίως πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ κατακτηθέντος τόπου καὶ ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς νὰ διατηρῶσι τοὺς νόμους των καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν των ὀργάνωσιν. Ἀλλ' ὅμως διέπραξε καὶ μίαν σκληρὰν ἀπανθρωπίαν ὁ Βασίλειος, τῆς ὁποίας ζωηρὰ παρέμεινεν ἡ ἀνάμνησις, διότι ἐτύφλωσε δεκαπέντε χιλιάδας αἰχμαλώτων, ἐπιστήσας δὲ κατὰ ἑκατοντάδα ἓνα μονόφθαλμον ὡς ὀδηγόν, τοὺς ἐξαπέστειλε πρὸς τὴν βασιλέα Σαμουήλ. Καὶ μέχρι τοῦδε ἀκόμη ἡ ἐν Μακεδονίᾳ βουλγαρικὴ μερὶς ἀρέσκεται νὰ ὑπενθυμίζῃ τὴν ὁμότητα μετ' τὴν ὁποίαν οἱ ὁμόθησκοι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος μετεχειρίσθησαν τοὺς προγόνους τῶν σημερινῶν Βουλγάρων.

Ὁ Βασίλειος ἐξέτεινε καὶ πρὸς ἀνατολὰς τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας ὑποτάσσων τὴν Ἀρμενίαν, καταστρέφων ὅμως τὸ ἀνεξάρτητον ἐκεῖνο κράτος ἐστέρησε τὸν χριστιανισμὸν ἰσχυροῦ προπυργίου ἐναντίον τῶν ἀπίστων.

Κατὰ τὰς πολυαριθμοὺς διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πορείας του ὁ αὐτοκράτωρ ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσῃ ὅτι οἱ

πλούσιοι γαιοκτῆται ἐξηκολούθουν νὰ εὐρύνωσι τὰς κτήσεις των ἐπὶ βλάβῃ τῆς μεσαίας τάξεως. Καὶ ἐδῶ δέ, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλου, ἠθέλησε νὰ θραύσῃ διὰ σιδηρᾶς χειρὸς τὰς δυνάμεις αἵτινες ἀνθίσταντο εἰς τὴν θέλησίν του. Αἱ κατὰ τῶν Βουλγάρων νικαί του ἀποκαθιστῶσαι τὰς πρὸς τὴν Ἀδριατικὴν θάλασσαν συγκοινωνίας καὶ παρακωλύουσαι εἰς τὸ ἐξῆς πᾶσαν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς σιτοφόρου Θράκης, ἀπέδωκαν εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ δύναμιν. Εἰς τὸ ἐξῆς τὸ κράτος δὲν ἐξηρτάτο πλέον ὁλοσχερῶς ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ σίτου. Τὸ στέμμα λοιπὸν δὲν ἐδίστασε νὰ κηρυχθῇ ἀναφανδὸν ἐναντίον τῶν ἀγροτικῶν μεγιστάνων. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωσε ῥητῶς ὅτι ὁ σχηματισμὸς εὐρυχώρων κτημάτων, καθ' ὧν εἶχον ἤδη ἀγωνισθῇ οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι, ἦτο ὀλέθριος εἰς τὰ δημόσια συμφέροντα. Ἀφήρεσε διὰ τῆς βίας παρά τινος πλουσίου ὀλόκληρον χωρίον τὸ ὅποῖον εἶχεν ἀγοράσῃ ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐκεῖ πολυτελεῖ ἀγροτικὴν ἔπαυλιν, καὶ προσέταξε νὰ διανεμηθῶσι πάλιν αἱ γαῖαι εἰς τοὺς χωρικοὺς εἰς οὓς καὶ πρότερον ἀνῆκον. Μεταρρυθμίζων δὲ τὴν ἐγγεῖον φορολογίαν, προσεπάθησεν ὁ Βασίλειος νὰ ἀναστείλῃ διὰ νομίμων μέσων τὴν ἀκόρεστον πλεονεξίαν τῶν πλουσίων ἰδιοκτητῶν, ἀλλὰ ταχέως κατενόησεν ὅτι ἡ καθυπόταξις ἐνὸς πολεμικοῦ ἔθνους εἶναι εὐκολωτέρα τῆς ἀναστολῆς μιᾶς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως. Τῷ ὄντι δὲ ἡ ἐπιρροή τῶν μεγάλων οἰκῶν ἐξηκολούθει νὰ ἐπιτείνηται, τὸ δὲ βυζαντινὸν κράτος, τὸ ὅποῖον ἕως τότε ἦτο κράτος στρατιωτῶν καὶ δημοσίων λειτουργῶν, ἤρχισεν ἔκτοτε νὰ μετατρέπηται εἰς μίαν τιμαριωτικὴν ἀριστοκρατίαν, τῆς ὁποίας ἐπέπρωτο νὰ ἐπέλθῃ τὸ τέλος ἕνεκα τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων. Ὑπὸ ἀσθενεῖς κυβερνήσεις, ἐξηκολούθει ἀθορύβως ἡ ἐξέλιξις τῆς μετατροπῆς ταύτης, ὅτε δὲ ἐπὶ τέλος κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ἔλαβον τὴν εὐκαι-

ρίαν οἱ Φράγκοι νὰ γνωρίσωσι τὴν κατάστασιν τοῦ ἀγροτικοῦ ἐκείνου πληθυσμοῦ, εἶδον ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῇ κράτει ὀλίγοι μὲν τιμαριούχοι, ἄπειρον δὲ πλῆθος πτωχῶν γεωργῶν δουλοπαρόικων, τοὺς ὁποίους καὶ παρέδαλλον ὄχι ἀδίκως πρὸς τοὺς ἐν τῇ τιμαριωτικῇ Δύσει τόσον καταφρονουμένους βιλλάνους.

Ἐν τοσούτῳ καὶ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Βυζαντίου ὀσημέραι προέκοπτον. Καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Δύσει, αἱ αὐτοκρατορικαὶ ἐπιγαμίαι συνετέλεσαν τὸ ἔργον, τὸ ὅποιον εἶχον ἀρχίσῃ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μοναχοί. Κατὰ τὸ ἔτος 987 ἡ ἀδελφὴ τοῦ Βασιλείου Ἀννα συζευχθεῖσα τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Βλαδίμηρον, ἀπῆλθεν εἰς τὴν βάρβαρον Ῥωσίαν καὶ ὑπῆρξε τὸ ἐχέγγυον φιλικῶν εἰς τὸ ἐξῆς σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἐθνῶν. Ὁ Βλαδίμηρος ἐβαπτίσθη μετὰ πάντων τῶν ὑπηκόων του καὶ ἔκτισε τὴν πρώτην ἐν Ῥωσίᾳ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Βορυσθένου, λέγεται μάλιστα ὅτι δὲν ἀπεφάσισεν ὀριστικῶς νὰ βαπτισθῇ εἰμὴ ἀφ' οὗ ἐπείσθη παρ' εἰδημόνων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐξήτασαν τὸ ζήτημα, ὅτι ἡ θρησκεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ἡ ἀρίστη. Ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων οὔτε ὁ ἰσλαμισμὸς, οὔτε ὁ χριστιανισμὸς τῆς Ῥώμης ἔκαμε τόσῃ ἐντύπωσιν, ὅσῃ ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς βυζαντινῆς λατρείας· ἐνόμιζον ὅτι διέβλεπον αὐτὸν τὸν οὐρανὸν εὐρισκόμενοι ἐντὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ἡ ἐπίσημος ἐπιστροφὴ τῶν Ῥώσων εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἐπόρισεν ἀνεκτίμητα μὲν πλεονεκτήματα εἰς τὸ βυζαντινὸν ἐμπόριον, εἰς δὲ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν πλῆθος μισθοφόρων οἵτινες μετ' οὐ πολὺ προσελήφθησαν καὶ εἰς τὴν σωματοφυλακίαν τοῦ αὐτοκράτορος.

Εἰς δὲ τὴν Δύσιν, πολὺ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, βυζαντινὴ πάλιν ἡγεμονίς, ἡ ὁμώνυμος πρὸς τὴν μητέρα αὐτῆς Θεοφανῶς, θυγάτηρ τοῦ Ῥωμανοῦ Β' καὶ σύζυγος τοῦ Ὁθωνος Β', εἰσή-

γαγε τὴν ἀνατολικὴν τέχνην καὶ τὰ ἀνατολικά ἔθιμα. Ὑπῆρξεν ἀγαθὴ σύζυγος καὶ βραδύτερον συνετὴ μήτηρ, ἀλλ' οἱ Γερμανοὶ αὐτῆς ὑπήκοοι προέλεγον μετὰ πολλῶν ὀδυρμῶν ὅτι διὰ τῆς βυζαντινῆς πολυτελείας θὰ διέφθειρε τὴν ἀπλοϊκὴν ἀφέλειαν τῶν Γερμανίδων, ἃς ἔκτοτε ἐξύμνουν οἱ ὁμοεθνεῖς ποιηταί, ἀν καὶ πιστεύοντες ὅτι εὐκόλως θὰ ἐξετίθεντο εἰς τὸν κίνδυνον τῆς διαφθορᾶς. Ἀλλ' ἡ ἱστορία ἀπέδειξεν πόσον ἄδικος ἦτο ὁ φόβος ὅτι δῆθεν ἡ ξένη ἐπίδρασις θὰ μετέβαλλε τὴν Θουσνέλδαν εἰς Ἀσπασίαν.

Σῶζεται ἐν βιβλίῳ, συγγραφέν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, τὸ ὅποιον ἔχει ἰδιαίχουςαν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ χαρακτήρος. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι κυρίως ἐγχειρίδιον ἀπευθυνόμενον ὑπὸ πατρὸς πρὸς υἱόν, περιέχει δὲ πολλὰς νοθεσίας καὶ πολλὰς σκέψεις τὰς ὁποίας ἐρμηνεύουσιν ἀνέκδοτα εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου τοῦ συγγραφέως, ἀνδρὸς ἐπιφανοῦς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Β'. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, τὸ Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου, ὅπως ἐπιγράφεται, εἶναι ἄξιον νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπὶ μικρόν.

Ὁ Κεκαυμένος, ἐξ Ἀρμενίας καθὼς φαίνεται καταγόμενος, ἀφ' οὗ πρότερον ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἔγινεν ἐπὶ τέλους πιστὸς αὐτοῦ ὑπῆκοος, ἀφ' οὔτου ἐγκατεστάθη εἰς τὸ Εὐρωπαϊκὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας. Συγγενεῦων πρὸς Βουλγαρικὴν οἰκογένειαν βογιάρων, νυμφεύει ἓνα ἐκ τῶν υἱῶν του πρὸς νεαράν Βουλγαρίδα ἐπιφανοῦς οἴκου, καὶ συνάπτει καὶ ἄλλην ἀκόμη ἐπιγαμίαν πρὸς οἰκογένειαν βουλγαρικὴν ἢ βλαχικὴν. Ἡ γεναλογία του, ὅπως αὐτὸς τὴν ἀναγράφει, δεικνύει ὅτι καὶ ἑλληνικὸν αἷμα ἔρρεεν εἰς τὰς φλέβας του. Τοιαύτην γεναλογικὴν ἀνάμιξιν ἐκ ξένων στοιχείων ἔχουσι πολλοὶ Βυζαντινοί, τῶν ὁποίων ὁ Κεκαυμένος εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ τυπικόν

παράδειγμα. Ἐκ τοῦ τρόπου ὅμως καθ' ὃν γράφει φαίνεται ὅτι οὔτε Σλαῦος εἶναι οὔτε Ἀρμένιος· τὸ βιβλίον του περιέχει στοιχεῖα ἑλληνικά, ῥωμαϊκὰ καὶ χριστιανικά.

Μέγα μέρος τοῦ συγγράμματός του διαλαμβάνει περὶ στρατηγικῆς τέχνης, ὅθεν καὶ ἐπιγράφεται Στρατηγικόν, ἐν τούτῳ δὲ ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ὅτι ἐμφορεῖται ῥωμαϊκῶν αἰσθημάτων. Τὰ παραδείγματα τὰ ὅποια ἀναφέρει εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου του ἢ ἐκ τῆς ῥωμαϊκῆς ἱστορίας. Μνημονεύει μὲν καὶ κατορθώματα τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Ἀννίβα, ἀλλ' ἂν καὶ Ἑλλήνι ἀγνοεῖ καθὼς φαίνεται τὰ ὀνόματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ. Ἐπιμένει πολὺ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐπιστήμης, τῆς πανουργίας καὶ τῆς συνέσεως καὶ ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα, καὶ εἶναι φανερόν ὅτι προσδοκᾷ τὴν ἐπιτυχίαν μᾶλλον ἐκ τῶν κατασκόπων καὶ τῶν ἀνιχνευτῶν, ἢ ἐκ τῆς ὁρμῆς καὶ τῆς ἀνδρείας.

Ἡ σοφία του δὲν εἶναι καὶ πολὺ ἐπαγωγός, δύναται δὲ νὰ συνοψισθῇ κυρίως εἰς τὸ ἐξῆς ἐξίωμα· «καὶ ἐὰν ὁμόσῃ σοι, μὴ πιστεύῃς αὐτῷ, ἀλλὰ μᾶλλον τότε φύλαττε». Εἰς τὴν καθολικὴν ταύτην δυσπιστίαν περιλαμβάνονται καὶ πάντες οἱ οἰκεῖοι καὶ πρὸ πάντων οἱ φίλοι. Δὲν θεωρεῖ πρᾶγμα ἐπιθυμητὸν νὰ συναναστρέφηται καθ' ἑκάστην ἢ νὰ συνοικῇ πρὸς φίλον. «Καὶ εἰς μικρὰς μὲν ἀτυχίας εὐρεθήσεται φίλος, εἰς μεγίστην δὲ καὶ ἐπιμένουσαν συμφορὰν μηδεὶς σε πλανήσῃ· φίλος οὐκ ἔσται. Ὁ δὲ ὁμοδίαίτός σου ὀρεγομένου σοῦ φαγεῖν ἴσως ἀνόρεκτος ἔσται εἴτε μὴν τὸ ἀνάπαλιν, εἰ δὲ ὑπνώσῃ βουληθῆς, ἐκεῖνος ἀγρυπνήσῃ· σὺ θελήσῃς συναριστῆσαι ἴσως φίλῳ σου, ἐκεῖνος δὲ γογγύσῃ, καὶ ὥσπερ τὰ τῶν ἀνθρώπων πρόσωπα οὐκ εἰσὶν ὅμοια, οὕτως καὶ τῇ γνώμῃ διαφέρομεν ἀλλήλων».

«Ἐὰν ἔχῃς φίλον εἰς ἄλλον τόπον καὶ διέρχεται διὰ τῆς πόλεως ἔνθα οἰκεῖς, μὴ ἀπλικεύσῃ εἰς τὸν οἶκόν σου, ἀλλὰ ἄς

ἀπλικεύσῃ ἀλλαχοῦ, καὶ ἀπόστελλε αὐτῷ τὰ χρειώδη. Ἐν μὲν οὖν ἡ γυνὴ σου καὶ αἱ θυγατέρες σου καὶ αἱ νύμφαι σου οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ οἰκήματος καὶ διατάξασθαι εἰς τὸν οἶκόν σου τὰ δέοντα. Εἰ δὲ ἀναγκαῖα χρεῖα ἐστὶν ἐξελθεῖν αὐτάς, ἀναλαρυγίσει ὁ φίλος σου καὶ τὸ ὄμμα πρὸς αὐτάς ἀπαιωρήσει, εἰ δὲ καὶ σὺ μετ' αὐτοῦ ἴστασαι, κάτω μὲν δοκεῖ σοι νεύειν, περιεργάζεται δὲ αὐτῶν καὶ βάδισμα καὶ γύρισμα καὶ ζῶσμα καὶ βλέμμα, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἀπὸ κορυφῆς ἕως ποδῶν, καὶ μιμησάμενος μετὰ τῶν οἰκείων αὐτοῦ κατὰ μόνας ὑπογελάσει. Εἴτα ἐξουθενήσει τὴν ὑπηρεσίαν σου, τὴν τράπεζαν, τὴν τάξιν, ἐρωτήσῃ δὲ καὶ περὶ τῶν προσόντων σου, εἰ ἔχεις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Καὶ τί πολλὰ λέγω; εἰ εὖρη ἄδειαν, νεύσει νεύματι ἐρωτικῷ πρὸς τὴν γυναῖκά σου καὶ ἀκολάστοις ὀφθαλμοῖς ἐμβλέψει πρὸς αὐτήν, καί, εἰ δύναται, μανεῖ αὐτήν, εἰτ' οὖν ἐξελθὼν καυχήσεται ἅ μὴ θέμις».

«Ἀνθρωπὸς τις τῶν περιφανῶν (τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ ἐκὼν παραδράμω· ἔτι γὰρ ζῇ) εἶχε γυναῖκα ὠραίαν... Ὁ δὲ βασιλεὺς πολλάκις ἔπεμψε πρὸς αὐτήν ἐπιθυμῶν αὐτῇ συγγενέσθαι, ὁ δὲ ἀνὴρ αὐτῆς οὐκ ἐγίνωσκεν. Εἴτα ἀποστέλλει αὐτὸν κριτὴν θέματος. Μὴ δυνηθεὶς δὲ αὐτήν πείσαι ἐσιώπησε. Μετὰ δὲ τρεῖς ἐνιαυτοὺς ἐλθὼν ἀπὸ τοῦ θέματος ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἦν εὐφραινόμενος εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ. Νέος δὲ τις εὐειδὴς προσεποιήσατο εἶναι συγγενὴς αὐτῆς... Συμφιλιάζεται οὖν αὐτῷ καὶ καλεῖ αὐτὸν ὁ κριτής. Ὁ δὲ ὑπουλεύεται αὐτῷ καὶ γίνεται αὐτῷ τούτῳ συνήθης. Τί δὲ θέλω λέγειν πολλά; Συγγίγνεται μετ' αὐτῆς... καὶ ὥς ἐφ' ἐνὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους τούτῳ ἐνεκαυχᾶτο».

«Μέγα ἐστίν, λέγει ὁ Κεκαυμένος, ἔχειν τινὰ δοῦλον ἢ ἐλεύθερον πιστόν, καὶ εἰ ἔχεις αὐτὸν καὶ ἐνεπίστευσας αὐτῷ, τὴν δὲ θυγατέρα σου εἰ δυνατόν μηδὲ γνωρίζῃ, καὶ ἔξεις τὸ ἀσφαλές».

Συμβουλεύει δέ· «Τὰς θυγατέρας σου ὡς καταδίκους ἔχε ἐγκλεισμένας καὶ ἀπροόπτους, ἵνα μὴ ὡς ὑπὸ ἀσπίδος δῆχθῃς».

Ὁ βίος λοιπὸν τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου, τοῦλάχιστον τῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος τῶν Ὀθωμανίδων. Εἴμεθα λοιπὸν πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας ἣν εἶχον αἱ γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος, μάλιστα μὲν αἱ Δωρίδες, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ Ἑλληνίδες. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπανῆλθον εἰς τὴν σκιατραφίαν τῶν παρθένων τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐχει ἀκόμη πολλὰς συμβουλὰς περὶ ἀνατροφῆς, περὶ τοῦ καθήκοντος τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς τιμῆς, περὶ ἀποφυγῆς τῶν ἱατρῶν· «εὖχου μὴ ἐμπεσεῖν σε εἰς χεῖρας ἱατροῦ, εἰ καὶ σφόδρα ἐστὶν ἐπιστήμων· εἴπη γάρ σοι τὰ μὴ δέοντα, καὶ εἴ ἐστὶν ἡ ἀρρωστία σου μικρά, μεγαλύνει αὐτὴν ὑπέρογκα». Πολλὰκις αἱ παρατηρήσεις του δὲν στεροῦνται πρωτοτυπίας. Ἀξίον ὅμως εἶναι νὰ παραθέσωμεν τὰς περὶ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ κλήρου ἰδέας του, δι' ὧν φαίνεται ἡ ἀντίληψις ἣν εἶχεν ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία περὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ θρόνου. «Οὐδέποτε τις ἐτόλμησεν ἀνταρσίαν ποιῆσαι κατὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Ῥωμανίας, πειρώμενος διαφθεῖραι τὴν εἰρήνην, καὶ οὐκ αὐτὸς διεφθάρη. Διὰ ταῦτα οὖν παραγγέλλω ὑμῖν, τέκνα μου ἡγαπημένα, οὗς μοι δέδωκεν ὁ Θεός, εἰς τὸ μέρος τοῦ βασιλέως καὶ εἰς τὴν δούλωσιν αὐτοῦ εἶναι, ὁ γὰρ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθεζόμενος βασιλεὺς πάντοτε νικᾷ». Καλὸν ὅμως νομίζει νὰ τιμᾷ τις καὶ νὰ ὑπηρετῇ τὸν ἰσχυρὸν μονάρχην μακρόθεν, νὰ φανερώνη εἰς αὐτὸν ἂν τις προδοσία τὸν ἀπειλῇ καὶ νὰ μένη πρὸς αὐτὸν πιστὸς καὶ εἰς τοὺς δεινοτάτους τῶν κινδύνων, ἀλλὰ νὰ ἀποφεύγῃ πᾶσαν προσωπικὴν πρὸς αὐτὸν δοσοληψίαν· «Ἐὰν εἰς ἰδίαν χώραν κάστρα τυχὸν ἢ χωρία ἔχῃς, εἰ δὲ ἐν αὐτοῖς τοπάρχης καὶ ἐξουσιαστής, μὴ σε πλανήσῃ πλοῦτος ἢ ἀξιώματα ἢ ὑποσχέσεις μεγάλαι τῶν βασιλέων καὶ δώῃς τὴν χώραν σου

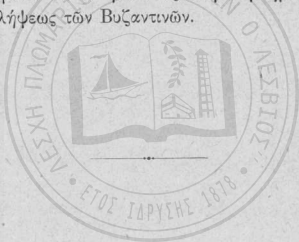
βασίλει καὶ ἀντ' αὐτῆς λάβῃς χρήματα καὶ κτήματα, εἰ καὶ τετραπλασίονα μέλλεις λαβεῖν, ἀλλ' ἔχε τὴν χώραν σου καὶ μικρὰ καὶ οὐδαμινὴ ἐστὶ. Κρεῖττον γὰρ σοὶ ἐστὶν εἶναι σε φίλον αὐτεξούσιον ἢ δοῦλον καὶ ὑπεξούσιον. Ἔως τότε γὰρ θέλεις εἶναι εὐγενής, τίμιος καὶ ἐπαινετός καὶ ἐνδοξος παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ παρὰ πάντων, ἔως ἂν εἰς τὴν χώραν σου καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν σου καὶ σὺ καὶ οἱ παῖδές σου καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν ἐστέ. Ὅπηνίκα δὲ ἀποβάλῃ τὴν χώραν σου καὶ ἐκπέσῃς τῆς ἀρχῆς σου, προσάπαξ ἀγαπηθήσῃ ὑπὸ τοῦ βασιλέως, μετ' ὀλίγον καταφρονηθήσῃ καὶ ἀντ' οὐδενὸς παρ' αὐτοῦ λογισθήσῃ, καὶ γνώσῃ ὅτι δοῦλος καὶ οὐ φίλος εἶ. Τότε καὶ ὁ ὑποχείριός σου φοβερός σοι ἔσται. Εἰ γὰρ λυπήσῃς αὐτόν, ἀπελθὼν πρὸς τὸν βασιλέα κατηγορήσῃ σου ὥς μελετᾶς κατ' αὐτοῦ πονηρὰ ἢ ὅτι φυγεῖν θέλεις· καὶ ἀπελθεῖν εἰς τὴν προτέραν σου χώραν, καὶ σὺ μὲν ἴσως οὐδὲ ἐνθυμηθῆναι ἔχεις ὃ σου κατηγορήσῃ». «Ἦν δὲ καὶ τις φύλαρχος τῶν Ἀράβων, ὄνομα αὐτῷ Ἀπελζαράχ, ὃς καὶ ἐλθὼν πρὸς τὸν βασιλέα κύρ Ῥωμανὸν ἐφιλοτιμήθη δώροις ἀξιολόγοις καὶ τιμαῖς καὶ ἀπελύθη εἰς τὴν χώραν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλέως. Καὶ πάλιν ἐποίησε τοῦτο, ἐκ δευτέρου δὲ κατεφρονήθη, καταφρονηθεὶς δὲ ἤθελεν ὑποχωρῆσαι καὶ οὐ συνεχωρεῖτο ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ἐποίησε δὲ χρόνους δύο ἐν τῇ βασιλευούσῃ καθ' ἐκάστην προσδοκῶν ἐξορίαν καὶ ἀπώλειαν. Ὅμως μετὰ διетὴ χρόνον ἀπέλυσεν αὐτὸν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ ἴδια ἀπελθεῖν. Καὶ ὑποχωρήσας καὶ περάσας τὸ σιδηρογέφυρον τὸ ἐκαῖθεν Ἀντιοχείας, προσεκαλέσατο τοὺς ἀνθρώπους καὶ οἰκείους αὐτοῦ πάντας καὶ κρατήσας τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ταῖς δυσὶν αὐτοῦ χερσὶν εἶπε πρὸς αὐτούς· τί τοῦτό ἐστιν; Οἱ δὲ γελάσαντες εἶπον· ἡ κεφαλὴ σου, κύριε ἡμῶν. Καὶ εὐχαριστῶ, φησί, τῷ Θεῷ ὅτι τῆς κεφαλῆς μου ἐν τῷ σώματι αὐτῆς οὔσης διεπέρασα εἰς Χρυσούπολιν καὶ νῦν κατέλαβον τὰ ὄρια Ἀραβίας· οἱ γὰρ σκελίζειν

πειρώμενοι πίπτουσι συμποδισθέντες ὑπὸ τῆς ἰδίας τέχνης. Χρὴ οὖν σε διὰ ταῦτα λέγειν καὶ πράττειν ὀρθῶς καὶ τοῖς ἰδίοις ἀρκεῖσθαι. Εἰ δέ ποτε ἐπιθυμήσῃς ἐλθεῖν καὶ προσκυνῆσαι τὸ βασιλεῖον κράτος, πῇ μὲν προσκυνῆσαι εἰς τοὺς ἀγίους ναοὺς, πῇ δὲ ἰδεῖν τὴν εὐταξίαν τοῦ παλατίου καὶ τῆς πόλεως, ἅπαξ τοῦτο ποιήσον, πλὴν ἔκτοτε δοῦλος εἶ καὶ οὐ φίλος».

Ὁ Κεκαυμένος εἶναι ἀνὴρ θρησκευτικός, τὸ δὲ βιβλίον του περιέχει πλείοτερας ῥήσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἢ ὅσα χωρία τοῦ Ὁμήρου περιέχονται εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Πλάτωνος. Παραίνει τὰ τέκνα του νὰ τηρῶσι τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα καὶ νὰ μὴ πορεύωνται εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὅπως βλέπωσι τὰς ὡραίας γυναῖκας, νὰ τηρῶσι δὲ καὶ τὴν διάνοιαν καθάραν. Περὶ δὲ τοῦ κλήρου παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς. «Ἐὰν ἔλθῃς εἰς ἱεραικὸν τάγμα τυχὸν μητροπολίτης ἢ ἐπίσκοπος γενέσθαι, μὴ ἀναδέξῃ αὐτὸ ἕως ἂν διὰ νηστείας καὶ ἀγρυπνίας ἀποκαλυφθῇ ἄνωθεν καὶ λάβῃς τελείαν πληροφορίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Καὶ εἰ ἐμβραδύνει ἡ θεοφάνεια, θάρσει καὶ ἐπίμεινον καὶ ταπεινώσον σεαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅφει, μόνον ὁ βίος σου ἔστω καθαρὸς καὶ ἀνώτερος τῶν κωλυόντων παθῶν. Εἰς πατριαρχικὸν θρόνον ἐὰν προκριθῇς καθεσθῆναι, χωρὶς θείας ὀφείας μὴ τολμήσῃς ἐγχειρισθῆναι τοὺς τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἶκας. Τυχὼν δὲ τούτου μὴ γίνου ἐνδοξος ὑπὸ δορυφόρων ὀφεικεύμενος καὶ χρήματα σωρεύων χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐπιμελούμενος καὶ δεῖπνων πολυτελῶν, ἀλλ' ἔστω ἡ ἐπιμέλειά σου εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖν καὶ χήρας τρέφειν καὶ εἰς νοσοκομεῖα καὶ ἀνάρρῳσιν αἰχμαλώτων καὶ εἰς τὸ εἰρηνεύειν καὶ ἀδυνάτων προΐστασθαι, καὶ μὴ εἰς τὸ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν ἐγγίξειν καὶ τὰ τοῦ πλησίον ἀφελεῖν, προφασιζόμενος ὡς οὐ τοῖς παισὶ μου ταῦτα προσφέρω, ἀλλὰ τῷ Θεῷ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ μου. Εἶδον γὰρ ἄλλους ἀρχιερεῖς τοιαῦτα

λέγοντες καὶ ἐθαύμασα τοῦ διαδόλου τὰς πανουργίας, πῶς ἡμᾶς ἀπατᾷ ἐκ τῶν δοκούντων εἶναι εὐσεβῶν».

Ἄλλ' ἡ φιλοκέρδεια τὴν ὁποίαν περιγράφει ὁ Κεκαυμένος δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο μεγαλύτερα μεταξὺ τῶν κληρικῶν ἢ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς ἣν καὶ αὐτὸς ἀνήκε. Ἄν πιστεύσωμεν εἰς τοὺς ὁρισμοὺς οὓς δίδει ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν διαφόρων ἡλικιῶν τοῦ βίου, ὁ συγγραφεὺς ὁ δεικνύων τοσαύτην σύνεσιν καὶ τοσαύτην μισανθρωπίαν θὰ ἦτο βεβαίως πολὺ γέρων, ἀλλὰ παρ' ὅλα τὰ ξένα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τύχην προσετέθησαν εἰς τὸ ἔργον του, τὸ Στρατηγικὸν παραμένει οὐδὲν ἥττον ἀξιόλογον μνημεῖον τῆς περὶ τοῦ βίου ἀντιλήψεως τῶν Βυζαντινῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἐξακολούθησις τῆς κλασσικῆς ἱστορίας. — Σκοπεῖν οἱ αἰῶνες· ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ἔργα του. — Φώτιος· ἡ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου. — Διαφορὰ μεταξύ τῶν ἐγκυκλοπαιδεῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ τῶν σημερινῶν. — Ἡ ἐποποιία τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτου. — Ἀνάλυσις αὐτῆς. — Ἡ δημοτικὴ ποίησις καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ποιήματος. Τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ἡ ἐποποιία τῆς γαιοκτηματικῆς ἀριστοκρατίας. — Σχέσις τοῦ ποιήματος πρὸς τὴν κλασσικὴν καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν ποίησιν. — Ἡ τέχνη μετὰ τὴν περίοδον τῶν Εἰκονομάχων. — Μικρογραφικαὶ εἰκόνες. — Τὸ ἐν Βιέννῃ χειρόγραφον τῆς Γενέσεως. — Ἑλληνικὴ ἢ ῥωμαϊκὴ τέχνη. — Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ρουσκιανού (Rossano) καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Σινώπης. — Ἡ τέχνη ἐν τῇ Ἀνατολικῇ αὐτοκρατορίᾳ. Ἀπλοῦν βεῖμα καὶ ἐν τῇ διακοσμητικῇ ὅπως καὶ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ. — Ἡ δημώδης εἰκονογραφίαις τῶν ψαλτηρίων. — Τὰ ἀριστοκρατικὰ ψαλτήρια. — Σχέσις αὐτῶν πρὸς τὴν ἀρχαίότητα. — Τετραεσάγγελον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαταβικοῦ Δουξδούνου (Leiden). — Προῖον ἀσκητικὸς χαρακτήρ ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. — Ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ. — Ἡ τέχνη καὶ ἡ πολυτέλεια. — Μεταρρυθμίσεις ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους δὲν παρατηρεῖται τὸ βίαιον ἐκεῖνο ἀπὸ τοῦ εἰδωλογατρικοῦ παρελθόντος σχίσμα, τὸ ὁποῖον συνέβη εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον δὲν ἔχομεν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἀναγέννησιν, κατὰ τὴν στενὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ὑπῆρξε δὲ μόνον ἐκεῖ μία ὠρισμένη περίοδος καθ' ἣν τὸ ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων σπουδῶν ἐνδιαφέρον ἐπιτείνεται κατὰ πολὺ. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν, ἡ ἀρχαία τέχνη καὶ τὰ ἀρχαῖα γράμματα ἦσαν πάντοτε ἡ βάσις πάσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ὁσάκις τὰ σπουδάσματα ταῦτα παρημελοῦντο, ἀνεστέλλετο ἀμέσως καὶ ὁ πολιτισμός.

Οὐδέποτε δὲ καθ' ὅλους τοὺς μακροὺς αἰῶνας καθ' οὓς ἔζησε τὸ Βυζάντιον, ὑπῆρξε περίοδος τόσον πτωχή, ὥς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον, ὅσον ἦσαν οἱ χρόνοι οἱ ἀμέσως ἐπακολουθήσαντες εἰς τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου. Ἡ στεῖρα αὕτη περίοδος διήρκεσεν ἐπὶ ἑκατὸν πενήντα περίπου ἔτη. Ὅταν δὲ ἐξετάζωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων, λαμβάνομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι κατὰ τὸ χρονικὸν ἐκεῖνο διάστημα ἡ τέχνη τοῦ ἐκφράζειν διὰ τῆς συγγραφῆς τὰ διανοήματα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῇ, τόσον εἶναι μέγα τὸ χάσμα ἐν τῇ σειρᾷ τῶν συγγραφέων.

Αἱ περίοδοι ἐκεῖναι τῆς ἱστορίας, καθ' ἃς φαίνεται ἀναστελλομένη ἡ πνευματικὴ παραγωγή, ἔχουσι ἔκτακτον σημασίαν ὥς πρὸς τὴν ἐφεξῆς ἱστορίαν τῶν γραμμάτων, διότι κατὰ τὰς ἀγόνους ἐκεῖνας περιόδους πᾶν τὸ ἀρχαῖον ἐξαφανίζεται, γεννῶνται δὲ ἰδέαι νεώτεραι, αἱ ὁποῖαι μετὰ πολλῶν ἐτῶν ἀγῶνα, ἐμπνέουσιν ἐπὶ τέλους τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς συγγραφεῖς. Ὅσάκις ἡ βαρβαρότης ἐνσκήπτει, ἐπενεργεῖ ὅπως καὶ τὸ ὀριμύτατον τοῦ χειμῶνος ψῦχος τὸ ὅποιον ἐξαφανίζει πάντα τὰ φυτὰ τὰ ἔχοντα ἀσθενεῖς ἢ ἐλαττωματικὰς τὰς ῥίζας, ἀλλὰ τὰ ἰσχυρότερα ὅμως τῶν φυτῶν ἀναπτύσσονται πάλιν κατὰ τὸ ἐπόμενονον ἔαρ καὶ παράγουσι νέα ἄνθη. Ἄν ὅμως ὁ χειμὼν εἶναι τραχὺς καὶ ξηρὸς, ἀλλ' ὄχι καὶ πολὺ ψυχρὸς, δὲν ἀποθνήσκουσι τὰ ἀδύνατα φυτὰ, κατὰ δὲ τὴν ἀνοιξιν ἀναφαίνονται, καὶ τὰ βλαβερὰ ἔντομα τὰ κρυπτόμενα ἐντὸς τῆς γῆς ἀναζωογονοῦνται πάλιν, ἐπίσης ὅπως πρότερον ἐπιδραδῇ μετὰ τὴν χειμερινήν των νάρκην. Ἡ Δύσις ὑπέστη τὸν καθαρτικὸν ἐκεῖνον παγετὸν, ἀν δὲ ἐκεῖ κατέστρεψεν ὁ χειμὼν καὶ πολλὰ πράγματα ἄξια νὰ ἐπιζήσωσι, παρεσκεύασε τοῦλάχιστον μίαν νέαν ζωήν. Ἄλλ' ὑπῆρξεν ἴσως εὐτύχημα διὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ὅτι ὅμοιος παγετὸς δὲν ἐνέσκηψε καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Οὐδεμία

κοινωνία δύναται νὰ ἀνθήσῃ, ὅταν βαδίζῃ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, ἂν δὲν ὑπάρξῃ καὶ μία ἀντίθετος συντηρητικὴ τάσις ἀναχαιτίζουσα τὰς ὑπερβολὰς τῆς βιαίας κινήσεως. Ἡ Ἀνατολὴ ὑπῆρξε διὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη τὸ συντηρητικὸν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον συνετέλεσε νὰ μὴ ἐπέλθῃ πλήρης ἡ ῥῆξις πρὸς τὸ παρελθόν, διὰ τοῦτο δὲ τὸ εὐεργέτημα ὀφείλομεν εὐγνωμοσύνην πρὸς αὐτήν.

Οἱ Βυζαντινοὶ οὐδέποτε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακαλύψωσι καὶ πάλιν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ ὁ Πετράρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν πλειάς. Ὅταν οἱ συγγραφεῖς ἤρχισαν βραδέως νὰ ἐπαναλαμβάνωσι τὸ ἔργον των, ἔδειξαν ὅτι ἐγνώριζον ἀκόμη τοὺς ἀρχαίους τύπους τῆς συγγραφικῆς. Θὰ καταλάβωμεν δὲ τὴν τεχνικὴν ταύτην τελειότητα ἂν ἀναγνώσωμεν ἓνα ἐκ τῶν σπανίων συγγραφέων τῶν σκοτεινῶν ἐκείνων αἰώνων, τὸν μόνον ἄλλως ὅστις εἶναι λόγου ἄξιος. Ἐκτὸς τῶν ὀρίων τοῦ κράτους, ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν Σαρακηνῶν, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς—περὶ αὐτοῦ πρόκειται—διετήρησε τὰς παραδόσεις τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, εἶχεν ἀκόμη ἄνδρας ἀσχολουμένους περὶ τὰ κλασσικὰ γράμματα. Εἰς τὸ κυριώτατον αὐτοῦ σύγγραμμα ὅπερ ἐπιγράφεται *Πηγὴ τῆς γνώσεως*, ὁ Δαμασκηνὸς πρῶτον μὲν πραγματεύεται τὴν διαλεκτικὴν ὡς προπαρασκευὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἔπειτα δὲ ἀνασκευάζει καὶ ἀναιρεῖ ἕκαστον περίπου αἰρέσεις, καὶ μετὰ τοῦτο ἐκθέτει πλήρη τὴν δογματικὴν θεωρίαν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Ἐν τῇ προοιμίᾳ τοῦ περιφήμου τούτου δογματικοῦ συνεκδήμου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὁ συγγραφεὺς ἀποφαίνεται περὶ τῶν ἀρχαίων ὡς ἐξῆς: «Καὶ πρῶτον τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν τὰ κάλλιστα παρα-

θήσομαι, εἰδώς, ὥς εἴτι μὲν ἀγαθόν, ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδωρηται, ἐπειδὴ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθ' ἐστὶ, καταβαῖνον παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων, εἴτι δὲ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλον, τῆς Σατανικῆς πλάνης εὕρημα σκοτεινόν, καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, ὥς ὁ πολὺς ἐν θεολογίᾳ ἔφη Γρηγόριος, τὸν τῆς μελίσσης τρόπον μιμούμενος, τοῖς οἰκείοις τῆς ἀληθείας συνθήσομαι καὶ παρ' ἐχθρῶν σωτηρίαν καρπώσομαι». Ἀποδεικνύει δὲ τὸ βιβλίον του ὅτι ὥς πρὸς τὴν διαλεκτικὴν εἶναι μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ' ὅμως ἀναφέρει καὶ τὸν Εὐριπίδην, κάμνει δὲ ὑπομνηματισμοὺς καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον.

Τὸ κεφαλαιῶδες τοῦτο σύγγραμμα ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἂν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς δὲν ἦτο παντάπασι δημιουργικὸν πνεῦμα, αἱ δὲ ἰδέαι του δὲν ἦσαν πρωτότυποι, ἦτο ὅμως πολὺ λόγιος καὶ ἤξευρεν ἄριστα νὰ συστηματοποιῇ, δι' ὃ καὶ συνέταξε τὸ βιβλίον του τελείως ὁμογενές, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας συγγραφὰς τὰς ὁποίας ἀνέγνωσε. Πρέπει δὲ νὰ ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα τὴν εἰλικρινῇ ὁμολογίαν τὴν ὁποίαν περὶ τούτου κάμνει. «Ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν· τὰ δὲ σποράδην θεοῖς τε καὶ σοφοῖς ἀνδράσι λελεγμένα, συλλήθδην ἐκθήσομαι». Ἀλλ' ἀκριβῶς ὅμως ὁ τρόπος οὗτος τοῦ συνοψίζειν καὶ συστηματοποιεῖν τὰ πράγματα κατέστησε τόσον εὐρεῖαν τὴν δρᾶσιν τοῦ συγγραφέως. Τὴν ἐρμηνείαν τῆς δογματικῆς τὴν ἐν τῷ τρίτῳ μέρει τῆς Πηγῆς τῆς γνώσεως μεταφρασθεῖσαν λατινιστὶ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, ἐπὶ τοσοῦτον μετεχειρίσθησαν οἱ σχολαστικοὶ τῆς Δύσεως, ὥστε ὠνομάσθη ὑπὸ τινῶν ὁ Δαμασκηνὸς εἰς παλαιότερους χρόνους πατὴρ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας.

Ζῶν, ὁ Ἰωάννης ἐφημίζετο καὶ διὰ τὸν ἀγῶνα αὐτοῦ ἐναντίον τῶν δύο πρώτων εἰκονομάχων βασιλέων καὶ διὰ τοὺς

ὑμνους του. Ὁ Ἀπολογητικὸς λόγος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας ἔκρινε τὰ πράγματα μετ' ὀρθοφροσύνης καὶ ἀνεξαρτησίας, ἡ δὲ μετριοπάθεια αὐτοῦ εἶναι, ἂν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς τότε ἐπικρατούσας ἰδέας, μετριοπάθεια φιλοσόφου λαϊκοῦ μᾶλλον ἢ καλλογήρου. Τὸ κυριώτατον αὐτοῦ ἐπιχείρημα συνίσταται εἰς τὴν ἀκριβῆ διάκρισιν τῆς ἐννοίας τοῦ λατρεύειν ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ προσκυνεῖν, καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀνάγκης ἥτις ἐπιβάλλει εἰς τὸν ὑλικὸν ἄνθρωπον νὰ παριστάνῃ ὑπὸ μορφὴν ὑλικὴν τὰ αὔλα καὶ πνευματικὰ πράγματα. Εἰς τοὺς ἀντιλέγοντας ὅτι ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων ἀντιβαίνει εἰς τὴν δευτέραν ἐντολήν, ἀποκρίνεται κατὰ τρόπον τῷ ὄντι φιλελεύθερον, ὅτι ἡ νέα πίστις ἀπῆλλαξε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ νὰ τηρῇ ἀπαρασχαλεύτως τὸ γράμμα τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου. «Οὐκέτι, λέγει, ὑπὸ παιδαγωγὸν ἐσμέν, λαθόντες τὴν διακριτικὴν ἔξιν παρὰ Θεοῦ, καὶ εἰδότες τί τὸ εἰκονιζόμενον καὶ τί τὸ εἰκόνι μὴ περιγραφόμενον». Ἡ παράδοσις, εἰς ἣν ἀποδίδει ἴσον κύρος πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἡ καὶ μεγάλυτερον, συνηγορεῖ, λέγει, ὑπὲρ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων· αὕτη εἶναι τοῦλάχιστον ἡ γνώμη του, ἥτις, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι ἀναντίρρητος. Πρὸ πάντων ὁμως ἐξανίσταται κατὰ τῶν βιαίων μέτρων τῶν αὐτοκρατόρων. «Οὐ γάρ, λέγει, εὐσεβῶν βασιλέων ἀνατρέπειν ἐκκλησιαστικούς θεσμούς. Οὐ πατρικὰ ταῦτα· ληστρικὰ γάρ τὰ βίαια καὶ οὐ πειθοῖ γινόμενα». Πιστεύει ἄρα γε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι εἶναι βίαιον ἔργον ἡ διὰ τῆς ὑλικῆς δυνάμεως ἀποκατάστασις τῆς ἀληθείας; Δύσκολον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τὴν περὶ τούτου γνώμην του.

Ὁ Ἰωάννης ἔζη μακρὰν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ πῶς, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἀπὸ αἰώνων ἤδη ὑφίστατο ὁ καισαροπαπισμὸς, ἐτόλμα ἐλευθέρως νὰ διακηρύττῃ ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν ἠδυνήθη νὰ ὁμολογήσῃ εἰμὴ μὲ θυσίαν τῆς προσωπικῆς

του ασφαλείας, ὅτι δηλαδή οὐδεὶς βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλῃ νόμους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ σφάλμα του κατὰ τὴν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἀπολογία εἶναι τοῦτο, ὅτι δὲν ἔλαβε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων θὰ εἶχεν ἐπὶ τῶν ἀμαθεστέρων χριστιανῶν ὅτι-νες ἦσαν ἀνίκανοι νὰ κάμνωσι τὰς διακρίσεις τὰς ὁποίας αὐτοὺς ἔκαμνε. Κατεχόμενος ὑπὸ αἰσθήματος ἐντελῶς ἀριστοκρατικοῦ, οὐδόλως ἐμερίμνα περὶ τῶν κινδύνων οὓς θὰ συνεπῆγεν ἡ πρὸς τοὺς ἀμαθεῖς διδασκαλία μιᾶς θεολογικῆς θεωρίας ἣν ὠκοδόμησαν φιλοσοφοῦντες χάριν φιλοσοφούντων.

Τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς πολλοὺς περιφρόνησιν ἐλέγχουσι καὶ οἱ ὕμνοι τοὺς ὁποίους συνέταξεν ὁ Δαμασκηνός, διότι δὲν φροντίζει καθ' ὅλου νὰ εἶναι καταληπτὸς εἰς τὸν λαόν, τὸ δὲ παράδειγμά του ἐξηγεῖ πῶς καὶ διὰ τί δὲν ἐπραγματοποιήθησαν ὅσα ἐφαίνοντο ὅτι ὑπέσχοντο αἱ προσπάθειαι τοῦ Ῥωμανοῦ. Ἀντὶ νὰ παραδεχθῇ καὶ διατύπωσιν καὶ γλῶσσαν ἀπλουστέραν, ἐπιμένει εἰς τεχνητοὺς στολισμοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχαίαν προσωδίαν, ἐν ᾗ ἀπὸ αἰῶνων εἶχεν ἤδη ἐξαφανισθῇ ἡ διαφορὰ τῆς ποσότητος τῶν φωνηέντων. Εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς σήμερον νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ νόημα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ὕμνων του, ἀλλ' οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον ὡς ἀρετὰς ἐκείνας ἀκριβῶς τῶν ποιημάτων τὰς ιδιότητας τὰς ὁποίας ἡμεῖς καταδικάζομεν ὡς σφάλματα. Ἡ λογία διατύπωσις τῶν ὕμνων δὲν ἐκώλυε τοὺς ἀπλουστέρους νὰ ἀνευρίσκωσιν εἰς αὐτοὺς ἐννοίας ἃς ἐσχέτιζον ὅπωςδὴποτε πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, ἐκ τῶν προτέρων γνωστήν, καὶ ἡγάπων νὰ ἀκούωσιν ἐπαναλαμβανομένας. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν διωγμῶν, ὅτε ἐμαίνοντο οἱ βιαιότεροι τῶν εἰκονομάχων μετὰ χαρᾶς ἤκουεν ὁ λαὸς μυριάκις ἐπαναλαμβανομένας τὰς ἀγιογραφικὰς εὐλογίας καὶ τοὺς παρηγορητικούς ὕμνους. Τὸ δραματικὸν στοιχεῖον ἀπέβαινεν ὁσημέραι μᾶλ-

λον ἀσήμενον, ὥς ἂν μὴ συνετέλει εἰς τὴν ἐποικοδομὴν τῶν πιστῶν ἄλλο τι εἰμὴ μόνον τὸ μῆκος τῶν ψαλμῶν. Οἱ ποιηταὶ οἱ ἀκμάσαντες μετὰ τὸν Ἰωάννην, οὕτινος ἄλλως ἦτο τόσον ἀπλοῦς ὁ πεζὸς λόγος, τὸν ὑπερέβησαν κατὰ τὸν κόμπον καὶ τὴν μακρολογίαν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ἤρχισαν μετὰ πλειοτέρου ὁσημέραι ζήλου νὰ σπουδάζωσι περὶ τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ἐξ οὗ καὶ προέκυψαν νέα πνευματικὰ δημιουργήματα, ἀκμάζει ὁ Φώτιος. Δύο αὐτοκράτορες αὐθαιρέτως, ἐξέλεξαν, καθήρεσαν, καὶ πάλιν ἐξέλεξαν πατριάρχην τὸν Φώτιον, ἕως οὗ τὸν περιώρισαν ἐπὶ τέλους εἰς μοναστήριον. Αὐτὸς συνετέλεσε κυρίως νὰ ἐκραγῇ τὸ μῖσος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῆς Ῥώμης. Ἡ θρησκευτικὴ ἔρις ὑφίστατο ἄλλως ἂν ὅτου ἐκτίσθη ἡ Κωνσταντινούπολις, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ καισαροπαπισμὸς, ὁ ἐπικρατῶν ἐν Βυζαντίῳ, ἡ ἐπίσημος μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ῥήξις ἣτις ἐπῆλθε διακόσια ἔτη μετὰ τὴν διάστασιν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν, θὰ ἐπῆρχετο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τοῦ Φωτίου.

Ἐλάβομεν ἤδη κατ' ἐπανάληψιν ἀνωτέρῳ ἀφορμὴν νὰ ἴδωμεν τίς ἦτο ἡ πρὸς ἀλλήλας στάσις τῶν δύο μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας τμημάτων, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ· αἱ σχέσεις αὐτῶν οὐδέποτε ὑπῆρξαν ὁμαλαί, ἂν καὶ τὰς ἀπειλὰς τῆς ῥήξεως κανονικῶς ἐπηκολούθουν ἐκάστοτε πρόσκαιροι συμβιβασμοί. Ὁ γάμος τῶν Ἑλλήνων ἱερέων ἐφαίνετο πρᾶγμα φοδερὸν εἰς τοὺς Δυτικούς, τοὺναντίον δὲ οἱ ἀσκηταὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐθεώρουν ἀσέβειαν τὴν ἑλλειψιν αὐστηρότητος περὶ τὴν νηστείαν τῶν Δυτικῶν. Ἄλλ' ὑπῆρχε καὶ δογματικὴ διαφωνία· ἡ Ἀνατολὴ ἐπρέσβευεν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἡ Δύσις ὅτι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὅτε δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος οἱ Βούλγαροι ἄθροοι προσήλθον εἰς τὸν Χρι-

στιανισμόν, καὶ ἠκολούθησαν κατ' ἀρχάς ὡς πρὸς τοῦτο τὴν δυτικὴν διδασκαλίαν, ὁ Φώτιος ἐπωφεληθεὶς τὴν περίστασιν ἐκείνην ἀντετάχθη ῥητῶς πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο δεινότατον πρᾶγμα ἔθνη ἀνατολικά κατὰ τὸ πλεῖστον κατηχηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ παραδεχθέντα τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν νὰ προσαρτῶνται εἰς τοὺς ἡμιδαρδάρους τῆς Δύσεως, διότι ὁ Φώτιος ἡμιδαρδάρους ἐθεώρει τοὺς Λατίνους.

Εὐκόλον εἶναι νὰ νοήσωμεν τὴν βαρυθυμίαν τοῦ Φωτίου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ. Ἐντριβεῖς περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, σπουδάζοντες περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἔχοντες δὲ καὶ τὴν συνειδήσιν ὅτι ἀνήκον εἰς κράτος τὸ ὅποιον εἶχε κληρονομίῃ τὴν ῥωμαϊκὴν δύναμιν, ἡσθάνοντο βαθεῖαν περιφρόνησιν πρὸς τὸ ὑπὸ ἡγεμόνος οἷος ὁ Κάρολος ὁ Παχὺς κυβερνώμενον δυτικὸν βασίλειον, ὅπερ εἶχε πάλιν ἐκδαρδαρωθῆναι καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῆναι. Δὲν ὑπάγεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἡμετέρου βιβλίου ἡ ἐξιστόρησις τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Φωτίου, οὐδὲ τῆς ἐπιτυχοῦς αὐτοῦ προσπαθείας ὅπως ἐπαναγάγῃ τοὺς Βουλγάρους εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐνοποιήσῃ αὐτὴν ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀγωνισθῇ ἐναντίον τῆς Ῥώμης, ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ καθορίσωμεν δι' ὀλίγων λέξεων τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν ἣν κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων, οὕτω δὲ θὰ διαφωτισθῇ συγχρόνως καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ἦτο πλουσιώτατος, ἔκτακτον δὲ σπουδαιότητα θὰ εἶχεν ἡ βιβλιοθήκη του. Εἰς τὸν οἶκόν του ὁσάκις προσήρχοντο οἱ φίλοι, ἀνεγίνωσκε καὶ ἡρμήνευε πρὸς αὐτοὺς τὰ βιβλία του, ἀπετελεῖτο δὲ τοιοῦτοτρόπως ὥς τις σύλλογος πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ σύλλογος ὅμως ἐκεῖνος δὲν ἐφιλοσόφει κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἐταίρων ἐζήτει τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ περιωρίζετο εἰς τὴν

ἐπίδειξιν ἐπιστήμης, παιδεύσεως καὶ ἀσφαλοῦς κριτικῆς. Εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἣν ἐξεδήλωσεν ὁ Ταράσιος, ἀδελφὸς τοῦ Πατριάρχου, τοῦ νὰ μάθῃ τὰς ὑποθέσεις τῶν βιβλίων, εἰς ὧν τὴν ἀνάγνωσιν δὲν ἔτυχε νὰ εἶναι παρὼν, ὀφείλομεν τὸ ἀξιόλογον τοῦ Φωτίου σύγγραμμα ὅπερ ἐπιγράφεται *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος*¹. Ἐξετάζονται δὲ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ* 280 βιβλία, ἀνευ ὀρισμένης τάξεως, ἀλλ' ὅπως ἔτυχεν. Ἐνίοτε παρατίθενται ἀποσπάσματα μετὰ συντόμων βιογραφιῶν τῶν συγγραφέων. Εἶναι πιθανόν ὅτι ὁ Φώτιος, ὑψηλὴν κατέχων θέσιν καὶ μὴ θέλων νὰ ὑπολαμβάνηται ὡς ἄνθρωπος ἐξ ἐπαγγέλματος λόγιος, ἔλαθεν ὡς ἀπλὴν ἀφορμὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν ὅπως δημοσιεύσῃ τὴν ἀπογραφὴν καὶ συναριθμήσιν τῶν εἰς αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητῶν συγγραφέων, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τῷ ὄντι συνάνεγνωσε μετὰ τῶν φίλων ὅλον ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἢ θύραθεν συγγραφέων, ἱστορικῶν, ῥητόρων, ἱατρῶν, μυθιστοριογράφων· τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίστευτον, ἂν καὶ ὁ Φώτιος τὸ ἐπαναλαμβάνει εἰς ἕκαστον κεφάλαιον. Εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην δὲν περιέχονται πολλοὶ τῶν γνωστῶν παλαιῶν συγγραφέων, οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων, μεγάλοι ἱστορικοί, πάντες δὲ οἱ ποιηταί. Ἰσως ὁ Φώτιος ἐνόμισε προτιμότερον νὰ ἀναφέρῃ ἐκεῖνα μάλιστα τὰ βιβλία, τὰ ὅποια δὲν ἀνεγινώσκοντο συνήθως ὑπὸ τῶν πολλῶν.

Ὁ συγγραφεὺς σπανίως ἐκφράζει τὴν γνώμην του περὶ τοῦ ὕφους, ἀλλ' ὁσάκις τὸ πράττει, εἶναι πάντοτε σύντομος καὶ ἀκριβής, δεικνύων βαθεῖαν κρίσιν. Λέγει λόγου χάριν περὶ τοῦ Λυσίου ὅτι «καὶ τῷ δοκεῖν μὴ δεινῶς λέγειν, εἴπερ τις ἄλλος,

¹ Τοῦ συγγράμματος ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει οὕτω· Ἀπογραφὴ καὶ συναριθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων ὧν εἰς κεφαλαιώδη διάγνωσιν ὁ ἡγαπημένος ἡμῶν ἀδελφὸς Ταράσιος ἐξητήσατο. Σ. Μ.

δεινότατος· ἀλλὰ γὰρ καὶ εὐκολος εἶναι δοκῶν οὐδὲν ἔλαττον δυσμίμητος ἐπιδείκνυται. » Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ Λουκιανοῦ κρίσις του· « Ἔοικε δὲ αὐτὸς τῶν μηδὲν ὅλως πρεσβεύοντων εἶναι· τὰς γὰρ ἄλλων κωμῳδῶν καὶ διαπαίζων δόξας, αὐτὸς ἦν θειάζει οὐ τίθησι, πλὴν εἴτις αὐτοῦ δόξαν ἔρει τὸ μηδὲν δοξάζειν. » Περί τοῦ Θεοφυλάκτου (μέρ. α', σ. 108) λέγει· « Ἡ μέντοι φράσις αὐτῷ ἔχει μὲν τι χάριτος, πλὴν γε δὴ ἡ τῶν τροπικῶν λέξεων καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐννοίας κατακορῆς χρῆσις εἰς ψυχρολογίαν τινὰ καὶ νεανικὴν ἀπειροκαλίαν ἀποτελεῦται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς γνωμολογίας οὐκ ἐν καιρῷ παρενθήκη φιλοτιμίας ἐστὶ περιέργου καὶ περιττῆς. Τὰ δ' ἄλλα οὐ τι εἰς μῶμον ἦκει. » Ἐγίνωσκε δὲ ὁ Φώτιος ἀκόμη εἴτε ἐν τῇ συνόλῳ εἴτε κατὰ μέγα μέρος καὶ τινὰς ἱστορικοὺς περὶ ὧν οὐδὲν ἄλλο σήμερον ἠξεύρομεν ἢ ὅ,τι αὐτὸς λέγει, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ *Βιβλιοθήκη* του εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας καὶ πρωτίστης τάξεως διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων.

Δὲν ἐπέδειξε δὲ μόνον ἐκεῖ τὴν μεγάλην αὐτοῦ παιδείαν ὁ Φώτιος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ *Λεξικῷ*¹, ἔνθα ἐρμηνεύει τὰς ἀπηρηχαιωμένας λέξεις τὰς ὁποίας δὲν κατενόουν πλέον οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ. Τὰ δὲ θεολογικὰ του συγγράμματα εἶναι ἐπίσης μᾶλλον σοφὰ ἀπανθίσματα ἢ προϊόντα τῆς προσωπικῆς τοῦ συγγραφέως σκέψεως· δι' ἐλαφρᾶς χειρὸς εἶναι καὶ ἐκεῖ ἐγκατεσπαρμένη ἡ σοφία, ὅπως καὶ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ*; διότι ὁ Φώτιος δὲν εἶχεν ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὸ χάρισμα τοῦ νὰ συστηματοποιῇ τὰ πράγματα.

Ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντι-

¹ Ἐπιγράφεται· Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λέξεων συναγωγή, αἱ μᾶλλον τῶν ἄλλων ρήτορι καὶ λογογράφοις ἀνήκουσιν εἰς χρεῖαν. Σ. Μ.

νουπόλεως (1453) τὸ Βυζάντιον ἔχει σειρὰν ἱστοριογράφων οἷαν οὐδὲν ἄλλο τῆς Εὐρώπης Ἔθνους ἐν μόνον χάσμα ὑπάρχει ὡς πρὸς τοὺς δύο αἰῶνας τοὺς εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου (641). Εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης περιόδου ἀναφαίνονται οἱ χρονογράφοι, μετ' ὀλίγον δὲ οἱ κυρίως ἱστορικοί, ἔχοντες ἕκαστος ἴδιον καὶ διακεκριμένον ἀτομικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' ὅπως καὶ οἱ ἀνωτέρω μνημιονευθέντες συγγραφεῖς (μέρ. α', σ. 96), ὁμοιάζουσι πρὸς ἀλλήλους ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις καὶ ἔχουσι πάντες τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ τῶν ἔργου. Τὰ μεγάλα λοιπὸν γεγονότα ἡδυνήθησαν μὲν νὰ τροποποιήσωσι κατὰ τι τὴν γραμματειακὴν παραγωγὴν, ἀλλ' ὅχι ὅμως καὶ νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὴν νέαν ζωὴν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολιτικῶν ἐπαναστάσεων δὲν ὑπῆρξαν πολὺ ριζικὰ ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον.

Γινώσκομεν ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου πόσον σπουδαῖον μέρος τῆς κληρονομίας τῶν ἀρχαίων διεσώθη μὲ ὅλας τὰς ἐπελθούσας ἀναστατώσεις. Κατὰ τὸν αἰῶνα ὅστις ἄρχεται ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του, ἤρχισαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τακτοποιήσωσι τὸν προγονικὸν ἐκείνον πλοῦτον. Τῷ ὄντι, ὁ δέκατος αἰὼν εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἐγκυκλοπαιδεῶν, τὴν δὲ ἀκαδημαϊκὴν ταύτην ἐργασίαν ὠργάνωσεν αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος. Καὶ ἤρχισαν τότε νὰ συντάσσωνται ἀπανθήσματα συγγραμμάτων περὶ γεωργίας, ἱατρικῆς, στρατιωτικῆς τέχνης, θεολογίας, ζωολογίας. Ὡς πρὸς τοὺς νόμους ὁ προκάτοχος τοῦ Κωνσταντίνου Λέων ὁ Σοφὸς εἶχεν ἤδη ἐπιχειρήσῃ μίαν νέαν διασκευὴν καὶ ἀναχώνουσιν τῶν ὑφισταμένων κωδίκων. Πράγματι ὅμως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν τοιούτων συλλογῶν, συστηματοποιήσας τὴν παλαιότεραν θεολογίαν, τὸ δὲ πρᾶγμα φαίνεται ἀκόμη σαφέστερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Φωτίου. Ἀλλὰ διὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορ-

φυρογεννήτου ἡ τάσις αὕτη προσέλαβε τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τὸν ὅποιον εἶχε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Εἶναι δὲ παρεμφερῆς ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὰς προσπαθείας τῆς νῦν συγχρόνου ἐπιστήμης ὅπως καταγράφῃ καθ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς μαθήσεως τὸ σύνολον τῶν ἡμετέρων γνώσεων εἰς συναγωγὰς ἢ ἐγχειρίδια. Ἡ διαφορὰ μόνον μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σημερινῆς εἶναι, ὅτι σήμερον τὸ κυριώτατον τὸ ὅποιον ἐπιδιώκεται εἶναι ἡ ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος μελέτη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ζήτησις νέων ἀληθειῶν. Αἱ τεράστiai ἐκεῖναι συλλογαὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων συγγραφέων δὲν ἔχουσι πλέον κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους ἄλλην σημασίαν πλὴν τῆς συναθροίσεως ὕλικου πρὸς βαθυτέραν καὶ κριτικωτέραν γνῶσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων τοῦ Κωνσταντίνου χρυσοῦς αἰὼν τῆς θύραθεν ἐπιστήμης ἦτο τὸ παρελθόν, ἡ δὲ ἐπιμονὴ τῶν ἀνθρώπων ὅπως διασώσωσιν ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοὺς θησαυροὺς τῶν παλαιότερων γενεῶν, ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ θησαυροὶ ἐκεῖνοι ἀπετέλουν τὸ ἀριστον τότε πνευματικὸν κτῆμα. Ἡ προγονικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶχεν ἀπλῶς καὶ μόνον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ἀλλ' εἶχε πρὸ πάντων ἐνδιαφέρον πραγματικόν, διὰ τοῦτο δὲ οἱ Βυζαντινοὶ ἠρκοῦντο καὶ εἰς ἐκλογὰς ἢ ἀπανθίσματα περιλαμβάνοντα τὰ πορίσματα αὐτῆς. Δὲν ἐφρόντιζον πολὺ περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἐκτὸς μόνον ἂν ἐπρόκειτο περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐκτιμήσεως, διότι εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ σύγχρονος αὐτῶν ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν μέθοδον τῶν ἀρχαίων, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ σύγχρονος ἦτο πολὺ κατωτέρα. Δι' ἡμᾶς σήμερον, ἐξ ἐναντίας, τὸ περιεχόμενον συγγραμμάτων ὅποια λόγου χάριν τὰ τοῦ Ἱπποκράτους, ἔχει δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον κυρίως ἡμεῖς θέλομεν νὰ μάθωμεν εἶναι τί ὁ συγγραφεὺς ἐγίνωσκε περὶ τῶν

φυσικῶν φαινομένων, πῶς ἐσκέπτετο πρὸς ἐξήγησιν αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τίνων ἀρχῶν ἐφήρμοζε τὰς ἰδέας ταύτας εἰς τὴν θεραπευτικὴν.

Ἡ ἀνθολόγησις ἐνὸς συγγραφέως εἶναι ὀλεθρία τιμὴ, διότι διὰ τῶν ἀνθολογιῶν διασώζεται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ὅχι πᾶν ὅ,τι αὐτὸς ᾔθελε νὰ εἴπῃ, ἀλλ' ὅ,τι ᾔρεσκεν εἰς τοὺς θαυμαστάς του. Οὕτω θὰ ἔχῃ πάντοτε τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον οἱ περισσότεροι τῶν ἀνθρώπων θὰ προτιμῶσι μίαν ἀνθοδέσμην ὑπὸ ἄλλων συλλεχθεῖσαν, τῶν ἀνθέων τὰ ὅποια αὐτοὶ θὰ ἔδρεπον ἐν τῷ κήπῳ. Ἡ πολὺ μεγάλη δημοτικότης καταλήγει εἰς τὴν λήθην, τοῦτο δὲ ὕπερ συμβαίνει καὶ σήμερον ἀκόμῃ εἰς πολλοὺς ποιητάς, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀπολεσθῶσι διὰ παντὸς ἐν Βυζαντίῳ τὰ πλήρη ἔργα πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὧν ἐσώθησαν μόνον τὰ βυζαντινὰ ἀπανθίσματα. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν προσεῖλκυσαν καὶ οἱ ποιηταί, καὶ μάλιστα οἱ ἐπιγραμματοποιοί, ἀλλ' οἱ ἀνθολογοῦντες ἐκ τῶν παλαιότερων ἔργων, συνέτασσον καὶ αὐτοὶ ὅμοια, οὕτω δὲ συναπετελέσθη μία κατ' ἐξοχὴν ποικίλη συλλογὴ, ἥτις ἔνεκα τῆς εὐφυΐας μεθ' ἧς οἱ ἐπίγονοι ἐμιμοῦντο τὴν ποιητικὴν τεχνотροπίαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν, ἐμβάλλει εἰς ἀπελπισμὸν τοὺς φιλολόγους τοὺς θέλοντας νῦν νὰ καθορίσωσι τὴν προέλευσιν τῶν ποικίλων ἐπιγραμμάτων τῆς Ἑλληνικῆς ἀνθολογίας.

Πᾶσαι αὗται αἱ συλλογαί, τὰ ποιήματα, αἱ συγγραφαί, ἐκτὸς ὀλίγων χρονογραφιῶν, οὐδεμίαν εἶχον διάδοσιν μεταξὺ τῶν ἀτελῶς πεπαιδευμένων. Ὑπῆρχον βεβαίως ὅχι ὀλίγοι ἄνθρωποι τῆς μέσης τάξεως οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσι πολλὰ ἐκ τῶν βιβλίων ἐκείνων, διότι καὶ πλεῖστα σχολεῖα ἐλειτούργουν καὶ ὁλόκληρος ἡ ἐκπαίδευσις βάσιν εἶχε τὸ πλάσμα, ὅτι ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα ἦτο αὐτὴ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ, ἀλλὰ αἱ ἔννοιαι αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰ βιβλία δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμπνεύσωσιν

ἐνδιαφέρον εἰμὴ μόνον εἰς τοὺς λογίους ἢ τοὺς θεωρουμένους ὡς λογίους. Ὀλόκληρος λοιπὸν ὁ γραμματειακὸς βίος συνεκεντρώθη ἔνεκα τούτου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἣτις, ὡς οἱ Παρίσιοι σήμερον, προσεῖλκε τὰς ἀρίστας πνευματικὰς δυνάμεις πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν.

Οὐδεὶς ὅμως γίνεται λόγος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ δημῳδούς ποιήσεως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐννοοῦμεν τὴν Ὀμηρικὴν ποίησιν. Μέχρι πρὸ τριάκοντα πέντε περίπου ἐτῶν πάντες οἱ Βυζαντινολόγοι ἐπίστευον ὡς δόγμα ὅτι πρὸ τῶν Κομνηνῶν οὐδεμία ὑπῆρχεν ἐν τῇ Βυζαντίῳ ποίησις προωρισμένη διὰ τὸν λαὸν καὶ περιβεβλημένη δημῳδῇ μορφῇ. Οἱ ὀλίγοι μεμονωμένοι στίχοι οἵτινες τυχαίως ἐσώθησαν ἐκ τῆς λήθης, αἱ σατυρικαὶ ἐπῳδαὶ τὰς ὁπτίας ἐφαλλεν ὁ λαός, ἦσαν πολὺ μικρὰ τεκμήρια ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν ἐξ αὐτῶν νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὑπαρξίν καὶ ἔπειτα τὴν ἀπώλειαν σημαντικῶν ποιημάτων. Τώρα ὅμως ἔχομεν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τοῦ πράγματος. Μία βυζαντινὴ ἐποποιΐα, περιελθοῦσα μέχρις ἡμῶν διὰ διαφόρων χειρογράφων ὧν τὸ ἀρχαιότατον εἶναι τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτης, περιέχει ἄσματα δημῳδῇ τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τὰ ὑπ' αὐτῶν ὑμνούμενα ἡρωϊκὰ κατορθώματα ἀνάγονται εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, καὶ διαδραματίζονται εἰς τόπον πολὺ διάφορον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς αὐλῆς. Θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα, εἰς ἣν κατάστασιν τὸ ἔχομεν, συνετάχθη καθ' ἣν ἐποχὴν συνέβησαν τὰ ἐν αὐτῇ περιγραφόμενα γεγονότα ἢ καὶ ὀλίγον χρόνον κατόπιν, ἀλλὰ συντελεῖ ὅμως εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν μετὰ τινος βεβαιότητος, τῇ βοηθείᾳ σημερινῶν ἐπικῶν λειψάνων, ἓνα ἐξηφανισμένον ἐπικὸν κύκλον. Ὁ κύκλος οὗτος θὰ ἤκμαζεν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν εἰς τὰ μεσημβρινὰ σύνορα

τοῦ κράτους εὐγενεῖς ἀγρόται Ἕλληγες καὶ Σαρακηνοὶ ἔζων εἰς ἀδιάκοπον ἀγῶνα, ληστικροὶ δὲ ἱππῶται παντὸς εἴδους ἐπωφελοῦντο ἐκ τῆς μεγίστης ἀποστάσεως ἣτις ἐχώριζεν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν, καὶ τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ ἀραβικοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποποιῶν εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐδῶ ἐξετάσεως.

Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος μανθάνομεν ἀμέσως καὶ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀποστολήν, δηλοῦται δὲ ἐν ἀρχῇ τοῦ ποιήματος καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ τὰ πράγματα διαδραματίζονται. Ἐγεννήθη ἐκ δύο γενῶν (Διγενῆς), εἶναι δηλαδή υἱὸς ἑνὸς Ἀγαρηνοῦ Ἐμίρη καὶ μιᾶς Ἑλληνίδος, καταγομένης ἐξ ἡγεμονικοῦ οἴκου, ἀποκαλεῖται δὲ Ἀκριτης διότι ἐφύλαγε τὰς ἄκρας ἥτοι τὰ ὅρια. Ἐγγύησις τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφοσιώσεως αὐτοῦ ἦτο αὐτὸ τὸ συμφέρον του, διότι ἔχων μεθοριακὰ κτήματα εἶχε καὶ προσωπικὸν συμφέρον νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους του. Ὁ πατήρ του εἶχε ἀπαγάγῃ τὴν θυγατέρα ἑνὸς Ἑλλήνου διοικητοῦ καὶ ἐξ ἀγάπης μᾶλλον πρὸς τὴν γυναῖκά του ἢ ἐκ φόβου πρὸς τοὺς γυναικαδέλφους του καὶ τὸ στράτευμά των, προσήλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἔπειτα δὲ ἐγκατεστάθη μετὰ τῶν ἀνδρείων στρατιωτῶν του ἐντεῦθεν τῶν βυζαντινῶν συνόρων ὡς ὑπῆκοος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἐκ τοῦ γάμου τούτου γεννηθεὶς υἱὸς εἶναι θαυμαστὸν παιδίον. Ἐπὶ τρία ἔτη ἐμάνθανε παιδεῖαν τῶν γραμμάτων, ὅταν δὲ ἔγινε δώδεκα ἐτῶν ἐξῆρχετο εἰς κυνήγιον μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ θεοῦ του. Ἐπνίξε μὲ τὰς χεῖράς του μίαν ἄρκτον, ἔσχισεν εἰς δύο μέρη μίαν ἔλαφον καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴν ἑνὸς λέοντος. Βραδύτερον θελήσας νὰ νυμφευθῇ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τοῦ πατρὸς του καὶ ἀπάγει τὴν μέλλουσαν σύζυγόν του Εὐδοκίαν, θυγατέρα μεγάλου στρατάρχου, τὴν ὁποίαν γοητεύει διὰ τοῦ ἄσματος καὶ

τῆς κιθάρας του. Καταβάλλει τὸν πατέρα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Εὐδοκίας, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἡττάν των ὑποβάλλει εἰς τὸν πενθερόν του εὐλαδέστατα αἰτήσιν περὶ γάμου, ἣν ἐκεῖνος προθύμως ἀποδέχεται. Πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς γυναικὸς του ὁ Διγενὴς ἀναγκάζεται νὰ ἀγωνισθῇ πρὸς ἄγρια θηρία, πρὸς ἓνα τερατώδη δράκοντα μὲ τρεῖς κεφαλὰς, πρὸ πάντων δὲ πρὸς τοὺς ληστρικοὺς ἱππότεας ἢ ἀπελάτας, οἱ ὅποιοι ὠνομάζοντο οὕτω διότι ἀπήλυνον τὰ ποῖμνια. Τόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡ δὴ φήμη του, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμανὸς βαδίζων ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ φθάσας εἰς τὰ μέρη τῆς Καππαδοκίας, ποθεῖ νὰ τὸν ἴδῃ. Ὁ Ἀκρίτης γράφει πρὸς τὸν βασιλέα ἐπιστολὴν, τυπικῶς μὲν μαρτυροῦσαν ὑποταγὴν, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἐλέγχει τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας, ὅφ' οὐ κατείχετο·

Ἐγὼ γάρ, λέγει, δέσποτα, σὸς δοῦλος νῦν τυγχάνω,
καὶ εἰ ποθεῖς, ὡς ἔγραψας, ἰδεῖν ἄχρηστον ἄνδρα,
λάβε ὀλίγους μετὰ σοῦ καὶ ἔλθε εἰς τὸν Εὐφράτην·
ἐκεῖ μὲ ὄψῃ, δέσποτα, τὸν σὸν ἀχρεῖον δοῦλον·
καὶ γὰρ πτοοῦμαι, βασιλεῦ, πολλοῦ τοῦ στρατοπέδου,
μήπως ἀπάρξονται τινὲς ἐκ τούτου με τοῦ φέγειν,
καὶ λυπηθεῖς χαρίσσομαι ῥόγαν ἐκ τῶν χειρῶν μου·
ἡ γὰρ νεότης, δέσποτα, ἔχει πολλὰς μωρίας.

Ὁ βασιλεὺς πορεύεται τῷ ὄντι παρὰ τὸν Εὐφράτην μετὰ τινων πιστῶν ἀκολούθων πρὸς οὓς αὐστηρῶς παραγγέλλει μὴ τυχὸν εἰπωσι προσδλητικόν τινα λόγον ἐναντίον τοῦ ἥρωος, αὐτὸς δὲ φέρεται πρὸς αὐτὸν ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, προχωρῶν πρῶτος πρὸς αὐτὸν καὶ ἀσπαζόμενος. Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν ἐκάλεσε νὰ δηλώσῃ ἂν ἐπιθυμῇ τι νὰ λάβῃ, ἐκεῖνος ἀπεκρίθη ὅτι οὔτε χρήματα θέλει οὔτε τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ μόνον τὴν φιλίαν τοῦ βασιλέως, περιορίζεται δὲ εὐχόμενος εἰς τὸν αὐτοκράτορα

νὰ ἀγαπᾷ τοὺς σκλάβους του, νὰ ἐλεῇ πεινῶντας,
ἔξ ἀδικούντων ῥύεσθαι τοὺς καταπονουμένους,

στά κατὰ γνώμην πταίσματα συγχώρησιν παράσχου,
 νὰ μὴν ὀργίζεσαι τινὰν πρὸ τοῦ νὰ ἐξετάσῃς.
 Αὐτὰ εἶναι, ὦ κράτιστε, ἔργα δικαιοσύνης,
 μ' αὐτῶν καὶ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ἔχεις νὰ ὑποτάξῃς·
 οὐ γὰρ δυνάμεως ἐστὶ κρατεῖν καὶ κυριεύειν,
 ἀλλὰ θεοῦ τὸ χάρισμα ἐκ δεξιᾶς Ὑψίστου.

Ὑπόσχεται δὲ καὶ αὐτὸς νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸ Ἰκόνιον εἰς πληρωμὴν μεγάλου φόρου πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ βασιλεὺς ἐπικυροῖ τότε αὐτὸν ὡς φύλακα τῶν ἄκρων καὶ ἐπεκτείνει τὴν δικαιοδοσίαν του, συγχρόνως δὲ χαρίζει εἰς αὐτὸν καὶ πολλὰ κτήματα.

Εἰς τὰς πολλὰς ἐκστρατείας τὰς ὁποίας ἐπιχειρεῖ ἐναντίον τῶν ἀπελατῶν, συνοδεύεται συνήθως ὁ Ἀκρίτης καὶ ὑπὸ τῆς γυναικὸς του. Ἐνίοτε ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτῆς ὅταν ἔχῃ κατὰ νοῦν κρυφίαν τινὰ ἐρωτικὴν περιπέτειαν. Οὕτω λόγου χάριν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἔρημον μίαν κόρην ἐξόχου καλλονῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐγκαταλείψῃ ἐκεῖνος ὅστις τὴν ἀπήγαγε. Τὴν λαμβάνει ἀμέσως ὑπὸ τὴν προστασίαν του, διασκορπίζει μίαν σπεῖραν Σαρακηνῶν οἵτινες τὴν ἠπειλοῦν, καὶ τὴν παραλαμβάνει ἐπὶ τοῦ ἵππου του πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἀπίστου ἐραστοῦ της. Ἀλλ' ἡ κόρη ἦτο πολὺ ὡραία, ὁ δὲ ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἄρχων τοῦ σκότους, ὁ Σατανᾶς, πολὺ ἰσχυρὸς, «καὶ ἐμιάνθη ὁ δρόμος τῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας». Ὅταν ἐπὶ τέλους ἀνεῦρε τὸν ἐραστήν, τὸν ἐξαναγκάζει νὰ νυμφευθῇ τὴν κόρην, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἴπῃ τι περὶ τοῦ καθ' ὁδὸν συμβάντος, «ἵνα μὴ σκάνδαλον αὐτὸς εἰς νοῦν του νὰ λογιᾷσῃ». Ὁ ἥρως βασανιζόμενος ὑπὸ τῶν τύψεων τῆς συνειδήσεως, ἐπιστρέφει πρὸς τὴν σύζυγόν του, λαμβάνων πᾶσαν φροντίδα ὅπως μὴ μάθῃ καὶ αὐτὴ τὰ γενόμενα.

Ἄλλοτε πάλιν, οἱ ἰσχυρότατοι τῶν ἀπελατῶν, ἐπανειλημμένως ὑπ' αὐτοῦ νικηθέντες ἐν μονομαχίᾳ, ἐπικαλοῦνται ἐναντίον του τὴν βοήθειαν τῆς ἡρωϊκῆς καὶ ὡραίας βασιλίσσης τῶν Ἀμαζόνων, ἥτις ἐλέγετο Μαξιμώ. Ὁ Ἀκρίτης ἀποτέμνει τὴν κεφαλὴν

τοῦ ἵππου τῆς Μαξιμοῦς, αὐτὴν ὁμως ἄφησε σῶαν ἐλεήσας τὸ κάλλος τῆς. Τὴν ἐπομένῃν ἡμέραν ἡ ἥρωϊς τὸν παρακαλεῖ νὰ τὴν ἀφήσῃ νὰ καθάλλικεύσῃ δευτέραν φοράν καὶ νὰ μονομαχήσωσιν οἱ δύο κατὰ μόνας. Τὴν νικᾷ καὶ πάλιν, ἀλλὰ καὶ πάλιν προσπαθεῖ νὰ μὴ τὴν πληγώσῃ καιρίως. Ἡ Μαξιμὴ πλήρης θαυμασμοῦ διὰ τὸ κάλλος τοῦ ἥρωος, ὁμολογεῖ πρὸς αὐτὸν ὅτι εἶχεν ὀρκισθῇ νὰ μὴ συνέλθῃ μετ' ἀνδρός, ἕως ὅτου εὑρεθῇ ἀνὴρ ὅστις νὰ τὴν νικήσῃ κατὰ κράτος ἐν μονομαχίᾳ. Ὁ Διγενὴς ἀποκρούει μὲν κατ' ἀρχὰς τὴν ἐρωτικὴν ταύτην ἐξομολόγησιν τῆς ἥρωϊδος, ἀλλ' ἔπειτα ἡττᾶται καὶ αὐτὸς ὑπὸ τοῦ πάθους, ὅπως εἶχε συμβῇ καὶ μὲ τὴν ἐγκαταλελειμμένην τοῦ δάσους, ὑπέικων εἰς τὰς θωπείας τῆς Μαξιμοῦς, καθ' ἣν ὥραν τὴν ἐδοθήκει ἡμίγυμνον νὰ ἐπιδῶσῃ τὴν πληγωθεῖσαν δεξιάν αὐτῆς χεῖρα. Ἐπέρχεται καὶ πάλιν ἡ μετάνοια τοῦ ἥρωος, ὅχι ὁμως καὶ μέχρι τοῦ νὰ ὁμολογήσῃ εἰλικρινῶς τὸ σφάλμα του εἰς τὴν γυναῖκά του. Τοῦναντίον μάλιστα, δι' ἐνὸς μικροῦ ψευδολογήματος διαλύει τὰς ζηλοτύπους αὐτῆς ὑπονοίας, ὡς εἶχε διεγείρῃ ἡ μακρὰ διάρκεια τῆς μετὰ τῆς Μαξιμοῦς συνεντεύξεώς του.

Τὰ δύο τελευταῖα βιβλία τοῦ ποιήματος διηγοῦνται τὸν ἐνεργὸν βίον τοῦ Διγενῆ, μετὰ τὴν ἥρωϊκὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας ἀπὸ τῶν πολεμίων, ἔπειτα δὲ ἱστορεῖται ὁ πρόωρος θάνατος αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του. Περιγράφει λεπτομερῶς ὁ ποιητὴς τὸν παρὰ τὸν Εὐφράτην μεγαλοπρεπῆ οἶκον καὶ τὰ κτήματα τοῦ Ἀκρίτου. Τὸ παλάτιον ἦτο λαμπρὸν καὶ θαυμαστὸν καὶ εἶχε πλάκας τορνευτὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων ἱστόρησε τοὺς ἀπ' ἀρχῆς ἀνδρεῖους, τὰ κατορθώματα τοῦ Σχηψών, τοῦ Δαυῖδ καὶ τοῦ Μωϋσέως, ἢ τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ὀδυσσεὺς καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Μία μόνη εὐτυχία ἔλειπεν ἀπὸ τῆς παραδεισίου ἐκείνης κατοικίας τοῦ ἥρωος· δὲν εἶχε κληρονόμον τοῦ ὀνόματος του. Τὴν στείρωσιν τῆς γυναικὸς τοῦ δὲν ἡδυνήθησαν νὰ

θεραπεύσωσιν οὔτε αἱ ἀγαθοεργίαι, οὔτε αἱ προσευχαί, οὔτε τίποτε ἄλλο, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέδιδον αὐτὴν καὶ οἱ δύο σύζυγοι εἰς τὰς ἁμαρτίας των! Βαρεῖα νόσος θέτει ἐπὶ τέλος τέρμα εἰς τὸ λαμπρὸν στάδιον τοῦ ἥρωος. Σπαρακτικοὶ εἶναι οἱ ἐπιθανάτιοι ἀποχαιρετισμοὶ τοῦ πρὸς τὴν γυναῖκα του ὑπενθυμίζε εἰς αὐτὴν πάντα τὰ συμβάντα τοῦ κοινοῦ αὐτῶν βίου, καὶ τελειώνει συμβουλευὼν αὐτήν, ἐπειδὴ εἶναι νέα καὶ δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ζήσῃ ἐν τῇ χηρείᾳ, νὰ νυμφευθῇ ἄλλον ἄνδρα. Νὰ μὴ ἀποβλέψῃ ὅμως εἰς χρήματα ἢ ἀπλὴν εὐγένειαν, νὰ προτιμήσῃ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ἀρετὴν. Ἡ νεαρὰ γυνὴ ἀποκρούει τὰς συμβουλὰς ταύτας, παρακαλεῖ δὲ τὸν Θεὸν νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν τὴν χάριν νὰ συναποθάνῃ μετὰ τοῦ ἀνδρός της· ὁ Θεὸς τὴν εἰσήκουσε, καὶ πίπτει νεκρὰ ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ θνήσκοντος. Τελευτᾷ τὸ ποίημα δι' εὐσεβῶν σχέψεων καὶ ἐποικοδομητικῶν εὐχῶν ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων σωτηρίας.

Τὰ ἄσματα ἐξ ὧν προσήλθε τὸ ἐπικλόν τοῦτο ποίημα ἀνήκον εἰς τὰ πνευματικὰ προϊόντα τῶν ἀγροδιαίτων εὐγενῶν. Βαθυτέρα ὅμως ἐξέτασις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Ἀκριτικὸν τοῦτο ποίημα εἶναι ἔργον Βυζαντινοῦ κατηχητοῦ, ὅστις ἐνόμιζεν ὅτι ἀπαμβλύνει ὅπωςδῆποτε τὰς ἐν αὐτῷ ἐρωτικὰς περιγραφάς, συνδυάζων αὐτάς πρὸς ἠθικὰς διδασχάς. Ἡ ἐπίχρισις δι' ἧς ὁ εὐσεβὴς διασκευαστὴς ἐπεκάλυψε τὰς τραχύτητας τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἀπέκρυψε τὰς μεταβάσεις, ἀφίνει ὅπωςδῆποτε νὰ διαφαίνωνται καθαρὰ αἱ δυνατὰ γραμμὰ καὶ τὰ ζωηρὰ χρώματα τῆς ἀρχετύπου διηγήσεως, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος εἶναι ἐν πολλοῖς λίαν ἀπολαυστική. Τὰ θέλγητρα καὶ ἡ ἀληθινὴ σπουδαιότης τοῦ μεθοριακοῦ βίου φαίνονται πολὺ καλύτερον εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα, ἂν καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐν μόνον ὑπάρχει παλαιόν, τὸ ὁποῖον διέσωσεν ἐν χειρόγραφον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα ὁ ἥρωος ἄλλοτε

μὲν ὀνομάζεται Ἀνδρόνικος, ἄλλοτε Ἀρμούρης, καὶ ἄλλοτε ὁ Ἐάνθινον (ἄσμα τοῦ Πόντου), ἡ Διγενής, ἀλλ' εἶναι προφανές ὅτι πάντες οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον. Τὸ ἐκ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας προερχόμενον στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ δημώδη ἄσματα, ἡ οἰκονομία αὐτῶν ἔχει πάντοτε περισσotέραν δύναμιν, οὐδὲ παρατηρεῖται εἰς αὐτὰ ἡ τάσις τοῦ νὰ καθίστανται διὰ συλλογισμῶν μᾶλλον ἢ ἡττον ἀποδεκταὶ αἱ ὑπερφυσικαὶ πράξεις τοῦ ἥρωος. Μετὰ τὴν ἀπαγωγὴν μιᾶς κόρης δὲν ἀκολουθεῖ ἡ κατὰ τοὺς κανονικοὺς τύπους αἴτησις εἰς γάμον· ὁ ἥρωος δὲν ἀποθνήσκει ἐκ νόσου, ἀλλ' εἰς φοβεράν πάλην μὲ τὸν Χάρον εἰς τὰ χάλκινα ἁλώνια· ὁ Διγενής δὲν συμβουλεύει τὴν γυναῖκά του νὰ ἔλθῃ εἰς δεύτερον γάμον, ἀλλὰ κατὰ τὰ δημοτικὰ ἄσματα, τὴν θανατώνει σφίγγων αὐτὴν εἰς ἓνα ὕστατον ἐναγκαλισμόν. Ὁ ἥρωος καλλιεργεῖ μόνος τὰς γαίας του, τὸ δὲ ἀνεξάρτητον πνεῦμά του δεικνύει ἡ δῆλωσίς του, ὅτι «κανένα δὲν φοβάται... καὶ ἂν εἶναι δίκαιος πόλεμος, μήτε τὸν Κωνσταντῖνον». Τοῦναντίον ὅμως, ἡ ἰδιάζουσα ἐκείνη κατάστασις εἰς ἣν εὐρίσκατο ὁ ἀγροδίαιτος ἄρχων ἀπέναντι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτῶν καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς αὐλικῶν, αἵτινες περιφρονητικῶς ἔρριπτον τὰ βλέμματα ἐπὶ τοῦ ἀγροίκου ἐπαρχιώτου, περιγράφεται κάλλιον εἰς τὸ ἔργον τοῦ διασκευαστοῦ ἢ εἰς τὰ διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως διασωθέντα λείψανα τῶν ἁσμάτων. Ἡ συνάντησις τοῦ Διγενῆ μετὰ τοῦ βασιλέως εἶναι περίπου ἡ ἐφαρμογὴ τῶν συμβουλῶν τὰς ὁποίας δίδει ὁ Κεκαυμένος εἰς τὸν υἱόν του, νὰ ἀποφεύγῃ δηλαδὴ τὴν αὐλὴν καὶ νὰ μὴ πιστεύῃ εἰς τὸν βασιλέα τὸν ἐπιζητοῦντα νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ κτήματός του, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω (σελ. 48). Ἡ ἐλευθεροστομία ἦν μεταχειρίζεται ὁμίλῶν πρὸς τὸν βασιλέα ἀποδεικνύει πόσον εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη, ὅτι δῆθεν ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει πανταχοῦ καὶ πάν-

τοτε ἐπεδεικνύετο εἰς τὸν αὐτοκράτορα δουλική ὑποταγή καὶ εὐτελὴς κολακεία. Πιθανὸν ὅτι τοιαύτας τάσεις εἶχον οἱ περὶ τὴν αὐλήν, καθὼς καὶ οἱ διὰ τῆς μεγαλοδωρίας τῶν μεγιστάνων εὐζωοῦντες συγγραφεῖς, τοῦτο ὅμως οὐδόλως ἀποδεικνύει ὅτι πᾶσα ἐρπηστικὴ δουλοπρέπεια εἶναι χαρακτήρ ἰδιάζων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Οἱ ἔχοντες τὰς ἰδέας ταύτας περὶ τῶν Βυζαντινῶν λησμονοῦσι πλησιέστερα καὶ μᾶλλον πρόσφατα παραδείγματα δουλοπρεπείας αὐλικῶν πρὸς πολλοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως.

Ἄν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους, ἢ παρὰ τὰ μεθόρια τοῦ κράτους κατοίκησις ἔδιδε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀφορμὴν καὶ εἰς ἐπιγαμίας καὶ εἰς συμπλοκάς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀράβων, πρέπει δὲ μάλιστα νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἂν καὶ ἐνίοτε χαρακτηρίζουσι τοὺς Σαρακηνοὺς διὰ φράσεων δυσμενῶν, δὲν τοὺς παριστάνουσιν ὅμως ὡς ἀσπόνδους ἐχθροὺς. Εἶναι φοβεροὶ ἕνεκα τῆς δυνάμεώς των οἱ Σαρακηνοί, ἀλλ' ὅχι καὶ ἄξιοι καταφρονήσεως. Καὶ τὰ δημῶδη ἄσματα ἐπαινοῦσι τὴν μεγαλόφυχίαν αὐτῶν, τὸν ἱπποτικὸν χαρακτήρα καὶ τὴν πρὸς τοὺς αἰχμαλώτους ἡπιότητα. Τὰ ἄσματα λοιπὸν ἐκεῖνα δὲν ὁμοιάζουσιν ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν πολεμίων πρὸς Κλέφτικα τραγούδια, τὰ ὅποια χαρακτηρίζουσι πάντοτε τοὺς Τούρκους ὡς θηρία ἀνήμερα.

Ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν νομίζομεν ὅτι κυρίως προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι εἶχον μεγαλυτέρας ἀρετὰς οἱ Ἀράβες, διότι καὶ οἱ Τούρκοι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐστερημένοι ἱπποτισμοῦ, ὅσῃς δὲ δὲν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ πνεύματός των ὁ θρησκευτικὸς φανατισμός, δεικνύουσι καὶ πραγματικὴν ἀγαθότητα καρδίας. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ὅταν εἶχον ἀπέναντι των τοὺς Ἀράβας ὡς ἐχθροὺς, ἦσαν ἰσόπαλοι πρὸς ἐκείνους, ἢ δὲ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν δύο ἔθνων ἦτο παρεμφερής, διότι ἀμφοτέρωτερά εἶχον κληρονομήσῃ τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην τῶν Ῥωμαίων. Οἱ Τούρκοι ἐξ ἐναν-

τίας, ἐθεώρουν τοὺς Ἑλλήνας ὡς λαὸν ὑποτεταγμένον, τὸν ὁποῖον καὶ κατεφρόνουν, εἰς δὲ τὴν ἑπαρσιν ταύτην τῶν Τούρκων ἀντετάσσετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁμοία καταφρόνησις ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος αὐτῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπιγαμίαι μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, δυνάμεναι νὰ καταλήξωσιν εἰς συγχώνευσιν τῶν δύο ἐθνῶν, ἦσαν πρᾶγμα ἀδύνατον.

Αἱ κλασσικαὶ ἀναμνήσεις, συχναὶ εἰς τὸ Ἀκριτικὸν ἔπος, στίχοι τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου ἢ μνεῖαι μυθολογικῶν λεπτομερειῶν, πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν διασκευαστήν. Τὰ δημῶδη ἄσματα τὰ ὅποια ὁ Βυζαντινὸς οὗτος διασκευαστὴς ἐχρησιμοποίησεν εἶναι ἄρά γε τοῦ δεκάτου αἰῶνος; Εἰς τὸ ἐρώτημα, ἐν μέρει μόνον εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ καταφατικὴ ἀπόκρισις. Εἰς τὰ ἄσματα δηλαδή τὰ μέχρι τοῦδε σωζόμενα ὑπάρχουσι τόσαι ἀναμνήσεις τοῦ ἀπωτέρου ἐκείνου παρελθόντος ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς προϊόντα νεώτερα τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως. Ὁ χαρακτήρ τοῦ Διγενῆ ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὸν τοῦ Θησέως, καὶ περισσότερον ἀκόμη πρὸς τὸν τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς ἐν μάλιστα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἀκορέστου ἀδηφαγίας τοῦ ἥρωος, ἕνεκα τῆς ὁποίας, ὡς γνωστόν, ἐγίνετο ὁ Ἡρακλῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου καταγέλαστος εἰς τοὺς θεατὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ θεάτρου. Ἐδείχθησαν ὡσαύτως ὁμοιότητες καὶ πρὸς ἀνατολικοὺς ἥρωας τῆς Περσίας ἢ τῶν Ἰνδιῶν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λεπτομέρειαι ἦσαν ἀπὸ αἰῶνων γνωσταὶ εἰς τὸν λαόν. Ὁ δημοτικὸς ποιητής, καὶ ἐνταῦθα ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἐφήρμοσε τὰς ὑφισταμένας ἀρχαιοτέρας παραδόσεις πρὸς τὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς του, ἀκριβῶς δὲ εἰς τοῦτο ἐγκεῖται ἡ ἐπιτυχία. Ἠκολούθει δὲ ὡς πρὸς τοῦτο, τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων ποιητῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Δὲν εἶναι, παραδείγματος χάριν, δημιούργημα τῆς

φαντασίας τῶν ποιητῶν τούτων ἢ φαιδρὰ ἀντίληψις ἐνὸς γαστρι-
μάργου θεοῦ, ἀλλὰ προφανῶς παρέλαβον ἓνα κωμικὸν χαρα-
κτῆρα ἀπὸ τινος παλαιᾶς λαϊκῆς πίστεως, ἣτις κατ' ἀρχὰς ἦτο
πᾶν ἄλλο ἢ φαιδρά.

Ὁ κύκλος τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ Διγενῆ, διεδόθη καὶ
ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, διότι καὶ τὰ σλαβικά ἔθνη ἔχου-
σιν ἄσματα δημῶδη, εἰς τὰ ὅποια ὁ ἥρωες διατηρεῖ τὸ ἑλληνικόν
τοῦ ὀνομα· τὸ ὑλικὸν αὐτῶν ἔχει ὑποστῇ μεταβολὰς ἀναλόγως
τῶν περιστάσεων, ἢ ἑλληνικῇ τῶν ὁμῶς προέλευσις διαφαί-
νεται σαφῶς¹.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ διάστασις ἣτις ἡπείλει ἐπὶ τῶν
εἰκονομάχων βασιλέων νὰ ἐκμηδενίσῃ πᾶσαν εἰρηνικὴν φανέ-
ρῳσιν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνέστειλε καὶ τῆς τέχνης τὴν ἀνάπτυξιν,
ἔχει δὲ ἡ ἀναστολὴ αὕτη σημασίαν τόσον μεγάλην, ὥστε δυνά-
μεθα νὰ διαιρῶμεν τὴν τέχνην εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰκονομαχίας
περίοδον καὶ εἰς τὴν μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἶναι ὁμῶς ἐσφαλ-
μένη ἡ γνώμη ἣτις ἄλλοτε εἶχεν ἱκανὴν διάδοσιν, ὅτι δηλαδὴ ἡ
βυζαντινὴ τέχνη δὲν προσλαμβάνει τὸν πρωτότυπον αὐτῆς χαρα-
κτῆρα εἰμὴ κατὰ τὴν ἐκατονταετηρίδα ἣτις ἐπηκολούθησεν εἰς
τὰς περὶ τῶν εἰκόνων ἑριδας. Ἄν ἡ γνώμη αὕτη ἦτο ὀρθή,
ἔπρεπε τὸ ἀριστούργημα τῆς γνησίας βυζαντινῆς τέχνης, ἡ
Ἀγία Σοφία, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναχρονισμός. Πολλοὺς αἰῶνας
πρὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, πολλοὺς αἰῶνας μάλιστα καὶ
πρὸ τοῦ Ἡρακλείου, ἐμορφώθη μία τέχνη πρωτότυπος καὶ ἀνε-
ξάρτητος ἀπὸ τῆς δυτικῆς τέχνης. Τοῦτο μόνον εἶναι ἀκριβές,

¹ Περὶ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους καὶ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου
Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἀθήναις 1907 (λόγος Πρυτανικὸς
συνεκδοθεὶς καὶ μετὰ τῆς λογοδοσίας τοῦ κ. Πολίτου ὡς Πρυτάνεως). Ἰδ.
καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀκριτικά ἄσματα· ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ ἐν Λαογραφίᾳ
τόμ. Α' (1909) σ. 169 - 275. Σ. Μ.

ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὑπέστη ὄχι ἀναξίας λόγου τροποποιήσεις μετὰ τὴν ταραχώδη περίοδον τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως, διότι οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες δὲν ἐπέδρασαν μόνον ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς. Βλέπομεν δηλαδὴ ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἤτταν τῶν εἰκονομάχων, ἡ τέχνη τῶν ἰσχυροτάτων ἀντιπάλων τῶν, τῶν μονάχων, δεικνύει φανερὰ τεκμήρια τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἐπιδράσεως.

Τὰ διατάγματα τῶν αὐτοκρατόρων τὰ ὅποια ἐκέλευον τὴν ἀπαγόρευσιν ἢ τὴν καταστροφὴν τῶν εἰκόνων ἢ τὴν ἐπίχρισιν τῶν τοιχογραφιῶν, κατέστησαν ἐπὶ τινα χρόνον ἀδύνατον πᾶσαν μνημειακὴν τέχνην. Ἀλλὰ τὰ προστάγματα ἐκεῖνα δὲν ἠδύναντο καὶ νὰ ἐμποδίσωσι τοὺς πιστοὺς νὰ εἰκονογραφῶσιν εἰς τὰ μοναστήρια τὰ ἱερὰ βιβλία των μεθ' ὅσου καὶ πρότερον ζήλου. Ἀσκοῦντες ἐκεῖνοι τὰ τῆς λατρείας τῶν ἐν στενοτέρῳ κύκλῳ, ἤθελον οὕτως εἰπεῖν νὰ ἀποζημιώωνται διότι δὲν ἠδύναντο ἐλευθέρως νὰ φανερώνωσι τὰς θρησκευτικὰς τῶν ἰδέας. Ἡ τέχνη ἡ καταφυγοῦσα εἰς τὰ μοναστήρια ἀντανάκλα μὲν βεβαίως τὰ βίαια μέτρα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ τὸ ζήτημα δὲν εἶχε καὶ πολιτικὸν χαρακτῆρα, τὰ προϊόντα αὐτῆς δεικνύουσι σαφέστερον τοὺς πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμούς, δι' ὃ καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς εἶναι τελείως ἐπιδεκτικὴ συστηματικῆς ἐκθέσεως. Θὰ πραγματευθῶμεν λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ τῶν σωζομένων μικρογραφικῶν εἰκόνων τῆς πρώτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Βιέννης ἀπόκεινται δύο χειρόγραφα, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ παλαιότατα μνημεῖα τῆς μικρογραφικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ μὲν ἐν ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει τὴν εἰκονογράφησιν ἑνὸς μέρους τῆς Γενέσεως, τὸ δὲ ἄλλο περιλαμβάνει τὸ κείμενον, πολυτελῶς κεκοσμημένον δι' εἰκόνων, τοῦ ἱατροῦ καὶ βοτανικοῦ Διοσκορίδου (ἀκμάσαντος

περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστόν). Τὸ χειρόγραφον τοῦ Διοσκορίδου, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς προσφωνήσεως, ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει χάριν τῆς ἡγεμονίδος Ἰουλιανῆς Ἀνικίας, θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὀλυβρίου (472), ἣτις ἔζη περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος, σύγχρονον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Γενέσεως, ἂν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ ρυθμοῦ τῆς γραφῆς. Πρὸς φιλοτέχνησιν τῆς Γενέσεως εἰργάσθησαν πλείονες τεχνῖται, εὐκόλως δὲ διακρίνεται καὶ ἡ διαφορὰ τῆς τεχνοτροπίας. Εἰς δὲ τοὺς νεωτέρους ἐπιστήμονας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ αὐτό, ἔκαμε μάλιστα ἐντύπωσιν ὅτι τινὲς ἐκ τῶν εἰκόνων συνδυάζονται κατὰ τρόπον ὁμοιάζοντα πρὸς διήγησιν, τῆς ὁποίας τὰ διάφορα ἐπεισόδια ἐκτυλίσσονται πρὸ τοῦ θεατοῦ, ἐκτὸς δὲ τούτου ἔχουσι φιλοτεχνηθῆ κατὰ τινα πρωτότυπον πραγματισμόν, ὅστις προέρχεται ἐκ τοῦ ἐπιπολαϊοτέρου χαρακτῆρος ὃν ἔχει τὸ σχεδιάσμα, διότι ὁ καλλιτέχνης δὲν ἐπισημαίνει τὰς γεωμετρικὰς ἀναλογίας τῶν γραμμῶν, ἀλλὰ ὁμοίως πρὸς τοὺς μεγάλους Ἰσπανοὺς ἢ Ὀλλανδοὺς ζωγράφους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, ἢ τοὺς Γάλλους σχεδιαστὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου, ἀφίνει εἰς τὸν θεατὴν τὴν φροντίδα νὰ ἀντιληφθῇ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς παραστάσεως, τὴν ὁποίαν αὐτὸς μόνον οὕτως εἶπεῖν ὑπεδήλωσεν. Ἰδιάζων δὲ χαρακτήρ τοῦ συστήματος τούτου εἶναι, νὰ μὴ προσδιορίζηται, κατὰ τὸν κλασσικὸν τρόπον, ἐν κύριον σημεῖον, περὶ τὸ ὅποιον νὰ ἐκτυλίσσωνται τὰ γεγονότα, ἀλλὰ νὰ ἀναπτύσσεται ἡ παριστανομένη ὑπόθεσις διὰ σειρᾶς χωριστῶν εἰκόνων. Τὸ συνοπτικὸν τοῦ σχεδιασματος προσδίδει ζωὴν εἰς τὴν παράστασιν καὶ χαρακτῆρα νεωτερικόν. Τὰ δύο ταῦτα χαρακτηριστικὰ ὑπάρχουσι τεχνοκρίται νομίζοντες ὅτι προέρχονται ἐκ ῥωμαϊκῆς ἐπιδράσεως, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐθεωρήθησαν ὑπ' αὐτῶν αἱ μικρογραφικαὶ ἐκεῖναι εἰκόνες, καὶ ἄλλαι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ὡς προϊόντα μιᾶς

τέχνης ρωμαϊκῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, αὐτομάτως ἀναπτυχθείσης μετὰ τὴν ἐξάνθησιν τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Περγάμου, καὶ τῆς ὁποίας τέχνης ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρ νομίζουσιν ὅτι εἶναι ζωηρὸν ἀτομικὸν συναίσθημα. Τὴν ἐφήμερον ταύτην ὑπόθεσιν κατέρριψεν ἡ βαθυτέρα ἐξέτασις τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἡ διηγηματικὴ τεχνοτροπία προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι κατ' ἀρχὰς οἱ τεχνῖται εἶχον νὰ εἰκονογραφήσωσιν εἰλητάρια, κυλινδρικοὺς δηλαδὴ κώδικας, καὶ ὄχι βιβλία ὁμοιόσχημα πρὸς τὰ σημερινά. Ἡ δὲ τεχνοτροπία, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ἥτις ἀποδλέπει εἰς τὴν φαντασίωσιν τοῦ θεατοῦ, καὶ συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ζωγραφίας καὶ ὄχι τοῦ σχεδιασματος, παράγεται, ἐκ τῆς ἐγκαυστικῆς, καθ' ἣν δι' ἐνὸς πεπυρακτωμένου σιδηροῦ ραβδίου ἐκκρίοντο ἐπὶ τῆς σανίδος ἢ ἐπὶ τῶν τοίχων τὰ διὰ κηρίου συνημμένα χρώματα. Ἡ ἐμφάνισις τῆς ἐλαιογραφίας παρήγαγεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἀνάλογον ἐξέλιξιν τῆς σχεδιαστικῆς τέχνης.

Πρέπει δὲ πάντως ἐν Βυζαντίῳ νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχὴ τῶν δύο τούτων ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας πολλοὶ ᾔθελον νὰ ἀποδώσωσιν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ἄν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἐβλέπομεν τὴν αὐτὴν τεχνοτροπίαν καὶ εἰς τὰς μικρογραφικὰς εἰκόνας αἵτινες κοσμοῦσι τὸ χειρόγραφον τῆς ἀρχαιοτάτης μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῆς λεγομένης Ἱταλα, τὸ εὑρεθὲν εἰς τὸ Κουεδλιμβούργον τῆς Γερμανίας. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἂν τις ἐπιμελῶς μελετήσῃ τὴν φυσικότητα ἢ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τινὰς παραστάσεις τῶν εἰκονογραφήσεων τῆς Γενέσεως (εἰς μᾶλλον ὑπὲρ τὸ δέον ἐνθουσιώδης θαυμαστής, εἶπεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ ὄνειρου τοῦ Ἰωσήφ ὁμοιάζει πρὸς τὰς ποιμενογραφίας τοῦ Ὁλλανδοῦ ζωγράφου Van Ostade), δύναται τῷ ὄντι δικαίως νὰ τὰς συγκρίνῃ πρὸς τὰς φυσικὰς περιγραφὰς τῶν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων, τῶν

ὁποίων οὐδεὶς ἤθελε σκεφθῇ νὰ ἀρνηθῇ τὸν ἐλληνικὸν χαρακτῆρα. Εἶναι ἐπίσης ἀπίθανον ὅτι καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χρωμάτων ἀντὶ τοῦ σχεδιάσματος εἶναι δυτικῆς προελεύσεως. Ὅ,τι πρὸ πάντων κάμνει ἐντύπωσιν εἰς τὸν παρατηροῦντα τὰ δύο χειρόγραφα τῆς Βιέννης, εἶναι ποιὰ τις ὁμοιότης πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Πομπηῆας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὑπῆρξαν ἄλλοτε τεχνοκρίται, οἵτινες δὲν ἐδίστασαν νὰ παραβάλωσι τὰς λεπτομερείας τῶν εἰκόνων τῆς Πομπηῆας πρὸς τὴν κυρίως ῥωμαϊκὴν τέχνην. Ὅσοι ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ θαυμάσωσι πρὸ δεκαπέντε περίπου ἐτῶν τὰς αἰγυπτιακὰς ζωγραφίας τὰς ὁποίας ἐξέθετεν ὁ Βιενναῖος ἔμπορος Κ. Γράφ εἰς πολλὰς μεγαλοπόλεις τῆς Εὐρώπης, θὰ ἐνθυμῶνται ὅτι αἱ προσωπογραφίαι αἱ τεθειμέναι ἐπὶ τῶν μούμιων ἔχουσι πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς Πομπηῆας, τὰς ὁποίας πάντες γινώσκουσιν ἐξ ἀντιγράφων. Ὅσοι δὲ πάλιν ἔκαμον τὴν σύγκρισιν ταύτην, θὰ εὗρωσιν ὅτι μία παράστασις, ὅπως λόγου χάριν ἡ τῆς Πομπηϊανῆς Μηδεῖας, εἶναι μᾶλλον ἐξακολούθησις οὕτως εἰπεῖν τῆς αἰγυπτοελληνικῆς τέχνης (τῆς ἢ γενεαλογία ἀνέρχεται μέχρι τῶν ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν ξυλίνων ἀγαλμάτων, τῶν ὁποίων εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ὁ πραγματισμὸς) ἢ τύπος ἐλληνικὸς μεταβληθεὶς ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς διανοίας εἰς προσωπογραφίαν. Δὲν εἶναι δὲ πιστευτὸν ὅτι αἱ αἰγυπτιακαὶ προσωπογραφίαι, τῶν ὁποίων τινὲς χρονολογοῦνται καθὼς φαίνεται ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὑπέστησαν καὶ αὐταὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λεγομένης αὐτοκρατορικῆς τέχνης. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη κατέπεσεν ἀφ' ἑαυτῆς ἀφ' ὅτου ἀνεκαλύφθησαν ὅμοιαι εἰκόνες παλαιότεραι τῆς ἰδρύσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Κατηντήσαμεν λοιπὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ τέχνη τῆς Πομπηῆας καὶ ἡ ἀρχαιότερα χριστιανικὴ τέχνη εἶναι προῖοντα τοῦ ἐλληνισμοῦ, πρέπει δὲ νὰ ζητηθῇ ἡ ἐξήγησις τῆς

τεχνοτροπίας καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀντιλήψεως, εἰς τὰς χώρας τὰς κειμένας πρὸς ἀνατολὰς ἢ πρὸς τὰ νοτιανατολικά τῆς Ῥώμης ἐννοεῖται δὲ ὅτι λέγοντες ἀνατολὰς δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, οὔτε τὸ Βυζάντιον καθ' ὅλου, οὔτε, βραδύτερον, ἀποκλειστικῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἐν τούτοις τὰ χειρόγραφα τῆς Βιέννης ἔχουσι καὶ εἰδικώτερά τινα χαρακτηριστικὰ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Ὁ ἀληθὴς δηλαδὴ βυζαντινισμὸς ἀρχίζει εἰς αὐτὰ νὰ διαφαίνεται· οἱ τεχνῖται οἱ ὅποιοι τὰ εἰκονογράφησαν προσπαθοῦσι νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὰ μίαν ἐντύπωσιν μεγαλοπρεπειάς, ἐπισήμου μεγαλείου, θεολογικῆς σοβαρότητος, ταῦτα δὲ δὲν ἐπιτυγχάνονται βεβαίως εἰμὴ ἐπὶ βλάβῃ τῆς φυσικῆς ἀφελείας. Τὸ χειρόγραφον μάλιστα τοῦ Διοσκοριδίου διακρίνεται διὰ λαμπρότητος χρωμάτων, ἀναλόγου πρὸς τὴν γνωστὴν πολυτέλειαν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς.

Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης παρατηρεῖται ἀκόμη περισσότερον εἰς ἓν χειρόγραφον τετραευαγγέλιον τοῦ Ῥουσκιανοῦ (Rossano) ἐν Καλαβρίᾳ, ὅπερ ἔχει ἀργυρὰ γράμματα ἐπὶ πορφυρᾷ περγαμηνῇ (Codex purpureus Rossanensis). Αἱ μικρογραφίαι τοῦ χειρογράφου τούτου χρονολογούμεναι πιθανῶς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν ἀπηλλαγμέναι παντὸς διακοσμητικοῦ συνδέσμου, ὥστε αἱ μορφαὶ ὀρθοῦνται κεχωρισμέναι ἀπ' ἀλλήλων ὡς ἀγάλματα, καὶ ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτῶν ἀπομονώσει ὑπενθυμίζουσι τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ῥαβέννης (μέρ. α', σ. 130). Ὁμοίαν σεμνοπρέπειαν ἔχει καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου τὸ πρό τινων ἐτῶν ἀνακαλυφθὲν ἐν Σινώπῃ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Codex purpureus Sinopensis), ἀναγόμενον δὲ εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ὁ

Ἰησοῦς εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν ἱμάτιον· τὸ πορφυροῦν ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον διὰ χρυσῶν γραμμῶν τὸ κείμενον καὶ ὅπου ὑπάρχουσι καὶ τινες μικρογραφίαι, κάμνει τὴν ἐντύπωσιν Ἰσχυθροποῦ μεγαλείου. Ἡ τέχνη αὕτη εἶναι τραχεῖα καὶ σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἢ διὰ τοῦ καλοῦ ἐπίτευξις τῆς τέρφειος τῶν ὀφθαλμῶν, ἀλλ' ἢ ἕξαρσις ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος.

Ἄν ὁ ἀναγνώστης φυλλομετρήσῃ οἷονδὴποτε βιβλίον περιέχον ἀναπαραστάσεις τινῶν ἐκ τῶν ἔργων περὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἐδῶ ὁ λόγος, θὰ ἐννοήσῃ πόσον εἶναι παράλογος ἡ μομφή ἢ ἀποδιδομένη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ὅτι εἶναι δῆθεν στυγνὴ καὶ μονότονος. Οἱ μικρογράφοι μὴ ἐργαζόμενοι ὅπως οἱ κατασκευασταὶ τῶν μεγάλων μωσαϊκῶν τῶν ἐκκλησιῶν διὰ τὸ πολὺ κοινόν, εἶχον περισσοτέραν ἐλευθερίαν· τὰ ἔργα τῶν ἔχουσι χαρακτηῖρα μᾶλλον ἐνδόμυχον καὶ προσωπικόν, ἂν καὶ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς μνημειακῆς τέχνης.

Ἐδῶ δὲ προφανῶς εἶναι πρέπον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ τεχνουργήματα ταῦτα ἔχουσιν ἓνα κοινὸν χαρακτηῖρα. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, μὲ ὅλην τὴν διαφορὰν τὴν ὁποίαν ἄλλως ὅπωςδὴποτε ἔχουσι τὰ προϊόντα διαφορῶν τόπων γειτονικῶν πρὸς ἀλλήλους. Εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἔκφρασις αὐτοκρατορικῆς ῥωμαϊκῆς τέχνης, ἣν ἐγέννησεν ἡ μελέτη τῶν μικρογραφιῶν τῆς Γενέσεως, ἂν ἐκλάβωμεν αὐτὴν ὡς δηλοῦσαν τὴν τέχνην τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία τέχνη δὲν ἤρχισε νὰ ἔχῃ ὑπόστασιν εἰμὴ ὅτε ἡ Δύσις δὲν ἀπετέλει πλέον πνευματικὸν κέντρον. Τῆς τέχνης ἐκείνης ἡ λαμπροτάτη περίοδος δύναται νὰ θεωρηθῇ συμπίπτουσα πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε διαδώσῃ τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Εἶδομεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν εἶχον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χαλαρωθῆ. Τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον εἶχεν ἀφομοιώσῃ πρὸς ἑαυτὸ πᾶν ὅ,τι προήρχετο ἐκ τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῶν Λατίνων, ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ ἐλληνισμός· ἦλθεν εἰς στενοτέραν ἐπαφὴν καὶ πρὸς τὰ νοτιανατολικά πεπολιτισμένα ἔθνη, μετ' ὀλίγον δὲ καὶ πρὸς τοὺς ὁμόρους βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη ἐξηκολούθησε μάλιστα καὶ κατὰ τοὺς παραχωδεστέρους αἰῶνας. Δὲν εἶναι λοιπὸν θαυμαστὸν ἂν, κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ᾗτοι κατὰ τὴν περίοδον ἢ ὅποια ἄρχεται μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ἡ βυζαντινὴ τέχνη παρουσιάζει χαρακτῆρα μᾶλλον ἀνατολικόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἡ ἀνατολικὴ ἀντίληψις τόσον πολὺ διαφέρει τῆς δυτικῆς, ὥστε καὶ ὁ μᾶλλον προκατειλημμένος ὀφθαλμὸς δὲν δύναται πλέον νὰ διακρίνῃ τὰ δανείσματα, καὶ διὰ τοῦτο τὰ Ἐγχειρίδια ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθῶσι μίαν τέχνην γνησίως βυζαντινὴν. Οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς ὡς ἔχοντες τῆς ἐμμονῆς των εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, δὲν ἀπηγόρευσαν τὴν καλλιτεχνικὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν, εἰς δὲ τὰ προϊόντα τῆς διακοσμητικῆς τέχνης ὑπάρχει ἀναντιρρήτως μία ἐπίδρασις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ὅστις κατὰ γράμμα πάντοτε ἐτήρησε τὴν δευτέραν ἐντολὴν τοῦ δεκαλόγου.

Ὁ θεολογικὸς χαρακτῆρ τῆς τέχνης στερεωθεὶς διὰ τῶν πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀγώνων καὶ ἔτι μᾶλλον ἐπιταθεὶς εἰς τὰ καταπολεμοῦντα τὰς αὐτοκρατορικὰς μεταρρυθμίσεις μοναστήρια, δεικνύει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς περιόδου εἰς ἣν εὕρισκόμεθα, ποῦ θὰ κατέληγεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάσις. Εἶναι πρὸ παντὸς πρόδηλον ὅτι ἡ ἀναγέννησις ἦτις ὡς πρὸς τὰ γράμματα φέρει τὴν ἀναδίωσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἐπιδρᾷ καὶ εἰς τὰς πλαστικὰς τέχνας, οἱ δὲ λόγοι οἱ ἀνωτέρω ἐκτεθέντες (μέρ. α', σ. 97).

ἐνεκα τῶν ὁποίων ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ διεκρίθησαν οἱ συγγραφεῖς εἰς χρονογράφους καὶ εἰς ἱστορικούς, ἐπενήργησαν καὶ ἐπὶ τῆς μικρογραφικῆς καλλιτεχνίας, ἐχωρίσθησαν δὲ καὶ οἱ μικρογράφοι εἰς δύο χωριστὰς ὁμάδας.

Εἰς τὴν εἰκονογράφησιν μάλιστα τῶν ψαλτηρίων (τὰ ἀρχαιότατα παραδείγματα εἶναι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος) διακρίνονται καθαρῶς αἱ δύο αὗται κατευθύνσεις. Εἰς τὰ ψαλτήρια τὰ ὑπὸ μοναχῶν καὶ χάριν τῆς μοναστηριακῆς χρήσεως φιλοτεχνηθέντα, παρατηρεῖται μεγαλυτέρα σημασία εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ κειμένου ἢ εἰς τὸ κάλλος τῆς μορφῆς. Ὁ ρυθμὸς αὐτῶν συνάδει πρὸς τὸ ὕφος τῶν χρονογράφων οἵτινες ἦσαν ἐπίσης μοναχοὶ καὶ διὰ τοῦτο θέτουσι τὸ θεολογικὸν στοιχεῖον ὑπεράνω τῆς μιμήσεως τῆς εἰδωλολατρικῆς κομψοτεχνίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς διακοσμήσεως· τὰ ψαλτήρια ταῦτα ἔχουσι δημωδέστερον χαρακτήρα. Αἱ μικρογραφίαι τῶν δὲν ἔχουσιν ἄλλην ἀξίωσιν εἰμὴ νὰ συνοδεύωσι τὸ καίμενον δι' ἑνὸς συνεχοῦς ὑπομνηματισμοῦ ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν σχεδιασμάτων ἐπὶ τοῦ μεγάλου περιθωρίου τῶν σελίδων καὶ νὰ προκαλῶσι τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ ἐκείνων τῶν χωρίων τῶν ψαλμῶν, ἅτινα ἔχουσι μεγαλυτέραν ἡθικὴν σημασίαν. Τὰ μικρογραφήματα ταῦτα ἐκδηλοῦντα ἀσυνειδήτως τὰς ἀποκλειστικὰς ἀπασχολήσεις τοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ παρήχθησαν, ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ὅσον ἐνδιαφέρον ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης τὰ ἔργα χρονογράφων οἷος ὁ Μαλάλας. Σκοπὸς ἀμφοτέρων ὑπῆρξεν ἡ χρησιμότης, ὅχι δὲ ἡ συνειδητὴ ἐπιδίωξις τοῦ κάλλους τῆς μορφῆς.

Οὐδὲν ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχει τόσην σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, ὅσην οἱ ψαλμοί. Εἶναι συχνοτάτη ἡ ἀνάγνωσις τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὴν μεγάλην τεσσαρακοστὴν.

Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν εἶναι εἰς πάντας τοὺς πιστοὺς σαφῶς γνωστὸν, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς μοναχοὺς, ὥστε ἡ εἰκονογράφησις δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὸ κείμενον, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸ περισσοτέραν ζωὴν. Βλέπομεν δὲ καὶ ἐδῶ τὴν κατὰ λέξιν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου διὰ τῆς εἰκονογραφίας, τὴν πολλάκις ἐκπίπτουσιν εἰς ἀπειροκαλίαν, ὅπως καὶ ἐν τῇ διακοσμῇ τῶν ἐκκλησιῶν, καθ' ἣν ἡ εἰκὼν προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὸ νόημα ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ τροπαρίου (μέρ. α', σ. 137). Οἱ Ἕλληνες καθὼς καὶ οἱ Ἀνατολίται μοναχοὶ οἱ ἐξελληνισθέντες, δὲν εἶχον πολλὴν κλίσιν πρὸς τὸν μυστικισμόν, ὅπως αὐτὸν ἐννοεῖ ἡ Δύσις, ἡ δὲ συμβολικὴ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς τέχνης, ἡ ὑποσχομένη διὰ συμβόλων τὴν ἀθανασία, εἶχεν ἐκλείψῃ μετὰ καὶ τῆς ἀφελοῦς πίστεως ἣν ἀντικατέστησεν ἡ δογματικὴ σκέψις. Δὲν προσεπάθουν πλέον οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀνακαλῶσιν εἰς τὴν μνήμην ὅ,τι ἄλλοτε ἡ κοινότης τῶν πιστῶν ἐπίστευε καὶ ἐπρέσβευε, φθάνουσα μέχρι τοῦ μαρτυρίου, ἀλλὰ προετίμων νὰ διδάσκωσιν ὅ,τι ἐπιστεύετο ὡς ἀποκαλυφθὲν διὰ τῆς θεολογίας. Ἐμενον λοιπὸν πιστοὶ εἰς τὸ γράμμα καὶ δὲν ἐπεδίδοντο εἰς θεωρίας ἢ εἰς ποιητικοὺς ὑπαινιγμούς.

Τὸν πρωτότυπον χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ἔχουσιν αἱ μικρογραφαὶ τῶν δημωδῶν ψαλτηρίων δυνάμεθα σαφῶς νὰ καταλάβωμεν ἀποβλέποντες εἰς τὰς εἰκόνας ἐνὸς Ψαλτηρίου τοῦ ἐνάτου ἢ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἀποκειμένου ἐν Μόσχᾳ, γνωστὰς κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι ἔχουσι γίνῃ πολλαὶ ἀναπαραστάσεις αὐτῶν. Ὁ ἐβδομηκοστὸς δεύτερος ψαλμὸς (ἐδάφ. 9) λέγει περὶ τῶν ὑπερφηάνων ὅτι «Ἐθεντο εἰς οὐρανὸν τὸ στόμα αὐτῶν, καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν διηλθεν ἐπὶ τῆς γῆς». Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐζωγράφησεν ὁ τεχνίτης ὡς ἐξῆς· δύο ἄνθρωποι ἔχουσι τὸ ἐπάνω μέρος τῆς σιαγόνος μακρότατον καὶ ὅμοιον πρὸς ῥάμφος, τὸ ὁποῖον εἰσχωρεῖ πρὸς ἓν τμήμα κύκλου, ἔχοντος ἐπάνω

σταυρὸν καὶ παριστάνοντος τὸν οὐρανόν, αἱ δὲ γλῶσσαι τῶν ἐκτυλίσσονται ὡς πλατεῖται ταινίαι ἐπὶ τῆς γῆς. Τοιαῦτα ἀκαλαίσθητα κατασκευάσματα, ἀπαντῶμενα ἄλλως καὶ εἰς δυτικὰ φαλτήρια, δὲν εἶναι βεβαίως συχνά, ἀλλ' ἡ εἰκὼν ὁμῶς περὶ ἧς ὁ λόγος, εἶναι προῖον βαρβάρου φαντασίας. Τὸ ἐξῆς ὁμῶς παράδειγμα εἶναι τυπικόν· ὁ τριακοστὸς τρίτος ψαλμὸς (ἐδάφ. 14) λέγει· «Παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ», ἡ δὲ συμβουλὴ αὕτη ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ τεχνίτου δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ὅστις κρατεῖ τὴν χεῖρα πρὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ. «Φύλαξόν με ἀπὸ παγίδος, λέγει ὁ ἑκατοστὸς τεσσαρακοστὸς ψαλμὸς (ἐδάφ. 9), ἧς συνεστήσαντό μοι, καὶ ἀπὸ σκανδάλων τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν», καὶ ζωγραφοῦνται διάβολοι καταγινόμενοι νὰ συλλάβωσιν εἰς δίκτυον ὡς ἰχθῦς ἀνθρωπίνους ψυχάς. Ὁ τεσσαρακοστὸς ὄγδοος ψαλμὸς (ἐδάφ. 7-9) λέγει· «Οἱ πεποιθότες ἐπὶ τῇ δυνάμει αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῷ πλήθει τοῦ πλοῦτος αὐτῶν καυχώμενοι... οὐ δώσει τῷ Θεῷ ἐξίλασμα ἑαυτοῦ, καὶ τὴν τιμὴν τῆς λυτρώσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ», καὶ τὸ κείμενον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ μικρογραφήματος τὸ ὁποῖον παριστάνει τὴν ζύγισιν τοῦ χρυσοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἀπλοῦκῶν τούτων φαλτηρίων καὶ τῶν ἄλλων, ἅτινα ἂν καὶ εἶναι ἐπίσης ἔργα μοναχῶν, προωρίζοντο ὁμῶς δι' ἀνθρώπους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις· ἡ αὐτὴ ἀπόστασις ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ μεταξὺ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἱστορικῶν οἵτινες ἔτυχον ἀνωτέρας μορφώσεως. Οἱ ἀριστοκρατικώτεροι ἐκεῖνοι τεχνίται, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἱστοριογράφοι, ἐφρόντιζον ἐπιμελῶς περὶ τοῦ κάλους τῆς μορφῆς, καὶ φαίνεται ὅτι περισσότερον ἔστεργον τὰς παραδόσεις τῆς παλαιᾶς εἰδωλολατρικῆς τέχνης ἢ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ κανονίζωσι δουλικῶς τὰς παραστάσεις τῶν κατὰ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, λαμβάνουσι μᾶλλον

ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν βιβλίων τὴν ἀφορμὴν νὰ ἐκφράσῃ τὰς ἐξ αὐτῶν πνευματικὰς ἀπολαύσεις διὰ τῶν χρωμάτων. Τοῦ δευτέρου τούτου εἶδους τῶν ψαλτηρίων λαμπρὸν παράδειγμα εἶναι ἐν Ψαλτήριον τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τῆς ἐνάτης ἢ τῆς δεκάτης ἑκατονταετηρίδος, ἐν ἐκ τῶν ὠραιότατων εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ κυρίως μεσαιῶνος. Παραβαλλόμενον τοῦτο πρὸς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα χειρόγραφα, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ψαλτήριον πρὸς χρῆσιν τῶν αἰθουσῶν. Τὸ κείμενον δὲν συνοδεύεται ὑπὸ συνεχῶν ἀπεικασμάτων, ἀλλὰ δεκατέσσαρες μεγαλύτεραι μικρογραφίαι καταλαμβάνουσαι μίαν σελίδα ἑκάστη, ἀποτελοῦσι τὴν εἰκονογράφησιν ἣτις ἐφιλοτεχνήθη μετὰ πολλῆς ἐλευθερίας καὶ δὲν σχετίζεται στενῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Τὰ περιθώρια τῶν σελίδων ἔχουσι πολυτελῆ διακόσμησιν. Τὸ χειρόγραφον λοιπὸν τοῦτο τῶν Παρισίων ὁμοιάζει πρὸς τὰ νεώτερα εἰκονογραφημένα βιβλία. Αἱ ἐπτὰ πρῶται εἰκόνες παριστάνουσι σκηνὰς τοῦ βίου τοῦ Δαυὶδ, ὅστις θεωρεῖται ὡς ὁ συγγραφεὺς τῶν ψαλμῶν· εἰκονίζεται κατὰ σειρὰν ὁ Δαυὶδ ὡς ποιμὴν κροῦων τὴν λύραν εἰς μίαν εἰδυλλιακὴν σκηνογραφίαν, ὡς χριστιανὸς Ἡρακλῆς ἀγωνιζόμενος κατὰ τοῦ λέοντος τοῦ προσθαλόντος τὸ ποίμνιόν του, ὡς νεαρὸς ἥρως φονεύων τὸν Γολιάθ. Ἐπειτα χρίεται ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἀνυψούμενος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἀνακηρύσσεται βασιλεὺς. Εἰς ἄλλην εἰκόνα νεαρὰι παρθένοι τοῦ Ἰσραὴλ χορεύουσι πρὸς τιμὴν του. Ὑπάρχει καὶ μία εἰκὼν ἣτις δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀποθέωσις τοῦ μεγάλου ψάλτου· ὁ Δαυὶδ περιβεβλημένος στολὴν βυζαντινοῦ βασιλέως ἵσταται ὀρθίος μετὰξὺ δύο ἀλλήγορικῶν προσώπων, τῆς Σοφίας καὶ τῆς Προφητείας. Ἄλλαι μικρογραφίαι εἰκονογραφοῦσι προσευχὰς καὶ ὕμνους τῆς Ἀγίας Γραφῆς προστεθειμένους εἰς τὸ κείμενον τῶν ψαλμῶν. Τὸν Νάθαν, ἐλέγχοντα τὸν Δαυὶδ διὰ τὴν ἁμαρτίαν του, τοὺς Αἰγυ-

πίους καταποντιζομένους κατὰ τὴν διάδοσιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, τὸν Ἡσαΐαν προσευχόμενον κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου. Τὰ συνθέματα ταῦτα ἐλευθέρως φιλοτεχνηθέντα, μαρτυροῦσι τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποῖαν ἔκαμον εἰς τὸν τεχνίτην αἱ ἀγιογραφικαὶ διηγήσεις.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος εἰκόνες δὲν εἶναι μόνον ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν πρωτοτυπίαν αὐτῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀξιοθαύμαστοι διὰ τὸ κάλλος. Εἶναι πραγματικῶς ἀνυπέρβλητος ἡ λαμπρότης τῶν χρωμάτων, πρὸ πάντων εἰς τὰς τελευταίας μικρογραφίας τοῦ χειρογράφου· ἡ παράστασις τῆς Νυκτός, ἐξειργασμένη διὰ τεφροῦ χρώματος, εἶναι συγκινητικωτάτη. Ἡ τῷ ὄντι ἔξοχος στάσις τοῦ βασιλέως Ἐζεκιίου προσευχομένου, τὰ σεμνὰ κινήματα τοῦ Μωϋσέως ἐκτείνοντος τοὺς βραχίονας πρὸς τὰς πλάκας τοῦ νόμου, καὶ ἡ δυνατὴ ἔκφρασις τὴν ὁποῖαν ἔχει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡσαΐου, θὰ ἤρκουν νὰ ἀποδείξωσι τρανῶς ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθήματος τὴν ὁποῖαν ἀποδεικνύουσι τὰ ἄριστα αὐτῆς προϊόντα δύναται ἀφόδως νὰ παραβληθῇ πρὸς οἵανδήποτε ἄλλην τέχνην. Καὶ εἰς ἄλλο δὲ παρισινὸν χειρόγραφον, τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὀλίγον παλαιότερον, ὑπάρχουσι μικρογραφικαὶ παραστάσεις, τὰς ὁποίας μόνον ἐκεῖνοι εἶναι δυνατόν νὰ θεωρῶσιν ἄνευ συγκινήσεως, ὅσοι κατέχονται ἀκόμη ὑπὸ τῶν τετριμμένων προλήψεων ὅτι πᾶν ὅ,τι εἶναι βυζαντινὸν εἶναι καὶ ἀνάξιον λόγου. Οὐτε κατὰ τὴν ὠραιότητα τῶν χρωμάτων, οὔτε κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως, δύναται νὰ εὑρεθῇ τεχνίτης ἀνώτερος τοῦ ἀνωνύμου καλογήρου ὅστις ἐφιλοτέχνησεν εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο τὴν ὁπτασίαν τοῦ Ἰεζεκιήλ.

Ἰδιαιτέρως ὁμως παρετηρήθη ὑπὸ τῶν λογίων τὸ εἰς τὰς εἰκόνας ταύτας ἐνυπάρχον στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν. Ὅλοι σχεδὸν

αἱ μικρογραφίαι περιέχουσι προσωποποιήσεις τόπων, ἀρετῶν καὶ κακιῶν, πράξεων καὶ συναισθημάτων, ὅπως καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα ἢ ἀνάγλυφα. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπροσδόκητον προκειμένου περὶ χριστιανοῦ τεχνίτου τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐπὶ τοῦ Δαυὶδ κρούοντος τὴν ἄρπαν ἐπερείδεται μετὰ πολλῆς οἰκειότητος γυνή, τῆς ὁποίας ἡ περιβολὴ εἶναι ἐντελῶς ἀρχαιότροπος· εἶναι ἀλληγορία τῆς Μελωδίας. Ὅπισθεν μιᾶς στυλίδος ἐπιφαίνεται ἡ μικρὰ κεφαλὴ μιᾶς νύμφης τῶν δασῶν, εἰς δὲ τὴν ἐμπροσθίαν θέσιν τῆς παραστάσεως ἡμίγυμνος ὄρεινός θεὸς ἐκπροσωπεῖ τὴν Βηθλεέμ. Πάντα ταῦτα ἐξηγοῦνται δι' ἐπιγραφῶν, ὅπως καὶ εἰς τινὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὅταν ὁ Δαυὶδ περιστρέφῃ τὴν σφενδόνην του ἐναντίον τοῦ Γολιάθ, μία πτερωτὴ μορφή, ἡ Ἴσχυς, ἐγγίζει τὸν δεξιόν του βραχίονα, ἐν ᾧ μία ἄλλη γυνή, ἡ Ἀλαζονία, φεύγει μακρὰν τοῦ γίγαντος. Ἡ Ἴσχυς, ἡ Πραότης, ἡ Μετάνοια, ἡ Ἐρημος, ὁ Βυθὸς τῆς θαλάσσης, ἡ Προσευχή, πᾶσαι αὗται αἱ ἀφηρημέναι ἔννοιαι παριστάνονται ὡς συγκεκριμένα πρόσωπα, κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον. Ὁ ἀρχαῖος χαρακτήρ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἐκπλήσσει ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἄλλοτε ἦτο κοινῶς ἀποδεκτὸν (τινὲς δὲ καὶ μάλιστα ἐπιφανεῖς λόγιοι ἀκόμη καὶ τῶρα ἀποδέχονται) ὅτι αἱ βυζαντινὰ αὗται εἰκόνες εἶναι ἀντίγραφα πολὺ παλαιότερων παραστάσεων, εἰλημμένα ἐξ εἰδωλολατρικῶν ὑποδειγμάτων καὶ ἀναγομένων ἴσως εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Εἶναι ὅμως ἀπίθανον ὅτι μετὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον τῆς εἰκονομαχίας, ἡδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρχῃ καλλιτέχνης ἐπὶ τοσοῦτον κάτοχος τῆς ἀρχαίας τεχνοτροπίας, ὥστε νὰ ἐφαρμόζῃ αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἴδια ἔργα.

Οἱ φιλόλογοι ἤξεύρουσι μὲ πόσῃν εὐφυΐᾳ οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πάντων τῶν αἰώνων ἐμιμοῦντο τὰ κλασσικά, ἢ τοῦλάχιστον τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν

ἐπιτυχεῖς προσαρμογὰς εἰδωλολατρικῶν ἰδεῶν καὶ κατὰ τὸν ἑνα-
τον καὶ τὸν δέκατον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον
ὁ διάλογος ὁ ἐπιγραφόμενος *Φιλόπαιρις* ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πάντων
τῶν λογίων ὡς ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου
ἦτο κοινῶς γνωστός. Καὶ τώρα δέ, ὅτε πλέον ἡ κριτικὴ στηρι-
ζομένη μᾶλλον εἰς τὸ περιεχόμενον ἢ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ
ῦφος τοῦ συγγραμμάτιου, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ *Φιλόπαιρις* εἶναι
πάντως ἔργον μεταγενέστερον τοῦ Λουκιανοῦ, συζητεῖται ἀκόμη
τὸ ζήτημα, ἂν συνετάχθη κατὰ τὸν ἑβδομον ἢ κατὰ τὸν δέκα-
τον αἰῶνα¹. Εἶναι φανερόν ὅτι τοιαῦτα ζητήματα θὰ προεβάλ-
λοντο ἀκόμη συχνότερον, ἂν αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγρα-
φῶν δὲν ἤρκει νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἀμφιβολίαν, δὲν πρέπει δὲ
ἄλλως νὰ λησιμονῶμεν ὅτι κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας οἱ Ἕλληνες
ὑπῆρξαν ἐπιτηδείοτατοι μιμηταὶ τῆς ἀρχαιότητος πρὸς παρα-
γωγὴν ἔργων ὑποβολιμαίων. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος
μικρογραφίας οὐδόλως δικαιούμεθα νὰ ἐκφράσωμεν τοιαύτην
ὑπόνοιαν, διότι εἰς αὐτάς ὁ τεχνίτης δὲν ἀπεμιμήθη μίαν μορ-
φὴν τῆς τέχνης ἀπὸ πολλοῦ ἐκλιποῦσαν πρὸς σκοπὸν ἐξαπα-
τήσεως, ἀλλ' ἐν ὀρισμένῃ περιόδῳ ἐξηκολούθησε μετὰ νέου
ζήλου τὴν οὐδέποτε διακοπεῖσαν σπουδὴν τῶν παλαιῶν παρα-
δειγμάτων. Εὐρίσκονται ἤδη προσωποποιήσεις τοποθεσιῶν καὶ
εἰς τὰ ἀρχαιότατα χριστιανικὰ μωσαϊκά, ὅπως λόγου χάριν εἰς
μίαν παράστασιν τῆς βαπτίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν
ὁποίαν ὁ Ἰορδάνης παριστάνεται ὑπὸ τὴν μορφὴν ποταμίου
θεοῦ. Καὶ εἰς τὴν Δύσιν ὡσαύτως ἡ χρῆσις αὕτη ἦτο ἐπὶ τοσοῦ-
τον διαδεδομένη, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ματαίως
προσεπάθησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν συνήθειαν τῆς ὑπὸ μορφὴν

¹ *Id.* Christ *Ἱστορ.* τῆς ἑλλην. λογοτεχνίας (ἑλλην. μεταφρ. βιβλιοθ. Μαρασλῆ) τόμ. Β' σ. 515. Σ. Μ.

άνθρωπίνην ἀπεικονίσεως τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν δώδεκα ἀνέμων, τῶν μηνῶν καὶ τῶν ὥρων τοῦ ἔτους, διότι εἶχε τὴν ιδέαν ὅτι αἱ ἀλληγορικαὶ αὗται παραστάσεις ἦσαν ἐναντίαι πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἀγίων Γραφῶν.

Εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ψαλτηρίου τῶν Παρισίων ἡ ἐπίδρασις τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων φαίνεται πρὸ πάντων εἰς τὰς μορφὰς αἱ ὁποῖαι περιστοιχίζουσι τὰ κύρια πρόσωπα, πάντως ὅμως τὰ κύρια ταῦτα πρόσωπα, μὲ τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν χαρακτήρα των δὲν εἶναι, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, ἀπειρόκαλα καὶ ἀκομψα, οὐδὲ ἀσχημίζουσιν οἰκτρῶς τὸ κλασσικὸν περιβάλλον, εὐρίσκομεν μάλιστα ὅτι ὁ προσευχόμενος Ἡσαΐας μὲ τὴν ὠραίαν του φυσιογνωμίαν, τὴν ὑπὸ τῆς πίστεως καταυγαζομένην, εἶναι συμπαθητικώτερος τῶν ἀσχημῶν παραστάσεων τῆς Νυκτὸς καὶ τῆς Αὐγῆς, αἱ ὁποῖαι ἴστανται ἐκατέρωθεν. Τοιοῦτου εἶδους ἔργα μαρτυροῦσι κάλλιον πάσης ἄλλης ἀποδείξεως, ὅτι τὸ ἰδανικὸν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἢ μᾶλλον τὸ ἰδανικὸν ὁλοκλήρου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἦτο διπλοῦν, ἀρχαῖον (εἰδωλολατρικόν) ὡς πρὸς τὴν μορφήν, χριστιανικὸν ὡς πρὸς τὴν ἐμπνευσιν, ἀναλόγως δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν προσώπων τὸ ἐν ἑκ τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐπικρατεῖ τοῦ ἑτέρου.

Ἡ παρατήρησις αὕτη δύναται νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα. Εἰς τὸν Ῥουσκιανὸν κώδικα παριστάνεται ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος γράφων τὸ εὐαγγέλιόν του, πλησίον δὲ αὐτοῦ ἴσταται γυνή, ἣτις κοινῶς τώρα νομίζεται ὅτι εἶναι ἡ Σοφία ἡ ἐμπνέουσα τὸν συγγραφέα, εἰς τὸ Ψαλτήριον τῶν Παρισίων ὑπάρχει ἐπίσης μία παράστασις τῆς Σοφίας· πόσον ὅμως διάφορος εἶναι ἡ ἀντίληψις τῶν δύο χειρογράφων! Ὁ ἀρχαιότερος τῶν δύο καλλιτεχνῶν ζῶν εἰς χρόνους πλησιεστέρους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν εἰκονομάχων, παριστάνει τὴν Σοφίαν ὡς γυναικα ἀγιογραφικήν, ἔχουσιν τὴν

κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τῶν πτυχῶν ποδήρους ἐσθήτος καὶ σοβαρῶς ἀτενίζουσιν πρὸς τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον καθήμενον, τοὺναντίον δὲ ὁ μικρογράφος τοῦ Παρισινοῦ κώδικος ἀπεικόνισε πλησίον τοῦ Δαυὶδ νεαράν γυναῖκα ἰσχυράν, ἔχουσιν ταινίαν περὶ τὴν ἀποκάλυπτον κεφαλὴν, καὶ μὴ διαφέρουσιν εἰδωλογατρικῆς παραστάσεως εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ φεγγῖον. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὰ διάφορα μέρη τῆς συνθέσεως δὲν φαίνονται συναποτελοῦντα ἐν ἁρμονικὸν σύνολον· ὑπάρχουσι δύο μορφαί, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἴσταται ἐπὶ βάθρου καὶ παριστάνουσιν ἢ μία τὴν Σοφίαν καὶ ἢ ἄλλη τὴν Προφητείαν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐπὶ χωριστοῦ βάθρου ἴσταται ἡ ἐντελῶς βυζαντινὴ εἰκὼν τοῦ Δαυὶδ, περιβεβλημένου αὐτοκρατορικὸν ἱματισμόν, ἥτις καὶ ἂν δὲν ἀρέσκη εἰς τοὺς προτιμῶντας τὴν κλασσικὴν ἀντίληψιν, ἔχει ὅμως ἀναντιρρήτως βαθὺν καὶ εὐδιάκριτον τὸν ἀτομικὸν τῆς τέχνης χαρακτήρα. Δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἱερατικὸν ἐκεῖνο σύμπλεγμα σκαιά τις παράθεσις τριῶν μορφῶν, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον μία φανέρωσις τῆς προτιμήσεως ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς τὴν πανηγυρικὴν ἐπίδειξιν, ἢ μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπίσημον παράστασιν.

Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι διττός, ἀπίθανος εἶναι ἢ ἐκ τῶν προτέρων σχηματισθεῖσα γνώμη περὶ τῆς δῆθεν τεχνικῆς ὁμοιομορφίας. Μεταξὺ τῆς ἱστορικῆς τάσεως καὶ τῆς δημωδεστεράς, ὑπάρχουσι πολλαὶ ἀποχρώσεις, ἱκαναὶ ὅπως ἀποκρούσωσι τὴν μομφὴν τῆς μονοτονίας τὴν ὁποίαν τώρα μόνη ἢ πρόληψις τῶν ἀμαθῶν ἀποδίδει ἀκόμη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἡ εἰκονογράφησις τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων θαυμάσια παραδείγματα ὑπάρχουσιν εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ῥώμης καὶ τῶν Παρισίων, φανερώνει εἰς ἡμᾶς, ἢ ζωγράφους ἐκδηλοῦντας διὰ τῆς τέχνης τῶν ἀτομικῶν συναισθημάτων καὶ υπογράφοντας μάλιστα τὰ ἔργα των,

ἢ ταπεινότερους ἐργάτας ἐπαναλαμβάνοντας ἀπλῶς διὰ τῶν χρωμάτων τὰ νοήματα τοῦ κειμένου.

Ἀλλὰ τὴν διαφοράν ταύτην τῆς τέχνης δὲν καταδεικνύουσι μόνον αἱ ἀτελῶς καὶ ἄνευ τῶν χρωμάτων δημοσιευόμεναι εἰς τὰ ἐγχειρίδια μικρογραφίαι τῶν περιφήμων χειρογράφων· ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδούνου, ἥτοι τοῦ Λέϊδεν τῆς Ὀλλανδίας, κατέχει ἐν τετραευαγγέλιον, σχεδὸν ἄγνωστον, ἢ τοῦλάχιστον τοῦ ὁποίου οὐδέποτε μνημονεύονται αἱ μικρογραφίαι, τὸ ὅποιον μόνον εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀναιρέσῃ τὴν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἀποδιδομένην σκυθρωπὴν ἀκαμψίαν. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι αἱ μικρογραφίαι τοῦ Λέϊδεν δὲν εἶναι πολλαί, καὶ ὅτι ἐξ αὐτῶν ὅχι ὀλίγαι ἔπαθον ὑπὸ τοῦ χρόνου, ἀλλ' ὅμως δύναται ἀκόμη νὰ διακριθῇ καθαρῶτα μία Παναγία, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τόσον γλυκεῖαν, προσεύχεται δὲ κατὰ τρόπον τόσον ἐπιδλητικόν, ὥστε ἀφόδως δύναται τις νὰ τὴν παραβάλλῃ πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Φρά Ἀγγέλικο. Εἰς ἄλλην σελίδα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς· ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ ἔχει ἴσως ὀλίγον βαρὺν τὸν σχηματισμὸν τοῦ σώματος καὶ ὅχι πολὺ ἐπιτυχῇ τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, ἀλλ' ἡ Παναγία εἶναι καὶ ἐδῶ ἐξαίρετος, ἂν καὶ ὅλως διάφορος τῆς Παναγίας τοῦ χειρογράφου τῶν Παρισίων. Ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Λέϊδεν, ἥτις εἶναι καὶ μεγαλυτέρα, τὸ πρόσωπον, μᾶλλον συμμορφούμενον πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐκφράζει μίαν σεμνὴν εὐλάβειαν, καὶ ἔχει, ὅπως εἰς τὰ νεώτερα ἔργα, μίαν ἔκφρασιν μελαγχολίας, ἥτις πιθανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ σχήματος τὸ ὅποιον ἔχουσι τινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως λόγου χάριν ἡ δυνατὴ καμπύλη τῆς ρινός, τοῦναντίον δὲ εἶναι ἐπαγωγὸν καὶ ἐπίχαρι τὸ στόμα καὶ τὸ πηγούνιον. Ἡ στάσις ἣν ἔχει λάβῃ ἡ Παναγία ὅπως ἀτενίσῃ τὸν ἄγγελον, ἀφίνουσα ἐν ἡσυχίᾳ τὸν ῥόμβον διὰ τοῦ ὁποίου ἔγνεθε, εἶναι πλήρης ζωῆς. Αἱ μικρογραφίαι αὗται δὲν φαί-

νονται νὰ εἶναι μεταγενέστεραι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος.

Κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ ἐν μέρει τὴν ἱερατικὴν ἐκείνην ἀκαμψίαν, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ τέχνῃ τῶν ἀσκητικῶν τάσεων τῶν καλογήρων, καὶ ἣτις, ἐκτραπέυσα κατὰ τοὺς ἐξῆς αἰῶνας εἰς μηχανικὴν τυπικότητα, ὑπῆρξεν ἡ κυρία ἀφορμὴ τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ δυσφημίσεως πάσης ἐν γένει τῆς πνευματικῆς τῶν Βυζαντινῶν παραγωγῆς. Τὰ μωσαϊκὰ τὰ ἀκόμη καὶ τῶρα εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν τοίχων δύο περιφήμων ἐλληνικῶν μοναστηρίων, δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς παράδειγμα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μεταβατικῶν σχημάτων τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Μία εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἔχει ἤδη μακρὸν καὶ μαραμμένον τὸ πρόσωπον, μὲ χαρακτηριστικὰ τραχέα καὶ γεροντικά, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Παναγία δὲν διετήρησε τὴν νεανικὴν χάριν τῆς προτέρας τέχνης. Ἡ τοιχογραφία τῆς Παναγίας ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου, παρὰ τὰς Ἀθήνας, ἔχει μὲν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Παναγίαν τοῦ χειρογράφου τῆς Ὁλλανδίας, ἀλλ' ἂν τὸ ὡσεὶδὲς τοῦ προσώπου εἶναι ἐπίσης ὠραῖον, ἂν ἡ ὄψις ἔχει τὴν αὐτὴν βαθύτητα τῆς ἐκφράσεως, ἀλλ' ὅμως ὁ τεχνίτης προσέδωκεν εἰς τὸ στόμα τὴν ὑπερικτὴν ἐκείνην ἐκφρασιν, τὴν ὁποῖαν ἐπέτειναν ἀκόμη εἰς τὸ ἐξῆς οἱ μικρογράφοι, καὶ ἣτις ἀντὶ νὰ φαίνεται τῶρα εἰς ἡμᾶς ὑψηλὴ καὶ μεγαλοπρεπής, ἀπ' ἐναντίας μεγάλως δυσαρεστεῖ. Ὅτε δὲ ἐπὶ τέλους ὀριστικῶς ὑπερενίκησεν ὁ ἀσκητισμὸς, αἱ ὄψεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον μὲν τὸ Εὐαγγέλιον ὡς δύναμιν Θεοῦ εἰς σωτηρίαν, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅχι ὅμως καὶ εἰς χαράν, κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀντίληψιν, τὴν ὁποῖαν μαρτυροῦσιν αἱ πλήρεις φαιδρότητος τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Φλωρεντίας.

Ἡ δὲ μνημειακὴ γλυπτικὴ τῶν Βυζαντινῶν οὐδέποτε παρήγαγέ τι ἄξιον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς τέχνης. Κατὰ τὸν πέμπτον ἤδη αἰῶνα, ἡ ἐπὶ λίθου γλυπτικὴ, ἥτις τόσον στενῶς συνεδέετο πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων, παραμελεῖται, περισσότερον δὲ καλλιεργοῦνται ἄλλοι κλάδοι, ὀλιγωτέραν ἔχοντες ἐπισημότητα καὶ ὀλιγωτέραν δύναμιν, ἡ χρυσοχοϊκὴ, ἡ ἐλεφαντουργικὴ, ἡ τέχνη τῶν σμαλτουργῶν καὶ ἡ ποικιλική. Ἡ ἀρχαία χριστιανικὴ τέχνη εἶχεν ἤδη δημιουργήσῃ ἀξιόλογα ἐλεφαντουργήματα, συντελοῦσα οὕτως εἰς τὴν διατήρησιν παραδόσεων, αἵτινες ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φειδίου ὑφίσταντο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ῥώμην. Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ διακοσμητικὰ τεχνουργήματα (πάμπολλα πρὸ πάντων κτένια) τὰ ὅποια διέσωσαν εἰς ἡμᾶς αἱ κατακόμβαι. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλεφαντουργικῆς διδακτικώτατα εἶναι μάλιστα τὰ δίπτυχα, ὅπου ἀνεγράφοντο ἕνεκα τιμῆς τὰ ὀνόματα τῶν ὑπάτων ἢ, βραδύτερον, τῶν εὐεργετῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Τὰ δίπτυχα ταῦτα ἄλλοτε μὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς δι' αὐτῶν τιμωμένους ἐπιφανεῖς ἄνδρας, ἄλλοτε δὲ ἐφυλάσσοντο, ὡς πολύτιμα ἀρχεῖα, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Δι' αὐτῶν δὲ καταφαίνονται σαφέστερον οἱ πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμοὶ τῆς τέχνης.

Τὰ πολύτιμα ὑλικά τὰ ὅποια ἐπεξεργάζοντο οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες κλάδοι, ἀνταπεκρίνοντο πληρέστατα πρὸς τὰς μεγαλοπρεπεῖς τάσεις τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα τεχνουργήματα ἀποθαίνουνσι μεγαλοπρεπέστερα ὅτε ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μετὰ τὴν ἥτταν τῶν εἰκονομάχων, ἀνέλαβε νέαν λαμπρότητα. Τὰ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς ταύτης δημιουργήματα, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀνάξια λόγου θεωρούμενα ὡς ἐλεύθερα ἀπομιμήματα τῶν ἀρχαίων παραδειγμάτων, εἶναι ὁμῶς ἀσυγκρίτως κατώτερα παραβαλλόμενα πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ δεκάτου ἢ

τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος, τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ τῶν βιβλιοδέσεων τῶν χειρογράφων ἢ ἐπὶ τῶν σκεπασμάτων καὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων κιθωτίων προωρισμένων εἰς ἐκκλησιαστικὰς χρήσεις.

Ἰνα δυνηθῶμεν νὰ καταλάβωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν ἡ τέχνη αὕτη ἔκαμνεν εἰς τοὺς συγχρόνους, πρέπει, πολὺ περισσότερον ἢ ὅταν πρόκειται περὶ μικρογραφιῶν, νὰ φαντασθῶμεν τὰ δημιουργήματα αὐτῆς ὑπὸ μορφήν ὀλίγον διάφορον ἐκείνης, ἣν ἔχουσι τὰ διασωθέντα ἐξ αὐτῶν εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ Σάουθ Κένσιγγτον Μουσεῖον τοῦ Λονδίνου. Ὁ χρόνος ἐξήλειψε τὴν πολυχρωμίαν ἣτις ἀναμφιβόλως ἔδιδε ζωὴν εἰς τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν, τὰ δὲ ἐξέχοντα μέρη, ὅπως ἡ ρίς, εἶναι ἐνίοτε βεδλαμμένα ἢ τετριμμένα. Πολλάκις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ σύνολον, διότι τὰ ὁλοκληρωτικὰ μέρη τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων σκευῶν, τῶν κεκοσμημένων διὰ τῆς ἐγκολλήσεως λεπτῶν πλακῶν ἐλεφαντοστοῦ, ἐξέπεσαν καὶ διεσκορπίσθησαν. Ἄν κατορθώσωμεν νὰ φαντασθῶμεν αὐτὰ ὅπως ἦσαν ὅτε ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου, θὰ ἴδωμεν ὅτι ὑπάρχει ἀπίστευτος ὁμοιότης μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν μικρογραφιῶν τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὰ χειρόγραφα. Καὶ ἡ Παναγία τῶν ἐλεφαντουργημάτων συνενώνει τὴν χάριν πρὸς τὴν εὐπρέπειαν, ἡ δὲ παράστασις αὕτη καταδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν προσωπικὸν χαρακτῆρα τοῦ τεχνίτου, πολὺ περισσότερον ἢ ἄλλαι εἰκόνες πολὺ καλλιτεχνικώτεραι ὑπὸ τὴν ἀνατομικὴν ἔποψιν, ἣτις ἀποτελεῖ ἀκριβῶς καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῶν Βυζαντινῶν ζωγράφων. Τὸ ὕλικόν τὸ ἐν χρήσει εἰς τὴν τοιαύτην τεχνουργίαν συντελεῖ ὑπὸ τινος ἐπόψεως εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ βαθυτέραν ἀκόμη τὴν ἐντύπωσιν οὕτω λόγου χάριν ἢ ἀδάμαστος ὕλη τὴν ὁποίαν κατεργάζεται ὁ ἐλεφαντουργὸς εἶναι προσφορωτέρα τῆς ζωγραφίας, ὅπως ἀποδίδῃ τὰς τραχείας γραμμὰς

τῆς ἀμφιέσεως, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ἀμαυρότερον χρῶμα τοῦ ἐλεφαντοστοῦ προσδίδει εἰς τὰς ὄψεις τῶν προσώπων μίαν εὐπρέπειαν ἣν δυσκολώτερον κατορθώνει ὁ μικρογράφος διὰ τῶν τεχνικῶν μέσων τὰ ὅποια διαθέτει.

Ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν προϊόντων τῆς χρυσοχοικῆς διέσωσε μέχρις ἡμῶν πολυάριθμα βυζαντινὰ τῆς τέχνης ταύτης δημιουργήματα. Οἱ προμηθευταὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐλῆς διακρίνονται μάλιστα εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν λεγομένων διαφράκτων σμάλλων (Emaux cloisonnés, Zellenschmelz). ἔχουν πολυτίμους ὕλας ἐν τήξει εἰς μικρὰ μετάλλινα διαφράγματα καὶ τὰς συνεδιάζον κατὰ τὸν τρόπον τῶν μωσαϊκῶν πρὸς παράστασιν εἰκόνων. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις εἰκόνων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ πραγματευώμεθα περὶ τῆς τέχνης ταύτης, ἀφ' οὗ ὠμιλήσαμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἐλεφαντουργικῆς, διὰ γενικῶν φράσεων καὶ δι' ἐπαναλήψεων. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν κάμνομεν καὶ περὶ τῆς ἐπὶ μετάξης ποικιλικῆς, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἐμβολῆς, ἥτοι τοῦ δεσίδματος πολυτίμων λίθων εἰς τὰ κοσμήματα. Θὰ ἦτο ἔμως ἄδικος ἡ ἐκτίμησις τῶν τοιούτων τεχνουργημάτων μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀξίας τοῦ μετάλλου καὶ τοῦ κόπου τῆς κατεργασίας. Ἀπὸ ταιαύτης αὐστηρᾶς κρίσεως ἀρκεῖ νὰ ἀποτρέψῃ τοῦλάχιστον ἡ καλλιτεχνικὴ αἴσθησις τῆς διαθέσεως τῶν χρωμάτων, ἣτις φθάνει ἐνίοτε μέχρις ἐσχάτης ἐπιτηδεύσεως. Πάντως δὲ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ὡς πρὸς τοῦτο ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἔχει χαρακτῆρα ἴδιον καὶ ἀντίθετον πρὸς ὃ,τι ἄριστον διέκρινε τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν βίον, ὅπως ὁ βίος οὗτος ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἀττικὴν τέχνην τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τετάρτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος.

Ἐν Ἀθήναις ἡ πολυτέλεια ἐθεωρεῖτο ὡς βαρβαρικὸν ἐλάττωμα, ὁ δὲ χρυσὸς καὶ ὁ ἐλέφας, ὡς ὕλαι πρὸς κατεργασίαν, εἶχον διὰ τὸν τεχνίτην τὴν αὐτὴν σημασίαν ἣν ὁ λίθος καὶ ἡ ἄργιλ-

λος. Ὁ τόσον ἐναρμονίως ἀναπτυχθεὶς πολιτισμὸς τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δῆθεν ἡ μέση τάξις ἠδύνατο νὰ ζῇ ἀνέτως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῆς, διότι τὰ βαρύτερα ἔργα ἦσαν ἀνατεθειμένα εἰς τοὺς δούλους (ἃς λέγωσιν ὅτι θέλουσι περὶ τούτου τὰ ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας), ἀλλὰ διότι τότε οἱ Ἀθηναῖοι συνεδύαζον τὴν φιλοκαλίαν πρὸς τὴν εὐτέλειαν¹, πρᾶγμα ἄγνωστον παρ' ἡμῖν σήμερον. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, τοῦλάχιστον εἰς τὴν βιομηχανικὴν καὶ ἐμπορικὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπεκράτει μᾶλλον ἡ σημερινὴ περὶ τούτου ἀντίληψις. Τὸ καλλιτέχνημα, ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ ὅπως λέγομεν καὶ ἡμεῖς, εἶναι προωρισμένον κυρίως δι' ἐκείνους οἵτινες εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ πληρώσωσιν ὅπου ὑπάρχουσιν χρήματα, ἐκεῖ γεννᾶται αὐτομάτως καὶ ἡ τέχνη. Οἱ μεγιστᾶνες ὅμως τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν πρὸς τινὰς τῶν σημερινῶν πλουσίων τὴν μανίαν τοῦ νὰ σωρεύωσιν εἰς τὰς αἰθούσας τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ἢ ἔργα νομιζόμενα ὡς καλλιτεχνήματα. Τοῦτο δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἀποβλέποντες εἰς ποιάν τινα σωφροσύνην ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν χειρογράφων καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν περιττῶν λεπτομερειῶν εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἀποδεικνύει ἀκόμη τὴν τάσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπιβίωσις τῆς παλαιᾶς παραδόσεως εἰς μεγάλα τμήματα τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὰ ὅποια δὲν ἐξετάθη ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπίδρασις.

Πάντες οἱ κλάδοι τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὑπῆρξαν ἀκμάζουσαι κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον, οὐδὲ ἔμεινεν ὀπίσω ἡ ἀρχιτεκτονική. Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους ἔγινε καὶ ἡ μεγέθυνσις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου καὶ ἡ διάθεσις ἐκείνη, ἥτις κατέστησεν αὐτὸ πολυτελὲς ἐνδιαίτημα, ὅπως ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες

¹ «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» Θεοκυδ. 2, 40. Σ. Μ.

περὶ τῆς λεπτομεροῦς ἐθιμοτυπίας τῆς αὐλῆς (σελ. 30 ἑξ.), περι-
εγράψαμεν. Ἐκτίσθησαν δὲ καὶ πλείσται ἐκκλησίαι, ἅπασαι κατὰ
τὸν ρυθμὸν ἐκεῖνον, οὗτινος ὁ κάλλιστος τύπος ἦτο ἡ Ἀγία
Σοφία. Ἀπέχομεν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν πάσης
λεπτομεροῦς ἐκθέσεως, δι' ὃν λόγον καὶ ἀνωτέρω συνοπτικώτατα
ἐπραγματεύθημεν περὶ τῶν ἔργων τῶν ἐλεφαντουργῶν καὶ τῶν
χρυσοχόων. Ἄλλως δὲ δὲν ἐτροποποιήθη κατὰ πολὺ ἡ τέχνη
τῆς οἰκοδομίας, τοῦτο δὲ μόνον δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι
ἡ αἰὶ μᾶλλον μεγαλυτέρα βαδινότης ἢ ἐκδηλουμένη εἰς τὰ πλα-
στικὰ ἔργα, ἐκφαίνεται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀρχι-
τεκτονικὴν τῆς περιόδου ταύτης. Οὕτω λόγου χάριν οἱ θόλοι οἱ
ἐπιστέφοντες τὰς ἐκκλησίας μετεωρίζονται ἐπὶ ὑψηλῶν τυμπά-
νων ὑπεράνω τοῦ σιγαοῦ, ἐλαφροὶ δὲ κίονες ἀντικαθιστῶσι τοὺς
ὀγκώδεις στύλους τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκκλησιῶν, ἀνοίγονται δὲ
καὶ περισσότερα παράθυρα. Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσιν ὅτι ἐπε-
ζητεῖτο ὅπωςδὴποτε ἡ κομψότης, ἣτις ἄλλως ἐφαρμόζεται τώρα
πολὺ περισσότερον ἢ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ
εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν οἰκοδομημάτων.

BYZANTION

ΚΑΙ

BYZANTINOS ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

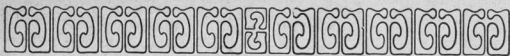
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

42 — ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ — 42

1912

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025-1453)

ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τὸ βιβλίον τοῦ Γίδδωνος περὶ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. — Παγιότης τῆς δυναστείας. — Ἐξασθένεισι τοῦ Κράτους. — Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός. — Προνόμια χορηγηθέντα εἰς τὰς ἐμπορικὰς Πολιτείας τῆς Ἰταλίας. — Οἱ σταυροφόροι καὶ ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός. — Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξίου. — Ἀντιδράσις κατὰ τῆς προΐουσης δυνάμεως τῶν Φράγκων. — Ὁ οἶκος τῶν Ἀγγέλων. — Ἀπώλεια τῆς Βουλγαρίας. — Ἡ λατινικὴ σταυροφορία. — Ἰταλικαὶ λέξεις ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ. — Ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. — Γενικὴ παρακμὴ. — Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος. — Πτώσις τῆς αὐτοκρατορίας. — Ἡ ἐθνικὴ ἐκκλησία.

Ὁ Γίδδων¹ ἐν τῇ περιφήμῳ Ἱστορίᾳ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, θεωρεῖ ὅτι ἡ παρακμὴ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, νομίζει δὲ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο ἀπλῶς ἐν λαμπρὸν ἐπει-

¹ Ἐδουάρδος Γίδδων ἐπιφανὴς Ἀγγλος ἱστορικός (1737-1794). Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα σύγγραμμά του ἐξεδόθη ἀπὸ τοῦ 1776-1788. Ἀρίστη αὐτοῦ νεωτέρα ἐκδόσις εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Smith γενομένη ἐν Λονδίνῳ εἰς 8 τόμους τῇ 1854-55. Ἡ Ἱστορία τοῦ Γίδδωνος μετεφράσθη εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Σ. Μ.

σόδιον ἄνευ ὑστεραίας. Ἄλλ' ἂν τις ἔμελλε σήμερον νὰ γράψῃ ὅμοιον βιβλίον, ἔπρεπε νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς παρακμῆς ἐννέα αἰῶνας βραδύτερον, διότι πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (1025) ἄρχεται ἡ περίοδος τῆς προΐουσης ἐξαντλήσεως ἢ προαγγέλλουσα τὸ τέλος τῆς μεγάλης χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πορεία ὅμως τῆς νόσου, ἂν ἤθελε δι' ἐνὸς σχήματος παρασταθῇ, δὲν θὰ ἐδηλοῦτο διὰ μιᾶς γραμμῆς ἀδιακόπως κατιούσης· δὲν θὰ ἀνήρχετο μὲν ποτὲ πλεόν ἢ γραμμὴ εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀρχικοῦ σημείου, ἀλλὰ θὰ ἠκολούθει κατὰ τὸ ἐν τρίτον τοῦ μήκους αὐτῆς καὶ πλεόν, διεύθυνσιν ἐντελῶς ὀριζόντιον, ἔπειτα θὰ κατέπιπτεν ἀποτόμως μέχρι σχεδὸν τοῦ κατωτάτου σημείου τοῦ σχήματος, ἐκεῖθεν δὲ θὰ ἔτρεχε μέ τινας ταλαντεύσεις μέχρι τοῦ τελικοῦ σημείου. Ἡ ὀριζόντιος γραμμὴ εἶναι ἡ βασιλεία τῶν Κομνηνῶν, ἡ ἀπότομος πτώσις εἶναι ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204), αἱ ἐφεξῆς ταλαντεύσεις παριστάνουσι συμβολικῶς τὴν ἀγωνίαν τοῦ κράτους ὑπὸ τοὺς Παλαιολόγους.

Ἡ μακεδονικὴ δυναστεία ἔνεκα τῶν κατακτήσεων αὐτῆς καὶ μάλιστα ἔνεκα τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' εἶχε στερεωθῇ ἐπὶ τοῦ θρόνου περισσότερο πάσης ἄλλης προηγουμένης δυναστείας. Ἡ ἰδέα μιᾶς νομίμου βασιλείας, ἀχωρίστου ἀπὸ μιᾶς ἰσχυρᾶς γραφειοκρατίας, εἶχε ῥίψει κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα τόσον βαθείας ῥίζας, ὥστε μὲ ὅλην τὴν ἀσυνεσίαν τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου, ὁ λαὸς δὲν ἔστεργε μεταβολὴν κυβερνήσεως. Ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Βασιλείου, ἡ Ζωή, ἣτις εἶχε μὲν τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῆς Αἰκατερίνης τῆς Β' τῆς Ῥωσίας, ἀλλ' ὅχι καὶ τὰ προτερήματα αὐτῆς, ἠδυνήθη διὰ τοῦτο ἀφόδως νὰ παράσχῃ τὴν εὐνοίαν αὐτῆς εἰς τέσσαρας διαδοχικῶς ἄνδρας ἐγκαταλείπουσα εἰς αὐτοὺς ἐλευθέραν τὴν ἀσκήσιν τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς. Καὶ δὲν ἦσαν μὲν καὶ οἱ τέσσαρες ἐκεῖνοι ἐντελῶς

ἄσχημοι, ἀλλ' ὅμως δὲν εἶχον τὴν προσήκουσαν ἱκανότητα ὅπως διατηρήσωσιν ἀλώδητον τὸ κράτος ἐν ἡμέραις δεινῶν κινδύνων.

Θὰ κατώρθωνεν ἴσως ἀποστατήσας ὁ Μανιάκης, στρατηγὸς ἐπιδέξιος, κατατροπώσας δὲ εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν φοβεροὺς πολεμίους, νὰ σώσῃ τὸ κράτος, ὡς ἄλλος Ἡράκλειος, ἀλλὰ δυστυχῶς ὅτε ἀνακηρυχθεὶς αὐτοκράτωρ ἐδάδιζεν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐτραυματίσθη θανασίμως εἰς μίαν συμπλοκὴν. Οἱ Νορμανδοί, καταταχθέντες κατ' ἀρχὰς ὡς ἐπικουροὶ εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ μεταβληθέντες ἔπειτα εἰς φοβερωτάτους ἐχθροὺς, ἀπέβησαν ἰσχυρότατοι εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν νότιον Ἰταλίαν, ἅφ' οὗ ἐξέλιπεν ὁ μόνος στρατηγός, ὅστις ἠδύνατο νὰ ἀντιταχθῇ πρὸς αὐτοὺς, οὕτω δὲ ἐξηφανίσθη καὶ τὸ ἔσχατον ἐν τῇ Δύσει ἔχνος τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Συγχρόνως δὲ τὸ ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φωτίου ὑφιστάμενον θρησκευτικὸν σχίσμα μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ρώμης, προσέλαβεν ὀριστικὸν πλέον χαρακτήρα κατὰ τὸ 1054, ὅτε ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος καὶ ὁ Πάπας Λέων ὁ ἕνατος ἀφώρισαν ἀλλήλους. Ἡ ἀνεπανόρθωτος αὕτη συμφορὰ συνετελέσθη μὲν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν τῶν χωρῶν τὰς ὁποίας κατέκτησαν οἱ Νορμανδοί, ἀλλ' ὑπῆρξαν βαθύτερα τὰ αἷτια αὐτῆς καὶ ὑφίσταντο ἤδη ὅτε ἀνεδείχθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ μία δύναμις, ἣτις ἡσθάνετο μὲν ὅτι ἦτο ὑπερτέρα τῆς ἐν τῇ Δύσει, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ ἱκανὴν δύναμιν ὥστε νὰ ἐπιβληθῇ.

Πρὸς βορρᾶν, ἡ αὐτοκρατορία μόλις συνεκράτει τοὺς βαρβάρους, δηλαδὴ τοὺς Ταρτάρους Πετζενέγους. Πρὸς τὸ νοτιανατολικὸν μέρος, αἱ νῆκαι τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀρμενίων ἔμελλον νὰ ἀποδῶσιν εἰς αὐτοὺς δεινότεραι τῶν ἐν Ἰταλίᾳ συμφορῶν, διότι ἡ Ἀρμενία ἔχουσα δυνατὰ φρούρια ἦτο διὰ τὸ Βυζάντιον, ἅφ' ὅσον διετηρεῖτο αὐτόνομος, ἰσχυρὸν προπύργιον

κατὰ ἱτῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλ' ὑποταγεῖσα, μετεβλήθη εἰς ἐπισφαλῆ βυζαντινὴν ἐπαρχίαν, καὶ ἐπειδὴ ἡ αὐτοκρατορία δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρῇ ἐκεῖ ἱκανὰς φρουράς, ὑπέκυψε μετ' οὐ πολὺ εἰς τὸ κράτος τῶν Σελδζούκων.

Μετὰ τὸν θάνατον καὶ τῆς Θεοδώρας, τελευταίας ἀπογόνου τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, τὸ αὐλικὸν κόμμα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἀπώλεσαν τὴν γοητείαν τὴν ὁποίαν ἕως τότε ἤσκουν ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ κόμμα τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, ἠξίωσε νὰ διαθέτῃ αὐτὴ τὰ πράγματα καὶ κατῴρθωσεν νὰ στέφῃ αὐτοκράτορα ἓνα ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν μερίδα ἐκείνην, τὸν Ἰσαὰκ τὸν Κομνηνὸν (1507), ἀλλὰ τοῦ Ἰσαὰκ ἡ βασιλεία δὲν διήρκεσε περισσότερον τῶν δύο ἐτῶν, κατ' αὐτὴν δὲ ἐταπεινώθησαν κατὰ πολὺ οἱ μεγιστάνες τῆς πρωτευούσης, διότι ὁ νέος αὐτοκράτωρ αὐστηρῶς περιέστειλε τὴν ἐπ' ὠφελεία τῶν αὐλικῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ κλήρου ἕως τότε γινομένην μεγάλην σπατάλην τοῦ δημοσίου πλούτου. Ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἀνηκόντων εἰς τὸν οἶκον τῶν Δουκάδων, ἐπῆλθεν ἰσχυρὰ ἀντίδρασις. Ἀπὸ τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου Β' ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην νὰ πορίζηται τὸν σίτον ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἱκανὸν σίτον παρήγεν ἕνεκα τῆς ἐπικρατοῦσης εἰρήνης ἢ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, ὥστε δὲν ἐξηρτάτο πλέον τὸ κράτος ἀπὸ τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπειτα, ἐφοδοῦντο πάντοτε οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰς στρατιωτικὰς στάσεις, πρὸ πάντων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δὲν εἶχον δὲ καὶ πλήρη συναίσθησιν, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἦτο ὁ πρῶτος καὶ κύριος ὁρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ Βυζαντίου. Οὔτε εὐκολοὶ οὔτε καὶ ἐπιθυμητὴ ἦτο ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἐδάφους, ὃ δὲ ἀπὸ τῶν Σελδζούκων κίνδυνος δὲν ἐθεωρεῖτο σπουδαῖος, ἀφ' οὗ, ὅπως ἡ ἱστορία ἀπεδείκνυεν, οἱ πολὺ μᾶλλον τῶν Σελδζούκων φοβερώτεροι

Ἄραβες δὲν εἶχον κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν νίκην τοῦ Ἰσλάμ.

Δὲν ἐνόμιζον λοιπὸν οἱ αὐτοκράτορες τοῦ οἴκου τῶν Δουκάδων, ὅτι ἐπραττόν τι ἄξιον μομφῆς παραδιδόμενοι ἄνευ ἄλλης φροντίδος εἰς τὴν προσωπικὴν αὐτῶν κλίσειν πρὸς τὰς καλὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Οἱ δὲ ἀποτελοῦντες τὴν γραφειοκρατίαν οὐδόλως ἐσκέπτοντο νὰ ἐνθαρρύνωσι στρατιωτικὰς ἐνεργείας ὧν ἡ ἐπιτυχία θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ ἀναδῶσιν εἰς τὸν θρόνον βασιλεῖς προτιμῶντες ἀνδρείους στρατιώτας ἀντὶ ἐμπείρων καὶ φιλάρχων ὑπαλλήλων. Καὶ ὁμως ἀμελοῦντες τὰ στρατιωτικὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τοῦ Βυζαντίου παρεσκεύαζον τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους. Προσωρινῶς ὁ πλοῦτος τῆς βασιλευούσης εἰς τὴν ὁποίαν συνέρρεον πάντες τῶν ἐπαρχιῶν οἱ δασμοὶ καὶ οἱ φόροι, ἦτο ἀκόμη ἱκανὸς μέγας, ὥστε νὰ παρέχῃ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς εὐπραγίας, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἔμελλε σαφῶς νὰ καταδειχθῇ πόσον ἡ αὐτοκρατορία εἶχεν ἐξασθενήσῃ ὀργανομένη κατὰ τρόπον μόνον διὰ τὴν εἰρήνην κατάλληλον.

Ἡ φυλὴ τῶν Σελδζούκων Τούρκων, οὕτω κληθέντων ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ γενάρχου Σελδζούκου, ὅστις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος κατέστησε Μουσουλμάνους κατακτητὰς τοὺς πρῶην ληστρικοὺς εἰδωολάτρεις, ἠπείλει τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἐβασίλευε τότε Ῥωμανὸς ὁ Διογένης, ὅστις κατὰ σύμπτωσιν ἦτο εὐφυῆς πολεμικὸς ἀνὴρ. Ὁ Ῥωμανὸς ἐπραξε τὸ κατὰ δύναμιν ὅπως συμπληρώσῃ τὸν στρατόν, πολὺ ἕως τότε ἀμεληθέντα καὶ συγκεείμενον κατὰ μέγα μέρος ἐκ ξένων μισθοφόρων, καὶ ἐπιβάλῃ εἰς αὐτὸν τὴν παλαιὰν Ῥωμαϊκὴν πειθαρχίαν, ἐξεστράτευσεν δὲ καὶ αὐτοπροσώπως, ἀλλ' οὔτε ἡ δραστηρία παρασκευῇ τοῦ πολέμου οὔτε τὰ στρατηγικὰ αὐτοῦ προτερήματα οὔτε ὁ προσωπικὸς του ἡρωϊσμός συνετέλεσαν εἰς ἐπιτυχίαν. Ὁ

βυζαντινὸς στρατὸς ὑπέστη πανωλεθρίαν ἐν Μαντζικέρτ τῆς ἀνατολικῆς Ἀρμενίας (1071), συνελήφθη δὲ αἰχμάλωτος καὶ ὁ βασιλεὺς. Ὁ σουλτάνος τῶν Σελδζούκων, ὁ Ἀλπ-Ἀρσλάν, ἐδείχθη μεγαθυμότερος τῶν γραφειοκρατικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ὁποίων ἡ συστηματοποιηθεῖσα ἀμέλεια ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία τῆς καταστροφῆς, διότι, ὅτε μετὰ βραχεῖαν αἰχμαλωσίαν ἐπανάρχετο ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἐτυφλώθη ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν γραφειοκρατικῶν καὶ ἔπειτα ἐθανατώθη, οὕτω δὲ ἐν πλήρει πολέμῳ ἀνέλαβε πάλιν τὴν ἀρχὴν ἡ μέρīs τῶν φιλειρηνικῶν. Μετὰ τινα ἔτη στρατιωτικὴ στάσις ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν Νικηφόρον Γ' τὸν Βοτανειάτην, ὅστις μετὰ τριετῇ βασιλείᾳ παρεχώρησε τὴν ἀρχὴν εἰς ἓνα τῶν στρατηγῶν του. Οὕτω δὲ κατὰ τὸ 1081, πεντήκοντα πέντε ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὸ κράτος ἀπέκτησε καὶ πάλιν ἄρχοντα, ὅστις ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἦτο ἄξιος τῆς θέσεως, τὸν Ἀλέξιον Κομνηνὸν (1081 - 1118). Δὲν ἠδύνατο βεβαίως καὶ ὁ Ἀλέξιος νὰ πράξῃ τὰ ἀδύνατα, ἀλλ' ὅμως ἡ διοίκησίς του συνετέλεσε νὰ ἀναστείλῃ ἐπὶ ἓνα αἰῶνα τὴν ἐπικρεμαμένην καταστροφὴν.

Κατὰ τὰ πεντήκοντα περίπου ἔτη τὰ ὁποῖα μεσολαβοῦσι μεταξὺ τοῦ Βασιλείου Β' καὶ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἡ ἑδαφικὴ ἔκτασις τῆς αὐτοκρατορίας εἶχεν ἐλαττωθῇ εἰς τὸ ἥμισυ. Ἡ Μικρὰ Ἀσία πλὴν μιᾶς στενῆς παραλιακῆς λωρίδος ὑπετάγη εἰς τοὺς Σελδζούκους, οἱ δὲ Νορμανδοί, οἱ Πετсенέγοι καὶ οἱ Βούλγαροι ἠπειλοῦν τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ἀλέξιος κατὰ τὰ τριάκοντα ἑπτὰ ἔτη τῆς βασιλείας του κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν ὥπως διατηρήσῃ μὲν ὅ,τι ἦτο ἀκόμῃ δυνατόν νὰ σωθῇ, προδῇ δὲ καὶ εἰς κατακτήσεις ὁσάκις ἐδίδετο κατάλληλος πρὸς τοῦτο εὐκαιρία. Ἀντήμειψε τὸ στρατιωτικὸν κόμμα τὸ ὅποιον τὸν ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου, χωρὶς νὰ ἐπιβαρύνῃ τὸ δημόσιον

ταμείον, ἀπένειμε δὲ τίτλους καὶ τιμὰς εἰς τοὺς ὁπαδοὺς του. Ὡς πρὸς τοὺς βαρβάρους ἠκολούθησε τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς παραδόσεις, ὑποτάσσων αὐτοὺς διὰ τῆς βοηθείας ἄλλων βαρβάρων. Οὕτω λόγου χάριν συμμαχῶν πρὸς τοὺς Κουμάνους κατέστρεψε διὰ παντὸς τοὺς Πετσενέγους, τοὺς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπιζήσαντας, μετὰ τὴν σφαγὴν καθ' ἣν ἐξωλοθρεύθησαν ἀνὰ δεκάδας χιλιάδων ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, κατέστησε στρατιώτας καὶ ἀποίκους, καὶ παρεχώρησε μέγα μέρος τῶν λαφύρων πρὸς τοὺς συμμάχους του ἵνα μὴ μετατραπῶσιν εἰς πολεμίους.

Φοβερώτεροι ὅμως πολέμοι ἦσαν οἱ Νορμανδοί, οἱ δὲ ἐπικουροὶ πρὸς τοὺς ὁποίους ἠδύναντο νὰ καταφύγωσιν οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς καταπολέμησιν τῶν Νορμανδῶν ἦσαν μᾶλλον ἐπικίνδυνοι τῶν ἀγρίων ὀρδῶν τοῦ Βορρά. Οἱ Βενετοὶ ὡς ἀντάλλαγμα τῆς βοηθείας τοῦ στόλου τῶν ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον προνόμια ἄτινα ἔμελλον νὰ πορίσωσιν εἰς αὐτοὺς ἐν τῇ μέλλοντι τὴν οἰκονομικὴν ἡγεμονίαν εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας. Ἐπετρέπη εἰς αὐτοὺς νὰ ἀγοράζωσι καὶ νὰ πωλῶσι καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν χωρὶς νὰ πληρώνωσι τελωνιακὰ ἢ λιμενικὰ δικαιώματα. Ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ τῆς τελωνιακῆς ἀκόμῃ ἐπισκέψεως καὶ ἐρεύνης τῶν ἐμπορευμάτων. Ὑπὲρ τοὺς τριάκοντα λιμένες, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦσαν ἐλευθέρως προσιτοὶ εἰς τὰ βενετικὰ πλοῖα, μόνον δὲ τῆς Μαύρης θαλάσσης αἱ πόλεις δὲν ἀναγράφονται εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐλευθέρων λιμένων, ἴσως, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, διὰ νὰ μὴ παραδοθῇ εἰς τοὺς ξένους τοῦλάχιστον τὸ ἐμπόριον τοῦ σίτου. Βραδύτερον ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ ὅμοια προνόμια καὶ εἰς ἄλλους Ἱταλοὺς.

Αἱ ἐμπορικαὶ λοιπὸν πολιτεῖαι τῆς Δύσεως, ἡ Βενετία, ἡ Πῖσα, ἡ Γένουα, εἶχον πρακτορεῖα εἰς τοὺς κυριωτάτους λιμένας, ὁ δὲ ἐκ τῆς ἐμπορίας πλοῦτος δι' οὗ ἠδυνήθη κατὰ τοὺς

προηγούμενους αἰῶνας τὸ κράτος νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς οἰκονομικὰς αὐτοῦ ζημίας, μετέπεσεν εἰς ξένας χεῖρας. Ἐπεβλήθησαν δὲ οἱ Δυτικοὶ ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς προνομιοῦχου αὐτῶν θέσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἦσαν περὶ τὰ ἐμπορικὰ ὑπέρτεροι τῶν ἐγχωρίων. Ἡ ὑπερόχῃ των προήρχετο ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς νομισματικῆς αὐτῶν ἀγορᾶς, ἐκ τοῦ ἐξαιρέτου ὀργανισμοῦ τῶν τραπεζῶν των καὶ ἐκ τῆς τελειότητος τῆς ἐμπορικῆς των νομοθεσίας· πάντα ταῦτα ἦσαν πράγματα ἄγνωστα εἰς τοὺς Ἕλληνας. Οἱ πλούσιοι τραπεζίται τῶν ἐμπορικῶν πόλεων διηύθυναν τὰς ἐργασίας τῶν παραθόλων ἐμπόρων οἵτινες κατὰ τὰς περιστάσεις ἢ κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας ἐλάμβανον ἐξ Ἰταλίας, ἐπεδίδοντο ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς τὴν νομίμως ἀνεκτὴν ἢ καὶ τὴν ὅλως παράνομον λεηλασίαν. Τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε πλέον ζώην. Ἄν καὶ αἱ Ἰταλικαὶ γαλέραι εἶχον καταλύσῃ τὴν μουσουλμανικὴν πειρατείαν, τὸ θαλασσινὸν ἐμπόριον τῶν Βυζαντινῶν ἔφθινεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλειότερον, οἱ δὲ ἐγχώριοι ἤρχοντο πλέον εἰς τὰ ἀμφίδολα πλεονεκτήματα τῆς ἐν τῷ κράτει ἀποκαταστάσεως πλουσιῶν ξένων οἵτινες οὐδεμία ὑπῆρχεν ἐλπίς ὅτι θὰ ἐγίνοντο ποτὲ Ἕλληνες.

Ὁ Ἀλέξιος παρεχώρησεν τὰ ἐπιβλαβῆ ταῦτα προνόμια ἵνα ἀποφύγῃ κίνδυνον πολὺ μεγαλύτερον, εἶχεν ἄλλως ἱκανὴν ὀξυδέρκειαν ὥστε νὰ προβλέπῃ ποῖα ἀποτελέσματα θὰ εἶχον αἱ πράξεις του. Εἶχε τὴν εὐφυΐαν νὰ μετατρέπῃ εἰς ὄργανα τῆς θελήσεώς του ἐχθροὺς ἰσχυροτέρους, παραχωρῶν εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς κρίσιμους στιγμὰς δικαιώματα ἢ ἀφαιρῶν αὐτά. Ἀπέδειξε τοῦτο ὅτε ἐξ ἀνάγκης ἦλθεν εἰς συνεννόησιν πρὸς τοὺς σταυροφόρους οἵτινες τραχύτεροι αὐτοῦ, ἐξ Ἰσου δὲ ἄπιστοι, ἦσαν ὅμως ὀλιγώτερον πανοῦργοι. Οἱ θαυμασταὶ τῶν σταυροφόρων τυφλοὶ περὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἡρώων των, δὲν εὐρίσκουσιν ἱκανὰ ἐπίθετα ὅπως στιγματίσωσι τὴν ἀπιστίαν τοῦ

Ἕλληνας βασιλέως. Διατείνονται ὅτι ὁ Ἀλέξιος, ἀφ' οὗ μετεκάλεσεν ἐκ τῆς Δύσεως τοὺς σταυροφόρους, ἔπραξεν ὅτι ἡδυνήθη ὅπως ὠφελήθη ἐξ αὐτῶν καὶ ἀπαλλαγῇ διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης τῶν ὑποχρεώσεων ἃς εἶχεν ἀναλάβει. Ἡ πρώτη σταυροφορία, λέγουσιν, ὀριστικῶς ἀπεφασίσθη ἕνεκα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξίου πρὸς Ῥοβέρτον κόμητα τῆς Φλάνδρας, δι' ἧς ἐκάλει τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως νὰ ἀναλάβωσι τὸν ἱερὸν πόλεμον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔλεγε δῆθεν «ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ περιέλθῃ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων, παρὰ νὰ καθυποβληθῇ εἰς τὸν νόμον τοῦ Μωάμεθ».

Ἄλλ' ἔχει τώρα ἐντελῶς ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐν τῇ ἀρχικῇ του συντάξει περιελάμβανε μόνον τὴν αἴτησιν ἀποστολῆς ἐπικουριῶν καὶ οὐδὲν ἄλλο, ἐπλαστουργήθη δὲ ἔπειτα καὶ διεσκευάσθη ἐπίτηδες καὶ ἀπὸ σκοποῦ ὑπὸ τῶν Δυτικῶν. Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι ἀποδείξεις τῆς διασκευῆς, μόνη ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα φράσις θὰ ἤρκει νὰ καταστήσῃ ὑποπτον τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς.

Ὅταν ἔμαθον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ ποῖον τρόπον οἱ σταυροφόροι ἐπεχείρουν τὴν ἐκστρατείαν, ἀνησύχησαν σπουδαίως βλέποντες πλησιάζοντας πρὸς τὴν βασιλεύουσαν τοὺς ἑτερογενεῖς ἐκείνους ὄχλους. Εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Βοημίαν οἱ σταυροφόροι εἶχον κατασφάξῃ ἢ λεηλατήσῃ τοὺς Ἰουδαίους ἀθρόους, παντοῦ ὁπόθεν διήρχετο ἡ σταυροφόρος σημαία ἐπηκολούθουν ἐμπρησμοί, φόνοι καὶ βιασμοί. Ὅσοι ἐκ τῶν σταυροφόρων ἀπήρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκ θρησκευτικῆς πεποιθήσεως δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ περιστείλωσι τὰς βιαιοπραγίας τοῦ συνεκστρατεύοντος συρφετοῦ ἢ τῶν φανατικῶν οἷτινες ἐπίστευον ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα. Καὶ αὐτοὶ οἱ ὑπέροχοι ἡγέται τῆς ἐκστρατείας, ὅπως ὁ Γοδοφρέδος ὁ Βουλ-

λῶνος, ἐλησμόνουν ἐνίοτε τὴν χρηστότητα καὶ τὴν καλὴν πίστιν διὰ νὰ ἐπιτύχωσι ταχύτερον τὸν σκοπὸν των.

Ὁ Ἀλέξιος ἦτο καὶ αὐτὸς θρησκευτικώτατος, ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ θεολογικὰ ζητήματα καὶ ἐδδελύσσετο τοὺς ἀπίστους, βεβαίως δὲ θὰ ἐχάρη, διότι ἡ Εὐρώπη ἠπείλει διὰ τῶν συμφορῶν τοὺς μουσουλμάνους, ἀλλ' ἦτο συγχρόνως καὶ πονηρὸς διπλωμάτης, συνδυάζων τὸ συμφέρον του πρὸς τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις καὶ ὅχι ἀδίκως φοβούμενος τοὺς κεκηρυγμένους ἐχθροὺς του ἐξ Ἰσου πρὸς τοὺς φίλους τοὺς εἰλικρινῶς ποθοῦντας νὰ τὸν ἀπαλλάξωσιν ἀπὸ τῶν ἀντιπάλων του. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μὲν στρατὸς του ἦτο ἀδύνατος, ὁ δὲ λαὸς οὐδεμίαν εἶχεν ὄρεξιν νὰ συμμερισθῇ τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Δυτικῶν, καὶ ὅτε ἀκόμη ὁ ἐνθουσιασμὸς ἦτο εἰλικρινὴς καὶ καθαρὸς, διότι ἂν ἡ σταυροφορία εἴλκυε τοὺς κατοίκους τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Φλάνδρας ὡς πρᾶγμα καινοφανές, διὰ τοὺς Ἀνατολικοὺς ὅμως οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ παράτασις ὑφισταμένου μακροῦ ἀγῶνος, οὕτινος τὴν ἐξακολούθησιν μόνον ἡ σκέψις συνεδούλευε. Τῷ ὄντι δὲ ὁ ἀκάθεκτος πόθος τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἁγίας Γῆς εἶχεν ἐκραγῇ ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, ὅστις μάλιστα εἶχεν ὑποσχεθῇ διὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ κλήρου τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου εἰς ὅσους ἠθελον πέσῃ ἀγωνιζόμενοι κατὰ τοῦ Ἰσλάμ, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα τὸ Βυζάντιον εἶχε περὶ τῶν σταυροφορικῶν πολέμων τὴν αὐτὴν γνώμην τὴν ὁποίαν καὶ ἡ Εὐρώπη τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος.

Ὅτε λοιπὸν οἱ σταυροφόροι διέδησαν τὰ ὅρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἐδειξαν τὰ ἐλαττώματά των, οἱ Ἕλληνες τοὺς ἐθεώρησαν εὐθὺς ἀμέσως ὡς βαρβάρους ἐπικινδυνότερους τῶν Πετσενέγων διότι ἦσαν καὶ ἐμπειρότεροι περὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην. Ὁ αὐτοκράτωρ ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ

νά εἰσέλθωσιν εἰς τὴν χώραν του, ὑπεσχέθη μάλιστα βοηθεῖαν καὶ πρὸ πάντων τρόφιμα καὶ ἐφόδια, ἔλαβε δὲ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ὅσαι χῶραι ἀνῆκον πρότερον εἰς τὸ Βυζάντιον θὰ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸ ἢ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ κατακτηταὶ θὰ ἀνεγνώριζον αὐτὸν ὡς κυρίαρχον. Ἡ τακτικὴ τοῦ Ἀλεξίου οὐδέποτε μετεβλήθη· κατὰ τὴν πρόσδοον ἐκάστου στρατεύματος ἔπεμπε πρέσβεις μετὰ δώρων καὶ πολλῶν κολακευτικῶν λόγων, μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐθεώρει τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐκείνους ὡς τέκνα του. Ὅπισθεν ὁμοῦς τῶν πρέσβεων ἠκολούθουν αὐτοκρατορικοὶ στρατιῶται ὅπως κατὰ τὸ δυνατόν περιορίζωσι τοὺς λαφυραγωγούς καὶ εὐσχήμως ἀπελύνωσιν αὐτοὺς τὸ ταχύτερον. Κατωρθώθη τοιουτοτρόπως ἡ μεταβίβασις τῶν σταυροφόρων εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἡ φοδερὰ αὐτῶν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ — κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκστρατείας συνεποσοῦντο εἰς 300 χιλιάδας — προσεπόρισεν εἰς αὐτοὺς νίκας αἵτινες ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατέστησαν ἀκίνδυνον τὴν ἰσχὺν τῶν Σελτζούκων, ἀλλ' ὁμοῦς τὸ κλίμα εἰς τὸ ὅποιον ἦσαν ἀσυνήθιστοι καὶ παντοειδεῖς στερήσεις ἠρραίωσαν μεγάλως τὰς τάξεις των, ὥστε μετ' ὀλίγον δὲν ἠρίθμει πλέον τὸ στράτευμα εἰμὴ τὸ δέκατον ἢ καὶ ὀλιγώτερον τῆς ἀρχικῆς του δυνάμεως. Καθ' ὅλας τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν τῆς Δύσεως διαπραγματεύσεις εἴτε περὶ ἐπικουριῶν εἴτε περὶ διανομῆς τῶν ἐκ τῆς ἐπιχειρήσεως ὠφελημάτων, ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ἀπέδειξε μεγίστην ἐπιδεξιότητα καὶ ἐπιτυχῶς ἀντετάχθη ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἀδολωτέρους χριστιανούς τοὺς εὐρισκομένους μεταξὺ τῶν σταυροφόρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐπιτηδειότερους περὶ τὰ τεχνάσματα· πάντοτε οἱ Φράγκοι εὐρίσκοντο ἠπατημένοι, ἂν καὶ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων δὲν ἦσαν εὐλαδέστεροι τῶν Βυζαντινῶν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν οἱ Δυτικοὶ τόσον κατηγοροῦσαν τοὺς Βυζαντινοὺς, ὁ

δὲ Ἀλέξιος παρεστάθη ὑπὸ τῆς ἱστορίας ὡς τέρας ἀπιστίας.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου, Ἰωάννης ὁ Β' (1118-1143) εὗρε τὸ κράτος εἰς κατάστασιν σχετικῶς καλυτέραν ἢ ὅτε ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὁ πατὴρ του. Ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πολιτικὴν καὶ ἐπειδὴ διέθετε πραγματικωτέραν δύναμιν, εὐχερῶς ἀπέφυγε τὰς ἀμφιβόλους ἐκείνας πράξεις εἰς τὰς ὁποίας αἱ περιστάσεις εἶχον ἐξαναγκάσῃ τὸν Ἀλέξιον. Ἐξηκολούθησε τὰς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ κατακτήσεις, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς συνέσεως ἠνώρθωσε καὶ τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν ἐν γένει διοίκησιν, δι' ὃ καὶ ἐπωνομάσθη *Καλοῖωάννης*.

Ἐν τούτοις δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποκαταστήσῃ καὶ τὴν ἐμπορικὴν εὐπραγίαν, ἥ δὲ ἀποτυχία αὕτη ἐμέλλε νὰ ἔχῃ βραδύτερον δεινοτάτας συνεπείας. Προσεπάθησε νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν Βενετῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου χορηγηθέντα εἰς αὐτοὺς προνόμια, ἀλλ' ὁ στόλος του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσῃ τὰ παράλια κατὰ τῶν πειρατῶν τῶν Βενετῶν, δι' ὃ καὶ ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ ὑποκύψῃ πάλιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν τυραννίαν τῆς Δύσεως. Οἱ λιμένες τῆς Συρίας, ὅπου εἶχον τὴν ὑπεροχὴν οἱ Ἱταλοί, συνεχέντρωνον σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς χώρας ἐμπόριον, τῶν δὲ ἐμπορευμάτων τῆς Περσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας τῶν ὁποίων ἄλλοτε κυριώτατος ἐμπορικὸς λιμὴν ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀπὸ τοῦδε ἦτο πλέον ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένουα. Ὁ μετατοπισμὸς οὗτος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ραγδαίαν παρακμὴν τοῦ βυζαντινοῦ ἐμπορίου, ἣτις δὲν ἠδύνατο καὶ νὰ ἀποκρυβῇ ἕνεκα τῆς μειώσεως τῶν τελωνιακῶν προσόδων.

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Μανουὴλ ὁ Α' εἶχεν ὑπὲρ τὸ δέον ἐνστερνισθῇ τὰς ἵπποτικὰς ἰδέας τῶν βαρῶνων τῆς Δύσεως, ἐν ᾧ τὸ κράτος τότε εἶχεν ἀνάγκην βασιλέως ὅστις νὰ εἶναι καὶ δεξιὸς κυβερνήτης καὶ ἱκανὸς στρατηγός. Ἐπεχείρησε πολλοὺς

ἐπιτυχεῖς πολέμους, ἀλλ' ἐξήντλησεν οὕτω τὸ δημόσιον ταμεῖον καὶ θανάσιμως ἐπληξε τὴν πολιτικὴν ἰσχὺν τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ζῶν μὲν ἐθαυμάσθη καὶ ὑμνήθη, ἀλλὰ μετὰ θάνατον ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων, ὥστε μόνον νέος Ἀλέξιος θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὸ κράτος.

Ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Α' δὲν ἐστερεῖτο προτερημάτων, ἀλλ' οὔτε ἠθικὰς ἀρχὰς εἶχεν οὔτε σύνεσιν. Ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐθνικοῦ κόμματος τοῦ ὁποίου ἐγκάρδιος πόθος ἦτο νὰ ἐξολοθρεύσῃ διὰ μιᾶς τὴν αὐξανομένην δύναμιν τῶν Φράγκων πρὸς οὓς ὁ προκάτοχος ἐπεδείκνυε πᾶσαν συμπάθειαν καὶ εὐμένειαν. Ὁ βυζαντινὸς λαὸς ἔβλεπε μετ' ἀγανακτήσεως ὅτι ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι οἱ ξένοι τὸν εἶχον καταντήσῃ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀθλιότητα· ἡ ἀγανάκτησις ἐξερράγη, ὁ δὲ ὄχλος προέβη εἰς ἀθρόας σφαγὰς τῶν ξένων χωρὶς νὰ φεισθῇ οὐδὲ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδίων. Ὅσον φοβερὰ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐξέγερσις αὕτη τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι εὐνόητοι οἱ λόγοι οἱ προκαλέσαντες αὐτήν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ τὴν καταστείλῃ ἢ τοῦλάχιστον νὰ τὴν περιορίσῃ, ἐπηκολούθησε τρομερὰ ἀντίδρασις. Οἱ καταλαβόντες τὴν ἀρχὴν ἔδειξαν ὅχι ὀλιγωτέραν σκληρότητα πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῶν ἐμπορικῶν καὶ γεωργικῶν τάξεων, πρὸς τοὺς ἀγροτικούς δηλαδὴ εὐγενεῖς καὶ πρὸς τοὺς δημοσίους λειτουργοὺς τοὺς ἀπογυμνοῦντας τοὺς μικροὺς ἰδιοκτητὰς καὶ καταστήσαντας τὴν Ἑλλάδα κράτος τιμαριωτικόν. Ἀλλ' οὔτε αἱ δημεύσεις οὔτε αἱ σωματικαὶ ποιναὶ ἴσχυσαν νὰ στερεώσωσι τὸ νέον καθεστῶς. Μία νέα στρατιωτικὴ στάσις ἐξερράγη ἥτις ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὴν δυναστείαν τῶν Ἀγγέλων ἐφ' ἧς ἐπέπρωτο τὸ Βυζαντιακὸν κράτος νὰ ὑποστῇ πλήγμα καίριον ἀπὸ τοῦ ὁποίου δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ ἀναλάβῃ.

Δύο ἄδελφοὶ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων κατέλαβον τὸν θρόνον· ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀνίκανοι, ἄνανδροι καὶ ἄπιστοι καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πρὸς ἀλλήλους. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτῶν τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀπώλεσε καὶ πάλιν σημαντικὰς ἐπαρχίας καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ ἀφομοιωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν ἔσχυσε νὰ ἐξελληνίσῃ τοὺς ἡττημένους τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄· διετήρησαν τὴν γλῶσσάν των καὶ τοὺς θεσμούς των, οὐδέποτε δὲ ἀπέστησαν τοῦ σχεδίου τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς δεσποτείας, ἀφ' οὗ μάλιστα αἱ καταπιέσεις ἀνηλεῶν δημοσίων εἰσπρακτόρων ὥθουν αὐτοὺς εἰς ἐπαναστάσεις. Καὶ ἐστασίαζον μὲν καὶ πρότερον κατ' ἐπανάληψιν οἱ Σλαῦοι, ἀλλ' αἱ στάσεις τάχιστα κατεστέλλοντο, ἐπὶ τῶν Ἀγγέλων ὅμως ἐπέτυχον ὀριστικῶς πλέον τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν εἰς ἀνεξάρτητον κράτος ἀποκατάστασιν. Ὁ εἰς ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων ἐστρατήγει αὐτοπροσώπως ἐν Βουλγαρίᾳ· ὁ ἕτερος ἐπωφελούμενος τὴν ἐκ τῆς πρωτευούσης ἀπουσίαν του τὸν ἐκήρυξεν ἑκπτωτον, κατὰ δὲ τὴν ἐπάνοδόν του τὸν συνέλαβε, τὸν ἐτύφλωσε καὶ τὸν ἔκλεισεν εἰς μοναστήριον. Τὸ κακούργημα τοῦτο ἔδωκεν εἰς τοὺς Βενετοὺς τὴν ποθουμένην ἀφορμὴν ὅπως ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Ὅπως ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς εἶχεν ἐπιτύχη, ὥστε οἱ ἱππῶται τῆς πρώτης σταυροφορίας νὰ γίνωσιν ὄργανα τῶν πολιτικῶν σκοπῶν του, οὕτω καὶ ἡ Βενετία κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὰ εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν πορευόμενα σταυροφορικὰ στρατεύματα νὰ ἐκτελῶσι τὰ σχέδιά της. Ἡ ἐμπορικὴ πολιτεία τῶν Βενετῶν ἤξευρεν ἀκριβῶς τί ἤθελε, τοῦτο δὲ ἤρκει ἀπέναντι τῶν σταυροφόρων, οἵτινες κατεῖχοντο ὑπὸ ἐντελῶς διαφόρων αἰσθημάτων. Οἱ Βενετοὶ ἤσκουν μίαν πολιτικὴν, ἣτις οὐδὲν εἶχε τὸ εὐγενές· δι' ἐπιδεξίων τεχνασμάτων κατώρθωσαν νὰ καταστήσωσιν ὑπο-

χειρίους διὰ προσωπικῶν δανείων τοὺς ταλαιπώρους ἱππότες, οὕτω δὲ εὐχερῶς παρέσυραν τοὺς προμάχους τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὡς ἐπικούρους πρῶτον μὲν εἰς καθυπόταξιν τῆς Ζάρας, πόλεως τῆς Δαλματίας, ἣτις εἶχεν ἀποστατήσῃ ἀπὸ τῆς Βενετίας, ἔπειτα δὲ ὅπως συντελέσωσι καὶ αὐτοὶ νὰ ἐπανιδρυθῇ πάλιν ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ ἐκβληθεὶς Ἰσαάκιος Β'. Ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς πλουσίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπέσχετο πολὺ περισσότερα λάφυρα τοῦ κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἡγεμόνων πολέμου, πρὸς τοὺς ὁποίους ἄλλως οἱ Βενετοὶ εἶχον σπουδαίας καὶ φιλικὰς ἐμπορικὰς σχέσεις. Μάτην διεμαρτύρετο ὁ πάπας κατὰ τῆς ἐπαισχύντου ταύτης παραβιάσεως τοῦ ὅρκου τῶν σταυροφόρων, ἡ ἀπληστία τῶν ἱπποτῶν, οἵτινες εἶχον κατὰ νοὺν τοὺς θησαυροὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εὕρισκόμενοι μάλιστα εἰς ἔνδειαν χρημάτων, καὶ ὁ πόθος τῶν συνεκστρατευόντων φανατικῶν τοῦ νὰ ἀποκτήσωσιν ἅγια λείψανα, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ γίνῃ τὸ θέλημα τῶν Βενετῶν. Ἄνευ λοιπὸν μεγάλης ἀντιστάσεως ὁ σκοπὸς τῶν σταυροφόρων ἐπετεύχθη. Ὁ ἐκθρονίσας τὸν ἀδελφόν του Ἀλέξιος ὁ Γ' ἐγκατέλειπεν ἀνάνδρως τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκτρὰν τύχην της, οἱ δὲ σταυροφόροι περιωρίσθησαν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ λεηλατήσωσι τοὺς κατοίκους λαμβάνοντες οὕτω ἀφ' ἑαυτῶν τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τὴν ὅποιαν παρείχον εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπανάγοντες εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἀνάξιον αὐτοκράτορα. Ὁ λαὸς ἀπελπισθεὶς κατέσφαξε τοὺς ἐν τῇ πόλει Φράγκους καὶ ἔκλεισε τὰς πύλας τῆς πόλεως, οὕτω δὲ οἱ ἱππότες εὗρον τὴν ἀφορμὴν τὴν ὅποιαν ἐζήτουν. Ἐφόρμησαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἣτις μετὰ δεινὸν ἀγῶνα ἐκυριεύθη (1204).

Ὅταν ὑπεχώρησεν ἡ πύλη ἡ ἀναστέλλουσα τὴν ὁρμὴν τοῦ σταυροφορικοῦ στρατεύματος καὶ ἐσθέσθη μία πυρκαϊὰ ἡ ὅποια καθίστα δύσκολον τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν,

ἤρχισαν ψυχραιμότατα οἱ σταυροφόροι τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν σφαγὴν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὴν σφαγὴν. Ἐν τῇ στρατιᾷ ἐκείνῃ, ἣτις συνέκειτο ἐκ τόσων ἐθνῶν καὶ ἣτις ἐπιχειροῦσα τὴν σταυροφορίαν εἶχεν ὀρκισθῆναι νὰ μὴ παραδράσῃ οὔτε τὴν περιουσίαν οὔτε τὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν, νὰ τηρήσῃ δὲ αὐστηροτάτην ἀγνείαν, κατὰ μὲν τὰς ἄλλας ὑπερβασίας ἕκαστος ἕκαμνε τὰς καταχρήσεις τὰς ὁποίας προετίμα, κατὰ τὴν λεηλασίαν ὁμῶς ἅπαντες ἐνήργουν ἐν πλήρει συμφωνίᾳ. Διήρπασαν τὰ πολύτιμα ἐμπορεύματα τῶν καταστημάτων, ἐσύλησαν τὰς ἐκκλησίας, ἔθραυσαν ἢ ἔτρηξαν πρὸς νομιματοκοπίαν τὰ χάλκινα τεχνουργήματα διὰ τῶν ὁποίων οἱ αὐτοκράτορες ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς πόλεως εἶχον διακοσμήσῃ τὰ δημόσια μνημεῖα καὶ τὰς πλατείας. Ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, μάρτυς αὐτόπτης, ἀναγράφει πάντα τὰ ἀγάλματα τὰ καταστραφέντα τότε ὑπὸ τῶν Λατίνων, ἡ δὲ ἀναγραφὴ τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀποδεικνύεται ἀκριβὲς ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ἐνὸς ἐκ τῶν Γάλλων βαρῶνων, τοῦ Βιλλαρδουίνου, ὅστις ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν σταυροφορίαν ταύτην.

Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐλεηλάτει ἕκαστος δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἔπειτα δὲ οἱ ἡγέται κατῴρθωσαν νὰ συναθροίσωσιν ἀκόμη ποσὸν ὑπερβαῖνον τὰ δεκαοκτὼ ἑκατομμύρια φράγκων εἰς χρυσὸν εἰς ἄργυρον, τῶν ὁποίων ἔγινε δημοσία διανομή. Ἀφ' οὗ δὲ ἡ πόλις τοιουτοτρόπως ἐλεηλατήθη, αὐτοκράτωρ μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀνηγορεύθη ὁ Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας, τιμαριωτικὰ δὲ κρατίδια ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος ἀνεφύησαν πανταχοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου οἱ βαρῶνοι εὐκόλως κατέστειλαν πᾶσαν τῶν κατοίκων ματαίαν καὶ ἀνοργάνωτον ἀντίστασιν. Οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τὰ τρία ὄγδοα τῆς αὐτοκρατορίας ἐκλέξαντες κατὰ προτίμησιν νήσους καὶ λιμένας, ἀποδεικνύοντες δὲ καὶ ἐκ τούτου πόσον ἦσαν πρακτικώτεροι τῶν ἄλλων Λατίνων συμμάχων, καὶ ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἀφ' οὗ

αἱ λοιπαὶ φραγκικαὶ βαρωνίαι ἀποκεχωρισμέναι ἀπὸ τῆς Εὐρώ-
πης ἐξηφανίσθησαν, οἱ Βενετοὶ διετηροῦντο ἀκόμῃ εἰς τὰς
παραλίους πόλεις ἔνθα εὐρίσκοντο εἰς συνάφειαν πρὸς τὸν στό-
λον των. Ἐξ ὧνων τῶν ξένων οἱ Βενετοὶ ἦσαν οἱ μᾶλλον μιση-
τοὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, καὶ ὁμως ἡ βενετικὴ δεσποτεία ἤσκησε
τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ὡς
πρὸς τοῦτο ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἐπίσης ἱστορικὴν μαρτυρίαν καὶ
κατοπτρίζει οὕτως εἰπεῖν τὴν πορείαν τῶν γεγονότων, διότι
οὐδεμία ἄλλη γλῶσσα ἔδωκεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τόσας λέξεις
ὅσας ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ ἰδίως ἡ βενετικὴ αὐτῆς διάλεκτος.
Ἡ σημασία τῶν ξένων στοιχείων μιᾶς γλώσσης δὲν πρέπει
κυρίως νὰ κρίνηται ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν δανεισμάτων, ἀλλὰ μᾶλ-
λον ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην ἂν ἐξε-
τασθῇ τὸ πρᾶγμα, εὐρίσκομεν ὅτι αἱ ἰταλικάι λέξεις αἱ παραλη-
φθεῖσαι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἶναι δηλωτικαὶ χρωμάτων,
ἄφηρημένων ἐννοιῶν, καὶ βαθμῶν συγγενείας, καὶ ὅτι ἡ ἑλλη-
νικὴ προσέλαβε καὶ διαφόρους ἰταλικὰς καταλήξεις, ταῦτα δὲ
εἶναι τεκμήρια στενωτάτων σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔθνων.
Πρέπει ἀκόμῃ νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ ξέναι λέξεις αἱ
προερχόμεναι ἐκ τῆς Δύσεως διεδόθησαν ἐπίσης καθ' ὅλην τὴν
Ἑλλάδα πολὺ περισσότερον ἢ αἱ ἐκ τῶν σλαβικῶν λόγου χάριν
γλωσσῶν.

Εἶναι βεβαίως εὐκολώτατον νὰ ἀποπλανηθῇ τις στηριζόμενος
μόνον εἰς τὰ γλωσσικὰ ταῦτα τεκμήρια καὶ νὰ συναγάγῃ ἐξ
αὐτῶν τολμηρὰ συμπεράσματα, διότι ἂν λόγου χάριν αἱ λέξεις
αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ξυλουργίαν καὶ τὰ ξυλουργικὰ ἐργα-
λεῖα εἶναι ἰταλικάι, δὲν εἶναι δυνατόν ἐκ τούτου νὰ εἰκάσωμεν
παρὰ πᾶσαν ἱστορικὴν παράδοσιν ὅτι οἱ Ἴταλοι εἰσῆγαγον
πάλιν τὴν τέχνην ταύτην εἰς τὸ Βυζάντιον, οὐδὲ δυνάμεθα
ἐπειδὴ εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν γίνεται χρῆσις τῆς ἰτα-

λικῆς λέξεως κολῶνα νὰ εξαγάγωμεν τὸ ἄτοπον συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστον πρᾶγμα οἱ στῦλοι. Αἱ ὑπερβολαὶ αὐταὶ τινῶν λογίων αἱ ἀναφερόμεναι μόνον εἰς μίαν ὄψιν τοῦ ζητήματος πρέπει μὲν βεβαίως νὰ καθιστῶσιν ἡμᾶς προσεκτικούς, ὅχι ὅμως καὶ μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νὰ ἀπορρίπτωμεν καθ' ὅλου χρησιμωτάτην ἄλλως μέθοδον ἐρεῦνης, διότι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ χρόνους καὶ τόπους ἐπιφυλάσσει ἀκόμη τὴν λύσιν πολλῶν τοιούτων ζητημάτων. Οὕτω λόγου χάριν, ἡ παρακμὴ τοῦ Βυζαντινοῦ ναυτικοῦ καὶ ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐμπορίου ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων καὶ τραπεζιτῶν, γίνεται καταφανὴς διὰ τῆς γλώσσης ἐν ἣ ἅπαντες σχεδὸν οἱ ναυτικοὶ ὅροι καὶ ἐμπορικά λεῖξεις ὅπως *καπιτάλι, κάσσα, κάμπιο, κρέδιτο* παρελήφθησαν ἐκ τῆς ἰταλικῆς. Κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα ἡ πρὸς τὴν καθαρολογίαν τάσις ἀντικατέστησε τοὺς ὅρους τούτους δι' ἀρχαιοφανῶν ἑλληνικῶν λέξεων, καὶ ἐπέτυχε μὲν ἐντελῶς ἡ προσπάθεια αὕτη ὡς πρὸς τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους, ἀλλ' ὅμως οἱ Ἕλληνες πλοίαρχοι καὶ ναῦται, ὅπως καὶ οἱ σπογγαλιεῖς καὶ οἱ ἀκτοπλεῦσαι, διετήρησαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ προστάγματα τὰ ὅποια μετεχειρίζοντο καὶ οἱ πατέρες των ὅτε ἐξωλόθρευον τὰ τουρκικὰ πλοῖα, μόνον δὲ εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν τῆς Ἑλλάδος ἰσχύουσιν οἱ ἀρχαιοπρεπεῖς ὅροι τοὺς ὁποίους ἐπέδωλον οἱ ἐπίσημοι κανονισμοί.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔγινεν ἀμέσως φανερόν ὅτι ὀλιγοχρόνιος θὰ ἦτο ἡ διάρκεια τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πορθηταὶ συμποσούμενοι εἰς δεκατρεῖς χιλιάδας περιήχθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ πορίζωνται ἀφ' ἐαυτῶν τὰ πρὸς συντήρησιν μέσα, διότι οἱ ἐγγῶριοι κάτοικοι τῆς ἀπεράντου χώρας ἐθεώρουν αὐτοὺς ὡς βαρβάρους καὶ ληστές. Μόνον τῇ βοήθειᾳ τοῦ στόλου τῶν Βε-

νετών ὁ μετὰ ταχύτητος τηκόμενος στρατὸς τῶν σταυροφόρων ἡδυνήθη ὅπωςδῆποτε νὰ ἀντιστῇ ἐπὶ τινὰ χρόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας οἵτινες μετὰ τόλμης καὶ ἐνίοτε στηριζόμενοι εἰς ποιάν τινὰ ἐπίφασιν νομιμότητος ἐξηκολούθουν τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τῶν ἡγεμόνων τούτων οἱ ἰσχυρότατοι ἦσαν οἱ ἐν Νικαίᾳ βασιλεῖς· διὰ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῶν ἀξίας εἶχον ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον περιστέλλῃ τοὺς Σελτζούκους, ἡ δὲ συνετὴ αὐτῶν οἰκονομικὴ διαχείρισις εἶχε πορίσῃ εἰς τὸ ὑπ' αὐτῶν ἰδρυθὲν βασίλειον τὰ ἀναγκαῖα πρὸς πόλεμον χρήματα. Τῆς ἐν Νικαίᾳ αὐτοκρατορίας ὁμοεθνεῖς ἀντίπαλοι ἦσαν ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος, ἀλλ' ἀμφότεροι εἶχον ἀποβάλλῃ πᾶσαν ἐλπίδα τοῦ νὰ ἀνακτῇσωσιν αὐτοὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ ὁ μὲν δεσπότης τῆς Ἡπείρου μὲ ὅλην τὴν εἰς αὐτὸν παρασχεθεῖσαν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπικουρίαν ἠττήθη καὶ ἀπώλεσε τὸ κράτος του, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος περιώρισε τὴν φιλοδοξίαν του εἰς ἓν τμήμα τοῦ παλαιοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου ἔνθα οἱ ἀπόγονοί του ἐφυτοζῶουν ἀκόμῃ ἐπὶ τινὰ ἔτη. Ἐπὶ τέλους οἱ Ἕλληνες τῆς Νικαίας ὑπὸ τὸν σφετεριστὴν τοῦ θρόνου Μιχαὴλ τὸν ἀρχηγέτην τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγον ἀνέκτησαν ἄνευ πολλοῦ κόπου τὴν παλαιὰν βασιλεύουσαν ἐκδιώξαντες ἐκεῖθεν τοὺς ἀπομένοντας ἐλεεινοὺς Φράγκους. Οὕτως ἐτελεύτησεν ἡ ἐπὶ πεντήκοντα ἑπτὰ ἔτη διαρκέσασα λατινικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτεία, ὀλεθρία καὶ εἰς τοὺς νικητὰς καὶ εἰς τοὺς νικηθέντας ὅχι μόνον κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν διάρκειαν.

Ἀποκατεστάθη λοιπὸν ἡ ἀρχαία ἀνατολικὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ παραβαλλομένη πρὸς ὅ,τι ἦτο καὶ κατὰ τὰ δυσχερῆ ἀκόμῃ ἔτη καθ' ἃ ὁ Ἀλέξιος ὁ Α' δὲν διέθετεν εἰμὴ μόνον ἐλάχιστα μέσα πρὸς ἀπόκρισιν τῶν πανταχόθεν περικυ-

κλούντων αὐτὸν πολεμίων, δὲν ἦτο πλέον ἢ ἀσήμαντον μόνον λείψανον τῆς ἀρχαίας λαμπρότητος. Ἐν Εὐρώπῃ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Φράγκοι εἶχον ἀκρωτηριάσῃ τὸ κράτος, τὰς δὲ νήσους κατεῖχον οἱ Βενετοὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τουρκικὴ φυλὴ τῶν Ὀσμανιδῶν ὀσημέραι προήγετο. Καὶ ὅμως δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι πάντες οὗτοι οἱ πολέμοι θὰ κατεβάλλοντο ἴσως καὶ πάλιν διὰ τινος εὐμενείας τῆς τύχης καὶ διὰ τῆς στρατιωτικῆς εὐφύλλας μεγάλου τινὸς στρατηγοῦ, πρὸ πάντων διότι ἦσαν μεταξὺ των διηρημένοι, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκτὸς τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς διοικητικῆς ἱκανότητος εἶχον καὶ οἰκονομικὴν εὐρωστίαν, ἀλλ' ἡ οἰκονομικὴ δύναμις τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε θραυσθῇ διὰ παντός. Ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ κράτους ἐξέλιπεν εὐθὺς ὡς παρήκμασε καὶ τὸ ἐμπόριον, καὶ ἡδυνήθη μὲν ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ σύνεσις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐπιβραδύνῃ κατὰ τι τὴν ὀριστικὴν πτώσιν, ἀλλ' ἡ ζωτικὴ δύναμις ἡ ἐπιτρέπουσα τὸν ἀγῶνα εἶχε τελείως ἐξαντληθῇ. Ἡ ἱστορία τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει ἀκριβῶς τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα τὰ ὅποια αἱ προλήψεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀποδίδουσι συνήθως εἰς τὴν ὅλην Βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ Βυζάντιον ἀπώλεσε πλέον τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν ὡς προπύργιον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὀλίγαι δὲ λέξεις θὰ ἀρκέσωσι πρὸς σκιαγράφησιν τῆς πορείας ἣν ἠκολούθησεν ἡ ὀριστικὴ αὐτοῦ παρακμῇ.

Μία στρατιὰ Σικελῶν μισθοφόρων μετακληθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β', μετὰ τινὰς ἐπιτυχίας ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐτράπη εἰς λαφυραγωγίαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χωρῶν καὶ ἐπανῆλθεν ἐξ Ἀσίας ἐγκαταλείπουσα ὀριστικῶς εἰς τοὺς Μουσουλμάνους τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Ἄλλος αὐτοκράτωρ, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐπικαλεσθεὶς τὴν βοήθειαν τῶν Σέρβων καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων, ὑποβάλλεται εἰς τὴν

κηδεμονίαν τῶν ἀσπονδοτάτων ἐχθρῶν τοῦ κράτους. Πρὸς στιγμήν ἠδύνατο νὰ πιστευθῇ ὅτι μία εἰσβολὴ τῶν Ταρτάρων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν θὰ παρείχεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τὴν ἐσχάτην εὐκαιρίαν ὅπως ἀπαλλαγῶσι τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπίς αὕτη ἀπεδείχθη ματαία. Οἱ Παλαιολόγοι προσπαθοῦσιν ἄνευ ἐπιτυχίας νὰ λάθωσιν ἐπικουρίας παρὰ τῆς Δύσεως θυσιάζοντες καὶ ὅ,τι ἐπὶ αἰῶνας ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ παλλάδιον τοῦ Βυζαντίου, τὴν ὀρθόδοξον πίστιν πλεόν ἢ ἅπαξ ὁσάκις ἐπεκρέμαντο κίνδυνοι διεμήνουν εἰς τὴν Ῥώμην ὅτι ἡ ἔνωσις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν δὲν ἦτο ἀδύνατος, ἀλλ' ἡ πρότασις τῆς εἰς τὸν Πάπαν ὑποταγῆς οὐδέποτε κατὰ βάθος ὑπῆρξε σοδαρά. Ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων, ὁ Μιχαήλ, ὑπεσχέθη πρὸς τὸν Πάπαν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ πρωτεῖον, φοβούμενος τὸν Κάρολον τὸν Ἀνδηγαυόν, ἐξετέλεσε δὲ τὴν ὑπόσχασίν του ὅταν περιέζωσεν αὐτὸν ὁ ἔσχατος κίνδυνος καὶ οἱ μὲν Σέρβοι ἠρνήθησαν νὰ δώσωσι βοήθειαν, ἡ δὲ Βενετία, ἣτις ἐπὶ τινα χρόνον εἶχεν ὑποστηρίξῃ τὴν αὐτοκρατορίαν, ἔδειξε διάθεσιν νὰ διευκολύνῃ, ὅπως καὶ πρὸ ἐβδόμηκοντα περίπου ἐτῶν τὴν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσεως κατάκτῃσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣτις εἶχεν ἀκόμη ἱκανὸν πλοῦτον, ὥστε νὰ ἐλκύῃ τὴν φιλοκτημοσύνην των. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο μὲν ἐπιτυχῆς ὡς δυναμένη νὰ ἔχῃ ἀμέσως εὐνοϊκὸν ἀποτέλεσμα, ὁ τρόπος ὅμως οὗτος τῆς ἐκ τῶν κινδύνων ἀπαλλαγῆς ἦτο ἀνάξιος πολιτικοῦ προβλέποντος τὸ μέλλον. Εἰς τὸν λαὸν ἡ ἔνωσις ἐνέπνεε φρίκην, οἱ δὲ εὐφυέστεροι καὶ εἰλικρινέστεροι τῶν κληρικῶν ἠρνήθησαν νὰ τὴν ἀποδεχθῶσιν.

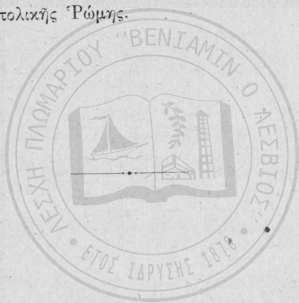
Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ ἐνωτικοῦ Μιχαήλ Ἀνδρόνικος Β' δὲν ἐπέτρεψε κατ' ἀρχὰς νὰ κηδευθῇ μὲ τὰς αὐτοκρατορικὰς τιμὰς ὁ πατήρ του οὐδὲ νὰ λάβῃ χριστιανικὴν ταφήν, ἡ δὲ χήρα τοῦ Μιχαήλ ἠναγκάσθη διὰ τοῦτο νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν

ἀσεβῇ πράξειν τοῦ συζύγου της, νὰ καταδικάσῃ δὲ τὴν μισητὴν εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν. Ἡ φαινομενικὴ λοιπὸν συνδιαλλαγὴ δὲν ἔσχεν ἄλλο ἀποτέλεσμα εἰμὴ τὴν ἐπίτασιν τῆς ἔχθρας τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὴν Δύσιν, ἣ δὲ ἀνειλικρινῆς αὕτη συμφιλίωσις κατέστησε δυσκολωτέραν τὴν σύμπραξιν τῶν χριστιανικῶν κρατῶν κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Νέα τις πάλιν προσπάθεια ἐπιχειρηθεῖσα ἑκατὸν πεντήκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον, ἔσχε τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ τῶρα οἱ Βυζαντινοὶ θὰ ἔκαμνον πᾶσαν ὑποχώρησιν εἰς τὴν Ῥώμην. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439) ὁ προτελευταῖος αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ἀπεδέχθη τὸν καθολικισμόν, ἐπιστρέψας δὲ εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν λατινικὴν πίστιν μὲ ὅλην τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου, οἵτινες διεκήρυττον ὅτι προετίμων τοὺς Τούρκους μᾶλλον ἢ τοὺς Λατίνους.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πάντα ταῦτα εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευσαν· ὁ πάπας δὲν ἠδύνατο, οἱ δὲ ἡγεμόνες τῆς Δύσεως δὲν ᾔθελον νὰ βοηθήσωσι τὸ Βυζάντιον. Ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ πάντων ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ, ἡγωνίσθη τὸν ἔσχατον ἀγῶνα καὶ ὅτε μετὰ ἡρωϊκὴν ἄμυναν ἔπεσεν ἡ Πόλις, ἀπέθανε καὶ αὐτὸς ἡγούμενος τῶν ὁμοεθνῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς βασιλευούσης.

Ὁ νικητὴς σουλτᾶνος κατέκτησε κράτος ἐξησθενημένον, ἀλλ' ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἀπέθανε διὰ τῆς κατακτήσεως. Κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς δουλείας εἶχε καταφύγιον τὴν ἐθνικὴν ἐκκλησίαν, διὰ δὲ τῆς ἰσχυρᾶς τοῦ ἐπιδράσεως καὶ ἐπὶ καλοῦ καὶ ἐπὶ κακοῦ ἐπὶ τῶν ἀπογόνων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἔδειξε τὴν ἀφθαρτον δυνάμιν του. Ἀλλ' ἡ δύναμις αὕτη δὲν ἀσχεῖται νῦν εἰμὴ ἐπὶ ἑνὸς μικροῦ μέρους τῆς Εὐρώπης, καὶ εἰς αὐτὴν δὲ τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ὁ Ἑλληνισμὸς

εὐρίσκει ἀντιμέτωπον καὶ ἄλλον πολιτισμὸν οὕτινος ἐν μέρει μόνον ἐπικράτει. Ἡ σημερινὴ Μακεδονία ἀγωνίζεται ἀναφανδὸν ὅπως λάβῃ τὴν ἡγεμονίαν ἣτις ἄλλοτε ἀνήκεν εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ Σλαῦοι, οἵτινες φαίνονται ἐδῶ ἐπικρατοῦντες θὰ ἐκτοπίσωσιν ἄρά γε τοὺς Ἕλληνας; Εἶναι ἀμφίβολον πάντως ὅμως ὁ διεξαγόμενος ἀγὼν ἐξασθενεῖ τὴν γοητείαν τῶν νικητῶν τοῦ Βυζαντίου, τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων τὸ κράτος εἰσῆλθεν εἰς μίαν περίοδον παρακμῆς ὑπενθυμίζουσιν τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἀνατολικῆς Ῥώμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν. — Ἡ θεολογία. — Σχέσις τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν θεολογίαν. — Ἡ αἵρεσις τῶν Ἑσυχαστῶν. — Ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. — Τὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Κυδωνίου περὶ τοῦ καταφρονεῖν τὸν θάνατον. — Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρ τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος παρακωλύει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν. — Γεωγραφία. — Ἱατρική. — Νοσοκομεῖα. — Φυσικαὶ ἐπιστήμαι. — Ψελλός. — Ποικιλομάθεια τοῦ Ψελλοῦ. — Χαρακτήρ, φιλοπονία καὶ φιλελληνισμὸς αὐτοῦ. — Χρῆσις τῆς δημῶδους γλώσσης ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ. — Ἀπεραντολογία αὐτοῦ καὶ ἀκαλαισθησία. — Γλῶσσα τοῦ Ψελλοῦ. — Ἡ φιλολογία ἐν Βυζαντίῳ. — Ἡ μετρικὴ ἀποβαίνει ζήτημα ὀρθογραφίας. — Προσῆλωσις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰ ἀρχαῖα γράμματα. — Οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. — Ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν λογίων τῆς Δύσεως. — Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων σύγκρισις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ψελλόν. — Ἡ Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας. — Οἱ ἀνθρωπισταί. — Ἱστοριογραφία. — Ἄννα Κομνηνή. — Οἱ κατόπιν ἱστορικοί. — Πενία τῶν λογίων. — Πρόδρομος καὶ Τζέτζης. — Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ κλασσικισμοῦ. — Σατυρικὰ ποιήματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Πρόδρομον. — Τὸ ποίημα τοῦ Σπανέα. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης. — Ἐπίδρασις τῆς Δύσεως ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. — Ἡ πρωτοτυπία τῶν Ἑλλήνων ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ μιμήσει. — Ποίημα περὶ τῆς κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάνζας. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Αὐδίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης. — Ἡ ἐποποιία τῶν ζῶων. — Σχέσις τῆς δημῶδους λογοτεχνίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει. — Ὁ ἀσκητισμὸς ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. — Διαφοραὶ κατὰ χρόνους καὶ τόπους· τὸ Ἅγιον Ὅρος. — Ὁ Μυστράς· ἐπίδρασις τῆς Δύσεως ἐπὶ τῆς τέχνης. — Τραπεζοῦς. — Κύπρος. — Δυτικὸς χαρακτήρ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. — Ἡ λογοτεχνία καὶ ἔτι μᾶλλον ἡ δημῶδης γλῶσσα μαρτυροῦσι τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. — Ἀφθαρσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. — Συμπέρασμα.

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἤκμασαν πολλοὶ καὶ παντοειδεῖς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα φιλόσοφοι, φιλόλογοι καὶ ἐπιστήμονες, τὰ δὲ ἔργα αὐτῶν ἔχουσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀρχαῖκὸν χαρακτήρα, διότι καὶ αἱ μέγι-

σται τῶν συγχρόνων καταστροφῶν δὲν ἴσχυον νὰ ἀποτρέπωσιν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν εἰς ἃς ἡσχολοῦντο ἐν τῇ ἡσυχίᾳ τοῦ σπουδαστηρίου.

Πρέπει δὲ ἐδῶ νὰ λεχθῶσι τινὰ καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐπιστημῶν καθ' ὅλου ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Εἰς πρὸ πάντων κλάδος ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης εἴλκυε τὸ ἐνδιαφέρον πάντων τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ἡ θεολογία. Εἶδομεν ἀνωτέρῳ (μέρ. α' σ. 23) ὅτι πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις εἶχον ἴσον ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ὁμοιάζε πρὸς τὴν ἐρασιτεχνίαν τῶν ἀμαθῶν ὥπως συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς ἐπιστήμας τοῦ συρμοῦ, διότι ὅχι μόνον οἱ κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀκόμη ἐπεδίδοντο εἰς τὸν δημόσιον βίον ἀνεγίνωσκον καὶ ἐμελέτων τὰ παλαιότερα θεολογικὰ συγγράμματα, καὶ πολλοὶ δὲ αὐτοκράτορες ἦσαν δεινοὶ τῶν θεολογικῶν πραγμάτων συζητηταί, ὥπως ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Ἡράκλειος, ὁ Ἀλέξιος ὁ Α' καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι οἱ ἐκ τοῦ προχείρου θεολογοῦντες εἶχον μὲν γνώσεις πολλὰς, ἀλλὰ δὲν εἶχον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος. Ἦσαν δοῦλοι τῆς παραδόσεως καὶ ἐνόμιζον ὅτι δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ προβαίνωσιν εἰς οὐδεμίαν ἔρευναν καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ δευτερευόντων ζητημάτων περὶ ὧν δὲν εἶχον διαλάβῃ αἱ ἀλάθητοι τῆς πίστεως πηγαί, ἡ Ἀγία Γραφή καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν Συνόδων. Τὸ παράδειγμα εἶχεν ἤδη δώσει ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. Καὶ ὅμως ἡ βυζαντινὴ θεολογία εἶχε δύο τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδῇ ὅπωςδὴποτε μᾶλλον πρωτότυπος μελετῶσα τὴν θεολογίαν τῆς Δύσεως ἢ ἀνακαινίζουσα ἑαυτὴν διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων, ἀσχολουμένη δηλαδὴ ἀντικειμενικῶς περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἐγένοντο μὲν τινες προσπάθειαι κατ' ἀμφοτέρας τὰς διευθύνσεις ταύτας, ἀλλ' ἄνευ πολλῆς ἐπιτυχίας.

Ἡ διαίρεσις τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο τμήματα ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαινον ὁσημέραι μᾶλλον ξένα πρὸς ἄλληλα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφρονῇ πάντοτε περισσότερον ἢ Ἀνατολὴ τὴν αἰρετικὴν καὶ βάρβαρον Δύσιν. Μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς Δύσεως μετεφράσθησαν ἐλληνιστί, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν καὶ μόνον ἡ ιδιότης τῶν συγγραφέων τούτων ὡς Φράγκων ἤρκει νὰ καταστήσῃ μισητὰ τὰ ἔργα των εἰς τοὺς πλείστους τῶν Ἑλλήνων. Ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ δύναμις τοῦ κράτους ἡλαττοῦτο, ἡ Ἐκκλησία ἀπέβαινεν αἰὲ μᾶλλον ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ ἐθνισμοῦ, πᾶς δὲ ὁ ἐπιδεικνύων συμπαθείας πρὸς οἰασδήποτε λατινικὰς ἰδέας ἔθεωρεῖτο αὐτόχρημα προδότης τῆς πατρίδος. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα φυσικόν, διότι ὁ λαὸς σαφῶς κατενόει ὅτι αἱ γενόμεναι πρᾶσπάθειαι πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς Δύσεως προήρχοντο ἐκ λόγων πολιτικῶν.

Τὰ ἀπειράριθμα ἀντιρρητικὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ἐγράφησαν περὶ τοῦ κυριωτάτου ζητήματος τοῦ χωρίζοντος τὰς δύο ἐκκλησίας, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶχον πολὺ περισσοτέρους ἀναγνώστας ἢ ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν ἡμεῖς σήμερον, ὅτε εἰς οὐδενὸς λογίου τὴν κεφαλὴν ἔρχεται ἡ ἰδέα νὰ ἐξαγάγῃ τὰ χειρόγραφα αὐτῶν ἐκ τοῦ κονιορτοῦ τῶν βιβλιοθηκῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀπόκεινται καὶ νὰ τὰ ἐκδώσῃ. Ἀλλὰ πᾶσα αὕτη ἡ σπατάλη τῆς σοφίας οὐδένα ἔπειθε, διότι οἱ ἀντίπαλοι εἶχον διὰ νὰ μὴ πεισθῶσιν ἰσχυροὺς λόγους ἐντελῶς ἄλλοτρίους πρὸς τὸ συζητούμενον θέμα, τὸ μόνον δὲ ἀποτέλεσμα τῆς ἐριδος ἦτο ἡ ἐπαύξησις τῆς μεταξὺ τῶν δύο μερίδων ἀπεχθείας καὶ ἡ ἔτι μεγαλυτέρα αὐτῶν διάσπασις. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐντελῶς βυζαντινὸς τρόπος τῆς συζητήσεως ἔτεινεν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, διότι τὰ κυριώτατα ἐπι-

χειρήματα τῶν ὁποίων ἐγένετο χρήσις ἦσαν αἱ γινώμαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας αἵτινες περιεβάλλοντο μὲ τόσον κύρος ὥστε καὶ αὐτὴ τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἡ ἐξήγησις ὤφειλε νὰ συναρμοσθῇ πρὸς ἐκείνας, τοιαύτη δὲ τῷ ὄντι ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπόφασις μιᾶς συνόδου. Κατὰ μικρὸν δὲ ἐλησημονεῖτο σχεδὸν καὶ αὐτὸ τὸ κύριον θέμα, ἡ δὲ συζήτησις περιωρίζετο εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκτίμησιν τῶν συγγραμμάτων τῶν κριτικῶν καὶ τῶν ὑπομνηματιστῶν.

Αἱ πεποιθήσεις δὲν ἐσχηματίζοντο λοιπὸν πλέον διὰ τῆς βραδείας πείρας τοῦ βίου, ἀλλ' ἐστηρίζοντο εἰς λεπτολόγους θεολογικοὺς συλλογισμοὺς περιστρεφόμενους εἰς τὰ κυριώτατα σημεῖα τῆς ἔριδος, ἡτις ἐχώριζε τὰς δύο ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ βλέπομεν ἄνευ θαυμασμοῦ ὅτι λόγοι ἀνδρὲς ἡδὴ προδεδηκότες τὴν ἡλικίαν συχνάκις μετέβαλλον γνώμας. Ὁ Βέκκος λόγου χάριν, πατριάρχης ὀνομαστός διὰ τὴν παιδείαν του, κατ' ἀρχὰς μὲν ἔγραψεν ἐναντίον τῶν Λατίνων, ἔπειτα δὲ μεταπεισθεὶς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως θεολογικῶν διακρίσεων ἄλλου θεολόγου, ὁμοίων κατὰ τὴν λεπτότητα πρὸς ἰστοὺς ἀράχνης, ὑπεστήριξε τὰ ἀντίθετα. Τασσόμενος ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ βασιλέως περιμένοντος βοήθειαν ἐκ τῆς Δύσεως ἐδημοσίευσεν παντοειδῆ βιβλία ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, ἐκθρονισθεὶς δὲ καὶ ἐξορισθεὶς μετέβαλλε πάλιν γνώμην καὶ ἐκηρύχθη ἐναντίος τῆς ἐνώσεως.

Ἡ ἐθνικὴ θεολογία ἐδραίως καθιδρυμένη εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἐξενίκησε, χωρὶς νὰ ἔχῃ πάντοτε ἀνάγκην νὰ καταφεύγῃ εἰς ἐπιχειρήματα εἰλημμένα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ δογματικὴ ἔρις ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν Ἑσυχαστῶν, ἡτις κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ καταναλωθῇ τόση μελάνη, δὲν ἦτο κυρίως εἰμὴ ἀντίδρασις τῆς ἀνατολικῆς θεοσοφίας ἐναντίον τῆς δυτικῆς

σχολαστικῆς θεολογίας, ἥτις διὰ τῶν σταυροφόρων εἶχεν εἰσ-
 δύσῃ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Οἱ Ἑσυχασταὶ ἐπίστευον ὅτι ἀδιακό-
 πως προσευχόμενοι καὶ προσβλέποντες, ὅπως οἱ φακίραι, τὸν
 ὁμφαλὸν τῶν, ἡδύναντο διὰ τῆς τεχνητῆς ταύτης ἐκστάσεως νὰ
 ἴδωσι καὶ αὐτοὶ τὴν ἐν τῇ ὄρει μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ εἰς
 ἣν παρέστησαν κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματ-
 θαίου ὁ Πέτρος, ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης. Τὴν ἀλλόκοτον
 ταύτην ἰσχυρικὴν πίστιν, ἥτις τόσον πολὺ προσκρούει εἰς τὴν
 ἡμετέραν λογικὴν, ἄλλοι μὲν ἐπολέμησαν ὡς αἰρετικὴν, ἄλλοι
 δὲ ὑπεστήριξαν ὡς ὀρθόδοξον. Καὶ οἱ πολέμιοι καὶ οἱ ὑπέρμα-
 χοι τῶν Ἑσυχαστῶν ἦσαν ἐπίσης ἄνδρες μεγάλης παιδείας, ἐπὶ
 τέλους δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἐθεώρησεν ὅτι δὲν ἀντέκειτο
 εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἢ ἡσυχαστικὴν αἵρεσιν. Ἡ ἀνα-
 γνώρισις αὕτη τῶν Ἑσυχαστῶν ἦτο κυρίως νίκη τῆς Ἀνατολι-
 κῆς θεολογίας ἐναντίον τῆς Δύσεως.

Ἡ θεολογία λοιπὸν τὴν ὁποίαν ἡ πρὸς τὴν Δύσιν ἐπαφὴ δὲν
 ἡδυνήθη νὰ ἀνακαινίσῃ, δὲν μετερρουθμίσθη οὐδὲ ὑπ' ἐκείνων
 οἵτινες προσεπάθησαν νὰ ἐφαρμόσωσιν εἰς αὐτὴν τὰς ἰδέας τῶν
 ἀρχαίων φιλοσόφων. Πράγματι δὲ ὁ Ψελλὸς, ὅστις κατὰ τὸν
 ἐνδέκατον αἰῶνα προέβη εἰς τοιαύτην ἀπόπειραν ἀπέτυχεν ἐντελῶς.

Πολλάκις ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε
 διέρρηξε τοὺς πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας
 δεσμούς, ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Ψελλὸς ἐμελέτησε τοὺς παλαιοὺς
 φιλοσόφους καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα ἔχει τι τὸ καινοφανές, ἡ
 δὲ πνευματικὴ κίνησις εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ἀφορμὴν δύναται
 νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ Ἀναγέννησιν.
 Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἐγίνωσκεν ἤδη ἄριστα τὸν Ἀριστοτέ-
 λην, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀρέθας ἔγραψε παρατηρήσεις εἰς
 τὸν Πλάτωνα διασωθείσας μέχρις ἡμῶν, ἐκ τῆς βιβλιοθήκης
 μάλιστα τοῦ Ἀρέθα προέρχεται ὁ περίφημος κώδιξ τοῦ Πλά-

τωνος, ὅστις εἶναι ἡ βάσις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φώτιος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ περιωρίζοντο κυρίως εἰς τὴν συντήρησιν τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ψελλὸς ὁμῶς προβαίνει περαιτέρω. Ἡ φιλοσοφία του δὲν εἶναι ὁ νεοπλατωνισμός, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος ἀμέσως συνηρροσμένον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους ἐξελάμβανεν ὡς προφήτας, ὑπεράνω δὲ πάντων ἔτασσε τὸν Πλάτωνα χαίρων διότι ὁ Πλάτων ἠδυνήθη νὰ ἀρθῇ ἀπὸ τῆς κοιλάδος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας εἰς τὰ ὕψη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ τὰ μαθήματα τοῦ Ψελλοῦ (διότι ἦτο καθηγητὴς ἐν τῷ Πανδιδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) δὲν ἐπενήργησαν ἐπὶ τῶν συγχρόνων ὅσον θὰ ἐπενήργουν ἂν ὁ Πλάτων ἐμελεῖατο καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ παντὸς ἄλλου θεωρητικοῦ συνδυασμοῦ. Οἱ δὲ κύριοι λόγοι δι' οὓς ἀπέτυχεν ὁ Ψελλὸς προέρχονται ἐκ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, διότι τότε οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἀπωλέσει πᾶσαν ἔννοιαν ὑψηλοτέρας τέχνης καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης, αἱ δὲ ἀτομικαὶ προσπάθειαι τῶν λογίων πρὸς ἐπίτευξιν τοιούτων ἰδανικῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιπαλαίσωσι πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν ρεῦμα τῶν ἰδεῶν.

Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην δὲν νομίζομεν ἄσκοπον νὰ ἐξετάσωμεν ἐγγύτερον ἐν τοῦλάχιστον φιλοσοφικὸν σύγγραμμα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, ἵνα καταδειχθῇ ποῦ ὠδήγησε καὶ τοὺς ἀρίστους τῶν λογίων ἡ ἀποκλειστικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων. Θὰ ἐπανέλθωμεν μὲν εἰς τὸν Ψελλόν, ἀλλὰ πρὸ τούτου θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπ' ὀλίγον τὸ ἔργον ἐνὸς θεολόγου, τοῦ Δημητρίου Κυδώνη (Κυδωνίου), ὃπερ τριακόσια περίπου ἔτη βραδύτερον ἀποδεικνύει εἰς τί κατήντησεν ἐν Ἑλλάδι ἡ λατρεία δι' ἧς ἠθέλησεν ὁ Ψελλὸς νὰ ἀναστήσῃ τὸν Πλάτωνα.

Ὁ Κυδώνης, πιστὸς φίλος τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀκμά-

σαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἦτο ἀνὴρ πολλῆς καὶ ποικίλης μαθήσεως, ἔζησε δὲ ἐπὶ τινα χρόνον ἐν Μεδιολάνῳ ὅπου διδασκθεὶς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐγνώρισε τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς Δύσεως, μετέφρασεν ἐλληνιστὶ τὸν Ἅγιον Αὐγουστίνον, τὸν Ἀνσελμον καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουίνου¹, εἰς δὲ τὰς δύο μεγάλας ἀμφισβήτησεις, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διήρουν τὴν ἐκκλησίαν, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν Ἑσυχαστῶν, ὁ Κυδῶνης ἐτάχθη πρὸς τὴν γνώμην τῶν Δυτικῶν. Ἐγραψεν ἐπιστολὰς ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι εἶχε πλήρη συνείδησιν τῆς κρίσιμου καταστάσεως τῆς πατρίδος του καὶ ὅτι πεποίθησίς του ἦτο ὅτι μόνη ἡ στενὴ πρὸς τοὺς Δυτικοὺς ἔνωσις ἠδύνατο νὰ παράσχωι τὰ ἀποτελεσματικὰ μέσα πρὸς ἀναστολὴν τῶν τουρδικῶν κατακτήσεων. Παρὰ τοιούτου λοιπὸν ἀνδρὸς θὰ περιέμενέ τις μᾶλλον ἢ παρ' οἴουδῃποτε ἄλλου, ὅτι ἐν τῇ πραγματείᾳ φιλοσοφικοῦ ζητήματός θὰ ἐξέφραζε προσωπικὰς ἐννοίας καὶ προσωπικὰ αἰσθήματα, καὶ ὅμως ὁ ἀναγινώσκων τὴν διεξοδικήν του πραγματείαν ἐν ἣ θέλει νὰ ἀποδείξῃ πόσον εἶναι παράλογος ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀπορεῖ καὶ ἐξίσταται ὅχι τόσον ἕνεκα τῆς γλώσσης, ἣτις οὐδεμίαν ἔχει πρῶτοτυπίαν καὶ εἶναι ἀπλουν συνονθύλευμα τῆς γλώσσης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς τῶν Πατέρων τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀλλὰ κυρίως ἕνεκα τοῦ περιεχομένου. Ἄν δὲν ἦτο ἄλλοθεν γνωστόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι πιστὸς χριστιανός, δυσκόλως θὰ ἠδύνατο ὁ ἀναγνώστης νὰ εὕρῃ ἐνιαχοῦ τῆς συγγραφῆς του ἐννοίας τινὰς μαρτυρούσας τὴν θρησκευτικὴν του πίστιν. Πάντα τὰ παραδείγματα παραλαμβάνει ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἀναφέρει δὲ τοὺς Σπάρ-

¹ Ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μεταφρ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθ. Μαρασλῆ) Α' σ. 200. Σ. Μ.

τιάτας καὶ τοὺς εἰλωτας, τοὺς μαθητὰς τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοὺς δύο Ἀλάντας ὡς τινες συγχρόνως ἄνδρας καὶ ὀλίγον μόνον παλαιότερους, τὸναντίον δὲ οὐδὲ λέξιν ἔχει ἀναφερομένην εἰς τὴν Παλαιὰν ἢ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν ᾧ δὲ εἶχε μεταφράσῃ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουίνου, ἐν μόνον ἐπιχείρημα λαμβάνει παρ' αὐτοῦ καὶ εἶναι μάλιστα τὸ μόνον χωρίον εἰς τὸ ὅποτον ἐκφράζεται φιλάνθρωπον αἴσθημα, ὁλόκληρος δὲ ἡ λοιπὴ πραγματεία εἶναι ἀπλούστατα τεχνητὸς συναθροισμὸς θεωριῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, ἀλλ' αἱ θεωρίαι αὗται αἱ παρεμβεβλημέναι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κυδῶνῃ δὲν ἔχουσι πλέον οὔτε τὴν ἰδεοδοξίαν ἣτις καταυγάζει τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, οὔτε τὸν ἔνθεον ζῆλον ὅστις εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου παρίστανει τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ὡς τὸ προάγγελμα μελλούσης μακαριότητος. Ὁ Κυδῶνῃς νομίζει τις, ὅτι ἀγνοεῖ καὶ τὸ δράμα τῆς ἀναστάσεως καὶ τοὺς παρηγορητικοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὰ παραδείγματα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἀγίων τὰ ὅποια ἡ Ἐκκλησία προβάλλει εἰς τοὺς πιστοὺς, προσπαθεῖ δὲ μὲ τοὺς μικροὺς τοῦ μόνον συλλογισμοὺς νὰ καταστηλιτεύσῃ ὡς ἐντελῶς παράλογον τὴν μεγάλην ἀγωνίαν τῆς ἀνθρωπότητος τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Τὰ ἀποδεικτικὰ τοῦ ἐπιχειρήματος ὑπενθυμίζουν τὸ ἐγκώμιον τοῦ γήρατος τὸ ὅποτον κάμνει ὁ Κικέρων· πείθεται μὲν ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰς ἀποδείξεις τοῦ μεγάλου ῥήτορος, πολὺ εὐφραδεστέρου ἄλλως τοῦ Κυδῶνῃ, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος μόνον κατὰ τὴν δύσιν του εἶναι ὥρατος, ἀλλ' ὅμως ἔπειτα μετὰ τρόμου συλλογίζεται ὅτι ἡ προΐουσα λεύκανσις τῆς κεφαλῆς του προαγγέλλει ταχὺν τὸν θάνατον.

«Φέρε ἴδωμεν, λέγει ὁ Κυδῶνῃς, ἐκ ποίων λογισμῶν κακοῦ παντὸς ἐπέκεινα τὸν θάνατον οἶονται οἱ ἄνθρωποι». Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀποκρίνεται. Τοὺς κακίζοντας τὸν θάνατον διαι-

ρεῖ εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἐκάστης δὲ τῶν κατηγοριῶν τούτων τὰ ἐπιχειρήματα ἀνασκευάζει κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων. «Οἱ μὲν προχειρότεροι, μᾶλλον δὲ ἀληθέστεροι καὶ τὰ ἑαυτῶν οὐκ ἐπιστάμενοι συγκαλύπτειν ὀνειδῆ, τὴν τῶν παντοδαπῶν ἡδονῶν ὁδύρονται στέρησιν καὶ τὸ ταύτας ἀφανίζον πάντων εἰκότως ἀηδέστερόν τε καὶ φοδερώτερον ἡγγνται· οἱ δὲ κομψότεροι καὶ ὅσοις ἀλόγως τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχύνῃ, πᾶσί φασι τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας ἔφεσιν κατὰ φύσιν ἐγκεῖσθαι. Τὸ τοίνυν τὸ πᾶσιν ὀρεκτὸν ἀναιροῦν, καὶ τὸ μὲν εἶναι τῶν ὄντων ἐλαῦνον, ἀπώλειαν δὲ ἐπάγον, καὶ τὴν ἐκ τῆς φθορᾶς ἀμορφίαν καταχέον τῶν οὕτω κάλλιστα παρὰ τῆς φύσεως εἰργασμένων, τίς οὐκ ἂν φρίξει; τίς δὲ οὐκ ἂν μισήσῃ; τίς δὲ οὐκ ἂν καὶ μόνον λεγόμενον ὡς τῇ φύσει πολέμιον ἀποπέμψαιτο; Οὐ τῇ φύσει δὲ μόνον, ἀλλὰ πολλῷ πρότερον καὶ Θεῷ· οὐ μόνον ὡς μόνῃ τὴν τελειωτάτην ἀθανασίαν κεκληρωμένην, ἀλλ' ὅτι καὶ τῇ τούτου προαιρέσει πάντων ἐναντιώτατον; εἴπερ ἂ παράγειν ἐκεῖνος καὶ συντηρεῖν προθυμεῖται, ταῦτ' ἐκεῖνος φθείρει καὶ διαλύει. Ταῦτά γε οἱ σωφρονέστεροι καὶ τῇ φύσει κεχρημένοι, πρὸς τὴν τοῦ δικαίου μίσους ἀπόδειξιν. Οἱ δὲ λοιποὶ καὶ τρίτοι, σεμνότεροί τινες ὄντες καὶ εὐλαδέστεροι καὶ τι τῶν ἄλλων σοφώτερον ἀξιοῦντες διανοεῖσθαι, οὐχ ὧν ἔφημεν εἵνεκα τὸν θάνατον ἀξιοῦσι κακίζειν, ἀλλ' ὅτι μετ' ἐκεῖνον εὐθύς ἀναγκάζομεθα λόγον τῶν βεδωμένων ὑπέχειν καὶ τὰς ὀδυνηροτάτας καὶ ἀλγεινοτάτας δι' αἰῶνος δίκας διδόναι, ὧν οὐκ ἂν ἐλαμδάνομεν πείραν μὴ τοῦ θανάτου τῶν σωμάτων τὰς ψυχὰς διαιροῦντος καὶ πρὸς τοὺς ἐκεῖ νόμους καὶ ἐξέτασμοὺς παραπέμποντος. Τούτοις μὲν οὖν τοῖς λόγοις τινὲς καὶ ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἀκούοντας δεδιττόμενοι, αὐτοὶ τε καὶ πρὸς τοῦνομα τοῦ θανάτου ταράττονται καὶ τοὺς ἄλλους πείθουσι τοῦ δέους αὐτοῖς κοινωνεῖν».

Οὕτω πως μακρολογῶν καὶ σωρεύων συνώνυμα ἐπὶ συνωνύμων χωρὶς νὰ ἐκφράζῃ καὶ ἐννοίας διαφόρους, φαντάζεται ὁ Κυδώνης ὅτι δύνανται νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου καὶ νομίζει ὅτι ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ ὑπενθυμίζων μόνον εἰς αὐτοὺς ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγῃσι τὰς σωματικὰς ἡδονάς, ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος εἶνε προτιμότερα παντὸς ἄλλου ἀγαθοῦ καὶ ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι ὄχι μόνον ὠφέλιμος ἀλλὰ καὶ τερπνός.

Ἡ πραγματεία τοῦ Δημητρίου Κυδώνη ἐτυπώθη τετράκις κατὰ τὸν δέκατον ἔκτον αἰῶνα, τρεῖς δὲ ἄλλαι ἐκδόσεις ἐδημοσιεύθησαν κατόπιν. Οἱ θαυμασταὶ τοῦ συγγραφέως ἔχουσιν ἄρα γε κατανοήσῃ ὅτι χριστιανὸς ὁμιλῶν τοιοῦτοτρόπως περὶ τοῦ θανάτου ἀπαρνεῖται ἀπλούστατα τὸ βιβλίον τὸ ὅποιον πιστεύει ὅτι προέρχεται ἐξ ἀποκαλύψεως; Ὅπωςδὴποτε, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι μεταξὺ τῶν κακῶν συγγραφέων ὁ Κυδώνης ἦτο εἰς ἐκ τῶν καλυτέρων καὶ ὅτι ὁ θαυμασμός του ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος ἦτο εἰλικρινής, ἀλλ' ὅμως οὔτε αὐτὸς οὔτε ἄλλος τις τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων κατῴρθωσε νὰ ἀντλήσῃ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ δαιμονίου φιλοσόφου τὴν ἔμπνευσιν ἐκείνην ἣτις ἄγει εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς σκέψεως. Οὐδὲν ἦττον τὸ ἔργον τοῦ Ψελλοῦ, εἰς ὃν ἐπανερχόμεθα, δὲν ὑπῆρξε τελείως ἀκαρπον, ἀλλ' ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐξ αὐτοῦ ὠφελήθη μάλιστα ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταφρονουμένη Δύσις.

Ὁ στενὸς θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τοῦ πνεύματος τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν ἡ ἀνεξάρτητος ἐπιστήμη δὲν ἠδύνατο παρ' αὐτοῖς νὰ ἀνθήσῃ, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν αἰτίαν δι' ἣν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἂν καὶ πολυμαθεῖς καὶ φιλόσπουδοι, ἔγραφαν μὲν πολλά, ἀλλ' οὐδεμίαν κατῴρθωσαν σημαντικὴν ἀνακάλυψιν εἰς οἷονδὴποτε ἐπιστημονικὸν κλάδον. Συνετήρησαν μὲν τὴν προγονικὴν κληρονομίαν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν οὐδεμίαν προσέ-

ἦσαν ἀξίαν λόγου ἰδικήν των ἐφεύρεσιν. Ἐλέχθη ὑπὸ Ἀραβος
 σοφοῦ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ὅτι « ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἡ πρώτη
 βάσις πάσης ἐπιστημονικῆς προόδου », ἀλλὰ τοιοῦτον ἀξίωμα
 οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὑπῆρξαν βεβαίως καὶ
 εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄνθρωποι σκεπτι-
 κοί, ἢ χριστιανοὶ μόνον ἐκ συνηθείας ἢ ἐκ προσωπικοῦ συμφέ-
 ροντος ἀκολουθοῦντες τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦσαν
 ἴσως καὶ πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν σταυροφοριῶν,
 ἀλλ' ἡ ἱστορία οὐδένα σκεπτικὸν ἀναγράφει μεταξὺ τῶν σοφῶν
 τοῦ Βυζαντίου, ἐπιχειροῦντα, ἀντὶ νὰ περιορίζηται εἰς ζητή-
 ματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθότητα εἰδικῶν τιμῶν σημείων τῆς
 κατὰ τὴν παράδοσιν ἐξηγήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, νὰ ἐξε-
 τάξῃ αὐτὰς τὰς βάσεις ἐφ' ὧν στηρίζεται πᾶσα σκέψις καὶ
 πᾶσα ἐρμηνεία. Ἀφ' οὗ εἶχον βιβλίον θεοπνευστον εἰς τὸ ὅποιον
 περιλαμβάνετο ἡ ἀλήθεια περὶ τῶν σημαντικωτάτων ζητημά-
 των, καὶ ἀφ' οὗ τὰ ζητήματα ταῦτα διεφωτίζοντο ἐν ταῖς
 λεπτομερείαις ὑπὸ ἀνδρῶν τῶν ὁποίων ἡ γνώμη εἶχε κυρωθῇ
 ὑπὸ συνόδων ἐπίσης θεοπνεύστων, οὐδεὶς πλέον λόγος ἐκίνει
 τοὺς Βυζαντινοὺς σοφοὺς εἰς τὴν προσωπικὴν ἐξέτασιν οὔτε
 ἐκείνων τῶν ζητημάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλων, τότε δὲ τὸ
 πνεῦμα εἰς ὃ μία ὑπερτέρα δύναμις διαρκῶς ὑπενθύμιζεν ὅτι
 ὑπάρχουσιν ὅρια ἅτινα δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερβῇ, περιώ-
 ριζεν αἰεὶ μᾶλλον τὸ ἔδαφος τῶν ἐρευνῶν τοῦ καὶ κατετρίβετο
 εἰς λεπτολόγους διακρίσεις. Εἰς τὸν ἐρευνητὴν λοιπὸν οὐδὲν
 ἄλλο ἔργον ἀπέμενεν εἰμὴ ἡ λεπτομερεστέρα μόνον ἐξέτασις ἢ
 ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἀληθειῶν, αἵτινες ἀπαξ καὶ διὰ παντὸς
 εἶχον κυρωθῇ ὡς ἀλήθειαι, δὲν ὑπελείπετο πλέον εἰς αὐτὸν
 πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἰδεολογικῶν του τάσεων ἄλλο καταφύ-
 γιον εἰμὴ ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ εἰς πλήρη ῥῆξιν πρὸς τὰς ἀπαι-
 τήσεις τοῦ λογικοῦ ἄγουσα ἔκστασις. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ἐπι-

στήμονες τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον φαντασίαν, ἡ δὲ φαντασία, ἂν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἡμφισθητήθη ἢ χρησιμότης αὐτῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα εἰς παραγωγὴν ἀληθινῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων· καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας ὅπως καὶ εἰς τοὺς μεγάλους καλλιτέχνας εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ποιητικὴ πνοή.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δικαιολογοῦσι τὴν δυσμενῆ ἡμῶν κρίσιν περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, τὴν δὲ κρίσιν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐπιρρώσωμεν καὶ δι' ὀλίγων παρατηρήσεων περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκαλλιέργουν τοὺς διαφόρους κλάδους τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος ἀπέδειξαν ὅτι αἱ πρακτικαὶ γνώσεις τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ δύνανται ἄριστα νὰ συντελέσωσιν εἰς προαγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς γεωγραφίας, ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸν ἐμπόριον δὲν προέβη εἰς τοιαύτην ἀνάπτυξιν, περιωρίσθη δὲ μόνον εἰς ἀπανθίσματα ἀκριδῶν περιγραφῶν τῶν χωρῶν τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀρχήν, εἰς τὴν σύνταξιν καλῶν ἐγχειριδίων ναυτιλίας, καὶ ὁδηγιῶν πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν προσκυνητῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία οὐδὲν μέγα ὄνομα ἀναφέρει ὅπως τοῦ Κοπερνίκου ἢ τοῦ Κεπλέρου, ἢ καὶ ὀλίγον ταπεινότερον ὅπως τοῦ Σνελλίου καὶ τοῦ Πλαγκίου¹. Καὶ ὥς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ὑπῆρχε θρησκευτικὸν κώλυμα, διότι ἐφοβοῦντο οἱ ἄνθρωποι

¹ Νικόλαος Κοπέρνικος, Πολωνός, ὁ μέγας ἱδρυτὴς τῆς νεωτέρας ἀστρονομίας (1473 - 1543). Ἰωάννης Κέπλερ, Γερμανός, ἐπιφανέστατος ἀστρονόμος, ἐφάμιλλος τοῦ Κοπερνίκου (1571 - 1630). Οὐίλλεθροῦ Σνέλλιος, Ὁλλανδός, ἐπιφανὴς μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος (1591 - 1625). Πέτρος Πλάγιος, Ὁλλανδός, θεολόγος, ἀστρονόμος καὶ γεωγράφος (1552 - 1662). Σ. Μ.

μήπως εἴπωσί τι ἀντικείμενον εἰς τὸ γράμμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὁ μόνος γεωγράφος ὁ μὴ ἐπιδιώκων πρακτικὸν σκοπὸν εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ὅστις ἐπέγραψε τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ συγγράμματός του «Πρὸς τοὺς χριστιανίζειν μὲν ἐθέλοντας, κατὰ τοὺς ἐξώθεν δὲ σφαιριδοειδῆ τὸν οὐρανὸν νομίζοντας καὶ δοξάζοντας». Ὁ Κοσμάς λοιπὸν πολεμεῖ κυρίως τὴν δοξασίαν τοῦ Πτολεμαίου ἣν ἀπεδέχοντο ἄλλοτε καὶ οἱ Πυθαγόρειοι περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος τῆς γῆς, ἃν καὶ τινες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐπιστημονικώτεροι τοῦ Κοσμά, παρεδέχοντο τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος γνώμην, διατεινόμενοι ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἦτο καθ' ὅλου ἐναντία πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τὸ δὲ παράδειγμα τῶν ἀνατολικῶν τούτων Πατέρων ἀκολουθήσαντες καὶ οἱ Πατέρες τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δοξασίας ἣν βραδύτερον ἔμελλε νὰ ἀναδείξῃ θριαμβεύουσιν ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη. Οἱ πλείστοι ὅμως τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγητῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐν οἷς καὶ διάσημοι Πατέρες, ἐπέμενον εἰς τὴν γνώμην ὅτι ἡ γῆ ἔχει σχῆμα δίσκου καὶ ὅτι τὸ σῦμπαν εἶναι διηρημένον εἰς ὀρόφους. Ἡ βυζαντινὴ λοιπὸν ἐπιστήμη εἶναι κατὰ τοῦτο ὑποδεεστέρα τῆς ἐλληνικῆς, ἂν ὅχι ὥς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, τοῦλάχιστον. ὥς πρὸς τὴν μέθοδον, οἱ δὲ Βυζαντινοί, ἅμεσοι κληρονόμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν κατώρθωσαν νὰ χρησιμοποιήσωσι τοὺς θησαυροὺς τοὺς ὁποίους ἐκληροδότησαν εἰς αὐτοὺς οἱ πρόγονοί των, κατέλιπον δὲ εἰς τοὺς Ἀραβας τὴν δόξαν καὶ τῆς χρησιμοποίησεως καὶ τῆς ἐπαυξήσεως αὐτῶν.

Δὲν θὰ εἶναι διάφορος ἡ κρίσις ἡμῶν καὶ περὶ τῆς ἱατρικῆς τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον οὐδεὶς σχεδὸν ἐτόλμα νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ ἀνεγνωρισμένον κύρος τοῦ Ἱπποκράτους καὶ

τοῦ Γαληνοῦ, μόνον δὲ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐπῆλθε ποιά τις ἀναγέννησις τῆς ἱατρικῆς, ὀφειλομένη ὅμως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀράβων ἱατρῶν, διότι οἱ Βυζαντινοὶ διέπρεψαν μόνον εἰς τὴν παρασκευὴν θαυματουργῶν συνταγῶν ἢ τὴν ἐπινόησιν ἐξορκιστικῶν τύπων. Τὰ ἱατροσόφια εἶχον ἑκτακτον διάδοσιν ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν σωζομένων χειρογράφων αὐτῶν, εἶναι δὲ ταῦτα παράλογοι καὶ ἀγυρτικαὶ συνταγαὶ φαρμάκων πρὸς θεραπείαν τῶν διαφόρων νόσων συντεταγμέναι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν δημώδη ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τοῦτο ἄξιαι τῆς ἐρεῦνης τῶν γλωσσολόγων. Καὶ δὲν εἶναι μὲν βεβαίως ὀρθὸν νὰ ἐκληφθῶσι τὰ παράδοξα ταῦτα δημώδη ἱατροσόφια ὡς νομίμως οὕτως εἰπεῖν ἐκπροσωποῦντα τὴν βυζαντινὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ αὐτὴ ἢ γλῶσσα εἰς ἣν εἶναι γεγραμμένα, ἀλλ' ὅμως καὶ τῶν σοδάρων Βυζαντινῶν ἱατρῶν, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀρμοδίων νὰ κρίνωσι περὶ τούτου, ὀλίγα εἶναι τὰ πρωτότυπα ἔργα. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ἡ ἔλλειψις ἰδεολογίας εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Εἰς τὰ πανδιδακτήρια ἐμορφοῦντο μὲν πεπειραμένοι πρακτικοὶ ὀφείλοντες τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῶν Ἀράβων, δὲν ἐσχηματίσθη ὅμως καὶ σχολὴ ἱατρῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν παθολογίαν καὶ τὴν θεραπευτικὴν καθ' ἑαυτὰς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς πράξεως.

Εἶναι οὐδὲν ἡττόν γνωστὸν ὅτι ἐπετεύχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁργανισμὸς θαυμασίως τέλειος ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἀρρώστων. Περὶ τούτου δὲ δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κάμωμεν λόγον διότι σώζεται τὸ *Τυπικὸν* τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος τῆς ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1118 - 1143) διαλαμβάνον λεπτομερῶς καὶ περὶ τοῦ ξενῶνος, ἦτοι τοῦ εἰς τὴν μονὴν προσηρτημένου νοσοκομείου, ὅπερ περιελάμβανε πεντήκοντα κλῖνας μετὰ καὶ πολυκλινι-

κῆς πρὸς θεραπείαν τῶν ἔξωθεν ἐρχομένων ἀρρώστων. Διηρεῖτο δὲ τὸ κυρίως νοσοκομεῖον εἰς πέντε τμήματα· τμήμα χειρουργικὸν μὲ πέντε κλίνας, τμήμα τῶν βαρέων νοσημάτων μὲ ὀκτώ, δύο τμήματα τῶν συνήθων νοσημάτων ἑκάτερον μὲ δέκα κλίνας καὶ τμήμα γυναικολογικὸν μὲ δώδεκα κλίνας. Ἐκαστον τμήμα εἶχε δύο ἰατρούς, πέντε βοηθοὺς καὶ δύο ὑπηρέτας. Εἰς τὸ γυναικολογικὸν τμήμα ἐκτὸς τῶν δύο ἰατρῶν ὑπῆρχε καὶ μία ἰατράνα. Τὴν νύκτα ἡγρύπνουν οἱ βοηθοί. Τὸ προσωπικὸν τοῦ νοσοκομείου ἦτο ἑμμισθον, εἰς τινες δὲ ὠρισμένας περιστάσεις, ὅπως λόγου χάριν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἀγίων Ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, προστατῶν τοῦ νοσοκομείου, ἐλάμβανε καὶ δῶρα. Ὅσάκις παρουσιάζετο βαρεῖα περίπτωσις εἰς τὴν πολυκλινικὴν ἐκ συμφώνου πρὸς τοὺς διευθυντάς ἐκαλεῖτο καὶ δεύτερος ἰατρός εἰς συμβούλιον. Καθ' ἑκάστην εἰς ἓκ τῶν διευθυντῶν ἐπεσκέπτετο πάντας τοὺς κοιτῶνας, ἐξήταζεν ἂν ἦτο κατάλληλος ἡ τροφή καὶ ἂν τυχὸν οἱ ἀρρώστοι εἶχον παράπονα κατὰ τῆς ἐν γένει διαίτης. Τὸ νοσοκομεῖον εἶχε πρὸς τούτοις φαρμακεῖον μεθ' ἑνὸς διευθυντοῦ καὶ πέντε βοηθῶν, λουτρῶνα, ἀρτοποιεῖον καὶ ἐκκλησίαν. Ὑπῆρχεν ἀκόμη προσηρητημένον εἰς τὸ κατάστημα καὶ γηροκομεῖον εἰς τὸ ὅποιον διητῶντο διαρκῶς εἴκοσι τέσσαρες γέροντες ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν, τὸ δὲ καταστατικὸν ἐκανόνιζε λεπτομερῶς τὰ κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ. Γινώσκομεν προσέτι ὅτι πᾶς ἀρρώστος εἰσερχόμενος εἰς τὸ νοσοκομεῖον ἐλάμβανε καθαρὰ ἀσπρόρρουχα καὶ ἐνδύματα, ἐκεῖνα δὲ τὰ ὅποια ἐφόρει ἐπλύνοντο καὶ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐκ τοῦ νοσοκομείου ¹.

¹ Περὶ τοῦ Τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἱδ. Κρωμβάχερ Ἱστορ. τῆς βυζ. Λογοτεχν. μεταφρ. Σωτηριάδου Α' σ. 642. Ν. Ἑλληνομν. Ε' (1908) σ. 392 καὶ 491. Βυζαντίδος Α' (1909) σ. 490. Σ. Μ.

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται διεγείρουσι καί τινας ἀπορίας. Ἐκπλήσσει λόγου χάριν τὸ πολυἀριθμὸν τῶν ἱατρῶν. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἡ προσήκουσα τάξις καὶ ἡσυχία εἰς νοσοκομεῖον, ὅπου οἱ θεραπεύοντες εἶναι σχεδὸν ὅσοι καὶ οἱ θεραπευόμενοι; Οἱ ἀρμόδιοι ἂς ἐξηγήσωσι τὸ πρᾶγμα. Ἐνδέχεται ὅμως οἱ βοηθοὶ νὰ ἦσαν καὶ σπουδασταὶ τῆς ἱατρικῆς πρακτικῶς ἀσκούμενοι εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἐπιστήμης των, ἢ ἴσως μία κλίνη νὰ περιελάμβανεν ἐνίοτε πλείονας ἀρρώστους. Ὅπωςδήποτε εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος νοσοκομεῖον τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος δύναται μὲν νὰ παραβληθῇ κατὰ τὸν ὀργανισμόν αὐτοῦ πρὸς τὰ σημερινὰ θεραπευτήρια, ἤτο δὲ πολὺ ἀνώτερον τῶν μεσαιωνικῶν *hôtels-Dieu* καὶ τῶν *alberghi dei poveri* τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἅτινα ἔνεκα τῆς μεγάλης ἀναλογίας τῆς θνησιμότητός των εἶχον πολὺ κακὴν φήμην.

Εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχον κάμῃ πολλὰς προόδους, ἐγίνωσκον δὲ μᾶλλον ἐμπειρικῶς τὰ πράγματα. Ὅσάκις ἀπετόλμων νὰ ἐξέλθωσι τῶν ὁρίων τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης παρέβαιον ἐντελῶς καὶ τὴν μὲν ὀρυκτολογίαν μετέβαλλον εἰς ἐπιστήμην τῶν μυστηριωδῶν ἰδιοτήτων τῶν λίθων, τὴν δὲ ζωολογίαν εἰς τεράτολογίαν, τὴν δὲ ἀστρονομίαν εἰς ἀστρολογίαν, ἂν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀστρονομίαν δὲν ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἄκαρπος ἡ ἐπίδρασις τῆς περσικῆς καὶ τῆς ἀραβικῆς ἐπιστήμης.

Πᾶσαι δὲ αὗται αἱ λεπτομέρειαι τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν περίοδον εἰς ἣν τῶρα εὐρισκόμεθα, ἐνσαρκοῦνται οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸν θαυμασίως πολυγραφώτατον ἐκεῖνον ἄνδρα οὕτινος ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω τὴν φιλοσοφικὴν ἐνέργειαν, εἰς τὸν Ψελλόν. Ὁ Ψελλὸς εἰς τὸ πρὸς τὴν μητέρα του Ἐγκώμιον διηγεῖται ὅτι εἰς αὐτήν, γυναῖκα διακεκριμένην, ὥφειλεν ὅτι ἀνετράφη καὶ ἐπαιδεύθη οὕτως ὥστε ἐν ᾧ ἦτο υἱὸς πτωχῶν γονέων

ἐμορφώθη εἰς πάσας τὰς ἐπιστήμας δι' ὧν τότε ἠδύναντο νὰ διαπρέψωσιν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἰσχυρά του διάνοια ἀντεῖχε καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἡμέρας καὶ εἰς τὰς μελέτας αἵτινες ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τῆς μητρός του παρετείνοντο μέχρι βαθείας νυκτός· «καὶ ἦν μοι, λέγει, παιδιὰ μὲν ἡ σπουδὴ, σπουδὴ δὲ ἡ παιδιὰ». Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ Ψελλὸς συνεδέθη πρὸς εὐφυεῖς νέους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, βοηθούμενος δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἱκανότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν φίλων του κατώρθωσεν ἀπὸ τῆς κατωτέρας θέσεως ἣν εἶχεν ἀναγκασθῇ κατ' ἀρχὰς νὰ δεχθῇ, ὅπως πορίζεται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, νὰ φθάσῃ βραδύτερον εἰς τὰ ὑπατά τοῦ κράτους ἀξιώματα. Ὑπῆρξεν ὑπουργὸς πέντε αὐτοκρατόρων, ἐπὶ τινὰ δὲ χρόνον καὶ καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανδιδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πόσῃ δὲ σημασίαν εἶχεν ἡ εἰς τὰ δημόσια πράγματα ἀνάμιξις τοῦ Ψελλοῦ εὐχερῶς δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ ἀναλογιζόμενος ὅτι τὴν πραγματικὴν τοῦ κράτους κυβέρνησιν διαχειρίζοντο τότε οἱ ἀνώτατοι αὐτοῦ λειτουργοί, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων αὐτοκρατόρων περιωρίζοντο ἐντὸς τοῦ παλατίου τῶν ὡς πρόσωπα ἐντελῶς διακοσμητικὰ καὶ δὲν ἐξήρχοντο ἐκεῖθεν εἰμὴ εἰς ὠρισμένας δημοτελεῖς ἐορτὰς ὅπως δοθῇ ἀφορμὴ εἰς τὸν λαὸν νὰ ἐξωτερικεύῃ τὴν ἔμφυτον εἰς αὐτὸν κλίσιν πρὸς ἐπευφημίαν.

Ὅταν ὁ Ψελλὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν κατεῖχον τὴν ἐξουσίαν θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι εἶχεν ἐπέλθῃ ὁ χρυσοῦς αἰὼν καθ' ὃν, ὅπως ὁ Πλάτων ἠῤῃχετο, θὰ ἐδασίλευον οἱ φιλόσοφοι. Ἀλλ' ὁ ὑπέροπτος καὶ ὑπατος τῶν φιλοσόφων οὐτε φιλόσοφος ἦτο οὐτε καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ κατὰ τὴν ταπεινότεραν τῆς λέξεως ἐννοιαν. Ἀκόπως συνέταττε τοὺς πολιτικοὺς λόγους, ἐπειδὴ δὲ ἦτο ἄνθρωπος πολυμαθὴς ἠδύνατο νὰ συζητῇ καὶ περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατηγικὴν καὶ τὴν τακτικὴν, ἀλλὰ τὸ βλέμμα

του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ περιλαμβάνῃ διὰ μιᾶς καὶ γενικῶς τὰς ὑποθέσεις ἐν τῷ συνόλῳ, ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ἔλλειψις σταθερῶν ἀρχῶν τὸν καθίστα ἀνίκανον νὰ δίδῃ τὴν προσήκουσαν κατεύθυνσιν εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ὡς ὑπουργὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Δούκα (1059 - 1067), ἐδοθήθῃ μὲν αὐτὸν εἰς σύνταξιν ἐγγράφων κατὰ τὸ ἐπιτετηδευμένον ὕψος τῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ἦτο παντελῶς ἀνίκανος νὰ καθοδηγῇ ἐν τοῖς ἔργοις βασιλέα, ὅστις οὐδεμίαν εἶχε συνείδησιν τῆς κρίσιμου καταστάσεως εἰς ἣν εὕρισκετο τὸ κράτος.

Ὁ Ψελλὸς ἤξευρε πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ἠξεύρῃ τις καὶ ἀκόμη πλειότερα, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη του ἦτο ἐπιστήμη μαθητοῦ ἢ σοφοῦ ἐγκλείστου εἰς τὸ σπουδαστήριόν του. Ὑπενθυμίζει ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις τοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ἀλλ' εἶχε μόνον τὰς ταπεινοτέρας ιδιότητας τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Εἶχε τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν πολυμαθειαν τοῦ Ἀλβέρτου λόγου χάριν ἢ τοῦ Λεονάρδου δὲ Βίντσι¹, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τῆς δράσεως ἣτις διέκρινε τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, ὅταν δὲ ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἐνεργείας ἢ ἄχρηστος αὐτοῦ πολυμαθεια εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλει εἰμὴ εἰς τὸ νὰ κατακάμπτῃ τὴν ἄτονον ψυχὴν του. Πρὸ πάντων ὁ Ψελλὸς ἐστερεῖτο χαρακτήρος, κατὰ πᾶσαν δὲ μεταβολὴν μοναρχίας προσήρμοζεν ἑαυτὸν πρὸς τὰς περιστάσεις. Προσφωνῶν τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον μόλις ἀναβάντα ἐπὶ τοῦ θρόνου (1402) ὀνομάζει αὐτὸν «βασιλέα ἡλίον», πρὸς δὲ τὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν ὅστις ἦτο μανιώδης κυνηγὸς γράφει ὅτι θὰ ἐπεθύμει νὰ εἶναι ἔλαφος, λέων ἢ πάνθηρ

¹ Ὁ Λέων Ἀλβέρτου, Φλωρεντῖνος, ἦτο ἀρχιτέκτων, ζωγράφος, γλύπτης καὶ πολυμαθὴς λόγιος (1404 - 1472), ὁ δὲ Λεονάρδος δὲ Βίντσι, ἐπίσης Φλωρεντῖνος, μέγας ζωγράφος, ἀλλὰ καὶ γλύπτης, μηχανικός, ἀρχιτέκτων, μουσικός, λόγιος, διακριθεὶς δὲ καὶ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ μαθηματικά (1452 - 1518). Σ. Μ.

ἵνα ἔχῃ τὴν τιμὴν νὰ κυνηγηται ὑπὸ τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἐνεκα τῶν ἀλλοκοτῶν τούτων ἀδυναμιῶν ὁ Ψελλὸς ἐδυσφημίσθη ὡς ἄνθρωπος κόλαξ καὶ εὐτελὲς ῥαδιούργος, ἀλλ' ὅμως αἱ ἰδιότητες αὗται δὲν ἀποτελοῦσι βεβαίως τὰ οὐσιώδη συστατικὰ τοῦ χαρακτῆρός του.

Κατὰ βάθος ἦτο ἀγαθὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καθ' ὑπερβολὴν ματαιόδοξος καὶ μὴ ἔχων τὸ σθένος νὰ καταβάλλῃ τὸν πειρασμὸν τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ ἐκάστοτε τὴν ῥητορικὴν του εὐφυΐαν. Ἄν ἤθελεν ἀσκήσῃ ἄλλο ἔργον ἤσυχον, μακρὰν τῆς αὐλῆς, καὶ ἤθελεν ἐπιδοθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ γράμματα, ὁ βίος του θὰ ἀπετέλει τὸ θέμα καλλίστης βιογραφίας ἐν ᾗ θὰ κατεφαίνετο ἡ τρυφερότης τῶν αἰσθημάτων του πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἐγγόνους του. Ἄλλ' ὅμως ὁ ἀνὴρ ὅστις ὅπως ἀποδεικνύουσιν αἱ ἐπιστολαὶ του εἶχε τὴν κλίσιν πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν στοργήν, ἔγινε πολιτικός, ἡ δὲ φυσικὴ του ἀγαθοπιστία ἐξετράπη εἰς ἀνανδρίαν ἀείποτε πρόθυμον εἰς πᾶσαν ὑποταγήν καὶ πᾶσαν δουλοπρέπειαν. Ὅταν ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης αἰχμαλωτισθεὶς εἰς τὸν πρὸς τοὺς Σελδζούκους πόλεμον ἐπανήλθεν εἰς τὴν πατρίδα ἔνεκα τῆς γενναιοφροσύνης τοῦ νικητοῦ (ἴδ. σελ. 8), ὁ Ψελλὸς εἶχεν ἤδη κατορθώσῃ νὰ γίνῃ φίλος τῆς πολιτικῆς μερίδος ἣτις ἐκήρυξε τὸν ταλαίπωρον βασιλέα ἐκπτωτον τοῦ θρόνου, ἔπειτα δὲ τὸν ἐφυλάκισε καὶ τὸν ἐτύφλωσεν. Ὁ Ψελλὸς, ὅστις ἦτο ἠθικὸς συναίτιος τῆς κακουργίας, δὲν ἐδίστασε νὰ γράψῃ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν ἣτις εἶναι παράδειγμα ὑποκριτικῆς συμπαθείας. «Δὸς αἶνον τῷ Θεῷ, λέγει, ὅτι ἄνθρωπον ὄντα σε, ἄγγελον εἰργάσατο, καὶ ὁμμάτων στερηθέντα σε τοῦ κρείττονος φωτός κατηξίωσε καὶ ἔταξε μετὰ τῶν γενναίων αὐτοῦ ἀθλητῶν, καὶ τὸ ἐπὶ κηρον ἀφελόμενός σε διάδημα, οὐρανοπλόκῳ στέφάνῳ σε κατεκόσμησε». Καὶ ὅμως ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ ἐγγράφου τούτου ἀναγκαίως πείθει, ὅτι ὁ συντά-

ξας αὐτὸ ἡσθάνετο τῷ ὄντι θαυμασμὸν πρὸς τὸν ἀνάνδρως προδοθέντα βασιλέα.

Ὁ Ψελλὸς κάμνει περὶ ἑαυτοῦ τὴν ἐξῆς ὁμολογίαν. «Ἄλλ' ἐγὼ, λέγει, πρὸς μὲν τὰς μαθήσεις ἀρρενωπότερον ἴσως διακείμαι, πρὸς δὲ τὴν φύσιν θηλὺς εἰμι». Ἡ τρυφερότης αὕτη καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὁμιλεῖ περὶ τῶν φίλων του καὶ περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ του βίου. Περὶ τοῦ γάμου κατ' ἐπανάληψιν ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι «συνδρομὴ ψυχῶν» καὶ «οὐ συνοικείωσις σωμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ψυχῶν», ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς οὗτος ὑπὸ Ἑλληγος ἐκφερόμενος φαίνεται εἰς ἡμᾶς σχεδὸν αἰσθηματολογικὸς. Κρίνει ἐπιεικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν καὶ νομίζει ὅτι ἡ εὐσπλαγχνία εἶναι ἀρετὴ μεγαλύτερα τῆς εὐσταθείας. Παραβάλλει ἓνα ἐκ τῶν φίλων του προσαρμωσθέντα πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων, πρὸς τὸ θρυλλούμενον ἄγαλμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ τεχνίτης εἰργάσθη τοὺς ὀφθαλμοὺς κατὰ τρόπον ὥστε νὰ φαίνωνται ὅτι παρακολουθοῦσι διὰ τοῦ βλέμματος τὸν θεατὴν πρὸς οἷονδήποτε μέρος καὶ ἂν ἴσταται «οὐ γὰρ ὥσπερ Φωκίων καὶ Κάτων, βαρεῖς καὶ οὐκ ἀνεκτοὶ φανέντες, οὐδὲ κατάλληλοι τοῖς καιροῖς, μετὰ τῶν πραγμάτων καὶ ἑαυτὸν προσαπώλεσεν». Ὡς ὑπουργὸς παραινεῖ ἓνα δικαστὴν ἐπαρχίας νὰ φανῇ ἐπιεικὲς πρὸς πταίσαντα ὑπάλληλον· «οὐ γὰρ πάντες ἀπόστολοι οὐδὲ πάντες προφῆται, ἢ ἵνα τὰ σὰ λέγω, οὐ πάντες Μίνωες ἢ Ῥαδαμάνθυες». Τῆς ἐπιεικειᾶς ταύτης κάμνει χρῆσιν καὶ διὰ ἴδια αὐτοῦ ἐλαττώματα, οὐδαμοῦ δὲ τῶν ἐπιστολῶν του διαφαίνεται ὅτι ἔχει συναίσθησιν τῶν σφαλμάτων του· εἰλικρινὲς ὁμολογία θὰ τὸν καθίστα συμπαθέστερον καὶ ἂν ἤθελεν ἀκόμη διαπράξει μεγαλύτερας κακουργίας. Ἄλλ' ὅταν προσδληθῇ ἡ προσωπικὴ του ματαιοφροσύνη, τότε ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἀγαθότης του, καθυβρίζει δὲ τοὺς τολμῶντας νὰ ἀμφιβάλλωσι περὶ τῆς καθηγητικῆς του

ἱκανότητος καὶ δεινῶς ἐπιτίθεται κατὰ τῶν φθονερῶν οἵτινες δὲν ἠνείχοντο βλέποντες συρρέοντας Κελτοὺς καὶ Ἀραβας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του μυηθῶσι τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν· τοὺς ἀποκαλεῖ δὲ «βατράχους φωνούντας ἐκ τελμάτων καὶ κύνας ὑλακτοῦντας καὶ κανθάρους παίζοντας ἐν κοπρίαις». Τόσον δὲ εἶχον ὀξυνθῇ τότε αἱ μεταξὺ τῶν λογίων ἔριδες ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ ἔκλεισε τὸ πανεπιστήμιον, ὁ δὲ Ψελλὸς ἀπομακρυνθεὶς ἐπὶ τινα χρόνον ἀπὸ τῶν πολιτικῶν πράγματων ἐμόνασεν ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας ἐκεῖθεν τοῦ Βοσπόρου. Ἄλλ' οἱ καλόγηροι κατεφρόνουν τὴν εἰδωλολατρικὴν του σοφίαν, ἐκεῖνος δὲ ἀπαλλαγεὶς τῆς φαντασιώσεως ἥτις τὸν εἶχε καταλάβῃ περὶ τῆς μοναστηριακῆς γαλήνης, ἐπανήλθε καὶ πάλιν εἰς τὸν παλυτάραχον βίον τῆς πόλεως προτιμήσας τὰ ἐν τῇ κοινωνίᾳ δεινὰ τῆς συμβιώσεως μετὰ τῶν ἁγίων ἐκείνων μοναχῶν οἵτινες δὲν ἦσαν ὀλιγώτερον ὀχληροὶ τῶν ἐν σοφίᾳ συναδέλφων του. Εἰς ἐκ τῶν καλογήρων τούτων, ὀνομαζόμενος Ἰάκωβος, ἔγραψε κατ' αὐτοῦ ὅτε κατέλιπε τὸ ἡγιασμένον ὄρος τοὺς ἐξῆς κακεντρεχεῖς στίχους·

ὦ δέσποτα Ζεῦ καὶ πάτερ καὶ βακλέα (;)

ὀδριμοδουγαῖς καὶ βαρυδρέμων,

Ὀλυμπον οὐκ ἤνεγκας κἄν βραχὺν χρόνον,

οὐ γὰρ παρῆσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ.

Ὁ Ψελλὸς ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ δι' ἐνὸς σατυρικοῦ ποιήματος ὑπὸ μορφήν κανόνος ἐκκλησιαστικοῦ, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἀπετέλει τὴν ἐξῆς φράσιν· «Μέθυσον Ἰάκωβον εὐρύθμως ἄδω, Κώνστας»¹. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ παρωδία αὕτη ἱεροῦ ὕμνου εἶχε

¹ Βλ. τὸ καίμενον τῆς παρωδίας ταύτης ἐν Σάθα Μεσαιων. Βιβλιοθ. Ε', σ. 177. Ἡ πρώτη στροφή, κατὰ τὸν ἦχον τοῦ Ἀρματηλάτην Φαραῶ, ἔχει ὥς ἐξῆς· «Μέθη καὶ πότοι καὶ χοροί, Ἰάκωβε, ἡ σὴ πανήγυρις, καὶ σὺν πάτῃ κρότοι καὶ τρυφαὶ καὶ χάριτες, ὀρχίσματα καὶ κύμβαλα καὶ βοτρυῶν ἐκθλίψεις καὶ ῥᾶγες ληνοδατούμεναι καὶ κοιλαὶ πῦθων πληρούμεναι». Σ. Μ.

μεγάλην διάδοσιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βεβαίως δὲ θὰ ἐθαύμασαν οἱ ἄνθρωποι τὴν σκωπτικὴν εὐτραπeliάν τοῦ ποιητοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ σκανδαλισθῶσι διὰ τὴν ἄτοπον χρησιμοποίησιν τοῦ ὑμνολογικοῦ τύπου. Ἡ Ἐκκλησία εὐκόλως συχωρεῖ καὶ ἀτόπους ἀκόμη ἀστείμους ὅταν εἶναι βεβαία περὶ τῆς ἀκραδάντου πίστεως τῶν γραφόντων.

Ἡ φιλοπονία καὶ ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ψελλοῦ θὰ ἦτο ἀναντιρρήτως ἔκτακτος, διότι μὲ ὅλας τὰς παντοειδεῖς πολιτικὰς μερίμνας αἷτινες τὸν ἐθάρυνον, εὗρισκεν ἀκόμη καιρὸν νὰ προσκτᾷ ἀπεράντους γνώσεις καὶ νὰ ἀναγράφῃ ἔπειτα αὐτάς εἰς πολυαριθμὸτάτα βιβλία. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδεδομένα ἔργα του περιέχουσι χιλιάδας σελίδων, αὐταὶ δὲ εἶναι μέρος μόνον τῆς ὅλης αὐτοῦ συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἥτις κυρίως συνίσταται εἰς θεολογικὰς μελέτας καὶ εἰς πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὰ κείμενα, ἔπειτα εἰς μίαν σύγχρονον χρονογραφὴν περιλαμβάνουσαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἑκατὸν ἐτῶν (976-1077), εἰς ἑρμηνεῖαν δικανικῶν ζητημάτων, εἰς ἀνατομικὰς ἐκθέσεις, εἰς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Συμφύρεται δὲ ἀναμιξ περὶ καὶ ἑμμετρος λόγος ἐπὶ ζητημάτων περιεργοτάτων, περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς γεωμετρίας, περὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀστρῶν καὶ τῶν λίθων, περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γεννήσεως κατ' ἀρέσκειαν ἀρσενικῶν ἢ θηλυκῶν τέκνων. Πᾶσα περίστασις καὶ πᾶσα εὐκαιρία φαίνεται εἰς αὐτὸν εὐπρόσδεκτος ὅπως γράψῃ. Γράφει ἐγκώμια τοῦ φύλλου, τῆς κόρεως, τῆς φθειρὸς καὶ τῆς γραμματικῆς, γράφει προτρεπτικούς λόγους πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἵνα φοιτῶσιν ἐπιμελέστερον εἰς τὰ μαθήματα καὶ νὰ μὴ ἀπουσιάζωσιν ὅταν βρέχῃ, ἑρμηνεύει παροιμίας καὶ δημῶδεις δεισιδαιμονίας. Ἀνὰ ἑκατοντάδας ἀριθμοῦνται αἱ ἐπιστολαὶ του, ἐν αἷς σημειοῖ καὶ πολλὰς τοπικὰς παρατηρήσεις.

Τὰ πολυτιμότερα τεμάχια τοῦ γραμματειακοῦ τούτου φορητοῦ

εἶναι αἱ πραγματεῖαι τοῦ Ψελλοῦ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ὁμογενῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ δὲ φιλελληνισμὸς τοῦ καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ καὶ τοὺς χριστιανοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς εἰδωολάτραις ὡς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος. Πρὸ αὐτοῦ οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν πρὸ πάντων χριστιανοί, οἱ δὲ ἐπιφανέστεροι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς κληρονόμους καὶ τῆς Ῥώμης ἐπίσης ὅπως καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὁ Ψελλὸς ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, οὐτινος ἀγαπᾷ τὰ σωζόμενα λείψανα, ὅπως οἱ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι. Θὰ ἐπεθύμει νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πεμπομένους εἰς τὴν Ἀττικὴν δημοσίους λειτουργοὺς μέρος τῆς υἱικῆς τοῦ στοργῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, παρ' αὐτῶν δὲν δέχεται, ὅπως παρ' ἄλλων εὐνοουμένων του, ὡς δῶρα προϊόντα τῆς γῆς ἢ τῆς θήρας, ἀλλὰ τοὺς παρακαλεῖ μόνον νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Οὔτε τὸν νεοπλατωνισμὸν πρεσβεύει, οὔτε τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποδέχεται, ἀν καὶ ἐπαινούμενον ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας· τὸ μὲν Ἀριστοτελικὸν σύστημα θεωρεῖ σκοτεινόν, τὸν δὲ πανθεισμὸν τῶν νεοπλατωνικῶν τῆς Συρίας τὸν ἀνάμικτον πρὸς ἀνατολικὴν δαιμονολογίαν καταπολεμεῖ, διότι νομίζει αὐτὸν ὡς αἵρεσιν ἣτις ἀφίσταται τῆς Ἑκκλησίας πολλῶ μᾶλλον ἢ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος. Εἰς πᾶσαν φράσιν τῶν ῥητορευμάτων του διακρίνεται ὁ ζήλος αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφωνεῖ· «Ἐμὸς ὁ Πλάτων!» Ἀλλὰ δὲν ἀγαπᾷ μόνον τὸν Πλάτωνα, ἀγαπᾷ ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. «Ἡ ἑλληνικὴ σοφία, λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς μαθητάς του, περὶ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ διαμαρτάνουσα καὶ τὸ θεολογικὸν μέρος οὐκ ἀναμάρτητον ἔχουσα, τὴν φύσιν οὕτως ἐγνώρισεν ὡς αὐτὸς ὁ Πλάστης ἐποίησεν».

Εἰς δὲ τὴν διδασκαλίαν του προέβαιεν ἔτι πολὺ περαιτέρω·

κατ' αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ ἦσαν προφῆται ὑπὸ ἀλληγορικὴν μορφήν προαγγείλαντες τὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, «ἀπόρητον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν ὑπὸ φαυλοτέρῳ τῷ σχήματι». Ἐν τῷ ἐπιταφίῳ λόγῳ εἰς τὸν φίλον τοῦ Νικήταν μαῖστορα τῆς σχολῆς τοῦ Ἀγίου Πέτρου λέγει περὶ τοῦ ἐγκωμιαζομένου· «Τοιγαροῦν αὐτῷ ἡ μὲν καθιεμένη χρυσῇ παρ' Ὀμήρῳ σειρά, στάσις τις ἐδόκει τῆς περιφορᾶς τοῦ παντός, Ἄρης δὲ δεσμούμενος, ὁ θυμὸς (τὸ πάθος) ἐγινώσκετο τῇ ἀρρήτῳ δυνάμει τῶν λόγων, ... ἡ δὲ φίλη πατρίς πρὸς ἣν οἱ περὶ τὸν Ὀδυσσεά ἀπὸ τῆς καταφαρμακτοῦσης ἠπείγοντο, ἡ ἄνω ὑπενοεῖτο Ἱερουσαλήμ, ἐν ἣ πρώτως γεγεννημένους ὁ πολυπαθὴς οὗτος χῶρος ἐδέξατο, ἐν ᾧ δὴ εἰμὶ πρὸς ἐκείνην ἐπειγοίμεθα τῇ τῆς ἡδονῆς ἀπάτῃ δελεαζόμενοι εἰς θηρίων ἰδέαν ἀπὸ τῶν κρειττόνων μορφῶν μεθιστάμεθα». Τοιοῦτος Ὀμηρίδης (μελετητὰς τοῦ Ὀμήρου) ἦτο ὁ Νικήτας, οὗτινος τὰς γνώμας συμμερίζεται καὶ ὁ Ψελλός· «οὐ κατὰ τοὺς πολλοὺς προσέχων τῷ ἱγράμματι, οὐδὲ θελγόμενος τῷ μέτρῳ τὴν ἀκοήν, οὐδὲ τῷ φαινομένῳ διδούς, ἀλλὰ τὸ ἀπόθετον (ἀπόκρυφον) κάλλος ζητῶν». Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὑποδεικνύεται καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν, ἡ μελέτη, τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἐπιχάρμου, τοῦ Ἀρχιλόχου.

Ἀλληγορίας ἀνεύρισκεν ὁ Ψελλός καὶ εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν· οὐδέν, λέγει, ὑπάρχει ἀσύμβολον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, «οὐδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰχθύων, οὐδὲ τὰ τῶν Ἀποστόλων ὀνόματα, οὐδὲ ἡ τοῦ Προδρόμου ζώνη, οὐδ' αἱ τῆς καμήλου τρίχες, ἀλλ' ἵνα τὸ πᾶν συντεμῶν εἴπω ὅτι πᾶς εὐαγγελικὸς λόγος γινώσιν ἔμφυτον ἔλαχε δυσθεώρητον τοῖς πολλοῖς». Ἑρμηνεύων δὲ ἀλληγορικῶς καὶ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς ὅπως καὶ τὴν Ἀγίαν Γραφήν, δημιουργεῖ οὕτω μίαν πνευματικὴν ἐνότητα μεταξὺ ταύτης καὶ ἐκείνων. Ἄλλ' ἂν καὶ ἡ Ἐκκλησία θεώρει τὸν πρὸς τὸν Πλάτωνα διάπυρον ζῆλόν του ὥς τινα τάσιν πρὸς τὴν

αἵρεσιν, θὰ ἦτο παρεξήγησις τῶν ἰδεῶν του ἢ κατάκρισις αὐτοῦ ἐπὶ ἑτεροδοξίᾳ, διότι ἐκεῖνος σαφῶς ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ θαυμασμός του πρὸς τὴν βαθεῖαν διάνοιαν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων οὐδόλως τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀπορρίπτῃ τὰς θεωρίας των ὡσάκισ αἱ θεωρίαι των ἀντίκεινται πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, τοῦτο ὅμως ἔχει τὴν ἰδέαν ὅτι σπανίως συμβαίνει, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἡξεύρῃ τις νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ νοήματά των. Οὕτως ἀπολογεῖται πρὸς τοὺς ἐχθροὺς του ὧν ἀναιρεῖ τὰς κατηγορίας, ἀλλ' ἐνίοτε ὑπείκων εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ ἀνθρωπίνου φόβου ἐμφαντικῶς ἐπιμένει εἰς τὴν γνώμην ὅτι τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας ὑπερέχουσι τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος, ἐν γένει ὅμως φαίνεται εἰλικρινῆς ἢ ἀπολογία του. Τείνει μὲν ἐνίοτε τὴν ἄλυσιν τὴν συνδέουσαν αὐτὸν πρὸς τὴν πίστιν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ τὴν διαρρήξῃ, ὡσάκισ δὲ συμβῇ κατὰ τὰς μελέτας του νὰ εὑρεθῇ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸ χριστιανικὸν δόγμα, παύει τὰς ἐρεῦνας του ἢ προαγγέλλει εἰς τοὺς ἄλλους τὸν κίνδυνον. Ἦτο πολὺ μάταιος ὥστε νὰ σιωπᾷ ὡσάκισ ἡξευρεν ὅ,τι δῆποτε, ἀλλὰ καὶ ἐφοβεῖτο τὰς ἀποκρύφους μαγικὰς δυνάμεις, διὰ τοῦτο δὲ κάμνει μὲν κατ' ἐπανάληψιν λόγον περὶ τῆς ἐνεργείας τῶν δαιμόνων καὶ περὶ τῶν μυστηρίων τῆς ἀστρολογίας, ἀλλὰ προσθέτει ἐκάστοτε, ὅτι θεωρεῖ ἀξίαν κατακρίσεως καὶ καταδίκης πᾶσαν ἀσεβῆ δύναμιν. Ἀποτροπιάζεται τὰ μαγικὰ περίεργα καὶ τοὺς μαγικοὺς τύπους, καθὼς καὶ τὰς μυστηριώδεις ἀπομιμήσεις τῶν κοσμικῶν φαινομένων, κατὰ τρόπον δὲ τόσον ἐμφαντικὸν ὥστε ἐξ αὐτοῦ πορίζομεθα ἀξιόλογον εἰκόνα τῆς τότε ἐπικρατούσης δεισιδαιμονίας.

Ὡς πρὸς μὲν τὴν φιλοσοφίαν ὁ Ψελλός, ἂν εἶναι ὀρθὴ ἢ ἡμετέρα κρίσις, ἐπέδειξεν ἀληθῆ παιδείαν, ὡς πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους ὅμως κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περὶ οὓς ἡσχολήθη ἄκριτον μόνον πολυμάθειαν. Τὰ ἱατρικὰ καὶ νομικὰ αὐτοῦ σπουδάζματα φαίνεται ὅτι περιωρίζοντο μόνον εἰς τὴν ἐρμηνείαν

τῶν τεχνικῶν ὄρων, εἰς δὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας δὲν ὑπῆρξεν ἀνώτερος οὔτε τῶν συγχρόνων οὔτε τῶν παλαιότερων Βυζαντινῶν. Ἐστηρίζετο καὶ αὐτὸς εἰς θεωρίας ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐνόμιζε τὴν παρατήρησιν ὡς πρᾶγμα δευτερεῦον, ἢ τοῦλάχιστον ἀπεδέχετο ἀκρίτως τὰς τερατολογίας τὰς ὁποίας ἄλλοι διετείνοντο ὅτι εἶχον ἐξακριβώσει καὶ ταύτας ἐλάβανεν ὡς βάσιν τῶν θεωριῶν του. Ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ζήσῃ ἔξω τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ βίος του ἦτο καθ' ὅλου ἀστικός, ἐξηγεῖται ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀναισθησία του πρὸς τὰς φυσικὰς καλλονάς, ἃν καὶ ὁ ἀνάλογος τρόπος καθ' ὃν πραγματεύεται καὶ τὰ γραμματικὰ ζητήματα δεικνύει ὅτι ἡ ἀδιαφορία ἦτο χαρακτηριστικὸν προερχόμενον καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ πνεύματός του. Εἶναι εἰς ἐκ τῶν σπουδαιωτάτων ἀντιπροσώπων τοῦ εἴδους ἐκεῖνου τῶν καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπαρχόντων φιλολόγων οἵτινες προσκολλῶνται μᾶλλον εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν μεταγραφὴν τῶν γραμμάτων ἢ εἰς τὴν μελέτην τῶν φθόγων καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν οἱ φθόγοι γίνονται ἀντιληπτοί.

Κρίνων τις ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πραγματειῶν τινων τοῦ Ψελλοῦ ἤθελε νομίσῃ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἠγάπησε πλείοτερον τῶν συγχρόνων του τὴν τόσον ἐν Βυζαντίῳ καταφρονουμένην δημώδη γλῶσσαν, εἰς μάλιστα ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς λογίων τὸν ἐπαινεῖ, διότι ἡρμήνευσε τοὺς ἰδιωτισμοὺς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου μεθ' οὗ ἡρμήνευσε καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἀρχαιολογήματα τοῦ Ὀμήρου, ἀλλ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα ἀναφερομένων πραγματειῶν πείθει ὅτι ὁ Ψελλὸς δὲν εἶχε πραγματικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν βίον τοῦ λαοῦ. Συλλέγει μόνον ὠρισμένας ἐκφράσεις ὅπως κάμῃ χρῆσιν αὐτῶν πρὸς ἴδιον σκοπὸν, εἰς τοῦτο δὲ καὶ μόνον, τὸ ὅποσον ἔπραττον καὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, ὀφείλομεν τὰς διασωθείσας ὀλίγας λαογραφικὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶχε κυρίως σκοπὸν

νὰ μεταδώσῃ. Αἱ τοιαῦται ἄλλως ἐρμηνεῖται ἀπομακρύνονται ἐν γένει τόσον πολὺ ἀπὸ τοῦ σαφοῦς νοήματος τοῦ κειμένου ὥστε πᾶς τις πείθεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι οὐδόλως εἶχον κατὰ νοῦν νὰ παρασκευάσωσι πραγματικὸν ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τῶν δημωδῶν μνημείων. Τὰς συλλογὰς ταύτας τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν παραδόσεων προεκάλεσεν ἡ τάσις ἐκείνη ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ἀναζητῶσι πάντοτε μίαν ἀπόκρυφον ἔννοιαν καταληπτὴν μόνον εἰς τοὺς λογίους καὶ τοὺς ἀνεπτυγμένους ἄνδρας, καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ παιδία καὶ ἀσυνειδήτως ἐκδηλοῦσι κεκαλυμμένας ἀληθείας, τὰς ὁποίας ὅμως μόνον οἱ λόγιοι δύνανται νὰ ἐξάγωσιν ἀπὸ τοῦ βάθους εἰς τὸ ὅποιον εἶναι κεκρυμμένοι. Θέλων λόγου χάριν ὁ Ψελλὸς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπόκρυφον ἔννοιαν γνωστῆς παροιμίας, ἐρωτᾷ· «τίς ὁ λίθος ὃν ἔρριψεν ὁ μωρὸς καὶ ἑκατὸν φρόνιμοι οὐκ ἴσχυσαν ἀνελεῖν;» Καὶ ἀποκρίνεται ὅτι «ὁ λίθος ὁ ἀκρογωνιαίος ἐστὶ Κύριος ὁ συνδέσας τὰ διεστῶτα καὶ τὰ διεσκορπισμένα συναγαγών. Ῥίπτει δὲ τοῦτον οὐκ ἀπωθούμενος, ἀλλ' εἰς μέσον τιθεῖς, ἵν' ἔχοιμεν ἐπ' αὐτοῦ βεδηκέναι ὁ τὴν μωρίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ ἐμπεπιστευμένος κηρύγματος, ὁ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερ-αναβάς φρόνησιν καὶ ὑπὸ τοῦ θείου πνεύματος γενόμενος κατακώχιμος καὶ ὡς ἀληθῶς ἔνθους καὶ θεοφόρητος· οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι τοῦτον ἀνελεῖν ἑκατὸν φρόνιμοι, οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου εἰσὶ καὶ περὶ [τὴν] ὄντως σοφίαν ἀσύνητοι, περὶ ὧν αὐτὸς ὁ λόγος φησὶν· ἐξομολογοῦμαί σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅτι ἀπέκρυψας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπίοις». Τὸ παράδειγμα τοῦτο δὲν εἶναι καὶ ἐκ τῶν μάλ-λον ἀπειροκάλων, εὐκολον δὲ εἶναι νὰ φαντασθῇ τις τίνα μωρὰ συμπεράσματα δύνανται νὰ ἐξαχθῶσι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ὅταν κάμνωσι χρῆσιν αὐτῆς συγγραφεῖς ὀλιγώτερον εὐφρεῖς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἄλλὰ βεβαίως ὁ Ψελλὸς μὲ ὅλην τοὺν τὴν πολυμαθειαν, δὲν θὰ ἀπέδαινεν ὁ περιφημότατος ἀνὴρ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἂν δὲν ἦτο πρὸ πάντων γλαφυρὸς καὶ κομψολόγος. Τὸ ἐγκώμιον τὸ ὁποῖον κάμνει πρὸς τοὺς φίλους τοῦ λέγων ὅτι εἶχον ἀπαράμιλλον τὴν γλῶσσαν ἐφαρμόζεται πρὸ πάντων εἰς αὐτόν. Ἡ τέχνη τῆς συνθήκης τῶν λέξεων, κατὰ τὴν ἰδίαν τοῦ ὁμολογίαν, τὸν γοητεύει, ὁλόκληρον δὲ τὸ συγγραφικόν τοῦ ἔργον ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὁμολογίαν ταύτην. Αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ συνδυάζῃ τὴν περιτολογίαν πρὸς ἐπίλεκτον κομψότητα, ἐκ τούτου δὲ ἐκίνει τὸν θαυμασμὸν τῶν αὐλικῶν κύκλων εἰς τοὺς ὁποίους ἐφοῖτα. Ἐνθουσιῶδη θαυμασμὸν λέγεται ὅτι ἐξεδήλωσεν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ὁ Δούκας, ὅταν ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν, συνοδεύουσιν δῶρον τριῶν ἰχθύων· «Πάλιν δεξιούμαι σε τὸν δεσπότην μου καὶ βασιλέα τρισὶ λευκοσκάροις, ὁ δὲ ἀριθμὸς μυστικὸς καὶ θεῖον τὸ ὄνομα· τό τε λευκὸν τοῦ ἰχθύος, ἐκφαντικὸν τῆς σῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ σκάρος μόνος τῶν ἰχθύων λαλίστατος, καὶ ἔστιν ὡσανεὶ ἰχθὺς μουσικὸς, σύμβολον καὶ οὗτος τῆς σῆς εὐστρόφου γλῶττης καὶ μουσικῆς. Σῶζοι μὲν οὖν σε ἡ τριάς, καταυγάζοι δὲ σε ἡ λευκότης τῶν ἀρετῶν, εἷης δὲ καὶ τῇ γλῶττι τὰ θεῖα φθεγγόμενος, χρηστότατε καὶ ἐπιεικέστατε βασιλεῦ».

Ἡ μανία αὕτη τοῦ νὰ σωρεύῃ ἡχηρὰς φράσεις καὶ ἡ ἐνδόμυχος ἀνάγκη τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς πᾶσαν περίστασιν πανταχόθεν συνειλεγμένην βιβλιακὴν σοφίαν, ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τοῦ συγγραφέως πάντα ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ φαντασίας καὶ πρωτοτυπίας. Ἐπὶ τῇ θανάτῳ τῆς θυγατρὸς τοῦ Στυλιανῆς ἔγραψεν ἐγκώμιον εἰς αὐτήν. Τοῦ ἐγκωμίου τούτου πολλὰ χωρία μαρτυροῦσιν εἰλικρινὲς αἰσθημα πατρικῆς στοργῆς, ἀλλ' ἡ ἡμάνια τοῦ πρὸς τὴν ἀλόγιστον ἀδολεσχίαν τὸν ὠθεῖ εἰς διεξοδικὴν περιγραφὴν τοῦ κάλλους τῆς ἀποθανούσης κόρης, ἐπὶ τοσοῦτον

δὲ ἐπιμένει εἰς τὰς λεπτομερείας, ὥστε ἐκτρέπεται εἰς τεσσάρων πυκνῶν σελίδων ἀνατομικὴν πραγματείαν, ἀναφέρει δὲ πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος τῆς ἐγκωμιαζομένης θυγατρὸς καὶ λέγει πράγματα, τὰ ὅποια νεκροσκόπος ἱατρὸς θὰ ἐδίσταζε νὰ εἴπῃ, μνημονεύων τὴν Ἀφροδίτην τῆς Κνίδου καὶ ὑπενθυμίζων ἄτοπὸν τι ἀνέκδοτον. Ἐμπνέεται δὲ πάντα ταῦτα ὁ θετλιμμένος πατὴρ ἐκ μιᾶς εἰκόνος τὴν ὁποίαν ἀναφέρει συγγραφεὺς ἔχων τὰς αὐτὰς καὶ ἐκεῖνος ἰδέας. Καὶ ὅμως ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐθαυμάζοντο πάντα ταῦτα, ἴσως δὲ καὶ θὰ ἐξακολουθῇ νὰ εὐρίσκη θαυμαστὰς ἢ γλῶσσα τοῦ Ψελλοῦ, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν παύσωσι νὰ πιστεύσωσιν ὅτι εἶναι δυνατόν ταπειναὶ ἰδέαι νὰ ἐκφράζωνται διὰ ποιητικῶν φράσεων, ἢ ποιητικαὶ ἐννοιαὶ νὰ περιβάλλωνται διὰ χυδαίας μορφῆς. Πάντως ὅμως θὰ κατανοηθῇ ἐπὶ τέλους ὅτι δὲν εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ πᾶν ὅ,τι ἐγράφη εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἶναι ἄξιοι θαυμασμοῦ μόνον οἱ ἐπιφανεῖς τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ δὲν θὰ ἔχωσι πλέον καὶ τὴν ἀξίωσιν οἱ ἄνθρωποι ὅτι καὶ τὰ νοήματα τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐπίσης ἀξιοθαύμαστα ὅπως καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή δι' ἧς τὰ περιβάλλει.

Ὁ Ψελλὸς ἐκαυχάτο ὅτι εἶναι μιμητὴς τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὅμως τὸ ὕψος αὐτοῦ οὐδενὸς ἐκ τῶν ἐνδόξων συγγραφέων ἀπέχει πλείοτερον, ὅσον τοῦ Πλάτωνος, διότι οὐδέποτε κατενόησεν ὅτι ἡ γοητεία τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει τελεία ἐνότης καὶ ἁρμονία μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τοῦ εἶδους, οὐδέποτε ἀντελήφθη ὅτι ὁ Πλάτων ἔγραφεν ὅπως διανοεῖτο καὶ ὅπως ἐλάλει, ἤξευρε δὲ νὰ κάμνῃ πάσας ἐκεῖνας τὰς ἀναγκαίας παραχωρήσεις εἰς ἃς δὲν ἠξεύρουσι νὰ υποβάλλωνται οἱ συγγραφεῖς οἱ ἔχοντες τὸν δογματικὸν χαρακτῆρα τὸν ὅποιον ἔχει καὶ ὁ Ψελλός. Τοῦτο ἄλλως οὐδέποτε κατενόησαν καὶ πάντες οἱ σύγχρονοι τοῦ Ψελλοῦ, καὶ διὰ τοῦτο

ἐθαύμαζον τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ ἐπιτηδειότητα ὡς τύπον καὶ ὑπόδειγμα συγγραφικῆς καλαισθησίας. Ὑπῆρξε δὲ ὁ πρόδρομος καὶ εἰς ἐκ τῶν κυριωτάτων παραγόντων τῆς ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν φιλολογικῆς ἀναγεννήσεως, ἣτις κυρίως συνίστατο εἰς τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ τῶν καλλωπισμάτων τοῦ ἀρχαίου λόγου. Ὅσον ὀλιγώτερον ἔνδοξοι ἦσαν οἱ τότε καιροί, τόσον περισσότερον εἴλκυον τοὺς ἀνθρώπους οἱ τύποι τοῦ παρελθόντος (δὲν ἔπρεπε τοὺς τύπους νὰ παρακολουθῇ καὶ ἡ οὐσία;) καὶ ὅσον περισσότερον ἀφίσταντο οἱ χρόνοι, τόσον περισσότερον προσεῖχον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐξωτερικῆς μιμήσεως. Οὕτω δὲ ἡ ὑπερκαθαρολογία οὐδέποτε ἄλλοτε ἐπεκράτησε τόσον, ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐθνικῆς καταπτώσεως, ἕως οὗ ἐξ αἰτίας τῆς ὑπερβολῆς προσεκάλεσε μίαν ἀντίδρασιν, ἣτις ἐπανήγαγεν εἰς κοινὴν χρῆσιν τύπους γενικωτέρους καὶ συνηθεστέρους. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν ἀντιπροσώπων τινῶν τῶν δύο τούτων τάσεων τῆς γραμματείας τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, καλὸν εἶναι νὰ ἴδωμεν τί κυρίως ἔπραξαν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπὲρ τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν γραμμάτων καὶ εἰς τί ἀκριδῶς συνίσταντο τὰ φιλολογικὰ αὐτῶν σπουδάσματα.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέδειξαν τὰς αὐτὰς τάσεις εἰς τὴν σπουδὴν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, ὥστε καὶ οἱ φιλόλογοι αὐτῶν κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν δὲν εἶχον οὔτε μεγάλην πνευματικὴν ἀνεξαρτησίαν ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν, οὔτε εἰλικρινῆ πόθον νὰ ἐμβαθύνωσι πλείοτερον τῶν προκατόχων των εἰς τὴν γνῶσιν τῶν σχέσεων αἵτινες συνδέουσι τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα. Ὁ ἀτυχὲς θαυμασμός των πρὸς τοὺς ἀρχαίους γλωσσικοὺς τύπους προσέδωκε ψευδῇ χαρακτῆρα εἰς τὴν διδασκαλίαν των, ὥστε οἱ γραμματικοὶ ἀπέκρουον πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν φαινομένων τῆς συγχρόνου γλώσσης, προτιμῶντες νὰ ἀντιγράψωσι τοὺς

προκατόχους των καὶ παρεισάγοντες οἶονεὶ διὰ τῆς βίας τὰ νέα φαινόμενα ἄτινα παρήγοντο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των εἰς τὸ γραμματικὸν σύστημα τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ πολλῶν αἰώνων ὑπὸ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ πρὸς ἄλλας ἐπόψεις συντελεσθῇ. Ἡ ἀπολύτως ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἣτις εἶχεν ὑποστῇ ἀκριδῶς ἐν τῇ οὐσίᾳ τῶν φθόγγων τόσον μεγάλας μεταβολάς, ἠνάγκασε τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ κατατρίβωσι τὰ κάλλιστα τῆς μαθητείας ἔτη εἰς μίαν ἄγονον μελέτην· τὸ νὰ γράφωσιν ἄνευ ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων ἐθεωρεῖτο τέχνη ἣν ὀλίγοι μὲν κατεῖχον καὶ δι' ἣν ὑπερμέτρως ἐκαυχῶντο. Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐπιφθόνου ταύτης μαθήσεως ἀρίστη μέθοδος καὶ ἀναντιρρήτως ἡ μόνη πρακτικὴ ἦτο ἀκριδῶς ἐκείνη, ἣτις ἐνέκρυνε τὸ πνεῦμα. Προσετίθετο δηλαδὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα συνεχῆς ἐρμηνεία τῶν δυσκόλων λέξεων ἢ καὶ πλήρης μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ κειμένου ἐξήγησις, οἱ δὲ μαθηταὶ ὤφειλον νὰ ἀντιγράψωσι ταῦτα καὶ νὰ μανθάνωσιν αὐτὰ ἀπὸ στήθους¹. Ἡ ἐξήγησις δὲν ἐγένετο μὲν εἰς τὴν δημῶδη γλῶσσαν ἀλλ' εἰς γλωσσικὸν τύπον πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν δημῶδη· ἂν τὸ ἔργον δὲν ἦτο τοιοῦτόν ὥστε νὰ προκαλῇ καὶ διεγείρῃ τὴν σκέψιν τῶν μαθητῶν, ἐμάνθανον τοῦλάχιστον νὰ σκέπτονται λογικώτερον, ἐκτὸς δὲ τούτου τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πρακτικὸν σύστημα δὲν ἔχει τὸ ἐλάττωμα νὰ κάμνῃ τοὺς παῖδας νὰ μελετῶσι τὰ ἴδια αὐτῶν σφάλματα, ὅπως συμβαίνει διὰ τινων νεωτέρων διδακτικῶν μεθόδων. Διὰ τῆς τοιαύτης λοιπὸν συντόνου καὶ ἐπ' ἄπειρον παρατεινομένης σπουδῆς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἱ εὐφυέστεροι τῶν

¹ Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διδασκαλίας, ἐπικρατήσασα εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα μέχρι τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, εἶναι ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *ψυχαγωγία*, τὴν ὁποίαν ὁ Κοραῖς ἐπωνόμασε *ψυχοκτασίαν*, ὥς κτείνουσιν τὴν ψυχὴν. Σ. Μ.

μαθητῶν ἀπέβαινον ἐπὶ τέλους ἐπιτηδείοτατοι εἰς τὸ νὰ μιμῶνται τοῦλάχιστον χονδρικῶς τὰ παραδείγματα περὶ τὰ ὅποια ἐμελέτων, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν ἐσυνήθιζον τοιουτοτρόπως νὰ διακρίνωσι τὴν ταυτότητα τῶν φθόγγων παρὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἀλλοίωσιν τῆς προφορᾶς, ἣτις ὁμῶς αὐθαιρέτως ἀπεδίδετο δι' ἀναλλοιώτου ὀρθογραφίας.

Μετὰ τὴν ὀρθογραφίαν ἤρχετο ἡ μελέτη τῶν τύπων. Οἱ φιλόλογοι ὅπως καὶ οἱ παιδαγωγοὶ οὐδόλως ἡσυχολοῦντο περὶ τὴν σύνταξιν τῆς προτάσεως καὶ περὶ τὸν ῥυθμὸν, πράγματα εἰς πᾶσαν γλῶσσαν χαρακτηρηστικώτατα. Τὸν ῥυθμὸν τοῦ πεζοῦ λόγου τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἐκανονίζεν ἡ ποσότης τῶν συλλαβῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ὁμῶς πεζογράφοι οἱ μεταχειριζόμενοι τοὺς ἀρχαίους τύπους, εἰσήγαγον μὲν ὁμοίως εἰς τὴν φράσιν ἰδιὸν τινα ῥυθμὸν, ἀλλὰ στηριζόμενον ὅχι εἰς τὴν προσῳδίαν, ἀλλ' εἰς τὸν τόνον τῶν λέξεων. Ἡ αἰσθησις λοιπὸν τῆς ἐσωτάτης τέχνης τῶν παλαιῶν συγγραφέων εἶχεν ἀπολεσθῇ, ἀν δὲ ἀνέζη ὁ Δημοσθένης ἢ ὁ Θουκυδίδης καὶ ἤκουε τοὺς ἀπογόνους του ἀναγινώσκοντας τὰ ἔργα του θὰ ἡσθάνετο τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται καὶ σημερινὸς Γάλλος ἀκούων ὑπὸ Ἀγγλοῦ ἀναγινωσκομένην τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Μόνον εἰς τὴν ποίησιν ἐλαμβάνετο πρὸ ὀφθαλμῶν ἡ ποσότης τῶν φωνηέντων, διότι καὶ αὕτη ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ὁποίας οἱ συγγραφεῖς ἤθελον νὰ κάμωσι χρῆσιν ἤρκει νὰ ὑπενθυμίζῃ εἰς αὐτοὺς, ὅτι δὲν ἐλάλουν πλέον τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν. Ἡ μετρικὴ λοιπὸν ἀποθᾶσα εἰς τὸ ἐξῆς μία ἀπλὴ ὑποδιαίρεσις τοῦ ὀρθογραφικοῦ, ὑπήχθη εἰς κανόνας αὐθαιρέτους καὶ δὲν ἐκανονίζετο πλέον κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀκοῆς. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. β', σ. 88) πόσον εἶχεν εὐδοκιμήσῃ ἡ μίμησις τῆς ἀρχαίας ποιητικῆς τέχνης, ἐφ' ὅσον δὲ οἱ στιχουργοὶ ἀπέβαινον ἐπιτηδειότεροι εἰς τὴν σύνθεσιν τεχνητῶν ποιημάτων, ἐπὶ τοσοῦτον προσεπάθουν νὰ

γίνονται ὅσῳ τὸ δυνατόν ὑπέρτεροι ἑαυτῶν, ἕως οὗ ἔφθανον μέχρι τοῦ γελοίου. "Αλλοτε εὐδοκίμουν πολὺ τὰ ποιήματα ὧν οἱ στίχοι πότε μὲν μακρότεροι πότε δὲ βραχύτεροι ἐγράφοντο οὕτω πως ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ὥστε νὰ ἀποτελεῖται ἂν καλῶς ἐτηρεῖτο ἡ ἀπαιτουμένη διάταξις ἐν τῇ ἀντιγραφῇ, σχῆμα ἀγγείου. Ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν οἱ στιχουργοὶ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ὑπερνικῶσι καὶ μεγαλυτέρας ἀκόμη δυσκολίας. "Εγγραφον ποιήματα τῶν ὁποίων ἕκαστος στίχος περιεῖχε τὰ εἰκοσιτέσσαρα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἢ στίχους οἵτινες ἐξέφραζον τὸ αὐτὸ νόημα εἴτε ἀνεγινώσκοντο τὰ γράμματα αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰς τὸ τέλος, εἴτε ἀπὸ τοῦ τέλους εἰς τὴν ἀρχήν. "Αλλοι ἐπενόησαν ποιήματα κλιμακωτά, τῆς τελευταίας λέξεως ἐκάστου στίχου ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπομένου, καὶ ἄλλα παρόμοια¹.

"Αλλ' ἡ κυριωτάτη ἀρετὴ τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ ἀνυπερβλήτος αὐτῶν ζῆλος δι' οὗ κατῴρθωνον νὰ γίνωνται τῷ ὄντι πολυμαθέστατοι, κατὰ τοῦτο δὲ βεβαίως ὑπερτεροῦσι τῶν συγχρόνων λογίων τῆς Δύσεως. "Επειτα, ἕνεκα τῆς περὶ τὴν ἀρχαιότητα μελέτης των, ἐξ ἧς ἐπορίζοντο καὶ ἀσφαλεστέραν κριτικὴν μέθοδον, εἰργάζοντο καλύτερον τῶν δυτικῶν καλογήρων, διότι ἐκεῖνοι ζῶντες ἐν χώρᾳ ὅπου τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου εἶχε μεγαλυτέραν σημασίαν τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν, ἐπεδίδοντο μεμονωμένοι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Καὶ ὅμως ἕκτοτε ἔξοχοί τινες ἄνδρες τῆς Δύσεως προεμήνουν ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἔμελλε νὰ ἔχῃ μεγάλην διάρκειαν, ἐν ᾧ δὲ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔζη ἐπαναπαυομένη ἐπὶ τῆς παλαιᾶς δόξης, οἱ σπόροι ἐνὸς ὑπερτέρου

¹ Ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου Στιχουργικὰ παίγνια ἐν τῇ περιοδ. "Εστία τοῦ 1885, τμ. 19. Σ. Μ.

πολιτισμοῦ ἤρχιζον νὰ ἀναπτύσσωνται εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.

Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοὺς πρὸ τῶν Κομνηνῶν αἰῶνας εἶχε κυριώτατα περιορισθῇ εἰς τὴν ἐπιμελῆ συντήρησιν τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος. Πολλὰ βεβαίως συγγράμματα ἀπωλέσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλ' ὅμως εἰς ἄνδρας οἷος ὁ Φώτιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ὀφείλομεν ὅπωςδῆποτε τὴν διάσωσιν τῶν κυριωτάτων Ἑλλήνων συγγραφέων. Τὰ χειρόγραφα ἐθεωροῦντο πολύτιμα πράγματα, ἡ δὲ εἰς αὐτὰ ἀποδιδομένη ἀξία ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκριβείαν τῆς γραφῆς, πολλὴ δὲ ὡσαύτως κατεβάλλετο φροντίς καὶ διὰ τὴν ἀκριβῆ αὐτῶν ἀντιγραφὴν. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν Κομνηνῶν ἠσχολοῦντο μετὰ ζήλου περὶ τὰ χειρόγραφα οἱ ὑπομνηματισταί, καὶ μολονότι πολλαὶ ἐξηγήσεις αὐτῶν εἶναι ἄστοιχοι καὶ ἡμαρτημέναι, ἀλλ' ὅμως διέσωσαν καὶ πλείστας ὀρθὰς ἐρμηνείας αἵτινες διαφωτίζουν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοῦτο δὲ διότι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν παλαιότερα ὑπομνήματα τὰ ὅποια κατόπιν ἀπωλέσθησαν. Ὁ Εὐστάθιος ὁ ὑπομνηματίσας οὕτω τὸν Ὅμηρον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀρίστον παράδειγμα τῶν Βυζαντινῶν φιολόγων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν μετεχειρίσθησαν τὸ ἄφθογον ὕλικόν τὸ ὅποιον ἐπορίζοντο ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς μελέτης τῶν ἀρχαίων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων σημειωμάτων πρὸς σύνταξιν διαφόρων λεξικῶν ἀνίσου ἀξίας. Ἐκ τῶν ἀρίστων τοιούτων λεξικῶν, ὀλίγον παλαιότερον τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι τὸ τοῦ Σουΐδα, ὅπερ δὲν ἐξηγεῖ μόνον τὰς λέξεις, ἀλλὰ περιέχει καὶ πολλοὺς ὀρισμοὺς πραγμάτων καὶ ἀναγραφὴν ἀρχαίων χωρίων, δι' ὃ καὶ οἱ σημερινοὶ φιλόλογοι εὐρίσκουσι παρὰ τῷ Σουΐδᾳ πράγματα ἄλλοθεν ἄγνωστα.

Ἀλλὰ διάφορος εἶναι ὁ χαρακτήρ τῆς φιλολογίας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἀναγέννησις τῆς ὁποίας εἰσηγητῆς ὑπῆρξεν ὁ Ψελλὸς ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς μετα-

χειρίσεως τῶν συγγραφέων. Γίνεται τώρα προσπάθεια ὅπως ὁ ἀναγνώστης πλησιάσῃ πρὸς τὸ ἀρχαῖον κείμενον πλειότερον ἢ ὅσον ἐπιτρέπει ἡ ψιλὴ μελέτη τῶν χειρογράφων, ἀποτολμῶνται εἰκασίαι πλειότερον ἢ ἄλλοτε, μεταβάλλονται ἀφόδως τὰ χωρία τὰ μὴ παρέχοντα ἐπαρκῆ ἔννοιαν, διορθοῦται ἡ παράδοσις καὶ ἀπαλλάσσεται πολλῶν σφαλμάτων. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη δὲν γίνεται ἀνευ προσθήκης ἄλλων νέων σφαλμάτων. Θὰ ἦμεθα ὅμως ἄδικοι ἂν ἐψέγομεν σοδαρῶς τοὺς Βυζαντινοὺς διὰ τοῦτο, τοὺναντίον μάλιστα ἡμεῖς οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν αὐτοὺς ὡς ὁμοτέχνους οἵτινες δὲν ἦσαν μὲν ἀναμάρτητοι, ὅπως δὲν εἴμεθα καὶ ἡμεῖς, ἀλλ' ἐνίοτε εἶχον μεγάλην ἀγχνίοναν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ὀλιγώτερον ἐπιτυχεῖς προσπάθειάς των ὅπως βελτιώσωσι τὰ κείμενα, οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰσήγαγον ἐξ εἰκασίας διορθώσεις τὰς ὁποίας πολλαὶ γενεαὶ φιλολόγων ἐξελάμβανον ὡς ἀρχετύπους γραφὰς καὶ μόνον κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα ἀπεδείχθη ὅτι ἦσαν εἰκασίαι. Δὲν διέκρινον μὲν ἀκριθῶς τὰς γραφὰς τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τῶν διορθώσεων τοῦ ἐκδότου ἢ ἄλλων λογίων, ἡ δὲ κριτικὴ αὐτῶν παρασκευὴ ἦτο βεβαίως ἀτελής παραβαλλομένη πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξαν καὶ ἄνδρες δυνάμενοι ἄριστα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς νεωτέρους φιλολόγους.

Ἀποδίδομεν πολλήν σημασίαν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, διότι ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Δύσεως. Διὰ τῆς ἐπιστήμης τῶν Βυζαντινῶν εἰσῆχθη ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀπέβη εἰς ἐκ τῶν παραγόντων τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἐξ αὐτῆς προῆλθον. Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας δὲν εἶχε μὲν ἐξαφανισθῇ ἐν τῇ Δύσει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλ' ἐμανθάνετο μόνον ἢ διὰ τὸν πρακτι-

κὸν σκοπὸν τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ἢ ὡς μέσον τοῦ νὰ μανθάνωσιν οἱ δυτικοὶ λόγιοι τὰς ἰδέας τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιπάλων των. Ἡ ἐν τοῖς μοναστηρίοις σπουδὴ τῆς ἀρχαίας γλώσσης τῆς Ἐκκλησίας οὐδαμῶς ἐπενήργησεν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν λαϊκῶν, μόνον δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ἔδωκεν ἀφορμὴν τὸ παράδειγμα τοῦ Πετράρχου καὶ τοῦ Βοκκακκίου εἰς τὴν διάδοσιν τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος λογίων, διὰ τοῦτο δὲ ἔχουσι καὶ μεγάλην σημασίαν αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῆς καλαισθησίας τῶν συγχρόνων, πάντως πολὺ μεγαλυτέραν ἢ ὅσον ἔχει ἡ ἐβραϊκὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκόμη καθ' ἣν πάντες ἐσπούδαζον τὰ ἑλληνικά, ὀλίγοι μόνον κατῴρθωνον νὰ προβαίνωσι πέρα τῶν πρώτων τῆς γλώσσης στοιχείων. Ὁ Βοκκάκιος ἐπέτυχεν νὰ διορισθῇ ὁ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας Ἑλλήν διδάσκαλός του Λεόντιος Πιλάτος († 1365) καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Φλωρεντίας, ὅστις ὁμως διὰ τὸ εὐμετάβολον τοῦ χαρακτήρος του μετὰ τρία ἔτη κατέλιπε τὴν Φλωρεντίαν, οἱ δὲ φιλομαθεῖς Ἰταλοὶ οἱ θέλοντες νὰ παρατείνωσι τὰς ἑλληνικὰς σπουδάς των ἔπρεπε νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τοῦτο δὲ καὶ ἔπραξαν πολλοὶ νέοι μεγάλων οἰκογενειῶν· ἀλλὰ τὸ ταξίδιον ἦτο ἐπίπονον, ἐπικίνδυνον καὶ δαπανηρόν, ἢ δὲ ἐν τῇ βυζαντινῇ πρωτευούσῃ διαμονὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶν ἄλλο ἢ εὐάρεστος, ὥστε οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι ἐκλεκτοὶ ἦσαν τὸ πολλοστημόριον μόνον τῶν ἐπιθυμούντων τὰ σπουδάσωσι τὴν Ἑλλάδα. Ὅτε δὲ αἱ ἔθνικαί συμφοραὶ ἠνάγκασαν τοὺς Ἑλληνας λογίους νὰ καταλίπωσι τὴν πατρίδα, τότε μόνον ὁ Ἑλληνισμὸς εἰσῆλασε θριαμβευτικῶς διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πεντήκοντα ἤδη ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς

Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ λόγοι "Ελληνες ἐπορεύοντο ἐκεῖ ἐλκνόμενοι μάλιστα ἐξ ὧν εἰς αὐτοὺς ἔλεγον οἱ Ἱταλοὶ μαθηταὶ ἢ θαυμασταὶ των περὶ τῆς μεγάλης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως ἧς ἡξιοῦντο οἱ ἐπιστήμονες εἰς τὴν Ῥώμην καὶ τὰς εὐδαιμονούσας πολιτείας τῆς Ἱταλίας.

Οἱ περισσότεροι τῶν λογίων τούτων δὲν ἦσαν μὲν ἐκτάκτου ἀξίας, ἀλλ' ὅμως ἠδύναντο νὰ ἱκανοποιῶσι τὰς προσδοκίας τῶν Ἱταλῶν. Ἡ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιογραφιῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων των ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἔχουσι πάντες τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας, οὐδεὶς δὲ ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ ἰδίαν καὶ ἐξέχουσιν προσωπικότητα· ἦσαν ἀκόμη μεσαιωνικοὶ ἄνθρωποι διαφέροντες κατὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν ἀνθρωπιστῶν, ἐκάστου τῶν ὁποίων εἶναι ἰσχυρῶς διαγεγραμμένος ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν ὑπερέβησαν τοὺς διδασκάλους, διότι εἶχον περισσοτέραν εὐφυΐαν καὶ περισσοτέραν διάθεσιν πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς σπουδάς, ἀκόμη δὲ καὶ περισσοτέραν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ ἐν τῇ τέχνῃ τῶν λόγων. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἐστεροῦντο πνευματικῆς ἐτοιμότητος, δι' ὃ καὶ κατῴρθωσαν νὰ ἐκμάθωσιν εἰς βραχὺ διάστημα χρόνου τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τὴν ὁποῖαν μετεχειρίζοντο μετ' εὐφραδείας, μένοντες ὅμως πάντοτε πιστοὶ εἰς τὰ διδάγματα τῶν ὁμοεθνῶν ῥητοροδιδασκάλων τοὺς ὁποίους καὶ ἐμιμοῦντο. Ὁ Ἑρασμος¹, ὅστις δὲν ἦτο πολὺ ἀφειδῆς εἰς τοὺς ἐπαίνους ἐθαύμαζε τὴν λατινομάθειαν Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ.

¹ Ὁ γνωστὸς περίφημος Ὁλλανδὸς φιλόλογος (1467 - 1536), ἀνὴρ εὐφυέστατος καὶ πολυμαθέστατος, εἰς δὲ ἐκ τῶν προδρόμων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως. Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι τὰ φιλογολικά του ἔργα. Εἶναι ἰδίᾳ γνωστὸς, διότι ἀπέριπτε τὴν νεωτέραν προφορὰν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ διὰ τοῦτο ἡ καὶ νῦν ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Δύσεως προφορὰ ὠνομάσθη *ερασμική*. Σ. Μ.

Ἄλλὰ τὸ βυζαντινὸν πνεῦμα ἦτο πεζόν, δὲν ἠσθάνετο δὲ καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀνοίξῃ νέας ὁδοὺς, διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ παρήγαγον μάλιστα διδακτικὰς γραμματικὰς, μεταφράσεις Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀκόμη δὲ καὶ τινὰς ῥητορικὰς ἢ ποιητικὰς συγγραφάς. Σχεδὸν δὲ πάντες συνῆπτον πρὸς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἐμπορίου χειρογράφων καὶ τοῦ ἐπ' ἀμοιβῇ καλλιγράφου, εἶναι δὲ λίαν εὐάριθμοι ὅσοι ἐπετύχχανον διὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων τούτων νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἄνετον βίον. Τῶν πλειοτέρων ὁ βίος ἦτο ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ πειναλέου Γραικύλου ὃν περιγράφει ὁ Ἰουδενάλιος, θὰ ἦσαν δὲ πάντως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολὺ πλείοτεροι οἱ πένητες λόγιοι ἢν δὲν εὕρισκετο τότε ἐν Ῥώμῃ ὁμοεθνὴς ἀνὴρ μεγάλης ἀπολαύων τιμῆς καὶ ἀνεξάντλητον ἔχων τὴν ἐλευθεριότητα. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ὅστις διὰ τοῦ παραδείγματός του ἔδειξε εἰς ποῖον μεγαλεῖον ἠδύναντο νὰ φθάσωσι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν ἐθνικῶν συμφορῶν οἱ ἄριστοι ἀντιπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων.

Ὁ Βησσαρίων εἶχεν ἀποκτήσῃ πρῶτον μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔπειτα εἰς μίαν μονὴν τῆς Πελοποννήσου πάσας τὰς ἐφικτὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν του φιλολογικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς γνώσεις, ἔνεκα δὲ τῆς παιδείας του προήχθη ταχέως καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν καὶ κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439, ἰδ. σ. 24) ὅπου ἐπισήμως ἀποκατεστάθη ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βησσαρίων ἐτάχθη ἐν τῇ συνόδῳ μεταξὺ ἐκείνων οἵτινες κατ' ἀρχὰς μὲν μετὰ τινος ἀμφιβολίας, ἔπειτα ὁμῶς ἀδιστάκτως ὑπεστήριξε τὴν ἑνωσιν μετὰ τῆς Ῥώμης. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ φιλοπατρία του, ὀλιγώτερον φανατικὴ τῆς τῶν πλείστων ἄλλων Ἑλλήνων κληρικῶν, τὸν ἔπεισε νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ Πάπα, πρὸ παν-

τὸς ἐσκέπτετο ὅτι ἔπρεπε νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάς, ἡ Ἑλλάς δὲ καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονος πατρίς ἦτο μία καὶ ἐνιαία κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ψελλοῦ. Ἡ γνώμη τοῦ αὐτοῦ δὲν προήρχετο μὲν ἐκ τῆς ἐλαφρότητος ἐκείνης ἥτις ἐξαγοράζει μίαν πόλιν διὰ μιᾶς λειτουργίας κατὰ τὸ γνωστὸν λόγιον τοῦ Ἑρρίκου Δ' τῆς Γαλλίας, ἀλλ' ὅμως πάντως ἂν δὲν εἶχε σαφῶς ἐννοήσῃ ὅτι μόνον ἡ ἔνωσις τῶν Ἑκκλησιῶν ἡδύνατο τότε νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του, δὲν θὰ ἐπέιθετο εὐκόλως ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων οὐδὲ θὰ ἐλησμόνει τὰ εἰκοσιπέντε παράπονα τὰ ὅποια ἡ ἐλληνικὴ Ἑκκλησία εἶχε κατὰ τῆς λατινικῆς.

Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ταχέως ἀντελήφθη ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραμείνῃ, διότι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἦσαν ἀνεκτοὶ εἰμὴ ἐκεῖνοι οἱ κληρικοὶ ἐκ τῶν ὑπογραψάντων τὸν τόμον τῆς ἐνώσεως, οἵτινες ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν πατρίδα εἶχον ἀποπτύσῃ ὅ,τι ἐν Φλωρεντία ὄχι μετὰ πολλῆς εἰλικρινείας εἶχον ὁμώσῃ. Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν ἀποδεχθεὶς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ἐν τῇ συνόδῳ γνώμης τοῦ ἀπῆλθεν ἐκ τῆς χώρας ἧς εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν πίστιν καὶ ὅπου κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Ἀνατολικῶν δὲν ἡδύνατο πλέον νὰ ἔχῃ θέσιν, καὶ μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐκεῖ εὗρε λαμπρὸν στάδιον· ὁ πτωχὸς Ἕλλην ἐπίσκοπος τῆς Νικαίας ἐγείνε καρδινάλιος, προικοδοτηθεὶς δὲ διὰ τῶν πλουσίων προσόδων πλείστων ἐνοριῶν, εἶχε πλέον τὰ μέσα νὰ ζῇ ἡγεμονικῶς ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι, ἔχων ἑκατοντάδας ὑπηρετῶν καὶ δαπανῶν θησαυροὺς διὰ τὰ πολυτελῆ παλάτια του καὶ τὰς πολυτίμους συλλογὰς του.

Τοιαύτης τυχὼν προαγωγῆς ὁ Βησσαρίων, ὀλίγον ἔλειψεν οὐχὶ ἀπαξ ἀλλὰ δις νὰ ἐκλεχθῇ πάπας. Ἀλλ' ἡ εὐτυχία δὲν μετέβαλε τὸν χαρακτῆρά του· οὐδέποτε ἀπηνήθη τὴν καταγωγὴν του· ὅπως ὑπῆρξε Λατῖνος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων οὕτως ὑπῆρ-

ξεν Ἑλλήν μεταξὺ τῶν Λατίνων, ἔμεινε δὲ πιστὸς καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐξωτερικὰς συνηθείας τοῦ ἔθνους του διατηρήσας τὴν μακρὰν ἐλληνικὴν γενειάδα ἐν ᾗ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι ἦσαν πάντες ἐξυρισμένοι. Ὀλόκληρον τὸν βίον του ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἑλληνισμόν. Εἶχε κυρίως τρία ἰδανικά, ἀλλ' ἐπέισθη ὅτι τὰ δύο πρῶτα, ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος του, δὲν ἦσαν ἢ φρούδη μόνον ἐλπίς καὶ εὐγενὴς παράνοια, δι' ὃ καὶ μετὰ πόνου τὰ εἶδε ματαιούμενα. Καὶ ἐξηκολούθησε μὲν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἑνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐναντίον τῆς γνώμης τῶν ὁμοεθνῶν του καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχεν ἀπολέσῃ πᾶσαν ἐλπίδα πραγματοποιήσεως τοῦ ὀνείρου του, νὰ κηρύττῃ δὲ εἰς τὴν Δύσιν σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων εἴτε ὡς ἀπεσταλμένος τῶν παπῶν εἴτε καὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας. Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοιαύτης σταυροφορίας μόνον ἐκεῖνος ἠδύνατο νὰ πιστεύῃ, ὅστις ἐκ τῆς μεγάλης του φιλοπατρίας ἐπέμενε νὰ μὴ διακρίνῃ οὔτε τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀδυναμίαν οὔτε τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τὰς διχογνωμίας. Τὸ τελευταῖόν του ἰδανικόν, τὸ καὶ εὐγενέστατον, ὑπῆρξεν ἡ ἐπέκτασις τοῦ πνευματικοῦ κράτους τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο δὲν ἐματαιώθη ὅπως τὰ δύο ἄλλα καὶ ὁ Βησσαρίων ἠδυνήθη ὅχι μόνον νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ εὐοδώσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ χαρᾶς νὰ ἴδῃ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν προσπαθειῶν του.

Τοὺς θησαυροὺς οὓς ἄλλοι καρδινάλιοι ἐσπατάλων ὅπως περιβάλλωνται διὰ πολυτελείας καὶ λάμπεως, ἔδαπάνα ἐκεῖνος εἰς ὑποστήριξιν λογίων συμπολιτῶν του καὶ εἰς συνάθροισιν χειρογράφων. Τὸ ἐπὶ τοῦ Κυριναλίου μέγαρόν του δὲν ἦτο μόνον ἄσυλον εἰς ὃ κατέφευγον οἱ πένητες λόγιοι οἱ ἀναγκαζόμενοι νὰ ζῶσι διὰ τῆς γραφίδος των, ἀλλὰ καὶ ἐντευκτήριον ἐν ᾗ ἐσχετίζοντο πρὸς τοὺς ἀρίστους πολίτας τῆς Ρώμης καὶ ἀπεκόμεζον τὴν πεποιθήσιν ὅτι καὶ τώρα ὅπως καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ

Σύλλα πάντα τὰ κατὰ τῶν ἀπογόνων παράπονα ἐλησμονοῦντο ἐξ ἀγάπης πρὸς τοὺς προγόνους. Ἐν τῇ ἰδιωτικῇ ἐκείνῃ Ἀκαδημίᾳ ὁ Πλάτων κατ' ἐξοχὴν ἐτιμᾶτο. Ἦδη οἱ πρῶτοι ἀνθρωπισταὶ ἡγουμένοι τοῦ Πετράρχου εἶχον τάξῃ τὸν Πλάτωνα ὑπεράνω τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ φιλοσόφου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἐγίνωσκον ὅμως ἐκ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ εἰμὴ ὅσα μέρη εἶχε μεταφράσῃ Λατινιστὶ ὁ Κικέρων εἰς πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων του καὶ μάλιστα εἰς τὴν **Πολιτείαν**. Ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία ἐγέννησεν εἰς αὐτοὺς καὶ τὸν πόθον τοῦ νὰ γνωρίσωσιν αὐτὸν βαθύτερον καὶ ἀμεσώτερον, μόνος δὲ ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἠδύναντο νὰ ἀναπληρώσωσι τὸ ἐλλεῖπον. Αἱ πλατωνικαὶ μελέται τοῦ Φελλοῦ βλέπομεν ὅτι δὲν διεκόπησαν· ὁ Πλήθων ὁ διδάσκαλος τοῦ Βησσαρίωνος ἦτο κατ' εὐθείαν πνευματικὸς διάδοχος τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποδεχθῇ τὸν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἀποκλεισμόν τοῦ Πλάτωνος. Τὴν πνευματικὴν ταύτην συγγένειαν ἐπικυροῖ ἔτι μᾶλλον ὁ Βησσαρίων οὗτινος ἡ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἀγάπη καὶ ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰς ἀγαπητάς ἰδέας τοῦ Φελλοῦ. Ὁ σύγχρονος καὶ ὁμοεθνὴς τοῦ Βησσαρίωνος Γεώργιος ὁ Τραπεζοῦντιος γράφας δῆθεν **Σύγκρισιν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους** ὕδρισε δεινῶς τὸν Πλάτωνα ὡς ἀμαθῆ, ὡς ἀσεβῆ καὶ ἀνῆθικον. Ὁ Βησσαρίων ἀνεσκεύασε τὰς ὕδρεις γράφας λατινιστὶ πραγματείας ἥτις εἶναι τὸ διεξοδικώτατον τῶν ἔργων του **πρὸς τὸν συκοφαντοῦντα τὸν Πλάτωνα**, ἐν ᾗ ἔκαμνε πραγματικὴν σύγκρισιν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων καὶ ὑπεστήριξε τὸν Πλάτωνα κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ **βλασφήμου**, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ κατηγορῇ τὸν μέγαν αὐτοῦ μαθητήν. Τὸ περιεχόμενον τῆς σοφῆς ταύτης συγγραφῆς ἐξ ἧς καταφαίνονται αἱ ἑξοχοὶ τῷ ὄντι γνώσεις τοῦ καρδινάλιου καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ εἰς τὰ λατινικὰ

γράμματα, δίδει ἀφορμὴν νὰ παρεξετάσωμεν τὰς περὶ Πλάτωνος ἰδέας αὐτοῦ πρὸς τὰς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἀμφότεροι θαυμάζουσιν ἐκείνας μάλιστα τὰς ιδιότητες τοῦ Ἀθηναίου συγγραφέως καὶ φιλοσόφου, αἵτινες σήμερον δὲν ἀπολαύουσι πολλῆς ἐκτιμήσεως. Θαυμάζουσι τοῦ Πλάτωνος τὴν ἔξοχον ἐμπειρίαν περὶ τὴν μεταχείρισιν πάντων τῶν ὅπλων τῆς ῥητορικῆς, ὅχι δὲ τὴν μεγάλην διαλεκτικὴν ἰδιοφυΐαν ἣτις δίδει εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν νὰ περιβάλλῃ τὰς ἀποδείξεις του διὰ μορφῆς προσωπικῆς καὶ πρωτοτύπου. Καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι διδάσκαλος ἐξηγῶν τὴν τέχνην κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν, χωρὶς νὰ κάμνῃ χρῆσιν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του μακρῶν ἀναπτύξεων, ἀλλ' ἀρκούμενος μόνον εἰς τὴν παράθεσιν καταλλήλων παραδειγμάτων. Ἡ σχολαστικὴ αὕτη ἀντίληψις τῶν πραγμάτων ἄγει αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐκλαμβάνωσι καὶ τὰς περὶ συγχρόνων ῥητόρων γνώμας τοῦ Πλάτωνος κατὰ τρόπον διάφορον τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ἡ συμφωνία τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἐκδηλοῦται μάλιστα ἐκ τῆς τάσεως ἣν ἀμφότεροι ἔχουσι νὰ συνιστῶσι τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ὡς συντελεστικὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ἀπὸ κοινοῦ ἀποδίδουσιν εἰς τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος οἰοεὶ προαίσθημά τι τῆς μελλούσης ἀποκαλύψεως. Δὲν ὑποστηρίζουσι μὲν ὅτι ὁ Πλάτων ἦτο χριστιανὸς (ὁ Βησσαρίων μάλιστα λαμβάνει τὸν κόπον καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀντίθετον γνώμην καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην) οὐδὲ ὅτι ἐγνώρισε τὴν Ἀγίαν Τριάδα, ἀλλὰ μόνον ὅτι τὴν προησθάνθη, ἔχοντες ὡς βάσιν τῆς γνώμης των χωρία τινὰ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νόμων, τοῦ Φιλήβου καὶ τοῦ Τιμαίου ἅτινα συμφωνοῦσι σχεδὸν κατὰ λέξιν πρὸς ἀντίστοιχα χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὐδεὶς ἐθνικὸς συγγραφεὺς ἐπλησίασε μᾶλλον τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν

γνώσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. «Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἤθελε νὰ ἀσχοληθῇ περὶ πράγματα τὰ ὅποια δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξιν, παραλείπει λοιπὸν ἐντελῶς τὴν πρὸς τὰ ὑψηλότερα καὶ τὰ θεῖα πίστιν, ἃν καὶ ταῦτα εἶναι παντὸς ἄλλου σημαντικώτερα καὶ δύνανται μάλιστα νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μέσος ἀποδεικτικά, διότι τὸ θεῖον εἶναι ἡ πρώτη αἰτία παντὸς ὅπερ ὑπάρχει. Ὅχι δὲ μόνον οὐδὲν ἔγραψε περὶ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἀπέκρυψεν ὅτι διεννοεῖτο. Ὁ Πλάτων τὸναντίον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἡμετέραν θρησκείαν καθ' ὅτι δὲν ἀπαιτεῖ μὲν ἀπόδειξιν, θεωρεῖ δὲ τὴν πίστιν ὡς τὴν πρώτην ἀρετὴν, διὰ τῆς ἐξασκήσεως δὲ τῆς ἀρετῆς ταύτης νομίζει ὅτι πρέπον εἶναι νὰ τιμῶμεν τὸ θεῖον».

Ἡ συμφωνία ἣν ὁ Βησσαρίων παραδέχεται μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀγίας Γραφῆς εἶναι πολὺ ἀσαφὴς καὶ δὲν στηρίζεται κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην εἰμὴ εἰς ἀναλόγους πλατωνικὰς ἐννοίας πολὺ γενικὰς καὶ ἀορίστους· ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἐκ πάντων τῶν ὄντων τὸ πρῶτον, ὅτι ὁ θεὸς ἀγαπᾷ τὴν δικαιοσύνην, ὅτι ὁ θεὸς πολεμεῖ τοὺς ὑπερηφάνους. Διὰ νὰ συμπεράνῃ ὁ Βησσαρίων ὅτι ἡ πίστις πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς εὐδαιμονίας ἐκλέγει, ὅπως νομίζομεν, ἐπιμελῶς μεμονωμένας φράσεις τοῦ Πλάτωνος χωρὶς νὰ ἐμπνέηται ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅπερ ζωογονεῖ τὸ ὅλον αὐτοῦ φιλοσοφικὸν σύστημα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν χριστιανῶν τοῦ ἐνδεκάτου ἢ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος οἱ παραλληλισμοὶ οὗτοι μεταξὺ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔκαμνον βαθυτάτην ἐντύπωσιν.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερασπίζῃ καὶ ἐκεῖνας τὰς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος αἵτινες κατ' ἐξοχὴν ἐσκανδάλιζον τοὺς χριστιανούς, τὰς θεωρίας του δηλαδὴ περὶ ἔρωτος καὶ περὶ κοινογαμίας, ἀλλ' εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι δὲν προσέκρουεν εἰς αὐτὰς πλειότερον καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ὅπως δὲ

θὰ ἔκαμνε νεώτερος ἱστορικός, προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ὀχι πολὺ χριστιανικὰς ἐκείνας θεωρίας ἐκ τῶν ἰδεῶν αἵτινες ἐπεκράτουν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ φιλοσόφου, ὅτε πολλὰ πράγματα ἐπετρέποντο ἅτινα βραδύτερον ἐθεωρήθησαν ὡς αἰσχρά, καὶ λέγει ὅτι εἰς πολλὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθνη ὑπάρχουσιν ἐκ συνηθείας καταχρήσεις πολὺ μεγαλύτεραι, προσθέτων ἀκόμη ὅτι τὴν ἀγνείαν δύνανται ἄριστα νὰ τηρῇ λαὸς μὴ ἀποδίδων μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ νὰ καλύπτῃ ἐπιμελῶς πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος, ὅσον καὶ αἱ γυναῖκες τῆς Ἰταλίας αἵτινες δημοσίᾳ ἐμφανίζονται φοροῦσαι ἀσέμνως ἐξώμους ἐσθήτας.

Ἡ ὑπάρχουσα διαφορά μεταξὺ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Ψελλοῦ προέρχεται κυρίως ἐκ τοῦ χαρακτῆρός των. Καὶ ὁ Βυζαντινὸς φιλόσοφος ἦτο ματαιόφρων ἅμα δὲ καὶ φίλερις, δι' ὃ καὶ ἀποδεικνύεται ἔχων ἴσῃν ἱκανότητα καὶ διὰ τὰς ὕβρεις καὶ διὰ τοὺς ἐπαίνους καὶ διὰ τὴν κολακείαν. Ὁ καρδινάλιος τοῦναντίον ἦτο ἀνὴρ συνδιαλλακτικὸς ἀποφεύγων πάντοτε νὰ προσβάλλῃ τὸν ἀντίπαλον. Ὅτε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γίνῃ πρὸς αὐτὸν εὐάρεστος ἐδημοσίευσεν εἰς ἐκ τῶν φίλων του, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, σφοδρὰν πραγματείαν ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστοτελίζοντος Θεοδώρου τοῦ Γαζή, ὃχι μόνον δὲν ἐπηνέβη ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος, ἀλλὰ τοῦναντίον δι' ἐπιστολῆς ἐπετιμήθη διότι ἠδίκησε τοιοῦτους ἀνδρας. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο ἀδιάλλακτος οὐδὲ μεροληπτικός, ἀπὸ χαρακτῆρος ἐνδιέφερον αὐτὸν μόνον τὰ κατὰ θεωρίαν πράγματα, δὲν εἶχε δὲ ἄλλην ἐμπάθειαν πλὴν τοῦ φιλελληνισμοῦ. Τάσσεται μὲν ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀδικῇ τὸν Ἀριστοτέλην, «τιμᾶ τὸν Ἀριστοτέλην, ἀλλ' ἀγαπᾷ τὸν Πλάτωνα», οὔτε δὲ καὶ τοὺς ὑπομνηματιστὰς τοῦ Πλάτωνος τοὺς νεοπλατωνικοὺς καὶ μάλιστα τὸν Ἰάμβλιχον ἐντελῶς ἀπορρίπτει, καθ' ὧν κυρίως κατεφέρετο ὁ Ψελλός. Δὲν λοιδορεῖ οὐδὲ τὸν

ἀντίπαλον ἐκεῖνον ὃν ἐστιγμάτισεν ὡς συκοφάντην τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ προσπαθεῖ μόνον νὰ τὸν μεταπείσῃ δι' ἀποδείξεων καὶ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἰχνοσ δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Βησσαρίωνος τῶν ἀλληγοριῶν ἐκεῖνων καὶ τῶν μυστηριωδῶν ὑπαινιγμῶν δι' ὧν ἤθελεν ὁ Ψελλὸς νὰ συμδιδάσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὰς ἀποκαλύψεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Πολὺ διστάζει νὰ παραδεχθῇ ὅτι ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Ὀμηρικὸν στίχον «Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ» εἰς κοῖρανος ἔστω», εἶναι τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ ἐπρέσβευε μονοθεῖσμόν. Εἶναι ὀλιγώτερον ἀγγίχονς τοῦ Ψελλοῦ, καὶ τῆς ἀγγινοίας του ὅμως κάμνει ὀλιγωτέραν κατάχρησιν. Θαυμάζει μὲν τὰ ῥητορικὰ σχήματα, ἀλλὰ σπανίως τὰ μεταχειρίζεται. Ἡ μετριοπάθειά του ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν πάντοτε μὲν ἐπέτυχεν ὡς λόγιος, ἐλαχίστην ὅμως ἡδυνήθη νὰ ἀσκήσῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὅταν ἠθέλησε νὰ ἐπενεργήσῃ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν αἰσθηήματος.

Ζῶν ἤδη ὁ Βησσαρίων ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Βενετικὴν Πολιτείαν τὴν σπανίαν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἣν εἶχε κατορθώσῃ νὰ συναθροίσῃ ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ πολυμαθείας μᾶλλον ἢ ἕνεκα τῶν ἀφθόνων χρηματικῶν μέσων τὰ ὅποια ἡδύνατο νὰ διαθέσῃ. Ἐνα μόνον ἔθετεν ὅρον εἰς τὴν γενομένην δωρεάν, νὰ εἶναι προσιτὰ τὰ βιβλία του «εἰς τοὺς Βενετοὺς καὶ εἰς ὅσους ἤθελον νὰ καλλιερῶσι τὰ γράμματα». Διὰ τῆς δωρεᾶς ταύτης 900 χειρογράφων βιβλίων ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξεν ὁ ἱδρυτὴς τῆς περιφήμου Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης δι' ἣν ἐξήκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον ὁ Σανσοδῖνο¹ ἔκτισε τὸ μεγαλο-

¹ Ὁ Ἰάκωβος Τάττης ὁ ἐπιλεγόμενος Σανσοδῖνο (1479 - 1570) γεννηθεὶς ἐν Φλωρεντίᾳ, γλύπτης καὶ ἀρχιτέκτων, ἦτο εἰς ἐκ τῶν ἀρίστων καλλιτεχνῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Σ. Μ.

πρεπὲς μνημεῖον τὸ ὅποιον καὶ τώρα ἀκόμη θαυμάζεται εἰς τὴν Πιατσέτταν τῆς Βενετίας, τὸ διατεθὲν ὁμῶς ἔπειτα εἰς ἄλλην χρῆσιν. Τὸ κληροδότημα τοῦτο συμβολίζει οὕτως εἰπεῖν ὁλόκληρον τὴν δρᾶσιν τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ πολυμόχθως συλλεγεῖσα βιβλιοθήκη του δὲν ἔμελλε νὰ διατηρῇται οὔτε εἰς τὴν πόλιν τῶν Παπῶν οὔτε εἰς τὴν καθαρῶς ἰταλικὴν Φλωρεντίαν, ἀλλ' εἰς τὴν Βενετιάν ἣτις ἀπετέλει τὸν κρίκον μεταξὺ τοῦ Λατινισμοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν ἔζων χιλιάδες Ἑλλήνων καὶ ὅπου ὑπῆρχον ἀκόμη τόσαι ἀναμνήσεις διηγούμεναι τὸ μεγαλεῖον τῶν προγόνων των. Οἱ πνευματικοὶ ἐκεῖνοι θησαυροὶ δὲν εἶχον συναθροισθῇ διὰ τὴν δόξαν ὀλίγων μόνον ἀνθρώπων οὔτε ἐπ' ὠφελείᾳ μιᾶς μικρᾶς κοινότητος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ μετέβαλεν ὁ δωρητὴς τὴν προτέραν γνώμην τοῦ νὰ δωρήσῃ τὴν βιβλιοθήκην του εἰς μίαν βενετικὴν μονήν. Ὅπως καθ' ὅλον τὸν βίον ἐθεώρησεν ὡς σωτηρίαν τῶν συμπολιτῶν του τὴν ἐνωσιν αὐτῶν πρὸς τὴν νεωτέραν δυτικὴν Εὐρώπην, οὕτω καὶ μετὰ θάνατον ἠθέλησε νὰ εἶναι χρήσιμος ἢ βιβλιοθήκη του καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ πλεῖστον μέρος τῆς δράσεως τοῦ Βησσαρίωνος καὶ μάλιστα ἡ σύνταξις τοῦ περὶ Πλάτωνος συγγραμμάτος του ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους, πλέον δὲ τοῦ ἡμίσεος τῶν συγγραφῶν του ἐγράφησαν λατινιστί, διὰ τούτους δὲ κατ' ἐξοχὴν τοὺς λόγους ἢ ἐξέτασις αὐτοῦ δὲν εἰσέρχεται κυρίως εἰπεῖν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρόντος βιβλίου. Ἀλλ' εἶναι ὁμῶς ἄξιός νὰ ἔχῃ ἰδίαν θέσιν ἐν αὐτῇ διότι οὐδέποτε ἔπαυσε συναισθανόμενος ὅτι εἶναι Ἕλλην καὶ διότι δι' αὐτοῦ ἀνεπτύχθη καὶ ἦνθησεν ὁ σπόρος ὃν ἔσπειρεν ὁ Ψελλός. Ὅτε ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ πνεῦμά του ἦτο ἤδη τελείως ἀνεπτυγμένον, ἕκτοτε δὲ ἤδη ἐδείκνυε καὶ διὰ λόγων καὶ δι' ἔργων ὅτι τὸ πολυτιμότεον δῶρον τὸ ὅποιον θὰ ἔκα-

μνευ ὁ βυζαντινὸς ἀνθρωπισμὸς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως θὰ ἦτο ὄχι ἐκείνη ἡ ἡμίμεκρος καὶ δουλικὴ μίμησις τοῦ Δημητρίου Κυδωνη, ἀλλὰ μία βαθεῖα μελέτη τοῦ Πλάτωνος δυναμένη νὰ παραγάγῃ διαρκῆ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖον οἱ σύγχρονοι ὑπεδέχθησαν τὴν περὶ Πλάτωνος συγγραφὴν τοῦ ὑπῆρξε μέγας, ἴσως δὲ καὶ ὑπερβολικὸς, ἀλλ' ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐκεῖνος ἐκαρποφόρησε μάλιστα διὰ τῶν ἔργων τοῦ Μαρσιλίου Φικίνου¹, ὅστις διὰ τῆς περιφήμου αὐτοῦ μεταφράσεως τοῦ Πλάτωνος καὶ διὰ τῶν προσπάθειων τοῦ ὅπως στερεώσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν διὰ τῆς μελέτης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν, ἤσκησεν ἰσχυράν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν συγχρόνων του.

Ἡ μελέτη λοιπὸν τοῦ Πλάτωνος ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ἣν ὁ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ τὸ πρῶτον εἰσηγηθεὶς ἀνθρωπισμὸς ἤσκησεν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὡς ἴδωμεν νῦν πῶς ἐπενήργησεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κυρίως λογοτεχνίας. Δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἔργα τῶν ἱστορικῶν ὡς ἀποτελοῦντα μετάδασιν ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Πρέπει δὲ περὶ τούτων νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγας μόνον λέξεις, διότι εἰπόμεν μὲν ἤδη ὅποια εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πλῆθος τῶν συγγραφέων ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐκείνους μόνον οἵτινες κάλλιον ἐκπροσωποῦσι τὸ ὅλον εἶδος. Αἱ κοινὰ ἀρεταὶ τῶν ἱστοριογράφων οἵτινες μέχρι τῆς ἀλώσεως ἐξιστόρησαν τὰς συμφορὰς τοῦ Βυζαν-

¹ Marsiglio Ficino (1433 - 1499) ἀνὴρ πολυμαθέστατος ἐκ Φλωρεντίας καὶ ἑλληνιστῆς διακεκριμένος, ἐτίμα τὸν Πλάτωνα μέχρις εἰδωλολατρίας καὶ ἐφιλοπόνησε τὴν πρώτην αὐτοῦ λατινικὴν μετάφρασιν ἐν Βενετίᾳ τῇ 1491. Μετέφρασε καὶ τὰς Ἑννεάδας τοῦ Πλωτίνου καὶ ἄλλα νεοπλατωνικὰ συγγράμματα. Ἰδρυσεν ἐν Φλωρεντίᾳ Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν. Σ' Μ.

τίου εἶναι ἀξιόλογοι· μετὰ πολλοῦ ζήλου ἠρεύνησαν τὰς ὑπὸ τῆς προφορικῆς ἢ γραπτῆς παραδόσεως διασωθείσας λεπτομερείας, εἶναι ἀμερόληπτοι καὶ ὅταν ἀκόμη κάμνουν λόγον περὶ τῆς μερίδος εἰς ἣν αὐτοὶ ἀνήκουσιν, ἐπὶ τέλους δὲ ἔχουσιν ὅπως δῆποτε ἀνεπτυγμένην καὶ τὴν τέχνην τῆς συνθέσεως ἕνεκα τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν, πρὸς τὰ μεγάλα παραδείγματα τῆς ἀρχαιότητος τὰ ὅποια ἐμιμοῦντο. Ἄλλ' ὅμως ἡ μίμησις τῶν κλασσικῶν ἀπέβη εἰς αὐτοὺς ὀλεθρία ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ ὕφους. Ἔστω δὲ ὡς παράδειγμα ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (γεννηθεῖσα τῷ 1083). Ἡ βασιλόπαις ἔλαβε τοιαύτῃ ἀνατροφῇ, ὥστε ἀπέβη πράγματι λογία. «Ἐγώ, λέγει ἐν τῷ προοίμῳ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς συγγράμματος, Ἄννα, θυγάτηρ μὲν τῶν βασιλέων Ἀλεξίου καὶ Εἰρήνης, πορφύρας υἱήνημ' τε καὶ γέννημα (ἀρέσκειται δὲ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὅτι ἐγεννήθη ἐν τῇ πορφύρᾳ), γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακῦτα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνα διαλόγους, καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος¹ τῶν μαθημάτων πυκάσασα . . . βούλομαι διὰ τῆςδὲ μου τῆς γραφῆς κτλ.». Ἐνδιαφέρετο διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν, λεπτομερῶς δὲ ἐξηγεῖ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας ἣτις ἐπεκράτει εἰς ἓν μέγα σχολεῖον ὅπου ἔδρυσεν ὁ πατὴρ αὐτῆς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος καὶ τὴν ὁποῖαν αὐτὴ δὲν ἐπιδοκιμάζει². Καὶ ὅμως δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ θεωρῇται ὡς ἐξ ἐπαγγέλματος λογία γυνή, ἀλλ' ὡς

¹ Ἡ τετρακτύς τῶν μαθημάτων περιελάμβανε παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τὴν ἀστρολογίαν, τὴν γεωμετρίαν, τὴν ἀριθμητικὴν καὶ τὴν μουσικὴν. Σ. Μ.

² Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ σχεδιογραφία (σχέδαι) ἥτοι ἡ τεχνολογία, ἡ γραμμικὴ ἀνάλυσις ἐκάστης λέξεως χωριστά. Ἀν. Κομν. Ἀλεξιάδ. ΙΕ' σελ. 485. Σ. Μ.

βασιλόπαις ἥτις αἰσθάνεται ἑαυτὴν προωρισμένην διὰ τὴν δρᾶσιν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν μελέτην. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξίου ἡ φιλοδοξία αὐτῆς τὴν ὥθησε νὰ ἐπιχειρήσῃ συνωμοσίαν ὅπως ἀναδιδάσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν σύζυγόν της Νικηφόρον Βρυέννιον ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάννου ὅστις ἦτο ὁ νόμιμος διάδοχος. Ἡ ἐπιχείρησις ἀπέτυχεν ἔνεκα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς νομιμοφροσύνης τοῦ Βρυεννίου, ἡ δὲ Ἀννα ἀγανακτήσασα κατὰ τοῦ συζύγου τὸν ἐπετίμησε διότι ἀπέφυγε τὴν βασιλείαν ἣν ἡ φύσις προορίζει εἰς τοὺς ἄνδρας, μεταχειρισθεῖσα ἐλευθεροστομίαν ἀποδεικνύουσαν ὅτι δὲν ἐφρόντιζε πολὺ περὶ τῆς αἰδημοσύνης. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Νικήτας ὁ Χωνιάτης. Ἄν ἡ Ἀννα εἶχε συγγράψῃ μὲ τοιοῦτον πραγματισμὸν καὶ τὴν ἐπικὴν πεζογραφίαν ἥτις ἐπιγράφεται Ἀλεξιάς καὶ εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφει τὸν βίον τοῦ πατρὸς της, θὰ εἶχομεν νῦν μίαν διήγησιν νευρώδη, πλήρη δυνατῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐμπνεομένην ὑπὸ τοῦ πάθους. Ἀλλ' εἰς τὴν Ἀλεξιάδα, ὁποῖα εἶναι, ἡ διαφουσθεῖσα αὐτῆς ὑπερηφάνεια ἐνιαχοῦ μόνον διαφαίνεται. Ἡ βασιλόπαις ἀφ' οὗ ματαίως προσεπάθησε νὰ καταλάβῃ τὸ στέμμα καὶ ἐκλείσθη ἔπειτα πρὸς παρηγορίαν εἰς μοναστήριον, ἀπέβη μόνον χειραφετημένη γυνὴ μὴ κατορθώσασα νὰ ὑψωθῇ ὑπεράνω τῆς αὐλικῆς καὶ λογίας ἀνατροφῆς τὴν ὁποίαν ἔλαβε, καὶ οὐδὲν πλεόν.

Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκφράζεται εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐπιτετηδευμένος. Ὅταν πρόκειται νὰ παραθέσῃ σλαυικὰς τοπωνυμίας νομίζει ἀναγκαῖον νὰ ζητήσῃ οἷονεῖ συγγνώμην διότι καταμαίνει τὸ ὕφος τῆς ἱστορίας. « Καὶ μεμφέσθω μηδεὶς ἡμῖν τοιούτοις χρωμένοις ὀνόμασι βαρβαρικοῖς, καὶ ἀφ' ὧν ἔστι τὸ ὕφος τῆς ἱστορίας καταμαίνεσθαι· οὐδὲ γὰρ οὐδ' Ὅμηρος ἀπηξίωτε Βοιωτοὺς ὀνομάζειν καὶ τινὰς βαρβαρώδεις νήσους διὰ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκρίβειαν ». Περιφράζει πάντοτε τὰς λέξεις τὰς δηλω-

τικᾶς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ φόνου. Περιγράφουσα τὸ στρατήγημα τοῦ Βαϊμόντου ὅστις ἔνα θεωρηθῇ νεκρὸς ἐξηπλώθη ζῶν ἐντὸς λάρνακος εἰς ἣν ἐνετέθη καὶ ἀποσφαγεῖς ἀλεκτρυὼν ἀποδᾶς τὴν τετάρτην ἢ τὴν πέμπτην ἡμέραν βαρυοδμότατος, προσθέτει ἐν τέλει· «Ἐγώ γε θαυμάζω πῶς τοσαύτην ὑπὴνεγκε τῆς ρίνος πολιορκίαν ζῶν ἔτι μετὰ νεκροῦ συνεκφερόμενος σώματος».

Ἀκολουθοῦσα τὰς παραδόσεις τοῦ Ψελλοῦ παρεισάγει καὶ αὐτῇ, ὅπως ὁ Πλάτων, εἰς τὸν πεζὸν λόγον ῥήσεις Ὀμηρικᾶς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀντιλαμβάνηται τὴν Πλατωνικὴν εἰρωνείαν· ὁ Πλάτων λόγου χάριν περιγράφων σοφιστὴν ἠρεθισμένον διότι εἶχεν ἐκ τῆς συζητήσεως περιαχθῇ εἰς τὸ ἀδιέξοδον καὶ ἐτοιμαζόμενον νὰ ἀμυνθῇ, προαγγέλλει τὴν ἐπίθεσιν δι' ἐνὸς πολεμικοῦ στίχου τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ἡ Ἄννα μεταχειρίζεται παρομοίᾳς ῥήσεις ὅταν πρόκειται σοβαρῶς νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐξιστόρησιν αἱματηροῦ ἀγῶνος. Ἡ ἐκ πολλῶν βιβλίων συγκειμένη Ἀλεξιάς θὰ περιεστέλλετο εἰς τὴν προσήκουσαν ἔκτασιν ἂν ἀφηροῦντο ἐξ αὐτῆς πᾶσαι αἱ διὰ νέων λέξεων ἐκφραζόμεναι δισσολογίαι.

Καὶ ἄλλα δὲ ἐλαττώματα ἀσχημίζουσι τὸ σύγγραμμα· ἔλλειψις καλαισθησίας καὶ παιδαριώδης ματαιότης. Τὰ ἐξῆς περίεργα διηγεῖται περὶ τῆς γεννήσεώς της· «Κατὰ δὲ τὸ περίορθρον, σάββατον δὲ ἦν, τίκτεται τούτοις (τοῖς γονεῦσι) παιδίον θήλυ, ἐμπερὲς ὥς ἔλεγον κατὰ πάντα τῷ πατρί. Ἐγὼ δὲ ἦν ἄρα τοῦτο, καὶ ὥς γε τῆς βασιλίδος καὶ μητέρος ἐν τισὶ καιροῖς διηγουμένης ἤκουον ὅτι πρὸ τρίτης ἡμέρας τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως (ἐπανῆει γὰρ ἤδη ἀπὸ τῆς τοῦ Ρομπέρτου μάχης καὶ τῶν πολλῶν ἐκείνων πολέμων καὶ κόπων), ταῖς ὥδισι συνεχομένη, σταυροῦ τύπον τῇ γαστρὶ ἐνσημήνασα, ἔφη· Μείνον ἔτι, παιδίον, τὴν τοῦ πατρὸς ἀφίξιν. Πολλὰ δὲ αὐτήν, ὥς ἔλεγεν, ἡ πρωτοδεσπορία καὶ μήτηρ αὐτῆς καταμεψαμένη, ἔφη· Εἰ δὲ μετὰ μῆνα ἐλεύσεται οἶδας; καὶ πῶς

αὐτὴ τοσαύταις ὠδύναις ἐγκαρτερήσῃς; Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἡ ἐκείνης μήτηρ· τὸ δέ γε τῆς βασιλίδος ἐπίταγμα πέρας εἰλήφει, ὅπερ καὶ τῇ γαστρὶ τὴν εἰς τὸ μέλλον πρὸς τοὺς γευναμένους εὐνοίαν ἀριδύλως ὑπεσημαίνετο».

Παρὰ πάσας τύχας τὰς ἀλλοκότους ἐπινοήσεις, ἡ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀλεξιάδος ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ἂν καὶ θύμα οὕτως εἰπεῖν τῆς ῥητορικῆς, ἀποτελεῖ ὅμως μίαν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν ἂν ὄχι ἐλκυστικὴν, τοῦλάχιστον ἐνδιαφέρουσαν. Διὰ μέσου τῶν σχολαστικῶν αὐτῆς παραβολῶν διαφαίνεται ἡ στοργὴ καὶ ὁ θαυμασμός της πρὸς τὸν πατέρα. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα τὴν παρεκίνησαν νὰ γράψῃ καὶ τὴν ἱστορίαν του, τὸ μόνον ἔργον τὸ ὅποτον ἔγραψεν. Ἡ εὐστοχία τοῦ πνεύματός της φαίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν σταυροφόρων. Διακρίνει σαφῶς ὅτι ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν ἀπλοϊκώτεροι ἐπόθουν τῷ ὄντι νὰ ἀπελευθερώσωσιν ἀπὸ τῶν ἀπίστων τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλ' ὅτι ὅμως οἱ ἄλλοι, οἱ πονηρότεροι, ἀπέβλεπον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διακόσια ἔτη πρὸ τῆς λατινικῆς κατακτήσεως οἱ Ἕλληνες σαφῶς κατενόησαν πόσα ζιζάνια εἶχον σπαρῇ ἀναμέσον τοῦ σίτου. Ἐξοχος εἶναι καὶ ἡ σκιαγραφία τῶν Φράγκων καὶ τῆς ἀγρίας ὁρμῆς ἣτις τοὺς ἐλαύνει. «Κελτὸς γὰρ ἀνὴρ ἔποχος μὲν ἀκατάσχετος καὶ καὶ τεῖχος διατιτραίνει Βαβυλώνιον, ἀποδεδικώς δὲ τοῦ ἵππου ἄθυρμα τοῖς ἐθέλουσι γίνεται.» Ἐθαύμαζε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ πλειότερον ἢ ὅσον ἐπέτρεπεν ἡ σχολαστικὴ αὐτῆς μορφωσις. Τοὺς βαρβάρους ἱππότας ἐθεώρει ἐπικινδύνους, τοῦ δὲ πκτρός της δὲν ἐξετίμα μόνον τὴν πολεμικὴν ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ τὴν λεπτότητα ἐκείνην τοῦ πνεύματος ἣτις διέκρινε τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τοῦ Φράγκου τοῦ μὴ ἀποβλέποντος εἰμὴ εἰς τὴν κτηνώδη βίαν. Ἐνεκα δὲ τοῦ συνόλου τῶν ἀρετῶν αἵτινες ἐκόσμου τὸν Ἀλέξιον, νομίζει ὅτι ὁ πατὴρ αὐτῆς εἶναι ἄξιος τῆς

ἐπωνυμίας τοῦ δεκάτου τρίτου ἀποσιόλου, ὅπως καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος.

Ἡ φιλόδοξος αὕτη βασιλόπαις εἶναι τραγικὸν πρόσωπον, ἂν δὲ παρεισῆχθῃ ἐνιαχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτῆς καὶ κωμικὸν στοιχεῖον ἕνεκα τῆς συγχρόνου ψευδοκαλαισθησίας, δὲν πρέπει διὰ τοῦτο ἀδίκως νὰ κριθῇ.

Πάντες σχεδὸν οἱ ἱστοριογράφοι τῆς τελευταίας ταύτης περιόδου ἔχουσι τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα· μεταχειρίζονται τεχνητὴν γλῶσσαν, ἣτις τοὺς ἐμποδίζει νὰ ἀνευρίσκωσι πρωτοτύπους ἐκφράσεις, ἐκτὸς δὲ τούτου ἐπειδὴ πάντες ἀναγινώσκουσι τὰ αὐτὰ βιβλία ἔχουσιν ἀπὸ κοινοῦ μίαν ἀπειροκαλίαν ἣτις καταπνίγει ἐν γένει πάντα ἀτομικὸν χαρακτήρα. Ὅπωςδὴποτε ὁμως ὑπάρχουσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ διαφοραί, αἵτινες δὲν θὰ διεκρίνοντο ἴσως ἂν ἤθελε συνταχθῇ μία χρηστομάθεια ἀποτελουμένη ἐξ ἀποσπασμάτων τῶν ἔργων τῶν. Καὶ κατὰ πρῶτον διαφέρουσι λόγου χάριν ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐρμηνεύουσι τὰ γεγονότα· ἡ διαφορὰ πρὸ πάντων φαίνεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, οἵτινες πάντες πραγματεύονται τὴν ἱστορίαν τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Ἐπειδὴ δηλαδὴ συνεχίζουν τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναγκάζονται νὰ κρίνωσι τὸ διεθνὲς ἐκεῖνο γεγονός, τὸ ὁποῖον τόσον ἀγρίως διέψευσε τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὴν αἰωνιότητα τῆς Νέας Ῥώμης. Ὁ Χαλκοκονδύλης, ὅστις ὡς πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἄριστος τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν, βλέπει σαφῶς ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τῶν συγχρόνων μεγάλων γεγονότων δὲν ἀρκεῖ νὰ λαμβάνηται πρὸ ὀφθαλμῶν μόνος ὁ ἐλληνισμὸς καὶ ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς ὁ κυριώτερος παράγων εἶναι ἡ ἀρχομένη δύναμις τῶν Τούρκων. Δὲν προσκυνεῖ ὁμως τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον, ἀλλ' ἀναγνωρίζει τὸ μεγαλεῖον τῆς

ἤττης καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἔθνους του, ἔχει δὲ πίστιν εἰς τὸ μέλλον. "Ἑλλήν βασιλεὺς θὰ ἄρξῃ πάλιν τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ τὸ κλέος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τὸ εἰσέτι μέγα θὰ καταστῇ ἐσαυθὺς μεῖζον. "Ἐγραψε δὲ καθὼς λέγει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τὴν ἱστορίαν του, ἀκριδῶς ἔνεκα τῆς πεποιθήσεως τὴν ὁποίαν ἔχει ὅτι ἡ γνῶσις τῆς γλώσσης ταύτης θὰ διαδοθῇ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην.

"Ἀλλὰ πάλιν τὴν γλῶσσαν, τὴν τιμωμένην ὡς μίαν ἀναλλοίωτον καὶ ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπότητος ὑπάρχουσαν ἀφηρημένην οὐσίαν, ἐξελάμβανον δυστυχῶς οἱ Ἕλληνες ὡς ἀφετηρίαν τῆς φιλοπατρίας των. Ἀγαπῶντες μόνον τὰ ἀρχαῖά των δὲν ἠδυνήθησαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ δημιουργήσωσιν ἰδίαν λογοτεχνίαν ζωντανὴν καὶ ἀξιόλογον. Διὰ τοῦτο ὀφείλεται μὲν εὐγνωμοσύνη εἰς αὐτοὺς διότι ἐθεράπευσαν καὶ συνετήρησαν τὸν θησαυρὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄλλα ἔθνη ἤντλησαν τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' εἶναι ὅμως λυπηρὸν ὅτι ἐντελῶς ἐπιδοθέντες εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐκείνην μέριμναν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καταλίπωσιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους δημιουργήματα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως.

"Ἡ μερὶς ἐκείνη ἣτις ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐσώζετο ἡ πατρίς ἀπὸ τῶν περικυκλούντων αὐτὴν κινδύνων διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως πρὸς τοὺς Δυτικούς, ἐπεφάνη καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Ὁ Δούκας δὲν ἀγαπᾷ ὡς ἀρχαιολόγος τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Χαλκοκονδύλης, ἀλλὰ κατηγορεῖ ὡς αἰτίους ὅλων τῶν συμφορῶν τοὺς πείσμονας ἐκείνους Βυζαντινοὺς οἵτινες ἔχοντες ὡς σύνθημα ὅτι «Κρεῖττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίολιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικὴν», διεκύβευσαν ὁμοῦ μετὰ τῆς χριστιανικῆς των πίστεως καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των. Καὶ δὲν ἔχει μὲν τὴν δύναμιν νὰ ἀπαλλαγῇ τελείως ἀπὸ τῆς ῥητορικῆς καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν τύπων, ἀλλ' ὅπωςδήποτε εἶναι ἤδη ἀπλούστερος περὶ τὴν ἔκφρα-

σιν. Τὰς ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς λέξεις τὰς ὁποίας οἱ παλαιότεροι ἢ νεώτεροι φιλόλογοι κατεφρόνουν μετ' ἐπιδεικτικῆς προσποιήσεως ἤτις ἐπὶ τέλους κατήντησε πεποίθησις, μεταχειρίζεται ἐλευθέρως ὁ Δούκας ὅπως ἀκριβῶς ἐκφράσῃ τὰ ὑπ' αὐτῶν σημαζόμενα πράγματα. Ἐφαίνεται ὅτι ἔμελλε νὰ εἶναι ὁ πρόδρομος μιᾶς ἐλληνικῆς Ἀναγεννήσεως ἀπηλλαγμένης ἀκριβῶς τοῦ μεγάλου ἐλαττώματος τῆς ἰταλικῆς, τοῦ ἀντιδημοκρατικοῦ δηλαδὴ πνεύματος, ὅχι μόνον ὅμως δὲν ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμά του καὶ τὰς ἐπαγγελίας του οἱ ὁμοεθνεῖς λόγιοι, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸς ἀπεμονώθη, ὥστε ἀποτελεῖ ἕως σήμερον ἐξαίρεσιν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐλληνικῇ ἱστοριογραφίᾳ.

Ἡ χρῆσις ἐξηφανισμένων γλωσσικῶν τύπων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάγκην μακροχρονίου ἐξασκήσεως πρὸς ἔκφρασιν καὶ τῶν κοινοτάτων ἐννοιῶν, ὅθεν καὶ τὸ συγγραφικὸν ἔργον περιορίζεται τότε εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν λογίων οἵτινες ἔχουσι τελείαν ἢ τοῦλάχιστον ὅπωςδῆποτε ἐπαρκῆ γνῶσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, οὗτος δὲ εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἐκπροσωποῦνται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ κοινωνικῶς ἐπιφανῶν ἢ γλωσσικῶς σοφῶν ἀνδρῶν. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐγένοντο βαθμηδὸν πολυαριθμότεροι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ὅτε ἀκριβῶς ἡ οἰκονομικὴ τοῦ κράτους κατάστασις ἐχειροτέρευεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μὲ ὅλας τὰς φαινομενικὰς ἐπιτυχίας τῆς πολιτικῆς, οὕτω δὲ παρήχθη σὺν τῷ χρόνῳ μία τάξις πτωχῶν λογίων οἵτινες διαρκῶς παρεπονοῦντο διὰ τοὺς ἐλαχίστους καρποὺς τοὺς ὁποίους ἀπῆλαιον ἐκ τῆς ἐργασίας των· πολλοὺς κόπους κατέβαλλον ἀλλὰ δὲν κατῴρθωνον νὰ ἐξασφαλίσωσιν εἰς ἑαυτοὺς βίον δυνάμενον νὰ ἐκανοποιήσῃ ὅπωςοῦν τὰς ἀνάγκας ἃς συνεπάγεται ἡ ἀνατροφὴ καὶ ἡ μελέτη. Εὐρίσκουσι λοιπὸν ὅτι ὁ γεωργὸς εἶναι εὐδαιμονέστερος τοῦ φιλοσόφου. Οἱ πλουτοῦντες ἀρτοπῶλαι καὶ κρεοπῶλαι καταφρονητικῶς προσδλέ-

πουσι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων οἵτινες μὲ ὅλας τὰς γνώσεις των δὲν ἔχουσιν ἀσφαλῆ οὐδὲ τὸν ἐπισύσιον ἄρτον. Τὸ δὲ παντῶν ἐξευτελιστικώτατον εἶναι ὅτι οἱ πτωχοὶ λόγιοι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλῶνται τὴν εὐμένειαν ἐνὸς οἰουδήποτε Κροίσου ἵνα ἐπιτύχωσι παρ' αὐτοῦ πενιχρόν τι ἐπάγγελμα, δὲν ὠφελεῖ δὲ καὶ πολύ, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπιφανεστάτου τῶν λιμοκτονουμένων τούτων ἀνθρώπων, τοῦ Προδρόμου, νὰ ἔχωσιν ὡς Μαικήνην ἀνδρα πεπαιδευμένον καὶ εὐπροσήγορον, διότι καὶ ὅταν ἀκόμῃ εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῶν προσβολῶν τοῦ οἰκοδεσπότου, ἀνάγκη ὁμῶς πᾶσα νὰ ὑπομένωσι τὰς ὕβρεις τῶν ὑπηρετῶν του.

« Ἡμᾶς, λέγει, τοὺς τῆς ὕλης ὑποχειρίους καὶ τὸ πλεόν μὲν τοῦ βίου ταῖς εἰς τὰ ἀνάκτορα παρεισφθαρείσαις ψυχραῖς συνηθείαις δουλεύοντας· οἷον εὖ διαθέσθαι τὸ πέδιλον τῇ ποδί, καὶ μὴ ὑπὲρ τοὺς ἀστραγάλους θοιμάτιον ἀναζώσασθαι, εἰ μὴ μέλλοιμεν καὶ κονδύλους ὑποσχεῖν κατὰ κόρρης παρὰ τοῖς οἰκοτρίβωσι τῇ βασιλικῇ δαπέδῳ, διὰ τὴν φιλόσοφον βλαύτην οἷον ἐμπαροινούντες, τὸ δ' ὅσον ἐκ τούτων ὑποκλέψομεν τοῦ καιροῦ, τῇ θύραθεν φιλοσοφίᾳ προσαναλοῦντες, ἡμᾶς ἐκείνους ἐξηγητὰς τῶν ἱερῶν καθιζάνεις καὶ διδασκάλους χειροτονεῖς τῶν καθαρῶν τοὺς οὐ καθαρούς ». Διὰ τῶν τελευταίων τούτων λέξεων ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ ἑαυτοῦ ὅχι μὲ πολλὴν ἐκτίμησιν. Ἀλλαχοῦ δὲ ὁσάκις εὐγνωμόνως ἀναφέρει τὰ ἀγαθὰ τὰ ὅποια ἐπεδαψίλευσαν εἰς αὐτὸν οἱ εὐεργέται του ἢ ἐκλιπαρεῖ καὶ νέον τι εὐεργέτημα, προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ εἰρωνεύεται ἑαυτόν. Εἰς τὸν παρασχόντα εἰς αὐτὸν μικράν τινα θέσιν διδασκάλου γράφει εὐχαριστῶν ὁ Πρόδρομος καὶ λέγει ὅτι « καὶ κατὰ κόρρης παιόμενος καὶ ὠθούμενος ὑπὸ τράχηλον καὶ τί οὐχὶ πάνδεινον πάσχων » πάλιν ἔπρεπε νὰ ὑμνῇ καὶ νὰ ἄγῃ αὐτὸν διὰ γλώσσης εὐφήμου, τώρα δὲ εὐεργετούμενος καὶ μὲ μυρίας ὅσας χάρι-

τας δεξιούμενος, πόσον δὲν ὀφείλει νὰ τὸν ὑμνολογῇ; Ἐπιφέρει δὲ κατόπιν ρεῦμα ὁλόκληρον ῥήσεων παλαιῶν ἵνα δείξῃ ὅτι μόνος ὁ Ὅμηρος θὰ ἠδύνατο ἐπαξίως νὰ ἐκφράσῃ τὴν προσήκουσαν πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνην. Ἄλλοτε πάλιν διηγείται πρὸς ἓνα προστάτην του, ὃν ὀνομάζει θεοειδέστατον δεσπότην, ὅτι παλινოსτῶν τὴν προτεραίαν ἐκ μιᾶς δημοτελοῦς καὶ λαμπρᾶς ἑορτῆς διδομένης πρὸς τιμὴν του, εἰς τόσον ἐνέπεσε συνωστισμόν ἀνθρώπων μετεχόντων τῆς πανηγύρεως, ὥστε δεινὰ ἔπαθεν ἡ περιβολή του· εἶχεν εἰσέλθῃ ἔχων μεμυρωμένας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ σῶμα ἡδιστον ἀποπνέον, ὁ δὲ χιτῶν αὐτοῦ ἦτο κεκηρωμένος καὶ λαμπρός, ἀλλ' ἐν τῇ μέσῳ τοῦ ὄχλου ἐκείνου τὰ κηρία ἔσταζον ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων του τὰ ὅποια ὅλως ἐστιγματίσθησαν, παρ' ὀλίγον δὲ διεσχίζετο καὶ ὁ μανδύας. Ὑπὸ τύπον θαυμασμοῦ διὰ τὸ πλῆθος ὕπερ εἶχε συρρέουσα πρὸς τιμὴν τοῦ φίλου του ὑποκρύπτεται προφανῶς καὶ ἡ αἵτησις ὅπως τὸν ἀποζημιώσῃ ὁ φίλος διὰ τὴν βλάβην ἣν ὑπέστησαν, κατὰ τὸν συνωστισμόν τὰ ἐνδύματά του.

Εἶναι αὐτόδηλον ὅτι παρὰ συγγραφέων τοιοῦτου φυράματος ὢν σκοπὸς κύριος ἦτο νὰ κερδαίνωσι τὸν ἄρτον διὰ τῆς γραφίδος των, οὐδὲν ὑγιὲς ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ ἡ ποίησις. Οὐδὲν ἔχουσιν εὐγενὲς αἶσθημα, καὶ ἂν ποτε ἀποτολμήσωσι νὰ γράψωσι καὶ ῥωμαντικόν τι διήγημα, ὅπως ἐπεχείρησεν ὁ Πρόδρομος δίδων συγχρόνως τὸ παράδειγμα καὶ εἰς ἄλλους μιμητάς, καθίστανται θανασίμως ἀνιαροί. Τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως ὕπερ προτιμῶσιν εἶναι τὸ διδακτικόν, κατὰ τὴν χειρίστην σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ Τζέτζης λόγου χάριν παρατάσσει χιλιάδας στίχων μεστοὺς παρατηρήσεων εἰς τὸν Ὅμηρον, εἰς πολλοὺς ἄλλους ἀρχαίους ποιητάς καὶ εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐπιστολάς. Καὶ ὅταν μὲν ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσίν του βιβλία ἀναγράφει ἐνίοτε ἐξ αὐτῶν περικοπὰς ὢν τὸ περιεχόμενον δὲν στερεῖται ἀξίας, ἀλλ' ὅταν

ὅμως ἡ πενία τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀναφέρῃ ἀπὸ μνήμης ῥήσεις συγγραφέων, περιπίπτει μὲ ἀξιώσεις ὁμοίας πρὸς τὸν Ψελλὸν εἰς τὴν αὐτὴν ἀλλόκοτον τῶν πραγμάτων σύγχυσιν εἰς ἣν καὶ ὁ Μαλάλας. Ἀποτολμᾷ τὰ πάντα ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ παρατηρήσεων κάμνει νέας παρατηρήσεις καὶ δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα τὸ ὁποῖον νὰ διαφεύγῃ τὸν παράξενον οἰστρὸν του.

Ὅταν συγγραφεὺς μεταχειρίζεται γλῶσσαν ἣτις δὲν εἶναι ἡ μητρικὴ του γλῶσσα, μόνον εἰς ἔργα σκέψεως δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ εὐδοκιμήσῃ ὅπου ἀπαιτεῖται ἔκφρασις αἰσθημάτων. Εὐκολώτερον εἶναι νὰ λογοπλοκῇ τις εἰς ξένην γλῶσσαν παρὰ νὰ εὐρίσκῃ προσωπικὰς ἐκφράσεις πρὸς ἀπόδοσιν τῶν αἰσθημάτων μεγάλης χαρᾶς ἢ μεγάλης ὀδύνης. Διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ ἐμμοῦντο ἐπιτυχῶς τοὺς ἀρχαίους γράφοντες σατύρας ἢ στιχουργοῦντες ἐπιγράμματα. Ὁ Λουκιανὸς εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα πρὸς τὸ ὁποῖον ἀνεδείχθησαν ἴσοι, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπέρτεροι, διότι τὸ γραμματεϊκὸν τοῦτο εἶδος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ λάβῃ τὴν προσήκουσαν ἀνάπτυξιν εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν κοσμοπολιτικὸν Βυζάντιον, ὅπου τὸ παρατηρητικὸν πνεῦμα καὶ ἡ αἰσθησις τοῦ γελοίου εἶχον εὐρὺ ἔδαφος πρὸς ἄσκησιν.

Ἐγίνεν ἀνωτέρω ἱκανὸς λόγος περὶ τῆς ἀπειροκαλίας τῶν Βυζαντινῶν ἐπιγόνων, ὥστε καὶ ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον εἶναι νὰ ἐνδιατρίψωμεν νῦν καὶ εἰς τὰς ἐπιτυχεστέρας φανερώσεις τοῦ πνεύματός των. Ὁ Πρόδρομος παρέχει πρὸς τοῦτο κατάλληλά τινα παραδείγματα.

Ὁ Ἀμάραντος, τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ ὁμωνύμου σατυρικοῦ διαλόγου του, διηγεῖται πρὸς τινὰς φιλοσοφοῦντας φίλους τί συνέβη ἐν τῇ οἴκῳ ἑνὸς ἐκ τῶν σεμνῶν ἐταίρων, τοῦ γέροντος Στρατοκλέους. Ὁ Στρατοκλῆς ἄλλοτε ὠνόμαζε τὸν γάμον δεσμὸν καὶ πέδην ἄρρηκτον καὶ διὰ δευτέραν φορὰν συνδέοντα πρὸς τὸ σῶμα τὴν ἤδη πρὸς αὐτὸ δεδεμένην ψυχὴν. Πόσον εὐτυχῇ ἐνό-

μιζεν ἑαυτὸν διότι ἦτο ἀπηλλαγμένος τοῦ φορτίου ἐκείνου! Δικαιολογῶν δὲ τὴν γνώμην του δι' ἱστορικῶν παραδειγμάτων καὶ ἀναφέρων τὴν Ἑλένην καὶ τὴν Φαίδραν, τὴν Κλυταιμνήστραν καὶ τὴν Ἄντειαν, ἐπὶ τοσοῦτον ἔπεισε τοὺς ἀκούοντας περὶ τῆς κακίας τῶν γυναικῶν, ὥστε οὗτοι ὑπέδλεπον τοῦ λοιποῦ καὶ τὰς μητέρας καὶ τὰς ἀδελφάς των. «Ἀδικεῖς με, ὦ Κλωθοῖ, ἐξεβόα συχνάκις ὁ γέρων, ἔτι τὸ νῆμα μὴ ὑποτέμνουσα, μὴδὲ τῷ Αἰακῷ παραδιδούσα καὶ παρὰ τὸν Αἰδωνέα πέμπουσα, ἀλλ' ἐτώσιον ἄχθος τῇ γῇ καταλείπουσα καὶ οἶον δευτέρῳ βίῃ φυλάττουσα».

Καὶ ὅμως χθὲς ὁ Ἀμάραντος, εὕρισκόμενος εἰς τὸ ὑπερκείμενον τοῦ οἴκου τοῦ δωματίου καὶ ἀναγνώνσκων τὸν Ἀξίochon τοῦ Πλάτωνος, βλέπει ταχέως εἰσερχόμενον τὸν συμβολαιογράφον εἰς τοῦ Στρατοκλέους. Ἦτο δὲ κατηφής ὁ συμβολαιογράφος, ἀγνοῶν διὰ τί ἐκκαλεῖτο, καὶ ἐφαίνετο νομίζων ὅτι ἔμελλε νὰ γράψῃ διαθήκην. Τοῦτο νομίζων καὶ ὁ Ἀμάραντος ἐσκέφθη ὅτι ἐπὶ τέλους ἡ Κλωθὴ «κατακούσασα τῆς Στρατοκλέους ἀρᾶς ὑπετέμετό οἱ τὸ νῆμα». Τρέχει εἰς τὸν οἶκον τοῦ Στρατοκλέους καὶ ἐρωτᾷ ἕνα ἐκ τῶν δούλων τί ἀρά γε συμβαίνει. «Ἄλλω μὲν, ἀποκρίνεται ὁ δοῦλος, εἶπον ἂν οὐθέν, ἡρέμα πρὸς τὸ οὕς ἐπικύψας, σοῦ δὲ οὐκ ἀποκρύβομαι τὸ ἀπόρρητον . . . γάμους τήμερον ἐορτάζει μοι ὁ δεσπότης». «Ἡ που Ἀγαμένους τοῦ ὕδου (τοῦ ἐγγόνου);» Καὶ ὁ δοῦλος μὴ δυνάμενος νὰ κρατήσῃ τὸν γέλωτα. «Περιττόν, λέγει, ζητεῖν ἐξ ἡμῶν ἃ ὀφθαλμοί σε ὅσον οὕπω διδάξονται». Ὁ Ἀμάραντος εἰσέρχεται εἰς τὸν οἶκον. Ὁ γέρων Στρατοκλῆς ἐκάθητο ἰένδεδυμένος [ὡς νυμφίος] εἶχε κεκοιμήμενην τὴν μακρὰν γενειάδα καὶ τεχνητῶς οὐλὴν τὴν κόμην. Αἱ παρειαὶ του εἶχον βαφῇ διὰ χλωροῦ φύκους καὶ ὑπομελανθῇ οἱ ὀφθαλμοί του ὥστε νὰ ἔχῃ πλειοτέραν λάμψιν τὸ βλέμμα του. Τὰ πολυτελῆ ἱμάτια καὶ τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τὸν καθίστων

ἀσχημότερον τοῦ συνήθους. «Ὡς εἰς καιρὸν ἡμῖν ἦλθες», ἀνακράζει πρὸς τὸν Ἀμάραντον, προσφωνῶν αὐτὸν φίλον, ἐν ᾧ ἄλλοτε τὸν ὠνόμαζε τέκνον. Ὁ συμβολαιογράφος συντάττει τὸ συμβόλαιον, ὅσakis δὲ ἐν αὐτῷ ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ γαμβροῦ, ὁ Στρατοκλῆς ἐνθουσιᾷ πρὸς τὴν λέξιν καὶ βακχεύεται καὶ παρ' ὀλίγον κατεφίλει καὶ τὴν χεῖρα τοῦ συμβολαιογράφου! Εἰσέρχεται τότε ἡ νύμφη, ὡραία κόρη, θυγάτηρ πτωχοῦ κηπουροῦ. «Ὡς ἄρα κρεῖττον ἦν αὐτῇ τῷ πατρὶ τὸν κῆπον συμπονουμένη μετὰ τῶν ὑακίνθων πένεσθαι καὶ μετὰ τῶν μύρτων πεινᾶν καὶ ταῖς ἀγιδόσι συνάδειν καὶ ὑπὸ ταῖς ῥοαῖς καὶ ταῖς μορίναις ὑπνοῦν ἢ μετὰ τῆς χρυσέας κόπρου δειπνεῖν καὶ τῷ ἀργυρῷ βορβόρῳ συγκατακλίνεσθαι», ἀλλὰ «πάντα δουλεύει τῷ πλούτῳ, πάντα ὑπέξευκται τῷ χρυσῷ, πέπραται καὶ κάλλος, φύσει ἐλεύθερον»!

Πορεύονται πάντες ἐν πομπῇ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰσιδος· ὁ γέρων γαμβρὸς εἶχε κομφὸν στέφανον ἀνθέων περὶ τὴν φαλάκραν ἣτις «πλησιφαῇ τὴν σεληναίαν κατέγραφε», ἡ νεαρὰ νύμφη ἐδάδιζε σκυθρωπὴ καὶ κατηφής «ὥς ἂν τις εἰκάσειε τὴν οὐκ ἐπὶ γάμον, ἀλλ' ἐπὶ θάνατον στελλομένην». Ἐνόμιζέ τις ὅτι ἐπανελαμβάνετο ὁ γάμος τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἡφαίστου. «Οὐκοῦν, εἶπέ τις ἐκ τῶν ἀστειοτέρων, οὐδ' ἐνταῦθα ἂν Ἀγχῖσαι καὶ Ἄρεες ἐπιλίποιν»!

Μετὰ τοῦτο ἄρχεται λαμπρὸν συμπόσιον. Ὅταν ἦρχισαν νὰ πίνωσι τοὺς ἀρίστους τῶν οἴνων, ὁ γέρων νυμφίος δὲν ἔφερε τὴν φιάλην εἰς τὰ χεῖλη· του ὅπως ῥοφήσῃ τὸν οἶνον πρὶν ἢ φιλήσῃ τρεῖς τὴν κόρην. Ἀλλὰ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τὰς παλαιάς του συνηθείας· διεξέρχεται σεμνὸν λόγον, ἐν ᾧ παρεμβάλλων ῥήσεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀποδεικνύει ὅτι μωροὶ εἶναι ὅσοι νομίζουνσι δυστύχημα τὸν γάμον. Δὲν σκέπτονται ὅτι ἡ ἀγαμία ἀνατρέπει τὴν πολιτείαν καὶ ὅτι «διὰ τοῦ γάμου τὸ θνητὸν πως ἀπαθανα-

τίζεται». Τότε ὁ Ἀμάραντος τολμᾷ νὰ ἐρωτήσῃ ἂν ὁ γάμος δὲν εἶναι ἐμπόδιον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅπως ὁ γέρον ἐδίδασκεν ὅταν εἶχεν ἀκόμη τὴν μακράν του γενειάδα, ἂν εἶναι καλὸν νὰ εἰσάγῃ τις εἰς τὸν οἶκόν του Ἑλένας καὶ Κλυταιμνήστρας καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἡσίοδος εἶπεν ὅτι ὁ Ζεὺς πλάσας τὴν γυναῖκα ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους κακὸν «ἢ κεν ἅπαντες τέρπονται κατὰ θυμόν, ἐὼν κακὸν ἀμφαγαπῶντες». Ὁ Στρατοκλῆς διὰ μιᾶς λέξεως ἀναιρεῖ πάντας τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Ἀμαράντου καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀκροᾶται ἐνὸς ποιητοῦ ὅστις ἐξαγαγὼν ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ βιβλίου ἀναγινώσκει ἐπιθαλάμιον ᾄσμα. Ἄλλος δὲ ἐκ τῶν συνδαιτημόνων ὑποτραγωδεῖ Ἀνακρεόντειον μέλος ἐγκατευναστικόν, ὅπερ ἐπὶ τοσοῦτον ὑποφλέγει τὴν ψυχὴν τοῦ νυμφίου, ὅστις οὐδὲ κἂν τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀναμείνας ταχέως ἐγείρεται καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν θάλαμον μετὰ τῆς κόρης χωρὶς νὰ ἀποχαιρετίσῃ οὐδένα ἐκ τῶν παρόντων.

Ἡ μικρὰ αὕτη σκιαγραφία δὲν εἶναι δυσάρεστος, ἔχει δὲ τοῦτο τὸ πλεονέκτημα τὸ σπανιώτατον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι δὲν ἐκφράζει τὰ πάντα μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν, ἀλλ' ἀφίνει καὶ τὸν ἀναγνώστην νὰ ἀναπληρῇ μόνος τὰ παραλειπόμενα. Δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἂν ὁ Ἀμάραντος ὑπαινίσσεται ὠρισμένα πρόσωπα, πάντως ὅμως τοιοῦτοι ὑπαινιγμοὶ ἐγίνοντο εἰς παρόμοια ἔργα, ὅπως συμβαίνει μάλιστα εἰς πλείστας μιμήσεις τοῦ Λουκιανοῦ ὣν ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται εἰς τὴν Ἀθῆν. Ἄλλ' ἐπειδὴ τῶν τοιούτων τὴν ἀπόλαυσιν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωσιν εἰμὴ ὀλίγιστοί τινες λόγιοι εἰδήμονες τῶν λεπτομερειῶν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, προτιμῶμεν νὰ ἐπιστήσωμεν μᾶλλον τὴν προσοχὴν εἰς ἔργα δυνάμενα νὰ κινήσωσι γενικώτερον τὸ ἐνδιαφέρον.

Ὑπάρχει καὶ ἕτερος διάλογος τοῦ Προδρόμου ἀναφερόμενος εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον τῶν Βυζαντινῶν, εἶναι δὲ συνέχεια

οὕτως εἰπεῖν τοῦ γνωστοῦ Λουκιανείου διαλόγου ὅστις ἐπιγράφεται *Βίων* *πρᾶσις*. Ὁ Λουκιανὸς παρίστανει τὸν Δία καὶ τὸν Ἑρμῆν ἐκθέτοντας εἰς δημοπρασίαν τὸν Πυθαγόραν καὶ ἕξ ἄλλους φιλοσόφους. Ὁ Πρόδρομος περιγράφει τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς δημοπρασίας. Ἐπιγράφεται δὲ καὶ τοῦ Προδρόμου ὁ διάλογος *Βίων* *πρᾶσις* *ποιητικῶν* καὶ *πολιτικῶν*. Ἐν αὐτῷ δὲ ὁ Πρόδρομος δὲν πωλεῖ ἀγοραῖους βίους ὅπως ὁ Λουκιανός, ἀλλ' ἐκθέτει εἰς πώλησιν γνωστότατα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας τῶν Ἑλλήνων γραμματείας. Καὶ πρῶτος πάντων ἔρχεται ὁ Ὅμηρος, ὅστις εἰς τὰς γινόμενας ἐρωτήσεις ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ἀποκρίνεται δι' ἐπικῶν στίχων εἰλημμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας. Ἡ παρωδία αὕτη ἀναντιρρήτου εὐφυΐας, ἐμποιεῖ τῷ ὄντι κωμικὴν ἐντύπωσιν. Τὸ ἀστειότερον μέρος εἶναι ἡ ἀνάκρισις εἰς ἣν ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ὁ Ὅμηρος ὡς πρὸς διαφόρους λεπτομερείας αἵτινες καὶ νῦν ἔτι, ἂν καὶ κατ' ἄλλην διατύπωσιν, ἀποτελοῦσι τὸ λεγόμενον Ὅμηρικὸν ζήτημα: «Τίς, πόθεν, εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πόλις, ἡδὲ τοκῆς;» — «Ἐπτὰ πόλεις μάρνανθ' ἱερὴν διὰ ῥίζαν ἔμοῖο». — «Ὅποδαπὸς δὲ τὴν διάλεκτον εἶ;» — «Παντοδαπός· καὶ ταῖς πέντε διαλέκτοις χρῶμαι, νῦν μὲν ταύτῃ, νῦν δ' ἐκεῖνῃ, καὶ ἐκάστῃ ὡς ἐπικαίρως». — «ὦ θεσπέσιε Ὅμηρε, τί ποτέ σου τὸ ποικίλον τοῦ μέτρου βούλεται, — καὶ ἔστιν οὐ μὴ πρὸς ἑαυτὸ συνῶδόν, ὡς ἐγὼ οὐκ ἔστιν ὅσα καὶ ἐκκεκώφωμαι ὑπὸ τῶν ἀλαστέρων γραμματικῶν, λαγαρούς τινάς καὶ προκεφάλους καὶ μειούρους ψυχολογούντων;» — Οὐ μὰ γὰρ Ἀπόλλωνα Διὸ φίλον, οὐ συνήμι τί ποτε ἄρα καὶ λέγουσι τὰ ὀνόματα». — «Οἱ δὲ τῆς ἡμέρας δάκτυλοι καὶ τὰ πέπλα, πόθεν οἱ μὲν ῥοδόεντες, τὰ δέ σοι κροκόεντα ἐξεφάνησαν, τὴν τῶν χρωμάτων ἀντιληπτικὴν ἔξιν ἀνενέργητον ἔχοντι, διὰ τὴν τοῦ αἰσθητηρίου πῆρότητα;» — «Οὐ γάρ μοι βρεφόθεν δνοφερὴ νύξ ὅσσε κάλυψεν.

ἡέλιόν τ' ἔδρακον καὶ ῥοδοδάκτυλον ἡῶ». Ἐπὶ τέλους ὁ Ὅμηρος πωλεῖται ἀντὶ μεγάλης τιμῆς ἕνεκα τῆς ἐξόχου αὐτοῦ ποιητικῆς εὐφυΐας.

Μετὰ τὸν Ὅμηρον δημοπρατεῖται ὁ Ἱπποκράτης, ὅστις ὁμιλεῖ εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον, ὅχι μόνον ὅταν ἀναφέρῃ χωρία ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ὅταν διερμηνεύῃ ἀτομικὰς παρατηρήσεις τοῦ Προδρόμου περὶ τῆς ἱατρικῆς. Περαιτῶναι δὲ τοὺς δηκτικοὺς ὑπαινιγμούς του διὰ τῆς ἐξῆς συμβουλῆς: «Κἂν ἡ φύσις ὑγιασῇται τὸν νοσέοντα, σφετέρισαι τὸ ἔργον καὶ ἐπὶ τῷ πράγματι κόμπασον. Ἦν δὲ ἡ σὴ ἀτεχνίη πολλὰς ἀνθρώπων ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψῃ, θάρσσει ὑπὸ γὰρ θανοῦσι τοῖσιν ἐλέγχουσι οὐκ ἂν διαγνωσθήσῃσι ὁποῖος ἦσθα τὴν ἀμαθίην».

Τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Εὐριπίδου ἡ πώλησις δὲν ἀποφέρει σπουδαία ποσά. Καὶ ὁ μὲν Ἀριστοφάνης μεταχειρίζεται τόσον χυδαίας ἐκφράσεις, ὥστε ταχέως ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὸν σιγή· τοῦτο δὲ συμβαίνει διότι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν εἶχον αὐτὸν ἐν πολλῇ τιμῇ, προτιμῶντες, ὅπως ἄλλοτε καὶ ὁ Φώτιος, τὸν Μένανδρον ὡς λεπτότερον τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὁ δὲ Εὐριπίδης εἶναι τόσον ἀπαισιόδοξος καὶ τόσον συχνὰ ἀνακράζει Ἀἰῶν αἰῶν καὶ Ὡ μοί μοι καὶ ἰὼ ἰὼ, ὥστε δὲν δύναται νὰ πωληθῇ εἰμὴ εἰς ἐκείνους οἵτινες θὰ εἶχον ἀνάγκην ἐλεγεῖων διὰ τὸν θάνατον τῶν θυγατέρων των. Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι μετὰ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς παρέρχεται ὡς νομομαθῆς ὁ Ῥωμαῖος Πομπώνιος ὅστις ἀποκρινόμενος εἰς τὸν ἀγοραστὴν μεταχειρίζεται λατινικὰς λέξεις, ὥστε παρίσταται ἀνάγκη ἐξηγητοῦ ὅπως ἐκτεθῶσιν αἱ ἀρεταὶ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν εἰρωνικὸν τρόπον καθ' ὃν ἐξέθηκε καὶ ὁ Ἱπποκράτης τὰς ἀρετὰς τῆς ἱατρικῆς. Ὑπόσχεται λοιπὸν πολλὰ ὁ Πομπώνιος εἰς τὸν ἀγοραστὴν, πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ τιμὰς· «μόνον ἡ ἀναισχυντία προηγείσθω καὶ ἐπέσθω ἡ φλυαρία».

Τελευταῖος δημοπρατεῖται ὁ Δημοσθένης ὅστις καυχώμενος λέγει ὅτι «Ἡ πόλις ἐστεφάνωσε με Διονυσίων ἀγομένων Κτησιφώντος τοῦ Λεωσθένους Ἀναφλυστίου δόντος τὴν γνώμην», μεγαλοφωνότερον δὲ κηρύττει ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ δὲν κατορθώνει νὰ ἀποτρίψῃ τὴν ἐπὶ δωροδοκίᾳ μομφὴν τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὅπως καὶ εἰς ἄλλους τῶν παλαιῶν.

Πρὸς συγγραφὴν τοῦ διαλόγου τούτου ἐχρειάζοντο ἀναποδράστως πολλαὶ γραμματειακαὶ γνώσεις, εὐχέρεια περὶ τὴν μεταχείρισιν τῶν ἰδιωτισμῶν τῆς ἐπικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου, προσέτι δὲ καὶ πολλή, εὐφυΐα. Τῷ ὄντι δὲ ὁ Πρόδρομος ἔχων πάντα ταῦτα τὰ πνευματικὰ χαρίσματα ἀνεδείχθη ἄξιος διάδοχος τοῦ Λουκιανοῦ, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν οἰκονομίαν μάλιστα τοῦ διαλόγου ὑπερέβη καὶ τὸν Λουκιανόν, διότι εἰς τὸν Λουκιάνειον διάλογον τὰ ἐρωτήματα γίνονται προδήλως κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἐκθέσῃ τὰς κοινῶς περὶ τῶν φιλοσόφων φερομένας γνώμας, ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ *Βίων* πρῶσις δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἄριστον ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ. Ὁ τρόπος δὲ καθ' ὃν ὁ χριστιανὸς Πρόδρομος πραγματεύεται περὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, δυσαρεστεῖ ὀλιγώτερον τῆς ἀνευλαβοῦς ἀναιδεΐας μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Λουκιανὸς ἐπαναλαμβάνει τὰς ἐναντίον τοῦ Σωκράτους συκοφαντικὰς διαλαλήσεις, ἀπλῶς καὶ μόνον ἵνα λάβῃ ἀφορμὴν νὰ χαριτολογήσῃ.

ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου φέρονται ἀπὸ μακροῦ χρόνου τέσσαρα ποιήματα ἀνήκοντα εἰς τὰ πρῶτα δοκίμια μιᾶς γραμματείας ἣτις ἀποσχίζεται ἀπὸ τῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων. Ὁ Μαλάλας διέρρηξε τοὺς δεσμοὺς τῆς παραδόσεως ἐξ ἀδυναμίας, μέτρια δὲ πνεύματα, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, προσεπάθησαν νὰ εὕρωσι τεχνικὴν τινα μορφήν συμβιβάζουσαν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πρὸς τὸ νεώτερον πνεῦμα. Τώρα ὁμοῦς

ἔχομεν πρὸ ἡμῶν συγγραφεῖς ἱκανοὺς μὲν νὰ μεταχειρίζωνται τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ὁμῶς τασσομένους ὑπὲρ τῆς ὁμιλουμένης, δὲν εἶναι δὲ τύχης ἔργον ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο παρουσιάζεται ἀκριδῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἀττικομανία τῆς Ἀγνῆς τῆς Κομνηνῆς καὶ τῶν ὁμοίων τῆς ἐπετάχυνε κατὰ πολὺ τὴν ἀντίδρασιν, διότι ἡ ἀσύνητος αὐτῶν προσπάθεια, ὅπως ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἔζων ἔμελλε μοιραίως νὰ ἀποτύχῃ. Ἡ νέα γραμματεία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν διέφερε κατὰ πολὺ τῆς γραμματείας τῆς αὐλῆς καὶ τῶν λογίων, ἀπετείνετο ὁμῶς πρὸς τὸν λαὸν κατὰ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Πανδιδακτηρίῳ δὲν ἔθεωρεῖτο δι' ὅλου δυσάρεστος, ἂν καὶ δημοκρατικῆς φύσεως, ἡ εὐτραπελία ἣν ἀπέπνεον τινὰ ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, ἀφ' οὗ μάλιστα ἄλλοτε εἶχον εἰσαχθῇ χυδαιολογία: τινὲς εἰς τὴν σχολαστικὴν γλῶσσαν.

Καὶ εἰς μὲν τὰ ἐπιστήμονικὰ συγγράμματα καὶ ἐν γένει εἰς τὸν γραπτὸν πεζὸν λόγον δὲν εἰσῆχθη ἡ χρῆσις τῆς λεγομένης δημῳδούς γλώσσης, μετεχειρίζοντο δὲ αὐτὴν τινὲς ἐκ τῶν ποιητῶν πειρώμενοι διὰ ποικίλων τρόπων εἴτε νὰ διδάξωσιν εἴτε νὰ τέρψωσι τὸν ἀναγνώστην. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποδώσωσιν ἀκριδῶς τὸ προφορικὸν ἰδίωμα τὸ ὁποῖον ὠμίλει ὁλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπὸ τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ ἐπαίτου, ἂν καὶ πρῶτα λέγουσιν ὅτι τοιοῦτος ἦτο ὁ σκοπὸς των. Ὁ ἀνατραφεὶς ἐν τῇ ἀποκλειστικῇ λατρείᾳ τοῦ παρελθόντος καὶ οὐδέποτε ἀναγνώσας εἰμὴ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν, εἴτε γνησίαν εἴτε μὴ, μετὰ δυσκολίας κατορθώνει νὰ εὕρῃ ὅταν θέλῃ νὰ γράψῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς του, τὰς προσηκούσας λέξεις, ἐν ᾗ ὅταν ὁμιλῇ αἱ λέξεις ἔρχονται αὐτομάτως εἰς τὰ χεῖλη του, ἀσυνειδήτως λοιπὸν κάμνει πολλὰς ὑποχωρήσεις εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν ἀπαρνέται. Ἀφ' ἐτέρου δέ, ἐπειδὴ εἶναι ἀδαγῆς

πάσης γραμματειακῆς παραδόσεως, μεταχειρίζεται λέξεις καὶ τύπους ὧν ἡ χρῆσις εἶναι περιορισμένη εἰς στενότερον κύκλον ἀνθρώπων. Ἐκ τούτου προέρχεται τὸ ἀλλόκοτον ἐκεῖνο μῆγμα ἐκφράσεων πεπαλαιωμένων καὶ ἐκφράσεων αἵτινες ἀφ' οὗ χρησιμοποιηθῶσιν ἐπὶ τινα χρόνον ὑπὸ ὠρισμένων προσώπων, ἐξαφανίζονται ἔπειτα καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐγεννήθησαν. Ὁ ἀναγνώστης σήμερον μάτην προσπαθεῖ νὰ διακρίνῃ ἀπ' ἀλλήλων τὰς δύο ταύτας κατηγορίας· πρόσκρούει εἰς λέξεις ὧν δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὴν ἔννοιαν καὶ εἰς τύπους περὶ ὧν δὲν ἔχει τὴν βεβαιότητα ἃν ὀρθῶς ἀπεδόθησαν. Δὲν ὑπάρχει δὲ πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν οὐδεμία ἐπικουρία, διότι ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν ἥτις οὐδὲ ἐν μόνον τῆς ἀρχαίας γλώσσης ἀφῆκεν ἀνερμήνευτον διὰ μακρῶν μονογραφιῶν, οὐδὲν βοήθημα κατέλιπε πρὸς διαφώτισιν τῆς εἰδικῆς ταύτης δημώδους λογοτεχνίας, ὥστε ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης ἐρμηνεύει τὰ πράγματα κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ εἰκασίας.

Καὶ ὅμως μετὰ τὰ ἀνούσια καὶ διεξοδικὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν κατηχητῶν, αἰσθάνεται τις ἀνακούφισιν ἀκούων τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Αἱ παραδοξολογίαι, αἱ περίεργοι συζεύξεις λέξεων, ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῶν κανόνων ἐπιβεβλημένης γραμματικῆς, κάμνουσιν ἐπὶ τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης τὸ αὐτὸ εὐεργετικὸν ἀποτέλεσμα, ὅπως ὁροσερὸν πνεῦμα ἀέρος τὸ ὁποῖον ἤθελεν εἰσχωρήσῃ περὶ τὴν αὐγὴν εἰς μίαν καπνισμένην αἴθουσαν· διαλύει τὴν ἀπονάρκωσιν καὶ προμηνύει τὸν ἥλιον.

Πρὸς τί ἄλλο νὰ παραβάλλῃ τις τὴν ἀλλόκοτον φαντασιοτροπίαν τῆς πᾶν ἄλλο ἢ κλασσικῆς ἐκείνης Μούσης, εἰμὴ πρὸς τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθεροστομίαν τῶν ἀγυιοπαίδων; Ἄλλ' ἐξ ὅλης τῆς ἀχανοῦς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ Κωνσταντινούπολις παρέμενε ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὸ μόνον κέντρον ὅπου παρομοία ποίησις ἡδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ. Βραδύτερον ἡ δημώδης αὕτη

ποίησις ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὴν Κύπρον, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν Κρήτην. Ὅπως δὲ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης μίαν ἔννοιαν τῆς νέας ταύτης λογοτεχνίας θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ποιήματά τινα τὰ ὅποια εἶναι βέβαιον ὅτι ἔχουσιν ἀκόμη πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ σατυρικά ἄσματα τοῦ λαοῦ.

Τὰ δημῶδη ποιήματα τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου δὲν εἶναι ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἴσως μάλιστα ὁ Πρόδρομος περὶ οὗ ἀνωτέρω διελάβομεν οὐδόλως μετέσχε τῆς συντάξεως αὐτῶν. Πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ποιήματα εἶναι σκωπτικὰ τῶν πενήτων καὶ παρασιτικῶν ἐκείνων λογίων ὅτινες ἐν τῇ ἀπορίᾳ των ἀπετείνοντο κατ' ἐπανάληψιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα αἰτοῦντες παρ' αὐτοῦ βοηθήματα καὶ κολακεύοντες αὐτὸν μέχρις ἐσχάτου ἐξευτελισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Πρόδρομος ἦτο εἰς ἐκ τῶν ἐπιμονωτέρων ἐπαϊτῶν τοῦ τοιούτου εἵδους, διὰ τοῦτο αἱ ἀνώνυμοι χλευασταὶ ὑπέβαλλον τὰς σατύρας των εἰς τὸν Πρόδρομον, ὡς δῆθεν γραφεῖσας ὑπ' αὐτοῦ¹. Στίχοι τινὲς εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου εἰλημμένοι ἐκ τῶν γνησίων ἔργων του. Τὰ ἀτελεύτητα παράπονά του διὰ τὴν πενίαν του καὶ τὰ δεινὰ τὰ ὅποια ὑποφέρει ἐκτίθενται κατὰ τρόπον ὅστις οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὸ νὰ κινηθῇ ἡ συμπάθεια ὑπὲρ τοῦ ἐπαιτοῦντος, τοῦναντίον μάλιστα διεγείρουσι κατ' αὐτοῦ ἢ τὸν γέλωτα ἢ τὴν περιφρόνησιν. Ἦτο μὲν αὐτὸς πρόθυμος νὰ λησμονῇ τὴν ἰδίαν ἀξιοπρέπειαν ὅπως προκαλῇ ἐν μειδίαμα τοῦ αὐτοκρά-

¹ Δύο τοῦλάχιστον Προδρόμους, τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν Ἰλαρίωνα, δέχεται ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Ν. Κατζίδάκης (Ἰδ. Μεσαιων. καὶ Νέα Ἑλληνικά Β' σ. 361 - 395). Ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου κ. Hesselning τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ψευδοπροδρόμου ἢ μᾶλλον ψευδοπτωχοπροδρόμου ἀναπτύσσει καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. H. Pernot φιλοπονηθεῖσαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν Poèmes Prodromiques (Amsterdam 1910) σ. 8 ἐξ. 22 ἐξ. Σ. Μ.

τορος τὸ ὅποιον θὰ ἐπληρῶνετο διὰ χρυσοῦ, τὸ ἡμέτερον ὅμως ἐνδιαφέρον οὐδεὶς ποτε γελωτοποιὸς ἐκίνησεν ὀλιγώτερον αὐτοῦ. Αἱ μικραὶ ὅμως εἰκόνες τὰς ὁποίας κάμνει περὶ τῆς ἐλεεινῆς του καταστάσεως ὁ ψευδοπρόδρομος, εἴτε ὡς οἰκογενειάρχου διαρκῶς βασανιζομένου εἴτε ὡς μοναχοῦ ὑπομένουτος ἐν τῷ μοναστηρίῳ τὰ πάνδεια, ἔχουσι ζωὴν καὶ ἐλέγχουσιν ἀκριβῆ παρατήρησιν, προκαλοῦσι δὲ τὸν γέλωτα περισσότερον ἢ αἱ παρεμφερεῖς περιγραφαὶ τοῦ Ἡρώδα.

Ὅπωςδὴποτε ἡμεῖς θὰ θεωρήσωμεν τοὺς πτωχοὺς καὶ εὐτελεῖς τούτους ἀνθρώπους οἵτινες ἐκτραγωδοῦσι τὰ βάσανά των εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος δημῶδη ποιήματα ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, εἰς τὸ ὅποιον ἀφίνομεν τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου ἢ Πτωχοπροδόμου. Ὅσαι δὲ δυσκολίαι καὶ ἂν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερνικηθῶσιν ὅπως ἀποκατασταθῇ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων τούτων ἀποσπασμάτων ἢ βιογραφία ἐνὸς ἀνθρώπου, ὀφείλομεν ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ποιήματα ἔχουσιν ὁμογενῆ τὴν ἐπίνοιαν καὶ ὅτι δύναται ἐν αὐτοῖς νὰ ἀνευρεθῇ εἰς ἐνιαῖος τύπος.

Ὁ Πτωχοπρόδρομος πειθόμενος εἰς τὸν πατέρα του ὅστις διὰ πολλῶν διδακτικῶν παραδειγμάτων ἐπέμεινε ὅτι πρέπει νὰ μάθῃ ὁ υἱὸς του γράμματα διὰ νὰ εὐτυχίῃ ἔμαθε τὰ γραμματικά¹.

Καὶ ἔμαθον τὰ γραμματικά μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου.

Ἀφ' οὗ δὲ τάχα γέγονα γραμματικὸς τεχνίτης,
ἐπιθυμῶ καὶ τὸ φωμῖν καὶ τοῦ φωμιοῦ τὴν μάνναν.
ὁδρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρῶν

Ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει!
ἀνάθεμαν καὶ τὸν καὶρόν καὶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν
καθ' ἣν μὲ παρεδώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,

¹ Ἐτηρήθη τὸ κείμενον τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως Hesselings - Pernot.

πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα! »
 Ἐδᾶρε¹ τότε ἂν μ' ἐποίκην τεχνίτην χρυσορράπτην,
 ἀπὸ αὐτοὺς ποῦ κάμνουν τὰ κλαπωτὰ² καὶ ζῶσι,
 καὶ ἔμαθα τέχνην κλαπωτὴν τὴν περιφρονημένην,
 οὐ μὴ ἦνοιγα τὸ ἄρμᾶριν μου καὶ ἠδύρικα ὅτι γέμει
 φωμῖν, κρασίῳ πληθυντικὸν καὶ θυνομαγειρίαν³,
 καὶ παλαμιδοκόμματα καὶ τσίρους καὶ σκουμπρία
 παρ' οὗ ὅτι τώρα ἀνοίγω το, βλέπω τοὺς πάτους ὅλους,
 καὶ βλέπω χαρτοσακκουλα γεμάτα τὰ χαρτία.

Γεῖτονα ἔχω πετωτὴν, ψευδοτααγγάρην τάχα,
 πλὴν ἐνὶ καλοφωνιστῆς, ἐνὶ καὶ χαροκόπος.
 Ὅταν γὰρ ἴδῃ τὴν αὐγὴν περιχαρασσομένην,
 εὐθὺς· « ἄς βράσῃ τὸ θερμόν, λέγει πρὸς τὸ παιδίον του,
 καὶ νὰ, παιδίον μου, στάμενον εἰς τὰ χορδοκοιλίταια⁴,
 ἀγόρασε καὶ βλάχικον σταμεναρέαν τυρίτιν⁵
 καὶ δός μου νὰ προγεύσωμαι, καὶ τότε νὰ πετσώνω ».

Ἀφ' οὗ δὲ παραθέσουσι καὶ νίφεται καὶ κάτση,
 ἀνάθεμά με, βασιλεῦ, ὅταν στραφῶ καὶ ἰδῶ τον
 τὸ πῶς ἀνακομπώνεται κατὰ τῆς μαγειρίας,
 ἂν οὐ κινοῦν τὰ σάλια μου καὶ τρέχουν ὡς ποτάμιν.
 Αὐτὸς γὰρ ἐμπουκκῶνεται, κλώθει τὴν μαγειρίαν,
 καὶ ἐγὼ ὑπάγω καὶ ἔρχομαι πόδας μετρῶν τῶν στίχων.
 Αὐτὸς χορταίνει· τὸ γλυκὺν εἰς τὸ τρανὸν μouxρoύτιν⁶,
 καὶ ἐγὼ ζητῶ τὸν ἱαμβον, γυρεύω τὸν σπονδετον,
 γυρεύω τὸν πυρρίχιον καὶ τὰ λοιπὰ τὰ μέτρα
 ἀλλὰ τὰ μέτρα ποῦ ὠφελοῦν τὴν ἄμετρόν μου πείναν!

¹ Ἰδού.

² Κεντητά.

³ Μαγειρευμένον θύννον, ἰταλιστὶ τόννον.

⁴ Στάμενον = νόμισμα, χορδοκοιλίταια δὲ ὑποκοριστικὸν τοῦ χορδόκοιλα.

⁵ Σταμεναρέα = στάμενον, ἢ μᾶλλον: ἀγόρασε καὶ κατὲν στάμενον, καμμίαν δραχμήν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, βλάχικον τυράκι.

⁶ Ποτήριον. Σ. Μ.

Γείτοναν ἔχω κοσκινᾶν, φάρσωμα ¹ μᾶς χωρίζει,
καὶ βλέπω τὴν ἰστίαν του πῶς συχνοφλακκαρίζει ²,
καὶ πῶς πολλάκις τῶν κρεῶν τὴν τσίγκαν ἀπολύει·
πῶς δ' αὖ εἰς τὴν ἀνθρακίαν τὴν φοβεράν ἐκείνην
κείμενα βλέπω, βασιλεῦ, τὰ πλήθη τῶν ἰχθύων·
καὶ ἐγὼ τσικνώνω διὰ φωμίν, ζητῶ καὶ οὐδὲν μὲ διδουν,
ἀλλ' ὄνειδιζον ἅπαντες καὶ καθυδρίζουσί με,
λέγοντες· « φάγε γράμματα καὶ χόρτασε, παπᾶ μου »
.....

Κᾶν φαίνωμαι γάρ, δέσποτα, γελῶν ὁμοῦ καὶ παίζων,
ἀλλ' ἔχω πόνον ἄπειρον καὶ θλίψιν βαρυτάτην,
καὶ χαλεπὸν ἄρρώστημα, καὶ πάθος, ἀλλὰ πάθος!
Πάθος ἀκούσας τοιγαροῦν μὴ κήλην ὑπολάβῃς,
μηδ' ἄλλο τι χειρότερον ἐκ τῶν μυστικωτέρων,
μὴ κερατὰν τὸ φανερόν, μὴ ταντανοτραγάτην ³,
μὴ νόσημα καρδιακόν, μὴ περιφλεγμονίαν,
μὴ σκορδαφόν ⁴, μηδ' ὕδερων ⁵, μὴ παραπνευμονίαν,
ἀλλὰ μαχίμου γυναικὸς πολλὴν εὐτραπείαν.
.....

Καὶ θέλω δεῖξαι προφανῶς τὴν ταύτης μοχθηρίαν
τοὺς καθ' ἡμέραν χλευασμοὺς καὶ τὰς ὄνειδισίας·
.....

« Ποῖον ἱμάτιον μ' ἔρραφας; ποῖον δίμιτον μὲ ἐποίησες;
καὶ ποῖον γυρίν ⁶ μὲ ἐφόρεσας; οὐκ οἶδα πασχαλίαν·
ἔχεις με χρόνους δώδεκα ψυχροῦς καὶ ἀσβολωμένους,
οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου τατίκιν ⁷ εἰς ποδάριν,
οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν βράχιν μου μεταξωτόν ἱμάτιν,
οὐκ εἶδα εἰς τὸ δακτύλιν μου κρικέλιν δακτυλίδιν,

¹ Ψευδότοιχος.

² Συχνάκις ἀναλάμπει.

³ ῥιγοῦντα ὑπὸ πυρετοῦ.

⁴ Σπασμόν;

⁵ Ὑδρωπα.

⁶ Ἀγνωστον ἱμάτιον.

⁷ Ὑπόδημα. Σ. Μ.

οὐδὲ βραχιόλιν με ἔφερες ποτὲ νὰ τὸ φορέσω.

Ἐγὼ ἤμην εὐγενική καὶ σὺ πτωχὸς πολίτης
σὺ εἶσαι Πτωχοπρόδρομος καὶ ἐγὼ ἤμην Ματζουκίνη

Ἐγὼ κρατῶ τὸ δσπίτιν σου καὶ τὴν ὑποταγὴν σου,
δουλεύω τὰ παιδιὰ σου παρὰ βαδᾶν καλλίστην,
οἰκονομῶ τὰ κατὰ σέ, τρέχω, μοχθῶ, διώκω,

καὶ σὺ καθέζεσαι ὡς πωλὶν χασμένον¹ εἰς τὸ βρῶμα,
καὶ καθ' ἡμέραν προσδοκᾷς τί νὰ σέ παραβάλλω.
Τὸ τί σέ θέλω ἐξαπορῶ, τὸ τί σέ χρήζω οὐκ οἶδα·
ἂν οὐκ ἐθάρρεις, κολυμβᾶν, κολυμβητὴς μὴ ἐγένου,
ἀλλ' ἄς ἐκάθου σιγηρὸς καὶ ἀπομεριμνημένος,
καὶ ἄς ἐκνηθῇς τὴν λέπραν σου, καὶ ἄς ἤφινες ἐμέναν,
εἰ δὲ κομπῶσιν² ἤθελες καὶ λάθειν καὶ πλανήσιν,
ἄς ἔλαβες ὁμοίαν σου, καπήλου θυγατέραν,
κουτσοπαρδάλαν τίποτε γυμνὴν, ἠπορημένην.

Ἡ δὲ τὰς ἀποκρίσεις μου μὴ καταδεχομένη,
στήκει, τριχομαδίζεται, θέρει τὰ μάγουλά της·
συνάγει τὰ παιδιὰ της ἀπαίρει καὶ τὴν βόσκαν,
ἐμβαίνει εἰς τὸ κουδούκλιν της, κλείει σφικτὴν τὴν θύραν.
μουλλώνεται καὶ κρύπτεται, ἐμέ δ' ἀφίνει ἔξω,
ὥς τὸ ἐποίκεν πρό πολλοῦ, δέσποτα στεφανφόρε,
ὅταν ἐστράφην σάβουρος³ ἀπ' ὧδε παρ' ἐλπίδα·
ἦνίκα γὰρ εἰσέβηκα τὴν θύραν καθαλλάρης,
ὥς εἶδεν ὅτι ἐπέφευσα, καὶ ἀνέβηκα καὶ ἐκάτσα
δίχα θορύβου καὶ βοῆς, χωρὶς ὀχλαγωγίας,

μικρολαλεῖν ἀπῆρξατο καὶ συχνομουρμουρίζειν.

Ἐγὼ δ' ὡς ἤμην νηστὶκὸς ἀπὸ τὸ φιλοπότιν

¹ Ἀφωσιωμένον;

² Νὰ με ἀπατήσης.

³ Μὲ κενᾶς τὰ χεῖρας. Σ. Μ.

(μὴ κρύψω τὴν αἰτίαν μου καὶ ἔχω πολλάκις κρίμα)
ὥσάν ἐμελαγχόλησα καὶ ἡγριοτάλησά την,
καὶ πάλιν τὰ συνήθη μοι συμφώνως ἐπεφώνει·
«τὸ τί θαρρεῖς; τὸ τίς εἶσαν; τὸ βλέπε τίνα δέρεις,
ποῖαν ὑβρίζεις πρόσεχε καὶ ποῖαν ἀτιμάζεις·
οὐκ εἶμαι Θλαδοποῦλα σου, οὐδὲ μισθάρνισσά σου»

Ὡς δὲ αὐτὴ, θεόστεπτε, πρὸ τῶν λοιπῶν ἀπάντων,
καὶ τὸ ψωμὶν ἐκλείδωσε καὶ τὸ κρασίον ἐντάμα,
φεύγει, λανθάνει, κρύπτεται, καὶ κλείσασα τὴν θύραν,
ἐκάθισεν ἀμέριμνος καὶ ἐμὲ ἐφῆκεν ἔξω.

Κρατῶν δὲ τὸ σκουπόρραβδον, τὴν θύραν ἀπηρξάμην·
ὥς δ' ἡγανάκτησα λοιπὸν κρούων σφοδρῶς τὴν θύραν
εὐρών ὁπὴν ἐσέβασα τ' ἄκρον τοῦ σκουπόρραβδου·
ἐκεῖνη δὲ πηδῆσάσα καὶ τούτου δραξαμένη
ἐταύριζεν ἀπέσσωθεν¹, ἐγὼ δὲ πάλιν ἔξω·
ὥς δ' ἔγνων ὅτι δύναμαι καὶ στερεὰ τὴν σύρω,
χαυνίζει² τὸ σκουπόρραβδον· τὴν θύραν παρανοίγει,
καὶ παρ' ἐλπίδα κατὰ γῆς καταπεσὼν ἠπλώθη·
Ὡς δ' εἶδεν ὅτι ἔπесον ἤρξατο τοῦ γελᾶν με.

Τοῦ γοῦν ἡλίου πρὸς δυσμὰς μέλλοντος ἤδη κλίνει,
βοή τις ἄφνω γίνεται καὶ ταραχὴ μεγάλη,
ἐν καὶ γὰρ ἐκ τῶν παίδων μου ἔπασεν ἐκ τοῦ ὕψους,
καὶ κρούσαν κάτω ἔκειτο ὥσπερ νεκρὸν αὐτίκα·
συνήχθησαν οἱ γείτονες ὥς πρὸς παρηγορίαν,
αἱ μανδραγοῦραι³ μάλιστα καὶ πρωτοκουρκουσοῦραι,
καὶ τότε ἄς εἶδες θόρυβον καὶ ταραχὴν μεγάλην.
Ἀσχολουμένων τοιγαροῦν τῶν γυναικῶν καὶ πάντων
τῶν συνεθόντων ἐπ' αὐτῷ, ὥς φθάσας εἶπον ἄνω,
τοῦ βρέφους τῷ συμπτώματι καὶ τοῦ παιδὸς τῷ πάθει,
κρυπτῶς ἀπῆρα τὸ κλειδίον, καὶ ἤνοιξα τὸ ἄρμαριν·

¹ Ἐτραβοῦσε ἀπὸ μέσα.

² Ἐξαπολύει.

³ Αἱ μάγισσαι, τὰ λαδικά. Σ. Μ.

φαγών εὐθύς τε καὶ πίων καὶ κορεσθεὶς ἐξαίφνης,
 ἐξήλθον ἔξωθεν ἀγὼ θρηνῶν σὺν τοῖς ἑτέροις.
 Τοῦ πάθους καταπαύσαντος τοῦ βρέφους δ' ἀναστάντος,
 ἀπεχειρέτησαν εὐθύς οἱ συνδεδραμηκότες·
 παραλαβοῦσα δ' ἡ γυνὴ τοὺς ταύτης παῖδας πάντας,
 εἰσῆλθον ἔνδον σὺν αὐτοῖς καὶ πάλιν ὑπεκρύβη·
 ἐγὼ δὲ μόνος κοιμηθεὶς ἄνευ παραμυθίας,
 χωρὶς δειπνοῦ καὶ σκοτεινὰ καὶ παραπονεμένα,
 ἡγέρθην ταχυνώτερον, ἦλθον ἐπὶ τὴν κλίνην.

Καὶ μονοκύθρου¹ μ' ἔδωκε καθ' ὕπνους μυρωδία,
 καὶ παρευθὺς τὸν ὕπνον μου ῥίψας ἐκ τῶν βλεφάρων,
 ἀναπηδῶ, σηκώνομαι μετὰ σπουδῆς μεγάλης,
 παρὰ σκυλλὶν λαγωνικὸν κάλλια ῥινηλατήνας,
 κυττάζω τὸ μονόκυθρον ἀπέσω εἰς τὸ κουβούκλιν.
 Οἱ παῖδες ἐσυνήχθησαν, ἐκάθισαν νὰ φάγουν,
 καὶ τὸ τραπέζιν ἔστησαν μετ' ἐξόπλισίν του.

Ὁ ταλαίπωρος Πτωχοπρόδρομος ὡς εἶδε τὴν παρασκευὴν
 τῆς τραπέζης ἐχάρη, «ἐλπίζων, λέγει, νὰ με κράξουσι νὰ
 κάτσωμεν νὰ φᾶμεν», ἀλλὰ ματαία ἦτο ἡ χαρὰ του. Τότε ἐσο-
 φίσθη νὰ μεταμφιεσθῇ εἰς Ῥώσον προσκυνητὴν, ὡς ξένον δὲ
 τὸν δέχονται εἰς τὴν τράπεζαν. «Ἀφῆτέ τον, λέγει ἡ μήτηρ
 πρὸς τὰ τέκνα, πτωχὸς ἔνι, καράνος², πελεγρίνος».

Ἡμερωθέντων τοιγαροῦν τῶν παίδων παραυτίκα,
 ἀνέβηκα τὴν σκάλαν μου τῇ τούτων ὁδηγίᾳ,
 καὶ εὐθύς πηδήσας καὶ εἰσελθὼν, καὶ προτραπείς καθίσαι,
 τὸ πότε νὰ με κράξωσι νὰ φάγω προσεδόκουν,
 καὶ μόλις εἶδον πίνακα ζωμὸν ἔχοντα πλεῖστον,
 καὶ ὀλίγον ἀπὸ τὸ παστὸν καὶ θρύμματα μεγάλα,

¹ Μονοχύτρου. Μονόκυθρον ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ «διαφόρων εἰδῶν φαγία μιγμένα καὶ ἐψημένα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν χύτραν». Κοραῆς.

² Μετανοητής, καλόγηρος. Γίνεται χρῆσις σλαυικῆς λέξεως διότι πρό-
 κειται περὶ Ῥώσου «πελεγρίνου». Σ. Μ.

καὶ θράξας εἰς τὰς χεῖράς μου, ἠΰφρανε ἡ καρδιά μου,
ζωμόν ἰδὼν τὸν περισσόν καὶ τὰ χοντρά κομμάτια.

Τοιαῦτα πέπονθα θεινά, κρατάρχα στεφηφόρε,
παρὰ μαχίμου γυναικὸς καὶ τρισαλιτηρίας.

ὧς εἶδε με κενώτατα ἐλθόντα. πρὸς τὸν οἶκον¹.

Ἄν οὖν μὴ φθάσῃ με τὸ σὸν φιλεῦσπλαγχον, αὐτάναξ,
καὶ δώροις καὶ χαρίσμασι τὴν ἄπληστον ἐμπλήσῃς,
τρέμω, προοῦμαι, δέδοικα μὴ φονευθῶ πρό ὧρας,
καὶ χάσῃς σου τὸν Πρόδρομον, τὸν κάλλιστον εὐχέτην.

Ἄλλ' ὅχι ὀλιγώτερα θεινὰ πέπονθεν ὁ Πρόδρομος καὶ ὧς
καλόγηρος. Μεμφιμοιρεῖ ἐναντίον δύο ἡγουμένων τοῦ μοναστη-
ρίου οἵτινες ἐρμηνεύουσι τοὺς μοναστικούς κανόνας κατὰ τὴν
ὀρεξίν των. Τὰ παράπονά του διατυποῦνται μὲ ἔκτακτον ἀφθο-
νίαν λεπτομερειῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δὲν δύναται νὰ ὑπομείνῃ
τὴν αὐστηρότητα τῶν ἡγουμένων καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐκό-
λαζον, ὅστις καταλήγει πάντοτε εἰς ἐπιβολὴν νηστείας καὶ πάλιν
νηστείας.

Ὅταν ἐξέλθω γὰρ μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας,
ἂν ῥαθυμῶσω πώποτε καὶ λείψω ἀπὸ τὸν ὀρθρον,
οὐ φέρειν ὁλως δύναμαι τὰς προσταγὰς ἐκείνων·
τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ θυμιάτόν; ἃς βάλλῃ μετανοίας·
τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ κάθισμα²; ψωμὶν μὴδὲν τὸν δώσουν·
ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐξάψαλμον; κρασὶν μὴδὲν τὸν δώσουν·
ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐσπερινόν; ἃς τὸν ἐκβάλουν ἔξω.

Τὸν μέμφονται οἱ ἡγούμενοι ὅτι τὰ καλίγιά του, ἦτοι τὰ ὑπο-
δήματά του, δὲν εἶναι ἀρκετὰ βαθεά, ἀλλ' εἶναι χαμηλὰ καὶ

¹ Ὅπως ἀνωτέρω· «ὅταν ἐστράφην σάβουρος ἀπ' ὧδε (ἀπὸ ἐδῶ, ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος) παρ' ἐλπίδα».

² «Νοεῖ τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστά *Καθίσματα* τοῦ Παλτηρίου, εἴκοσι τὸν ἀριθμὸν» Κοραῆς. Σ. Μ.

μετὰ μακρέας τὰς μύτας. Ὅλοι δὲν εἶναι ἴσοι εἰς τὸ μοναστήριον. Τὸν κάμνουσι προσεκτικὸν ὅτι

ἐκεῖνος ἐν' πρωτοπαπᾶς, σὺ δὲ ἐκκλησιάρχης,
ἐκεῖνος διηκόνησεν εἰς τὴν μονὴν πολλάκις,
καὶ σὺ ἐβοσκες τὰ πρόβατα καὶ ἐδίωκες τὰς κορώνας,
αὐτὸς ψηφίζει πέρπυρα καὶ γράφει καὶ στρογγύλα,
σὺ δὲ ψηφίζεις φάδατα καὶ γράφεις κονιδάτα¹,
σὺ περιτρέχεις τὰς ὁδοὺς πεζὸς μετὰ τσαγγίων,
αὐτὸς δὲ καθαλλάριος διηνεκῶς ὁδεύει.

Ἄδιακόπως πέμπεται ὑπὸ τῶν ἡγούμενων πρὸς ἐκτέλεσιν ποικίλων ὑπηρεσιῶν, δι' ἰδίους ὁμῶς λόγους δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξέλθῃ, ἄλλως ἢ πύλῃ κλείεται καὶ μόνον διὰ τοῦ ψεύδους κατορθοῦται νὰ ἀνοιχθῇ. Ἀναγκάζεται λοιπὸν νὰ λέγῃ ἐκάστοτε ψεύδη, τὰ ὁποῖα καὶ ἀπαριθμεῖ πρὸς τὸν βασιλέα.

Καὶ πρόσχες καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ψεύδους ἵνα μάθῃς,
καὶ νὰ γελάσῃς τῶν πολλῶν ἐφευρεμάτων λόγους.
«Πάτερ, πετοῖν οὐδὲν ἔχω, νὰ ἀναβῶ νὰ ἀγοράσω,
καὶ μελανίταιν ὀλιγὸν καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.
Πάτερ, πανίταιν ἔδωκα προχθὲς εἰς τὸν βαφέα,
νὰ ὑπάγῃ νὰ ζητήσῃ το, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.
Πάτερ, ὡς λέγουν, ἐκ παντός ψυχομαχεῖ ὁ ἀδελφός μου,
ἄς ἔδῃω, ἄς δράμω νὰ ἰδῶ, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω».
Ταῦτα λαλοῦντες ἔχομεν μικρὰν παρηγορίαν,
καὶ ἐκ τῆς μονῆς ἐκθαίνοντες βλέπομεν καὶ τὸν κόσμον.

Οἱ ἡγούμενοι ἔχουσιν εἰς τὴν τράπεζάν των τὰ πρῶτα τῶν ἰχθύων καὶ πίνουνσι οἶνον τῆς Χίου καὶ ἀπολαύουσιν ὅλα τὰ ἀγαθὰ, οἱ ἄλλοι ἔχουσιν διαρκῶς ἀπλοῦν ζωμόν².

Κακκάδιν ἐνὶ δίωτον, ὥσει μετρῶν τεσσάρων,
καὶ ἔως ἄνω οἱ μάγειροι γεμίζουσι το ὕδωρ,
καὶ πῦρ ἐξάπτουσι πολὺ κατὰ τοῦ κακκαβίου,
καὶ βάλλουσι κρομμύδια καὶ εἴκοσι κολέντας²,

¹ Αὐτὸς μετρεῖ νομίσματα καὶ γράφει στρογγύλα γράμματα, σὺ δὲ μετρεῖς κονκκιά καὶ γράφεις γράμματα μικρὰ ὅπως ἡ κοινῶς λεγομένη κόνιδα.

² Ὀρμαθίας. Σ. Μ.

καὶ τότε βλέπε, Δέσποτα, καλὴν φιλοτιμίαν
εἰς κλῆσιν γὰρ βαπτίζονται τριάδος τῆς ἁγίας,
στάζει γὰρ τρεῖς τὸ ἔλαιον ὁ μάγειρος ἀπέσω,
καὶ βάλλει καὶ θρυμβόξυλα τινὰ πρὸς μυρωδίαν
καὶ τὸν ζῶμὸν ἐκχέει τὸν ἐπάνω τῶν ψωμίων,
καὶ δίδουν μᾶς καὶ τρώγομεν καὶ λέγεται ἁγιοζούμιν.

Ἐκεῖνοι πάντα πίνουνσι τὸ Χιώτικον εἰς κόρον,
ἡμεῖς δὲ τὸ βαρνιώτικον¹ τὸ νεροκοπημένον.

Ἡ ἐπὶ φθόδος πάντων τούτων τῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἐπαιτεία·

Μὴ σὲ πλανᾷ, Πανσέδαστε, τὸ Πτωχοπροδρομαῖον,
καὶ προσδοκᾷς νὰ τρέφωμαι βοτάνας ὀρειτρόφους·
ἀκρίδας οὐ σιτεύομαι, οὐδ' ἀγαπῶ βοτάνας,
ἀλλὰ μονόκυθρον παχὺν καὶ παστομαγειρίαν,
νὰ ἔχῃ θρύμματα πολλὰ, νὰ εἶναι φουσκομένα,
καὶ λιπαρὸν προβατικὸν ἀπὸ τὸ μεσονέφριν.

Σύγχρονον πρὸς τὰ προδρομικὰ ταῦτα ποιήματα εἶναι καὶ ἓν
δημῶδες διδακτικὸν ποίημα ἐν ᾧ δίδονται ὑπὸ τίνος πατρὸς βιο-
τικαὶ συμβουλαι καὶ νουθεσίαι εἰς τὸν υἱὸν τοῦ. Ἀποτείνεται
πρὸς τινὰ νεαρὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀλεξίου, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος
Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ γλῶσσα
τοῦ ποιήματος δὲν εἶναι ἡ τῶν τριόδων, ἀλλ' ἡ γλῶσσα ἥτις
ὠμιλεῖτο καὶ εἰς τὴν αὐλήν. Τὸ ποίημα ἐγγράφη κατ' ἀπομίμη-
σιν τῶν *Πρὸς Δημόνικον* παραινέσεων, αἵτινες ἄλλοτε ἀπεδί-
δοντο εἰς τὸν Ἰσοκράτην, ἐξ οὗ φαίνεται μὲν ὅτι ὁ συγγραφεὺς
αὐτοῦ ἐγίνωσκε τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ὅμως ὁ
Σπανέας (διότι ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα εἶναι γνωστὸν τὸ περὶ οὗ ὁ
λόγος ποίημα) δὲν εἶναι ἀπλῆ ἔμμετρος παράφρασις τῶν παραι-
νέσεων *Πρὸς Δημόνικον*, διότι εἶναι ἀπηλλαγμένος πάσης δυσκό-
λου λέξεως καὶ φράσεως, ὁ δὲ ποιητὴς ὀμιλεῖ τὴν γλῶσσάν του

¹ Τῆς Βάρνας. Σ. Μ.

καὶ ἐκφράζει πρωτοτύπως τὰς ἰδέας του. Τὴν χθαμαλὴν ἠθικὴν τοῦ ἀρχαίου προτύπου του, τῆς ὁποίας κύριον ἐλατήριον εἶναι ὄχι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἀλλ' ἡ ἐπίτευξις τοῦ θαυμασμοῦ, ἐξευγενίζει διὰ χριστιανικῶν συναισθημάτων. Ἀνατρέχει διαρκῶς εἰς χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλ' ἐκλέγει καταλλήλως τὰ παραδείγματα καὶ τὰ ἐκφράζει εἰς τὴν ἰδικήν του ἀπλὴν γλῶσσαν. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται πρωτότυπός τις τρόπος ἀντιλήψεως τῶν καθηκόντων ἐνὸς ἡγεμονίδου, ἐθνικὸς ἅμα καὶ χριστιανικός. Ὁ δὲ λόγος δι' ὃν ὁ ποιητὴς ἠδυνήθη νὰ συγκεράσῃ εἰς ἓν ἁρμονικὸν ὅλον τὰς δύο ταύτας χωριστὰς ἀντιλήψεις, εἶναι ὅτι εὗρισκεν αὐτὰς ἐνσαρκωθείσας ἐν τῇ προσώπῳ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α'.

Αἱ παραινήσεις τοῦ Κεκαυμένου πρὸς τὸν υἱόν του (μέρ. 6' σ. 46) ἔχουσι κατὰ τὸ περιεχόμενον πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸν Σπανέαν, ἀλλ' εἰς ἐκείνας μὲν ὁμιλεῖ ἀνεξάρτητος μεγιστάν, εἰς δὲ τὸν Σπανέαν πρόκειται περὶ τῆς ἀνατροφῆς ἡγεμονίδου ὅστις ὀφείλει πρὸ πάντων ὑπακοὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὃν πρέπει νὰ ἀγαπᾷ, νὰ τιμᾷ καὶ νὰ φοβῆται διότι εἶναι ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, ὁ χριστὸς τοῦ Κυρίου. Ὅπως δὲ ἐκτίθεται ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἰς κίνδυνον ὅταν ἀκούωμεν βλασφημίαν καὶ δὲν φανερώνομεν τὸν βλασφημοῦντα, οὕτω περιάπτομεν εἰς ἑαυτοὺς ἀτιμίαν ἂν δὲν καταγγείλωμεν ἀμέσως ἐκεῖνον τὸν ὅποιον τυχὸν ἠθέλομεν καταλάβῃ συνωμοτοῦντά κατὰ τοῦ ἡγεμόνος, διότι ὁ κατὰ τοῦ βασιλέως συνωμοτῶν πρέπει διὰ θανάτου νὰ τιμωρῆται ὅπως διὰ τοῦ φόβου τοῦ παραδείγματος ἀποτρέπηται καὶ πᾶς ἄλλος ἀπὸ παρομοίας πράξεως. Ὁ βασιλεὺς εἶναι θεῖον πρόσωπον καὶ πᾶσα κατ' αὐτοῦ προσβολὴ εἶναι εἰς πάντας ὀλεθρία. Ἡ σημάσια ἣν ἀποδίδει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος κατέστησαν αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν δημοφιλεῖ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, διὰ τοῦτο δὲ διεδόθη πανταχοῦ καὶ διὰ

διαφόρων παραλλαγῶν τὸ ποίημά του, προεκάλεσε δὲ καὶ παντοειδεῖς ἀπομιμήσεις, ἀλλ' ὅσῳ μεταγενέστεραι εἶναι αἱ διασκευαὶ αὐτοῦ καὶ αἱ ἀπομιμήσεις, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ ποιήματος ἀποβαίνει ταπεινότερα. Ὁ παραινέτης ἐμβάλλει εἰς τὸν νοουθετούμενον τὴν ἰδέαν ὅτι ἂν ἐκακούργησεν, ἂν λόγου χάριν ἐφόνευσε, δὲν πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τοῦτο πρὸς τὴν γυναῖκά του, διότι ἂν ποτε ἔλθῃ πρὸς αὐτὴν εἰς ῥῆξιν καὶ ἐκείνη ἐκ κακεντρείας φανερῶσῃ τὸ πρᾶγμα, διατρέχει κίνδυνον ἡ ζωὴ του. Ὡσαύτως καὶ ἂν τις σφετερισθῇ πρᾶγμα ἀλλότριον, πρέπει πολὺ νὰ προσέχῃ μήπως ἐξ ἀθυροστομίας ἀκουσίως φανερῶσῃ τὴν πρᾶξιν του.

Οἱ Βυζαντινοὶ τόσον πολὺ ἠγάπων τὰ τοιαῦτα παραινετικά καὶ διδακτικὰ ποιήματα, ὥστε μετεχειρίζοντο τὴν διδακτικὴν ποίησιν ἵνα πραγματευθῶσι καὶ πολυειδεῖς σατυρικὰς ἢ καὶ ἀνηθίκους ὑποθέσεις. Οὕτω λόγου χάριν ὁ Κρῆς Στέφανος Σαχλί-κης προσπαθεῖ νὰ διδάξῃ τὴν ἀρετὴν περιγράφων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὸν διεφθαρμένον βίον του καθὼς καὶ ὅσα, ἐπαξίως ἢ ἀναξίως, ἐπηκολούθησαν εἰς αὐτὸν ἕνεκα τοῦ βίου ἐκείνου.

Ὁμοῦ μὲ τὴν τάσιν ταύτην πρὸς τὸ σκῶμμα καὶ πρὸς τὴν διδαχὴν συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν γένεσιν τῆς δημώδους λογοτεχνίας καὶ ἡ πρὸς τὰς ῥωμαντικὰς διηγήσεις ἀγάπη. Σφίζεται ἔμμετρον βυζαντινὸν μυθιστόρημα, ἔργον σύγχρονον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ Προδρόμου ἂν μὴ καὶ παλαιότερον, ἐπιγραφόμενον *Τὸ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσοορόην ἐρωτικὸν διήγημα*. Ὁ βασιλόπαις Καλλίμαχος φθάνει εἰς ἓν κάστρον καίμενον ἐπὶ ὄρους ὑψηλοῦ καὶ ἀποκρήμνου καὶ φρουρούμενον ὑπὸ δρακόντων. Ὁ Καλλίμαχος εἶναι ὁ θαρραλεώτερος μεταξὺ τῶν τριῶν ἀδελφῶν οὓς εἶχεν ἐκπέμψῃ ὁ πατὴρ λέγων ὅτι εἰς ἐκεῖνον θέλει δώσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ θέλει στέψῃ αὐτὸν αὐτοῦ καὶ ποιήσῃ βασιλέα, ὅστις ἤθελε στήσῃ μέγα τρόπαιον

ἐξ ἀνδραγαθημάτων. Ὁ νέος ἀναρριχᾶται εἰς τὸ τεῖχος, εὐρίσκει ἐντὸς τοῦ κάστρου ὡραίαν κόρην (βασιλοπούλαν, ἐννοεῖται) ἢ ὅποια ἐκρέματο ἐκ τῶν τριχῶν, καὶ μόλις προφθάνει ἵνα κρυθῇ σκεπασθεὶς διὰ μιᾶς μεγάλης ἀργυρᾶς λεκάνης, διότι κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰσήρχετο ὁ γίγας ἰδιοκτῆτης τοῦ κάστρου, ὁ ἀνθρωποφάγος δράκων, ὅστις εἶχε καταφάγῃ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἄλλους οἰκείους τῆς κόρης. Ὁ δράκων «λαθὼν τι κείμενον ἐκεῖ λεπτὸν λυγῶδες ξύλον» ἐρράβδισε δι' αὐτοῦ τὴν κόρην, ἔπειτα δὲ ἔφαγε πολυτελεῖς τροφὰς ἐπὶ τραπεζίου τὸ ὅποιον παρετέθη μόνον του, καὶ ἐκοιμήθη. Ὁ νεαρὸς ἦρως τότε ἀναλαθὼν ἐκεῖθεν τὸ ἱσπαθὶν τοῦ δράκοντος «καὶ κρούσας τοῦτον μετ' αὐτοῦ, ἐδίχασεν αὐτίκα». Ἄλλ' ὁ εὐδαίμων βίος ὃν ἔκτοτε διήγεν εἰς τὸ μαγευμένον κάστρον μετὰ τῆς βασιλοπούλας δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Μία κακομάγος γραῖα ζητεῖ τὴν βοήθειάν του κατὰ ἐνὸς τέρατος τὸ ὅποιον ἐκεῖ πλησίον δῆθεν ἐνεφώλευεν. Ὁ Καλλιμάχος πείθεται νὰ βοηθήσῃ τὴν κακομήχανον γραῖαν καὶ ἐξέρχεται ταχέως τοῦ κάστρου. Πρὸς ἀνταμοιβὴν ἐκείνη δίδει πρὸς αὐτὸν μαγικὸν μῆλον τὸ ὅποιον εἶχε τὴν ἐξῆς ἐπιγραφήν:

«Ἄν ἄνθρωπος εἰς κόρπον τοῦ τὸ μῆλον τοῦτο βάλλῃ,
νεκρὸς ὥς κεῖται παρευθὺς, ἄπνους εὐθὺς ὥς ἐν·
ἂν δέ τις εἰς τὴν μύτην τοῦ νεκρωμένου πάλιν
θήσῃ τὸ μῆλον τὸ χρυσοῦν ζήτω, καὶ με τοὺς ζῶντας
ἰχνεύειν καὶ περιπατεῖν καὶ κόσμον περιτρέχειν.»

Τὴν κόρην εἶχεν ἴδῃ μακρόθεν, περιπλανώμενος περὶ τὸ κάστρον, ἄλλος τις βασιλεὺς, ὅστις τρωθεὶς ἐκ τοῦ ὑπερανθρώπου αὐτῆς κάλλους, καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως τὴν καταστήσῃ ἰδικήν του. Ἐπωφελούμενος λοιπὸν κατὰ συνεννόησιν μετὰ τῆς μαγίσσης τὴν λιποθυμίαν τοῦ Καλλιμάχου ἀρπάζει τὴν Χρυσορρόην. Ἐκείνη ἀρνεῖται νὰ τὸν νυμφευθῇ καὶ θρηνεῖ

μακράν τοῦ ἡγαπημένου ἥρωος ἐπικαλουμένη τὸ ὄνομά του, ἐν ᾧ ὁ λαὸς τῆς νέας χώρας εἰς ἣν ἤρπάγη, νομίζει ὅτι Καλλίμαχος ὠνομάζετο τὸ παλαιὸν τέρας ὅπερ ἐνεφύλευεν εἰς τὸ δρακοντόκαστρον καὶ ἐνομίζετο πατήρ τῆς κόρης.

Ἐν τῇ μεταξὺ οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ ἥρωος ἀναζητοῦσι τὸν πρόφην ὑπ' αὐτῶν ἐγκαταλειφθέντα ἀδελφὸν καὶ συνοδοιπόρον. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μῆλου ὁδηγεῖ αὐτοὺς περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν δύναται νὰ ἀναζητήσῃ ὁ Καλλίμαχος, ὅστις ἀναλαβὼν ἐκ τῆς λιποθυμίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τῆς ἀγαπητῆς Χρυσορρόης, μαθὼν δὲ εἰς ποῖον κάστρον ἐφυλάττετο, πείθει τὸν κηπουρόν, ὅστις ἐκόμιζε τὸ ὕδωρ δι' οὗ κατὰ στιγμὴν ἐδρέχετο ἡ ἀσθενοῦσα δέσποινα πρὸς ἀνακούφισιν, νὰ τὸν προσλάβῃ ὡς μισθαργόν, καὶ κατορθῶναι τοιοῦτοτρόπως νὰ συναντηθῇ μετ' αὐτῆς. Ἡ ἀσθενὴς ἤλπιζε τὴν ἱασίν τῆς ἐκ τῆς ἐν τῇ κήπῳ ἀπομονώσεως· τὴν νύκτα μάλιστα δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπομείνῃ οὐδενὸς ἀνθρώπου τὴν παρουσίαν. Τότε ὁ ὑπηρέτης τοῦ κηπουροῦ, ὁ Καλλίμαχος, εἰσέδυσεν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς. Οἱ εὐνοῦχοι ἀνακαλύπτουσι τὰς νυκτερινὰς ταύτας συνεντεύξεις καὶ καταγγέλλουσι τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν βασιλέα. Οἱ ἔνοχοι ἄγονται πρὸ τοῦ θρόνου ἵνα κριθῶσι, λαμβάνει δὲ τὸν λόγον ἡ Χρυσορρόη καὶ ἀποτεινομένη πρὸς τὸν βασιλέα καὶ δικαστὴν, λέγει·

Ἄν ἐξ οἰκείων τῶν χειρῶν φυτεύσῃ τις ἀμπέλιν καὶ σκάψῃ καὶ κλαδεύσῃ το, φράξῃ τὸν γῦρον ὅλον, βλαστολογήσῃ το καλὰ καὶ δραγατεύσῃ τοῦτο καὶ τὴν ἡμέραν στήκεται μετ' αὐτὴν σφενδόνην πᾶσαν νὰ φοβερίζῃ τὰ πτηνὰ νὰ μὴ τὸ καταλοῦσιν, τὴν νύκταν πάλιν τὸν γῦρον καὶ φυλάσῃ, κακοπαθεῖ καὶ δέρνεται, καὶ τὸν καιρὸν τοῦ τρύγου ἐλθῇ καὶ θυναστεύσῃ το ἄλλος νὰ τὸ ἐπάρῃ, νὰ τὸ τρυγήσῃ, νὰ τὸ φᾶ, κάκεινον τὸν δραγάτην, τὸν φυτευτὴν, τὸν κοπιαστὴν θέλει νὰ τὸν σκοτώσῃ,

κρίνεις ἐτοῦτο δίκαιον, ἢ τὸν δραγάτην κρίνεις
νὰ φάγῃ τὸ κοπίτζιν του, νὰ φᾶ τὴν ἐξοδὸν του;

Ὁ βασιλεὺς κρίνει ὑπὲρ τοῦ δραγάτου, καταδικάζει δὲ «τὸν
δυνάστην τὸν κακόν, τὸν ἄρπαγα ἐκεῖνον νὰ κόψουν τὸ κε-
φάλιν του».

Εὐχαριστῶ σε, βασιλεῦ, πάλιν ἡ κόρη λέγει.
Καὶ τί λοιπὸν ἠδίκησεν ἐτοῦτος ὁ δραγάτης
καὶ θέλουν τὸ κοπίτζιν του νὰ τὸ τρυγήσουν ἄλλοι;
Ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος τὸν ἐποίκεν
ἡ γρατὰ μὲ τὰ μάγια τῆς ὅλων νενεκρωμένον
ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ὁ ρύστης τῶν κακῶν μου,
ὁ φονευτὴς τοῦ δρχκοντος, αὐθέντης ἰδικός μου.
Τίνα λοιπὸν ἠδίκησεν νὰ φᾶ τὸν κάματόν του;

Ἡ Χρυσορρόη δίδει ἔπειτα πάσας τὰς σχετικὰς ἐξηγήσεις
πρὸς τὸν βασιλέα, οὕτω δὲ τὰ πάντα τελειώνουν καλῶς, ὅπως
συνήθως συμβαίνει εἰς ὅλα τὰ παραμύθια. Τῷ ὄντι δὲ τὸ ἐρωτι-
κὸν τοῦτο διήγημα ὁμοιάζει πολὺ πρὸς παραμύθιον, καὶ μάλι-
στα πρὸς γνησίως ἐλληνικὸν παραμύθιον, ὑπάρχουν δὲ καὶ εἰς
αὐτὸ ὅπως καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας διηγήσεις ἰδιαίτερά τινα χαρα-
κτηριστικὰ τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον ἀκόμη ἐπαναλαμβάνονται εἰς
τὴν Ἑλλάδα. Περιέχει τὴν κοινὴν εἰς πάντας τοὺς λαοὺς ἐξύ-
μνησιν τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς εὐφυΐας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἄλο-
γον δύναμιν καὶ τὴν κτηνώδη βίαν, τὴν νίκην τοῦ Ὀδυσσέως
ἐναντίον τοῦ Κύκλωπος κατὰ ἐλληνικὴν ἀντίληψιν. Τὰ λυρικά
χωρία τοῦ διηγήματος ὑπενθυμίζουν τὰ δημώδη ᾠσματα τὰ καὶ
σήμερον ἀκόμη φερόμενα εἰς τὰ στόματα πάντων, πολλὰ δὲ τῶν
χωρίων τούτων ἔχουσι καὶ παροιμιακὸν χαρακτήρα. Τὸ ἀνθρω-
ποφάγον τέρας, ὁ Δράκων, δὲν εἶνε ὄφις ἢ ἄλλο τέρας ἑρπετόν,
ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν Ἑλλήνων
εἶναι γίγας, οὐτινος ἡ ἀρχικὴ φύσις φαίνεται ἐκ τῆς ἀποδιδο-
μένης εἰς αὐτὸν δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἐπὶ τοῦ χειμάρρου τοῦ

πηγάζοντος ἐκ τῶν βουνῶν· ὅταν δὲν ἐπιτρέπη εἰς τὰ ὕδατα νὰ καταρρεύσωσι, δύναται νὰ ἀναστείλῃ πᾶσαν ζωὴν εἰς τὴν ἀπεξηραμμένην κοιλάδα. Ὅπως διὰ τὴν ἐποποιῖαν τοῦ Διγενῆ, δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν καὶ διὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος παραμύθιον στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος θὰ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὸ ἐρωτικόν· του διήγημα, ἀλλὰ δὲν θὰ ἤρχουν αἱ λαογραφικαὶ ἡμῶν γνώσεις, ὅσον ἐκτεταμέναι καὶ ἂν εἶναι, πρὸς ἀνέυρεσιν πάντων τούτων τῶν στοιχείων κατὰ τρόπον ὅπωςδῆποτε τέλειον. Ὁ ποιητὴς οὗτος δὲν ἔχει μὲν τὴν ἑλληνικὴν συνειδήσιν ἀνεπτυγμένην ὅσον ὁ Φελλός, θεωρεῖ δὲ τοὺς Ἕλληνας γίγαντας ὡς ἀνήκοντας εἰς χρόνους παρελθόντας, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον ἐμελέτησε τὴν γραμματείαν τῶν προγόνων του. Φαίνεται δὲ ὅτι πρὸ πάντων ἀνέγνωσε τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τούτου προέρχεται ἡ ἀγάπη του πρὸς τὰς τεχνητὰς κρήνας, πρὸς τὰς εἰκόνας τῶν ἀρχαίων θεῶν, πρὸς τὰς θύρας τὰς ἀφ' ἑαυτῶν μυστηριωδῶς ἀνοιγομένας. Ὅταν δὲ κάμνῃ λόγον περὶ τοῦ θεοῦ τοῦ ἔρωτος καὶ περιγράφῃ τὴν ἀγνεῖαν τῆς ἡρωίδος μετὰ θάρρους ἀντιτασσομένης καὶ πρὸς τὴν βίαν καὶ πρὸς τὴν ἀποπλάνησιν, μιμεῖται ἀνάντιρρήτως ἐκεῖνα τὰ παραδείγματα. Πάντως ὅμως ὀλίγον ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἀνάγνωσις τῶν παλαιῶν βιβλίων. Χρησιμοποιεῖ μὲν ὅπως κοσμήσῃ τὸ ἔργον του τὰς ἀναμνήσεις τῶν λαμπρῶν περιγραφῶν τὰς ὁποίας ἀνέγνωσεν, ἀλλὰ δὲν ἐνστερνίζεται καὶ τὰς βαθυτέρας ἐννοίας τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων καὶ ἀναφέρει μὲν τὸν Ἔρωτα ὡς θεὸν εἰς ὃν ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται ὅπως καὶ εἰς τὴν Μοῖραν, ἀλλ' ἡ περὶ Ἔρωτος καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ ἀντίληψις του ἔχει χαρακτῆρα πολὺ φυσικώτερον καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν περὶ τούτου ἀντίληψιν τῆς δημώδους γραμματείας. Οὕτε διάκρισις γίνεται ἐν τῷ ποιήματι μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν αἰσθήσεων, οὕτε λαμβάνεται φροντίς ὥστε

νά περικαλύπτῃ τὰ πράγματα ἢ ψευδοσεμνότης. Ἡ Χρυσορρόη ἔχει ἀπλοῦν καὶ στοιχειώδη τὸν χαρακτήρα· δύναται καταλλήλως νὰ δικομαχῇ ὅταν ὁ κίνδυνος ἀπαιτῇ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ πνεύματος, ἀλλ' ὅταν εἶναι ἀνάγκη νὰ δράσῃ ἀκολουθεῖ πάντοτε τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ αἰσθήματος. Ἐκ τούτου δὲ μάλιστα φαίνεται πόσον ὁ ἡμέτερος ποιητής, ὅστις ἐν τούτοις πολλὰ καὶ αὐτὸς ἀνέγνωσεν, εἶναι ὑπέρτερος τῶν ἄλλων λογίων ὅτινες ἡσχολοῦντο ἐν τῷ σπουδαστηρίῳ των εἰς συγγραφὴν ἡδονικῶν νυκτογραφημάτων ἔχοντες ὡς ἐπικίνδυνα πρότυπα τὰς μυθιστορίας τῶν σοφιστῶν. Εἰς τοὺς παλαιότερους τούτους μυθιστοριογράφους ἡ ἀγνεΐα ἦν αἱ ἡρώϊδες διατηροῦσι καὶ κατὰ τὰς κρισιμωτάτας τῶν περιπετειῶν εἶναι ἀπλοῦν συγγραφικὸν τέχνημα· ἡ κόρη δὲν ὑποκύπτει ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν θέλει νὰ περατώσῃ τὴν διήγησίν του καὶ ἔνεκα τούτου προσπαθεῖ νὰ κρατῇ μετέωρον τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῆς πάλης ἐκεῖνης, ἣτις κατὰ βῆθος δὲν ἔχει πολλὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἠθικὴν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Pucelle τοῦ Βολταίρου (μέρ. α' σ. 72). Ὁ δημοτικὸς ποιητής ἀπ' ἐναντίας καταφρονεῖ τὸ τέχνημα τοῦτο καὶ παρουσιάζει ἀπλούστατα πρὸς τὸν ἀναγνώστην μίαν ἀληθῶς ἀγαπῶσαν γυναῖκα.

Ἀρίστη ἀπόδειξις τῆς σωτηρίας ἐπιδράσεως ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ *Κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην* ἐρωτικοῦ διηγήματος ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς γραμματικῆς γλώσσης, εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ποιήματός του πρὸς μίαν σύγχρονον πεζὴν ἀπομίμησιν τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν γεγραμμένην εἰς γλῶσσαν τοῦ σχολείου. Ἡ ἀπομίμησις αὕτη εἶναι τοῦ λεγομένου Εὐμαθίου ὅστις προφανῶς εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν Ἀχιλλέα Τάτιον. Πάντα τὰ ἐλαττώματα τοῦ Τατίου ἀνευρίσκονται ἰσχυρῶς ἠδξημένα εἰς τὸν Εὐμάθιον.

Ἄμα τῇ ἐμφανίσει τῆς εἰς τὴν σκηνὴν τῆς διηγήσεως ἡ ἡρώϊς ἐπιδεικνύει προτερήματα ἡμιπαρθένου τοῦ μᾶλλον ἀποκρουστικοῦ εἶδους. Ἐν ᾧ ὁ Καλλίμαχος ὑπερβαίνει τοὺς ἀδελφούς του κατὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ ἔχει πάντοτε πεποίθησιν εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ εἰς τὴν ἰδίαν κρίσιν, οἱ ἥρωες τοῦ Εὐμαθίου εἶναι ὄντα ἀδεξιώτερα ἀκόμη καὶ τῶν κυρίων προσώπων τῶν παλαιῶν μυθιστορημάτων· κοιμῶνται, λιποθυμοῦσι καὶ ἀναλύονται εἰς δάκρυα, εὐθὺς δὲ ὡς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνεργήσωσιν ἢ τοῦλάχιστον νὰ σκεφθῶσι, ἀναθέτουσι πάντοτε τὴν φροντίδα ταύτην εἰς τινὰ πρόχειρον φίλον.

Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἂν καὶ ἀναντιρρήτως ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ βίου κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰῶνας, ἀλλ' ὅμως ἐλάχιστα ἐπενέργησεν ἐπὶ τῶν προϊόντων τῆς γραμματειακῆς γλώσσης. Αἱ δημῳδοὶ συγγραφαὶ παρέχουσι καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην πολὺ καλυτέραν ἰδέαν περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο καὶ ἡσθάνοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὅπως εἶδομεν, τὴν γένεσιν τῆς δημῳδῆς λογοτεχνίας δὲν προεκάλεσε διὰ τοῦ παραδείγματός τῆς ἡ δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ ὅμως ἡ νεοελληνικὴ ἐκείνη λογοτεχνία δὲν ἀνθεῖ πραγματικῶς εἰμὴ μετὰ τὴν τετάρτην ἢ λατινικὴν λεγομένην σταυροφορίαν, ὅτε Φράγκοι ἡγεμόνες ἐγκατεστάθησαν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ νέα τῶν πραγμάτων κατάστασις ἔσχε διπλοῦν ἀποτέλεσμα· ἡ συγκεντρωτικὴ τῆς πρωτευούσης ἰσχὺς θραύεται καὶ οἱ Ἕλληνες ἐξοικειοῦνται πρὸς τὴν ῥωμανικὴν ποίησιν τῶν Φράγκων. Ἡ ἀποστροφή ἦν ἡσθάνοντο οἱ Ἕλληνες πρὸς τοὺς Λατίνους καὶ τὴν θρησκείαν των δὲν ἐκώλυσεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ ἐγκύψωσι μετὰ προθυμίας εἰς τὴν δημῳδὴ λογοτεχνίαν τῆς Δύσεως. Ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος οὐδὲν σχεδὸν ὑπάρχει ἑλληνικὸν ποίημα ἀπηλλαγμένον τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως. Καὶ ἀναγνωρί-

ζεται μὲν εὐκόλως ἡ γενικὴ αὕτη ἐπενέργεια, ἀλλὰ δυσκολώτερον ὅμως εἶναι ἀκριδῶς νὰ καθορισθῇ. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν εἰσέδυσσε μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως εἰς πάσας τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ διήρκεσε πανταχοῦ ἐπὶ ἴσον χρόνον ἡ φραγκικὴ δεσποτεία, πλὴν δὲ τούτου δὲν ἠξεύρομεν οὔτε πότε οὔτε ποῦ συνετάχθησαν τὰ πλεῖστα τῶν προϊόντων τῆς δημοτικῆς λογοτεχνίας. Ὀλίγα τινὰ παραδείγματα μεταφράσεων ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἐν Κύπρῳ μετεφράσθησάν τινα σονέττα τοῦ Πετράρχου εἰς τὰ μέτρα τοῦ πρωτοτύπου, μετεφράσθη δὲ καὶ ἡ Θησῆς τοῦ Βοκκακίου, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ταῦτα ἔργα ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πάντως δὲ ἀρχαιότεραι εἶναι ἐλεύθεραί τινες διασκευαὶ ἐμμέτρων γαλλικῶν μυθιστοριῶν, αἵτινες κατήντησαν ἔπειτα διεθνεῖς, ὅπως ἡ ἑρωτικὴ διήγησις τοῦ «Φλωρίου καὶ τῆς Πλατῆζια - Φλώρας», ἢ «τοῦ Ἡμιπερίου καὶ τῆς Μαργαρώνας¹», ταῦτα ὅμως ὦν εἶναι γνωστὴ καὶ βεβαία ἡ προέλευσις, εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα ἄλλων νεοελληνικῶν ποιητικῶν προϊόντων ὧν ματαίως ἡ ἐθνικὴ ὑπερφιλαντία τῶν λογίων τῆς Δύσεως προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ τὰ πρότυπα, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας τέχνης δὲν ἐπεδίδοντο συστηματικῶς εἰς τὴν μίμησιν τῆς Δύσεως, ὅπως οἱ πρὸ αὐτῶν εἰς τὴν μίμησιν τῆς ἀρχαιότητος. Ἄλλως δὲ τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο καὶ πολυπλοκώτερον.

Ἀνέκαθεν οἱ Ἕλληνες πρὸς τὴν περιέργειαν ἣν εἶχον νὰ γνωρίζωσι τὰ εἰς τοὺς ξένους τόπους συμβαίνοντα καὶ τὴν εἰδικὴν εὐκολίαν νὰ τὰ καταλαμβάνωσι, συνεδύαζον πνεῦμα αὐστηρῶς συντηρητικὸν ἕνεκα τοῦ ὁποίου οὐδέποτε παρελάμβανόν τι ξένον χωρὶς νὰ τροποποιήσωσιν αὐτὸ ὅπωςδῆποτε. Καὶ σήμε-

¹ Τὰ γαλλικὰ πρωτότυπα εἶναι: Flor et Blanchefor καὶ Pierre de Provence et la belle Maguelonne.

ρον ἀκόμῃ ὁ Ἕλληνας ὁ ἐγκαθιστάμενος εἰς τὴν Γαλλίαν ἢ τὴν Γερμανίαν γινώσκει μετ' ὀλίγους μῆνας τῆς ἐγχωρίου γλώσσης τὰ μυστήρια καὶ ἐξοικειοῦται τελείως πρὸς τὸν ξένον βίον, καὶ ἐπὶ τοσοῦτον μάλιστα ὥστε ὁ ἐπιπόλαιος παρατηρητὴς θὰ ἐνόμιζεν ὅτι ἀπέβαλε τὸν ἐθνισμόν του, ἀλλ' ὅτε μετὰ μακρὰ ἔτη ἐπανέρχεται εἰς τὴν πατρίδα, γίνεται καὶ πάλιν Ἕλληνας μεταξὺ Ἑλλήνων. Οὐδεμίαν ὑπέστη οὐσιώδη ἀλλοίωσιν οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ βίου, οὔτε ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν, οὔτε ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν.

Εἰς λαὸν λοιπὸν ἔχοντα τόσον βαθεῖς τοὺς ἐθνικοὺς χαρακτήρας, ἢ μίμησις ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀσκηθῇ ἐξωτερικῶς μόνον, κατὰ βάθος δὲ τὸ ξενικὸν στοιχεῖον προσηρμόσθη μᾶλλον πρὸς τὸ ἰθαγενές, δὲν συνεμορφώθη δὲ τὸ ἔθνος πρὸς αὐτὸ ὡς πρὸς κανόνα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται ὥστε ἡδύνατο νὰ ἐπιφέρωσι βαθεῖαν μεταβολὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν. Αἱ πανταχοῦ ἐγκατασταθεῖσαι φρουραὶ ἐπεκοινωνήσαν κυρίως πρὸς τοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμούς, οἵτινες, εἰς ἐποχὴν μάλιστα πολιτικῆς ταραχῆς ὑφίσταντο ὀλιγώτερον ἢ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σχολείου. Οἱ δὲ Φράγκοι δὲν ἐμάνθανον τὴν ἑλληνικὴν τῶν βιβλίων, ὅπως οἱ ὀλίγοι ἐκ τῶν δυτικῶν ὁμοεθνῶν των ὅσοι ἔτυχον νὰ διδαχθῶσι τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ τὴν γνησίαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, μετὰ τινα δὲ χρόνον ἐξέμαθον ἐπὶ τοσοῦτον τὸ δημῶδες ἰδίωμα τῆς νέας πατρίδος των ὥστε ἡδυνήθησαν καὶ νὰ συγγράψωσιν εἰς τὴν νεοελληνικὴν. Τοῦτο μάλιστα συνέβη εἰς ὅσους ἐνυμφεύθησαν Ἑλληνίδας καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀπογόνων των. Ἐκ τούτου προήλθε μία γλῶσσα περιέχουσα πλείστας γαλλικὰς λέξεις ἥτις θὰ ἀπέβαιεν ἴσως σὺν τῇ χρόνῳ μικτὴ τις γλῶσσα ὁμοία πρὸς ἀγγλικήν, ἂν τὸ φραγκικὸν στοιχεῖον ἀνευνοῦτο συχνότερον καὶ διε-

τήρει οὕτως ἀκμαίαν τὴν ἀρχικὴν τοῦ δυνάμιν. Τοῦτο ὁμῶς δὲν συνέβη ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σημερινὴ ἐλληνικὴ ἥτις ἔμεινε καθαρὰ ὡς πρὸς τοὺς τύπους καὶ οὐδέποτε ὑπέστη βαθυτέρον τὴν ξένην ἐπίδρασιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡλαττοῦτο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ δύναμις τῶν βαρβάρων (καὶ πρέπει ὡς πρὸς τοῦτο νὰ σημειωθῇ ὅτι γυναῖκες Φράγκισσαι δὲν ὑπῆρχον) ἡ γλῶσσα ἀπέβαλλε τοὺς ξενισμούς. Ἡ νεαρὰ γραμματεία δὲν ἤρχισε διὰ μεταφράσεων, ἀπέδειξε δὲ ἀκριβῶς διὰ τούτου ὅτι ἡ τάσις αὐτῆς ἦτο ἐντελῶς πρωτότυπος, ἡ δὲ ὑπεροχὴ τοῦ πρωτοτύπου στοιχείου τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς εἶναι τσαύτη, ὥστε δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τῶν ποιημάτων τὰ ὅποια πραγματεύονται κατὰ τρόπον ῥωμαντικὸν ὑποθέσεις εἰλημμένας ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι λόγου χάριν ὁ βίος τοῦ Ἀχιλλέως ἢ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ ἐκείνων ἅτινα ἔχουσι μεσαιωνικὴν τὴν ὑπόθεσιν.

Καὶ ἐκεῖ δὲ ἔπου δύναται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ ποιητὴς ἐγεννήθη ἐκ πατρὸς Φράγκου καὶ μητρὸς Ἑλληνίδος, ἡ μὲν αὐτοῦ καταγωγὴ διακρίνεται μᾶλλον ἐκ τινων ὠρισμένων ἐκφράσεων ἢ ἐκ τῆς ὅλης τεχντροπίας τοῦ ποιήματος. Ἐνὸς ἐκ τῶν Γασμούλων, ὅπως ὠνομάζοντο οἱ τοιοῦτοι Φραγκοέλληνες, ἔργον εἶναι τὸ Χρονικὸν τοῦ Μωρέως, ποίημα ἐπικοδιδαστικὸν ἐν ᾧ λεπτομερέστατα περιγράφεται ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησις τῆς Πελοποννήσου. Οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ ποίημα τοῦτο παριστάνονται ταπεινότεροι, ἀνυμνοῦνται δὲ οἱ Φράγκοι· οἱ σταυροφόροι ἄγονται ὑπὸ εὐγενεστάτων σκοπῶν, ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἄπιστος αἰρετικὸς, ἀνάξιος πάσης ἐμπιστοσύνης, καὶ πανοῦργος ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Καὶ ὁμῶς τόσο ἦτο τὸ Χρονικὸν τοῦ Μωρέως εὐάρεστον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε καὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὴν δημοσίευσίν του εὗρέθη Ἕλλην ὅστις ἀφῆρεσεν ἢ διεσκεύασε

τὰ προσβλητικώτερα χωρία τοῦ ποιήματος καὶ ἐδημοσίευσε νέαν διωρθωμένην ἐκδοσιν χάριν τῶν ὁμοεθνῶν του.

Δὲν εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος ἡ παραβολὴ τοῦ Χρονικοῦ καθὼς καὶ τοῦ ποιήματος τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης πρὸς δύο ἐμμέτρους μυθιστορίας αἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐκ τῆς παραβολῆς ταύτης καταφαίνεται ὅτι τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ διάφοροι λεπτομέρειαι τῶν περιγραφῶν τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως ἀνευρίσκονται καὶ εἰς τὰς μυθιστορίας.

Ἡ πρώτη τῶν μυθιστοριῶν τούτων εἶναι ἡ τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντης. Ἐν αὐτῇ ὁ νεώτερος τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως τῆς Ῥωμανίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τύχης καὶ μετὰ πολλὰς ἀνδραγαθίας φθάνει εἰς ἓν κάστρον τῆς ὀρεινῆς Ἀρμενίας. Εἰς τὸ κάστρον ἐκεῖνο δὲν κατοικεῖ γίγας, ἀλλὰ κατοικεῖ ὁ Ἔρως, εἶναι τὸ ἐρωτόκαστρον. Εἶναι θαμβωτικὸς ὁ πλοῦτος τοῦ κάστρου· οἱ πολύτιμοι λίθοι οἵτινες φωτίζουν τὴν αἴθουσαν, αἱ θαυμασταὶ κρῆναι καὶ τὰ τερπνὰ ἄλση τὰ ὅποια τὸ περιβάλλουσιν ὑπενθυμίζουν τὰς φορτικὰς περιγραφὰς τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχονται καὶ τὰ ἀγάλματα τὰ δι' ἐπιτηδείου μηχανισμοῦ κινούμενα, αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ προλέγουσαι εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν μοῖραν του καὶ αἱ τοιχογραφίαι (αἱ ἐξ ἐπιδράσεως ἴσως τῶν Trionfi τῆς Δύσεως) αἱ κηρύττουσαι τὴν δύναμιν τοῦ Ἐρωτος καὶ τὰς τιμωρίας εἰς ἃς ὑπόκεινται οἱ θνητοὶ οἱ μὴ ὑπακούοντες εἰς τοὺς νόμους του. Ἐδῶ ὁ ἦρως δὲν ἔχει ἀνθρωπόμορφον τέρας νὰ καταβάλῃ ὅπως ὁ Καλλιμάχος. Ὁ βασιλεὺς Ἐρως τὸν προστάσσει νὰ ἐκλέξῃ τὴν ὥραιστοτάτην ἐκ τῶν τεσσαράκοντα εὐγενῶν παρθένων τὰς ὁποίας φέρει ἐνώπιόν του. Ὁ Βέλθανδρος τὰς ἐπιθεωρεῖ μὲ ὅλην τὴν περίσκεψιν καὶ μὲ ὅλην τὴν σοβαρότητα τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ τοιοῦτον ἔργον. Καὶ πρῶτον μὲν παρατηρεῖ ὅτι δὲν

δύνανται ἀσφαλῶς νὰ κρίνῃ εἰμὴ περὶ ἐκείνης μόνον τῆς καλλονῆς ἣτις ἤθελεν ἀποκαλυφθῇ ἐνώπιόν του. Ἐπειτα ἐπιθεωρεῖ καὶ τὰς τεσσαράκοντα, κάμνει περὶ ἐκάστης τὰς παρατηρήσεις του, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκφράζει εἰλικρινῶς τὴν γνώμην του, δι' ὃ καὶ ἐπισύρει καθ' ἑαυτοῦ τὰς ἀρὰς ἐκείνων ὧν εἶχε δηλώσῃ τὰ ἐλαττώματα. Μόνη ἡ τεσσαρακοστὴ ἦτο τελείως ὡραία. Ἀφ' οὗ ἐτελείωσεν ὁ Βέλθανδρος τὸ δυσχερέστατον ἔργον του, εὐρέθη μόνος ὁ Ἐρως καὶ αἱ βασιλοπούλαι ἐξηφανίσθησαν ὡς ἐν ὀνείρῳ. Ὁ ἥρως ὑπακούων εἰς ἓνα χρησμὸν ὃν ἀνέγνωσεν εἰς τὸ κάστρον, πορεύεται πρὸς τὸν ῥῆγα τῆς Ἀντιοχείας, γίνεται λίξιος ἦτοι ὑποτελῆς αὐτοῦ, καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ θυγάτηρ του Χρυσάντζα εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη εἰς ἣν ἔδωκε τὸ βραβεῖον τῆς καλλονῆς εἰς τὸ ἐρωτόκαστρον. Κατορθώνει νὰ ἀγαπηθῇ, ὑπὸ τῆς Χρυσάντζας καὶ νυμφεύεται μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον τὴν πιστὴν αὐτῆς θαλαμηπόλον, ἀλλὰ πράγματι ἔχει σύζυγον τὴν Χρυσάντζαν. Ὅταν δὲ ἐπὶ τέλους ἀρχίζῃ νὰ φοβῆται ὅτι ἡ κρυφία πρὸς τὴν Χρυσάντζαν σχέσις του δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ γνωσθῇ εἰς τὸν βασιλέα, φεύγει μετ' αὐτῆς, συνοδευόμενος ὑπὸ τριῶν πιστῶν ὁπαδῶν καὶ τῆς ἐπισήμου συζύγου του. Κατὰ τὴν διάθασιν ὀρμητικοῦ ποταμοῦ πνίγονται πάντες οἱ ἄλλοι καὶ σώζεται μόνον αὐτὸς καὶ ἡ Χρυσάντζα. Μετὰ τινὰς ἀκόμῃ περιπλανήσεις εὐρίσκει πλοῖον πεμφθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως πατρός του καὶ φθάνει εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου ἀποθανόντος τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ ἀνακηρύσσεται αὐτὸς διάδοχος καὶ νομίμως πλέον νυμφεύεται τὴν Χρυσάντζαν εὐλογοῦντος τὸν γάμον τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ μυθικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ὅλως δευτερεῦον, διότι αἱ περιγραφαὶ ἃς ὁ ποιητὴς δανεῖζεται παρὰ παλαιότερων συγγραφέων καὶ ἡ γνῶσις τὴν ὁποίαν ἔχει τοῦ ἱπποτικοῦ βίου καὶ τῶν ἐθίμων του, ἀφῆρσαν πολὺ ἐκ τῆς

ἀπλοϊκῆς ἀφελείας του, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ποιητὴν τοῦ *Καλλιμάχου* καὶ τῆς *Χρυσορρόης*. Περιέχει ῥωμανικὰς λέξεις ἐν ᾗ οὐδεμία εὐρίσκεται εἰς τὸ ποίημα τοῦ *Καλλιμάχου*. Οὐδόλως ὅμως ὑπενθυμίζει τὸν συγγραφέα τοῦ *Χρονικοῦ* ἄγνοεῖ δὲ ἐντελῶς τὰς ἐν τῇ *Χρονικῇ* φραγκοελληνικὰς τῶν ὀνομάτων συνθέσεις. Ὁ Βέλθανδρος κλαίει τὴν πικράν του μοῖραν καὶ ἡ Χρυσάντζα οἰκνύεται διὰ τὸν νομιζόμενον νεκρὸν ἑραστὴν κατὰ τρόπον παρεμφερῆ πρὸς τὰ σημερινὰ δημώδη ᾄσματα τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἄλλη μυθιστορία, ἣτις περιγράφει τοὺς ἔρωτας τοῦ *Λυβίστρου* καὶ τῆς *Ροδάμνης*, ἔχει ἀπλουστέραν τὴν οἰκονομίαν. Δύο νέοι καταλιπόντες ἀμφοτέροι τὴν πατρίδα ἕνεκα τοῦ ἔρωτος, συναντῶνται κατὰ τὴν περιπετειώδη ἀποδημίαν των καὶ ἀνακοινοῦσι πρὸς ἀλλήλους τὰς τύχας των. Ὁ Αὐδίστρος, ὅπως ὁ Βέλθανδρος, πορεύεται εἰς ἐρωτόκαστρον ὅπου βλέπει μὲν θαυμάσια πράγματα, ἀλλὰ ἀκούει καὶ φοβερὰς ἀπειλὰς ἂν δὲν ὑπακούσῃ εἰς τὸν κύριον τοῦ κάστρου. Ὁ ἀναγνώστης ὑφίσταται τὴν ἀτελεύτητον ἀπαρίθμησιν τοῦ ποιητοῦ ὅλων ἐκείνων τῶν μυστηριωδῶν θαυμασίων, μὲ πολὺ περισσοτέρας λεπτομερείας ἢ εἰς τὴν ἄλλην μυθιστορίαν. Πάντα δὲ ταῦτα βλέπει ὁ Αὐδίστρος ἐν σειρᾷ ὀνείρων, ἅτινα, καθὼς καὶ αἱ ἀλληγορίαι, ὑπενθυμίζουσιν ἐν γαλλικὸν πρότυπον, τὴν *Μυθιστορίαν* τοῦ *Ρόδου* (*Roman de la Rose*). Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὅμως μόνον λεπτομέρειαι τινες ἐλέγχουσι μίμησιν. Ὁλόκληρος ἡ γαλλικὴ μυθιστορία εἶναι μία μεγάλη ὁπτασία, ἡ δὲ ἀλληγορία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς δράσεως· τὴν ἐπιποθουμένην κόρην ἐκπροσωπεῖ ἐν ῥόδον, παντοειδῆ δὲ ἀλληγορικὰ πρόσωπα ἐπιβραδύνουσιν ἢ ἐπισπεύδουσι τὴν στιγμὴν καθ' ἣν θὰ δρεφθῇ τὸ ῥόδον. Ἡ Διάνοια λόγου χάριν κατέρχεται ἀπὸ τοῦ πύργου τῆς ὅπως διδάξῃ τὸν νέον περὶ τοῦ πρακτέου. Εἰς τὸ ἐλληνικὸν ποίημα ἡ ἄλλη-

γορία καὶ τὸ ὄνειρον εἶναι μόνον δευτερεύοντα πράγματα, ἐξωραϊσματα, χρησιμεύουσι δὲ ὅπως γίνωσιν αἰτία τῆς ἀποδημίας τοῦ ἥρωος πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνδραγαθημάτων καὶ περιδάλωσιν αὐτὴν διὰ ποιητικῆς αἰγλῆς. Ὁ συγγραφεὺς κατέβαλε καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα μέγαν ζῆλον ὅπως ἀποδώσῃ τὰς λεπτομερείας τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων ἐπὶ βλάβῃ τοῦ συνόλου.

Ὁ Λύδιστρος κατορθώνει νὰ κατακτήσῃ τὴν ἡγαπημένην του. Τοξεύων πέμπει ἐντὸς τοῦ καλῶς ὑπερασπιζομένου πύργου ἐρωτικά, πιττάκια, τὰ ὅποια μαλάσσουν τὴν καρδίαν τῆς Ῥοδάμνης, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὅλων τῶν εἰς αὐτὸν ἐπιβληθέντων ὅρων λαμβάνει αὐτὴν ἐπὶ τέλους νόμιμον σύζυγον, ἀφ' οὗ δηλαδὴ ἐνίκησεν ἐν ἱπποτικῇ μονομαχίᾳ ἣς βραβεῖον εἶχε τεθῆ ἡ χεὶρ τῆς Ῥοδάμνης. Ἀλλ' ἡ εὐτυχία του δὲν διαρκεῖ ἐπὶ πολὺ. Εἰς ἐκ τῶν ἀντεραστῶν του καταφεύγει εἰς μίαν μάγισσαν, ἣτις μεταχειρίζεται ὄχι μῆλον, ἀλλὰ μαγικὸν δακτύλιον δι' οὗ πίπτει ὁ Λύδιστρος εἰς λήθαργον. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀρπάζεται ἡ ἀγαπητὴ του, ἣτις μετ' ἐπιμονῆς ἀρνεῖται νὰ νυμφευθῇ τὸν ἀπαγωγέα, ἀνοίγει δὲ ξενοδοχεῖον διὰ τοὺς ὁδοιπόρους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ μάθῃ ποτέ τινα εἶδῃσιν περὶ τοῦ Λυδίστρου καὶ ἡ ἐλπίς αὐτῆς πραγματοποιεῖται. Ὁ Λύδιστρος ἀκολουθῶν τὰς συμβουλὰς τοῦ συναντηθέντος ἱππότου Κλειτοβοῦ, ἀνευρίσκει κατ' εὐτυχίῃ συγκυρίαν τὴν μάγισσαν καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσίν του τὴν διαβολικὴν τῆς τέχνην. Οἱ δύο νέοι ἱππεύοντες μαγευμένους ἵππους τρέπονται πέραν τῆς θαλάσσης εἰς ἀναζήτησιν τῆς Ῥοδάμνης.

Ὁ βοθητικὸς ξένος, ὁ Κλειτοβός, εἶχε καὶ αὐτὸς ἀναγκασθῇ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς πατρίδος του διότι εἶχε σχέσεις μὲ τὴν σύζυγον ἑνὸς ἐκ τῶν ἰσχυρῶν τοῦ τόπου. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεως ἀποθαίνει καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐνοϊκόν. Ὁ ἀπατηθεὶς σύζυγος ἀποθνήσκει ἐν καταλλήλῳ καιρῷ, ὁ δὲ Κλειτοβός οὕτινος ἐπίσης

εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθάνῃ ἢ σύζυγος Μελανθία, ἀδελφὴ τῆς Ῥοδάμνης, ἐπανέρχεται εἰς τὴν παλαιάν του ἀγάπην, τὴν Μυρτάνην, εἰς ἣν διηγεῖται διὰ μακρῶν ὅτι ἡμεῖς συντόμως ἀφηγήθημεν, καὶ τὴν ἱκετεύει διὰ παθητικωτάτων ἐκφράσεων νὰ γίνῃ σύζυγός του ὅπως οὕτω λησμονήσῃ καὶ αὐτὸς ὅσα δεινὰ εἶχεν ὑπὲρ αὐτῆς ὑπομείνῃ.

Ἡ μυθιστορία αὕτη ἔχει ἀκόμη ὀλιγώτερον τὸν χαρακτήρα παραμυθίου ἢ ἡ διήγησις τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας. Τὰ σημεῖα καθ' ἃ αἱ δύο διηγήσεις συμφωνοῦσιν εὐκόλως ἀνευρίσκονται, ἐκτὸς μόνον ὅτι εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ Λυδίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης τὸ σύνολον εἶναι πολὺ μᾶλλον τεχνητόν. Πολλαχοῦ γίνονται ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὑπαινιγμοὶ εἰς τὸν ἱπποτικὸν βίον, ἀλλ' οἱ ἀναφερόμενοι ἱππῶται εἶναι Ἕλληνες μόνον τὸν ὀπλισμὸν καὶ τινὰς συνηθείας παραλαβόντες παρὰ τῶν Φράγκων, ὅπως περίπου καὶ σήμερον οἱ ἀπόγονοι τῶν ἐνδύονται ἀντὶ τῆς ἐθνικῆς περιβολῆς μὲ εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα καὶ πίνουνσι κονιάκ ἀντὶ τῆς πατροπαραδότου μαστίχας. Τὰ ἐρωτικὰ πιττάκια τοῦ Λυδίστρου καθὼς καὶ οἱ ἐρωτικοὶ ὄδυρμοι τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας ὑπενθυμίζουν τὴν δημοτικὴν ποίησιν. Μόνον εἰς τὰς τελετὰς τοῦ γάμου τῆς μυθιστορίας τοῦ Βελθάνδρου ἀναφαίνεται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἰς οὐδὲν δὲ ἄλλο χωρίον τῶν ἐμμέτρων τούτων διηγήσεων, ὅπως οὐδὲ εἰς τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν (μέρ. α' σ. 72) καὶ τὴν Μυθιστορίαν τοῦ Ῥόδου. Τοῦναντίον δὲ ἀναφέρονται ἐν παρόδῳ μυθολογικά τινα πρόσωπα ὅπως αἱ Νηρηΐδες καὶ ὁ Χάρων, ἅτινα ἐπέζησαν καὶ ἐν τῇ δημώδει ποιήσῃ. Ἄλλ' ὅμως πρὸ πάντων ἡ γλῶσσα εὐχερῶς πείθει ὅτι ἡ ῥωμανικὴ ἐπίδρασις οὔτε διαρκῆς ὑπῆρξεν οὔτε βαθεῖα, τοῦναντίον δὲ τὸ ξένον στοιχεῖον συνεμορφώθη πολὺ ταχέως πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦτο δὲ ἀποβαίνει διπλασίως σημαντικὸν καθ'

ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ Λυδίστρου, ἂν τῷ ὄντι τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη ἐν Κύπρῳ, ὅπου ἡ φραγκοκρατία εἶχε τόσον βαθέως ριζωθῇ.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐποποιίας τῶν ζῳῶν ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι ἀπεδόθη σημασία μεγαλυτέρα τῆς πραγματικῆς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς γραμματείας ἐπὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν. Ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἑλληνικῇ ποιήματά τινα τὰ ὅποια ἐθεωρήθησαν ὅχι ἄνευ τινὸς πιθανότητος ὡς διασκευαὶ τμημάτων ἀπολεσθέντων νῦν τῆς μεγάλης μυθιστορίας τῆς Ἀλώπεκος (roman du Renard). Ἀναντιρρήτως τὰ ποιήματα ταῦτα ἐξ ἀρχαίων πηγῶν δὲν προέρχονται, διότι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ἐποποιίας ζῳῶν δὲν ἔχει. Ἡ Βατραχομυομαχία εἶναι παρωδία ἔπους ἀνθρώπων, εἰς δὲ τὰ ἀντιμαχόμενα ζῳᾶ δὲν ἀποδίδονται ζῳῶν, ἀλλ' ἀνθρώπων χαρακτῆρες. Ἡ ἀρχαῖζουσα βυζαντινὴ γραμματεία οὐδὲν ἐπίσης ἔργον ἔχει ὁμοιάζον πρὸς τὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Ὑπῆρξε λοιπὸν φυσικὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι φραγκικόν τι πρωτότυπον θὰ ἐμιμήθησαν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ τὸν ΙΕ' αἰῶνα οἱ πρῶτοι συντάξαντες δημῶδη ποιήματα πραγματευόμενα τὰς πανουργίας τῆς ἀλώπεκος καὶ τὴν εὐήθειαν τοῦ λύκου, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ὑπὸ τῶν φιλόλογων γινόμεναι περὶ τούτου ἔρευναι δὲν κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀμέσου πηγῆς τῶν ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς ζῳᾶ, ἥτις ἴσως καὶ οὐδέποτε ὑπῆρξε.

Τὰ ποιήματα τὰ ὅποια ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν διηγοῦνται τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ λύκου, τῆς ἀλώπεκος καὶ τοῦ ὄνου, καὶ τὸν δόλον τοῦ ὄνου, ὅστις λακτίζει τὸν λύκον παρασκευαζόμενον νὰ τὸν καταφάγῃ, προσποιούμενος ὅτι ὑπὸ τὸν ὀπίσθιον του πόδα ὑπάρχει ἀναγεγραμμένη σπουδαία συμβουλή. Τὰ δύο ἐπεισόδια διεσκευάσθησαν εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελῶσιν ἐν

δλον τελείως συνηρμωσμένον, ὁ δὲ συγγραφεὺς διεξέρχεται τὴν διήγησιν μετὰ πολλῆς ζωηρότητος ἐγκατασπείρων εἰς τὴν διήγησιν πολλὰ ἀστεία καὶ κωμικά. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ὑπάρχουσι λεπτομέρειαι προφανῶς παλαιότεραι τῆς γνωστῆς δυτικῆς παραδόσεως. Τὰ δὲ ὑπάρχοντα κοινὰ σημεῖα εἰς τε τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα καὶ εἰς τὰ ἀντίστοιχα δυτικὰ προϊόντα, δύνανται ἐπίσης καλῶς νὰ ἐξηγηθῶσιν εἴτε διὰ τῶν ὅρων τοῦ βυζαντινοῦ βίου εἴτε διὰ τῶν φραγκικῶν ἰδεῶν. Πρέπει δὲ καὶ τοῦτο νὰ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αἱ ὑποθέσεις αἱ ἀναπτυσσόμεναι εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ποιήματα ἀνευρίσκονται συνεπτυγμένα εἰς τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου, ὅπως καὶ εἰς ἓν μικρὸν παραμῦθιον τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη κυκλοφορεῖται μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ¹.

Θὰ ἐξέπιπτε τις ὅμως εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν ἂν ἐδέχετο ὅτι οὐδεμίαν δυτικὴν ἐπίδρασιν ὑπέστησαν αἱ ἑλληνικαὶ μεσαιωνικαὶ ἱστορίαι τῶν ζώων. Ὑπάρχουσι καὶ ἑλληνικαὶ ἱστορίαι ζώων, αἵτινες εἶναι ἐντελῶς ἀτεχνα καὶ ἀνιὰρὰ ἀπανθίσματα, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ὅστις ἐσκέφθη νὰ συναγάγῃ εἰς ἓν σύνολον ἀπὸ πολλοῦ ἤδη γνωστὰ λαϊκὰ παραμῦθια καὶ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὰ τελειοτέραν μορφήν, θὰ ἐγνώρισε πάντως καὶ θὰ ἐθαύμασε τὴν δυτικὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Αἱ διηγήσεις τῶν τρουαδούρων εἰς τὰς αὐλὰς τῶν Φράγκων βαρῶνων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅπως οἱ μῦθοι τῶν μεσαιωνικῶν λογίων εἰς τὰς ῥωμανικὰς καὶ τὰς γερμανικὰς χώρας. Ἐπειδὴ τὰ ποιήματα ταῦτα

¹ Βλ. ἐν ἐκτάσει διὰ τὸ ἔμμετρον *Συναξάριον* τοῦ τιμημένου γαδάρου καὶ διὰ τὸ ποίημα τὸ ἐπιγραφόμενον *Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὥραία* Κρουμβάχερ — Σωτηριάδου *Ἱστορ. τῆς βυζαντ. λογοτεχνίας* Γ' σελ. 192 - 196. Σ. Μ.

μετεδίδοντο προφορικῶς, ἐπεζητεῖτο ὅχι τόσον ἢ διάσωσις ὅλων τῶν λεπτομερειῶν ὅσον ἢ τέρψις μικρῶν καὶ μεγάλων διὰ τοῦ τρόπου τῆς ἐν τῇ συνόλῳ παραστάσεως, βλέποντες δὲ οἱ Ἕλλη- νες τὸν πλοῦτον τῶν παραδόσεων ὃν εἶχον οἱ ξένοι, ἐλάμβανον συγχρόνως καὶ τὴν συνειδήσιν τῶν ἰδικῶν τῶν ἐθνικῶν θησαυρῶν.

Δὲν θὰ ἦτο δὲ δύσκολον νὰ διακριθῇ ἐκ τινων ποιημάτων ὅτι ἡ Δύσις ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὴν καθ' ὅλου ποιητικὴν ἀνάπτυ- ξιν τῶν Ἑλλήνων. Εἰς ποιήματα λόγου χάριν περιγράφοντα τὸν πέραν βίον δύναται τις νὰ ἴδῃ τὴν ἀνάμιξιν, ἐνίοτε δὲ τὸν συνδυασμὸν ἰδεῶν ἐλληνικῶν καὶ ἰδεῶν ῥωμαντικῶν. Εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, πρὸ πάντων τὴν ἐρωτικὴν, ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος δύναται νὰ διακριθῇ ἀκόμη σαφέστερον. Ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατείνωμεν ἀκόμη πλείοτερον τὰς ἀποδείξεις, ἀφ' οὗ ἄλλως τὰ λυρικά ποιήματα δὲν εἶναι καὶ ἐπιδεκτικὰ ἀκριβοῦς μεταφράσεως, ἐκτὸς δὲ τού- του ἄλλα ποιήματα, ὧν ἡ λεπτομερὴς μελέτη θὰ ἦτο λίαν ἐνδιαφέρουσα, ἐξέρχονται ἐντελῶς ἐκ τοῦ σκοποῦ τὸν ὅποιον προτίθεται τὸ παρὸν βιβλίον. Οὕτω λόγου χάριν σημαντικὴ λογοτεχνία ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων- σταντινουπόλεως, ἡ δὲ Ἑλλάς ὀφείλει εἰς αὐτὴν τὸν Ἑρωτό- κριτον, ὅστις κατὰ τὴν γνώμην ἑνὸς ἐνθουσιώδους λογίου ὑπενθυμίζει αὐτὰ τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα. Ἡ γνώμη αὕτη θὰ ἐφαίνετο ὑπερβολικὴ ἂν ὁ Ἑρωτόκριτος δὲν εἶχεν ἀποβῇ πνευ- ματικὴ ἰδιοκτησία ὁλοκλήρου τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Δυστυχῶς οἱ Τούρκοι ἐξηφάνισαν καὶ ἐν Κρήτῃ πᾶν ὅ,τι ἀπέμενεν ἐκ τοῦ προτέρου πολιτισμοῦ ἀσυμβιδάστου πρὸς τὸν ἰδικόν των.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ δεσποτείας τῶν Τούρκων αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης προσέλαβον ὅλως διάφορον χαρακτῆρα. Περὶ γραμ- ματειακῶν σχέσεων οὐδεὶς πλέον λόγος. Ἴσως μάλιστα θὰ

ἐκπλαγῇ ὁ ἀναγνώστης βλέπων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκτιθέμενον σύντομον διάγραμμα τῆς δημώδους λογοτεχνίας τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰῶνας. Ἀλλ' ἡ μελέτη τῆς δημώδους λογοτεχνίας δικαιολογεῖται πληρέστατα, ὅσον καὶ αἱ ὑπηρεσίαι τὰς ὁποίας προσήνεγκον εἰς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ μαθητάς των οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπισταί. Αἱ στεναὶ σχέσεις ἅς πρὸς ἀλλήλους διετήρησαν μετὰ τὰς σταυροφορίας οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Ἕλληνες, θὰ ἐπενήργησαν πάντως ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν λογοτεχνιῶν, διότι δὲν ἦσαν ἀπλᾶι σχέσεις λογίων ἀλλ' οἱ βαρῶνοι ἐπεδόθησαν εἰς τὸ νὰ ὁμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν νέων ὑπηκόων των. Ὑπάρχει δὲ ἐν ζήτημα περὶ τοῦ ὁποίου οἱ ῥωμανισταὶ δὲν εἶναι σύμφωνοι, τὸ πῶς δηλαδὴ εἰσεχώρησαν εἰς πλείστας παλαιὰς γαλλικὰς μυθιστορίας στοιχεῖα τὰ ὅποια εἶναι προφανῶς ἑλληνικά. Δὲν ἔχομεν βεβαίως σκοπὸν νὰ ἀναμιχθῶμεν ἐδῶ εἰς τὴν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου συζήτησιν, ἀλλ' ὅμως ἀναγράφομεν ὅ,τι ἀποδέχονται πάντες οἱ δυνάμενοι ἀρμοδίως νὰ κρίνωσιν, ὅτι δηλαδὴ ἡ γνῶσις τῶν βυζαντινῶν ἡθῶν δὲν μετηνέχθη εἰς τὴν Δύσιν διὰ τῶν βιβλίων. Ἀφ' ἐτέρου δέ, ἂν εἶναι σήμερον εἰς ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ καθορίσωμεν τὰ πρότυπα πολλῶν ἑλληνιζόντων δυτικῶν ἔργων, δὲν εἶναι τοῦτο λόγος ἀποχρῶν νὰ ἀρνηθῶμεν πᾶσαν ὅπωςδήποτε βυζαντινὴν ἐπενέργειαν ἐπὶ τῆς γραμματείας τῶν Φράγκων. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔκθεσιν οἱ Γάλλοι ἀναμφιδόλως δὲν εἶχον τίποτε νὰ μάθωσι παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὅμως ἡ φαντασία αὐτῶν ἐπλουτίσθη διὰ νέων στοιχείων. Παρὰ τοῖς σλαυικοῖς λαοῖς τὸναντίον μετεφράσθησαν πολλὰ μεσαιωνικὰ ποιητικὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, διότι ἐκεῖ ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη, κατὰ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν, δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαλαίσῃ πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἐγγχωρίων ἐθνικὴν φανέρωσιν. Ὅ,τι λοιπὸν δὲν ἐπέτυχον οἱ Φράγκοι εἰς ἑλληνικὰς χώρας, ὅ,τι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιχειρήσωσιν

εἰς τὴν Δύσιν, ἐπέτυχε πληρέστατα εἰς τὴν χώραν τῶν Σλαύων· πᾶσαι αἱ φανερώσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἐνδὸς πολιτισμοῦ ἐντελῶς ξένου.

Εἶχομεν ἤδη κάμῃ λόγον ἀνωτέρω (μέρ. δ' σελ. 71) περὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα αὐξάνει ἀκόμῃ ἡ τάσις πρὸς τὴν ἀκαμψίαν. Ἡ ἐξιδανίκευσις τῶν ὕλικῶν πραγμάτων ἀνταποκρίνεται ὁσημέραι ὀλιγώτερον πρὸς τὴν καλογηρικὴν ἐκείνην τέχνην ὅσας προσπάθει αὕτη νὰ ἐκφράσῃ τὰ αἰσθήματα τὰ πληροῦντα τὴν ψυχὴν τῶν πιστῶν. Μάτην ὅμως οἱ τεχνῖται ἀπομακρύνονται ἀπὸ τῆς φύσεως ὅπως καταστήσωσι τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὑψηλότερα. Ἡ ἀτεχνία τῶν δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ τοὺς πόθους τῆς ψυχῆς τῶν καὶ διὰ τοῦτο αἱ προθέσεις αὐτῶν παραγνωρίζονται, διότι παλαιοὶ καὶ νεώτεροι καλλιτέχναι ἐδίδαξαν ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ διὰ πραγματικῶν μέσων νὰ δοθῇ σχῆμα καὶ μορφή εἰς ὅ,τι εἶναι φυσικῶς ἀνέκφραστον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διακρίνεται μία τελεία ἐνιαχοῦ καταφρόνησις τῶν ἀνατομικῶν κανόνων εἰς τὰς μικρογραφίας. Φροντίζουσι μὲν ἀκόμῃ οἱ ζωγράφοι περὶ τοῦ προσώπου, ἀλλὰ τὰ βαρέα ἱμάτια δὲν περιβάλλουσι πλέον πρόσωπα ἔχοντα ὅσῃ καὶ μὺς, δὲν περιέχουσιν εἰμὴ τὴν οὐτιδανὴν σάρκα τῆς ἀμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ τέχνη καταντᾷ νὰ διδάσκηται ὡς βάνανυσον ἐπιτήδευμα, ὅπως δὲ ἐπιτευχθῇ τὸ ἐπιζητούμενον ἀποτέλεσμα οἱ διδάσκαλοι διαφημίζουσι πρακτικὰς τινὰς ὁδηγίας ὧν ἡ πεῖρα ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχίαν· μία στυγνὴ ὀρθοδοξία καταπιέζει τὰς τέχνας.

Ἐν τούτοις θὰ ἠπατάτο πολὺ ὅστις στηριζόμενος εἰς ὅσα ἀνωτέρω εἶπομεν ἤθελε νομίσῃ ὅτι πᾶσαι αἱ μικρογραφίαι τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου ἔχουσι τὰ τεκμήρια ἐκεῖνα τῆς παρακμῆς. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἄνθρωποι οὐσιωδῶς συντηρητικοί, ὅπερ ἐπιτρέπει νὰ σπουδάσωμεν αὐτοὺς κατὰ χωριστὰς

ὁμάδας, καὶ ὅταν ἡ κοινωνία μετεβάλλετο καὶ ἡ τέχνη των εἰσέρχετο εἰς μίαν νέαν φάσιν, ὑφίστατο οὐδὲν ἦττον ἡ παλαιὰ παράδοσις, διὰ τοῦτο δὲ ὑπῆρχον πάντοτε εἰς τὰ μοναστήρια τεχνῖται ὧν μόνοι διδάσκαλοι ἦσαν τὰ παλαιὰ ὑποδείγματα.

Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ὅμως ταύτην τῆς ἐν γένει πνευματικῆς πτωχείας, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ λαμβάνωνται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ διαφοραὶ τινες χρόνου καὶ τόπου. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὅτε οἱ Παλαιολόγοι καταλύσαντες τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ἀνέκτησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπηκολούθησε μία περίοδος ἀφυπνίσεως. Τῆς περιόδου ταύτης σώζονται χειρόγραφα μετὰ εἰκόνων εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἐκστατικὴν ἑκφρασιν καταφαίνεται ζωὴ καὶ κίνησις. Πρὸ πάντων ὅμως ἡ ἀποκέντρωσις τοῦ κράτους ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐγγύωροι τέχναι, ἔχουσαι διὰ τοῦτο πολὺ διάφορον χαρακτῆρα. Αἱ ποικιλίαι αὗται εἶναι ἄξιαι νὰ προσελκύσωσιν ἐπ' ὀλίγον τὴν ἡμετέραν προσοχὴν.

Ἐν ᾧ ἡ Κωνσταντινούπολις ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς Δυτικούς, ὑπερισχύουσα μὲν ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἐνεργῇ ἡ διπλωματία, ὑποκύπτουσα δὲ ὅταν οἱ Δυτικοὶ ἀπέβαινον ὑπέρτεροι καὶ βιαϊότεροι, οἱ κάτοικοι τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους διέφευγον τοὺς κινδύνους τῶν κατὰ τῶν σταυροφόρων ἀγωνιζομένων ὁμοθρήσκων των. Καὶ ὑπέστησαν μὲν κατὰ τὸν Π' καὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνά τινα ἐκ τῶν μοναστηρίων λαφυραγωγίας καὶ ληστεύσεις, ἀλλ' αἱ κακώσεις αὗται ἦσαν παροδικαὶ μόνον καταιγίδες. Ἦρχοντο μὲν βεβαίως πολλοὶ εὐλαβεῖς ξένοι εἰς τὴν χερσόνησον, ἀλλ' οὗτοι συνεσσωματοῦντο πρὸς τὰς ὑπαρχούσας θρησκευτικὰς κνότητας αἵτινες διετήρουν τοιοῦτοτρόπως πάντοτε τὸν ἑλληνικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ῥηθέντες ξένοι, Σλαῦοι κατὰ τὸ πλεῖστον, δὲν εἶχον ἴδιον πολιτισμὸν, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ ἢ δυνάμενον νὰ ἐπιδράσῃ μονα-

στήριον Ἰταλῶν λόγου χάριν δὲν κατώρθωνε νὰ ζήσῃ εἰμὴ ἐπὶ βραχὺν χρόνον ἐντὸς τοῦ ὀρθοδόξου ἐκείνου κέντρου. Οὕτω δὲ τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀπέβη ὁ προμαχὼν τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἐν ᾧ πανταχοῦ τῆς λοιπῆς χώρας ἐπεξετείνετο καὶ προσελάμβανε δικαιώματα ἢ δυτικὴ ἐπιρροή. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. γ' σελ. 29) ὅτι εἰς τὰς θεολογικὰς ἔριδας οἱ καλόγηροι ἀπεδεικνύοντο ἄσπονδοι ἐχθροὶ τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς τέχνας ἀνθίσταντο πρὸς πᾶσαν φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Κατὰ τὸν ΙΔ' πρὸ πάντων αἰῶνα ἡ κοινότης τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὑπῆρξεν ἐν ἀκμῇ. Οὕσα δὲ ἤδη πλουσία ἔνεκα τῶν εἰς αὐτὴν χορηγηθέντων προνομίων καὶ ὑπὸ αὐτοκρατόρων καὶ ὑπὸ Σλαύων ἡγεμόνων, εἶδε τότε τὰ τριάκοντα αὐτῆς μοναστήρια προαγόμενα σχεδὸν εἰς κρατίδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἠρίθμει χιλίους ἐνίοτε κατοίκους. Συγχρόνως δὲ ἠυξάνετο καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐκτηρίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ἐχρειάσθη δὲ ἡ ἀνάγκη ἐνέργεια πλήθους ὅλου χειρῶν πεπειραμένων ὅπως διακοσμηθῶσι κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας αἱ ἀπέραντοι τῶν τοίχων ἐπιφάνειαι.

Ἐγράφησαν ἐπίσης καὶ ἱστορήθησαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀμέτρητα χειρόγραφα. Τὸ περιεχόμενον ἔχει ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλαχίστην ἐπιστημονικὴν σημασίαν, ἀλλ' αἱ μικρογραφικαὶ αὐτῶν εἰκόνες παρέχουσι τὴν εὐκαιρίαν, εὐκαιρίαν ἣτις ἀκόμη οὕτως εἰπεῖν δὲν ἐχρησιμοποιήθη, νὰ μελετηθῇ ἡ πλουσία καὶ ποικίλη ἀντίληψις τῆς ἀτομικωτάτης ἐκείνης τέχνης.

Ἡ ἐπιβλητικὴ ἐντύπωσις ἦν ἐμποιεῖ εἰς πάντας τοὺς ἐπισκέπτας ἡ τέχνη τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁθωνος ὀφείλεται εἰς τελείαν ἁρμονίαν τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὰς φανερώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος τῶν μοναχῶν. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἐκεῖνα τὰ μοναστήρια ἡ ἀντίληψις τοῦ βίου παρέμεινε σχεδὸν ἡ αὐτὴ μέχρι σήμερον, δὲν εἶναι καὶ τόσον λυπηρὰ ἡ ἀπώλεια τῶν

περισσοτέρων ἀντικειμένων τῆς περιόδου τῆς παλαιότερας τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος. Μόνον ἀπὸ πεντήκοντα ἐτῶν καὶ ἐντεῦθεν ἕνεκα τῆς διαρκῶς αὐξανομένης ῥωσικῆς ἐπιδράσεως καὶ ἕνεκα τῶν νέων ἰδεῶν αἵτινες εἰσχωροῦσι πανταχοῦ, ἐπῆλθόν τινες μεταβολαὶ εἰς τὸν Ἀθωνικὸν βίον, ἀλλ' ὅ,τιδῆποτε καὶ ἂν αἱ μεταβολαὶ αὗται προοιωνίζωνται διὰ τὸ μέλλον, δυνάμεθα σήμερον ἀκόμη νὰ θεωρήσωμεν τὸ Ἅγιον Ὅρος ὡς μίαν πραγματοποιήσιν οὕτως εἰπεῖν τοῦ βυζαντινοῦ βίου ἣτις κάλλιον παντὸς οἰουδῆποτε μουσείου παρέχει εἰς ἡμᾶς πλήρη ἔννοιαν τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων.

Ἐντελῶς διάφορος εἰκὼν παρίσταται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν ἂν εἰς μιᾶς περιόδου ὥρας ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Σπάρτης ἐπισκεφθῶμεν τὸν Μυστράν, ὅστις εἶναι καὶ αὐτὸς ἄλλο κέντρον μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη ἓν θαυμαστὸν λείψανον. Κατὰ τὸν ΙΙ' αἰῶνα ἔκτισεν ἐκεῖ ὁ Βιλλεαρδουῖνος ἐπὶ ἐνὸς ἀντιστηρίγματος τοῦ Ταυγέτου ὄχυράν πόλιν ἣτις μετ' ὀλίγον ἔγινεν ἡ πρωτεύουσα τῶν διαφόρων αὐθεντῶν οἵτινες ἀλληλοδιαδόχως ἡγεμόνευσαν τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλ' οἱ Φράγκοι δὲν ὑπῆρξαν ἐκεῖ αὐθένται καὶ κύριοι εἰμὶ ἐπὶ δεκατρία μόνον ἔτη, ὁ δὲ Μυστράς ἐπανῆλθε πάλιν εἰς τὴν κυριότητα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπίσης ἡ πόλις εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐγκατελείφθη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

Ἄν καὶ οἱ Φράγκοι ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον ἦρξαν εἰς τὸν Μυστράν, εἶναι ὅμως κατάδηλος ἡ μεγάλη ἐπίδρασις ἣν ἤσκησεν ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν. Αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι, ἣ τοῦλάχιστον τὰ μεταξὺ τῶν ἐρειπίων συζόμενα λείψανα τῶν οἰκιῶν, δὲν ἔχουσι πλεόν δι' ὅλου ἀρχαῖον ῥυθμόν, μολονότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΓ' ἤδη αἰῶνα εἶχε διαμορφωθῇ κατ' ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως. Ἀλλὰ καὶ

τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τοῦ Μυστρᾶ φαίνονται ὅτι ἀναφέρονται ἐπίσης εἰς ἄλλους αὐθέντας πλὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀπόκρημνος ὁδὸς ἢ ἀνάγουσα εἰς τὸ κυρίως κάστρον, ὅπερ κεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς, βαίνει παραλλήλως πρὸς ἓν παλάτιον ἢ μᾶλλον πρὸς ἓν ἐρείπιον ὅπερ ἦτο ἄλλοτε παλάτιον, καὶ τὸ ὅποιον ἂν τις κρίνῃ ἐκ τῶν κύκλῳ διεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, θὰ ἦτο βεβαίως γοτθικοῦ ῥυθμοῦ. Ἡ ἐντύπωσις γίνεται ἀκόμη μεγαλυτέρα ὅταν περὶ τὰ μέσα περίπου τῆς ἀποτόμου ἐκείνης ἀνόδου διακρίνωμεν μίαν ἐκκλησίαν τῆς ὁποίας τὸ κωδωνοστάσιον ἐμφαίνει μίαν παράδοξον ἀντίθεσιν πρὸς τὸν παρακείμενον βυζαντινὸν θόλον· ἢ κατασκευὴ καὶ ἢ διακόσμησις τοῦ πύργου, καθὼς καὶ πολλὰ μέρη τῆς ἐκκλησίας, ἐτεχνουργήθησαν κατ' ἄμεσον ἀπομίμησιν τῆς δυτικῆς τέχνης. Τὸ ἐσωτερικὸν στίλβει ἀκόμη ἔνεκα τῆς ἐν αὐτῷ πλουσίας διακοσμήσεως, ἀλλ' εἰς τοιοῦτον τρόπον καὶ εἰς τοιαύτην περίοδον πολὺ μικροτέρας εὐδαιμονίας, ἐπόμενον εἶναι νὰ μὴ ὑπάρχωσι ψηφοθετήματα πολὺτιμα ὅπως ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐξετελοῦντο ἐν τῇ πρωτευούσῃ. Αἱ ζωγραφίαι τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, ὅπως τὰς ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Millet ἀπαλλάξας αὐτὰς ἀπὸ τῶν κονιαμάτων δι' ὧν εἶχον ἐπιχρισθῇ, εἶναι τοιαῦται ὥστε ἐκπλήττουσι τοὺς γινώσκοντας τὴν δογματικὴν σημασίαν τῶν τοιούτων διακοσμήσεων. Βλέπομεν δηλαδὴ εἰς τὰς τοιχογραφίας μίαν φανταστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἣτις φαίνεται ὅτι μιμεῖται τὴν Πομπηϊανὴν τέχνην. Στέφανοι ἀνθέων περιελίσσονται περὶ ἄλλοκότους στύλους· περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀνευρίσκομεν τὴν παλαιὰν διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἑλλήνων! Οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι ὅπου ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις φαίνεται ἀκόμη καὶ εἰς τινὰς λεπτομερείας, δὲν ἐμφανίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν αὐτόματον καλλιτεχνικὴν ἐκδήλωσιν μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλὰ δεικνύουσι τὴν εὐφυΐαν τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ ζωγράφοι νὰ πλάτ-

τωσι διακοσμητικὰ σχήματα διὰ τῆς βοηθείας ἀρχαίων παραδειγμάτων διατηρουμένων εἰς τὰ εἰκονογραφημένα εἰλητάρια τῶν μοναστηρίων.

Καθήμενος ὑπὸ τὴν στοὰν ἑνὸς τῶν διφυῶν τούτων ἀλλ' ὄχι καὶ ἐστερημένων παντὸς κάλλους μνημείων, ἢ ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου, ὁ περιηγητὴς βλέπει ὀρθούμενον πρὸ αὐτοῦ τὸν Ταῦγετον, ἀπὸ δὲ τοῦ ἄλλου μέρους διακρίνει τὴν φραγκοβυζαντινὴν πόλιν ἣτις ὑπέρκειται τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐρώτα. Εἰς τὰς ἐρήμους καὶ χορτοβριθεῖς ὁδοὺς πλανᾶται βοσκὸς μὲ τὸ ποιμνίον του· πλησίον εἰς τὰς ἐκκλησίας κατοικοῦσιν ὀλίγαι γραῖαι γυναῖκες αἱ ὁποῖαι ζῶσιν ἐκεῖ ὡς εἰς μοναστήριον. Πλὴν ὀλίγων ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν οὐδὲν πλέον σήμερον ὑπενθυμίζει τὸ ῥωμαντικὸν ἔθνος τῶν Φράγκων, ἢ δὲ γλώσσά των εἶναι καὶ ἐδῶ τόσον ἄγνωστος ὅσον καὶ εἰς τὸ "Ἅγιον Ὄρος, ὅπου οὐδέποτε εἰσέδυσεν ἡ ῥωμανικὴ ἐπίδρασις.

Μελετῶντες καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἡδυνάμεθα σαφέστερον ἀκόμη νὰ καταδειξώμεν τὴν ποικιλίαν τῶν χρωμάτων τῆς ὅλης εἰκόνας. Εἰς τὴν ἀπομεμαχρυσμένην Τραπεζοῦντα, ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ἀκτῆς τῆς Μαύρης θαλάσσης, ἰδρύθη, ὡς γνωστὸν, μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν μία ἐλληνικὴ αὐτοκρατορία. Ἐκεῖ, παρὰ τινὰς πρωτοτύπους λεπτομερείας ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ ἀνεξάρτητος τάσις τῶν ἐγγχωρίων τεχνιτῶν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παρουσιάζει ὁμοιότητάς τινας πρὸς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Μυστρά. Τὸ γεγονός τοῦτο καθιστᾷ ἀκόμη δυσκολώτερον τὸ πρόβλημα τοῦ κατὰ πόσον ἐνέχεται ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν τροποποίησιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο ἡ προέκτασις τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς ἐκκλησίας ὡς ἀσφαλὲς τεκμήριον μιμήσεως τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· σήμερον ὁμως ἀποδεικνύεται ὁσημέραι σαφέστερον ὅτι ἂν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας μετεδλήθῃ, τοῦτο συνέβη

ἔνεκα μιᾶς πολὺ πολυπλοκωτέρας ἐξελίξεως. Ὁ θόλος δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἐν ὅλῳ ἀδιαίρετον μετὰ τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καταντᾷ ἀπλῶς κόσμημα, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ξένη ἐπίδρασις δὲν προεκάλεσεν ἀλλὰ μόνον διηυκόλυνε τὴν μεταρρύθμισιν ἐκείνην τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς πάσης βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἵσως βαθυτέρα μελέτη τοῦ ζητήματος δὲν θὰ ἐπεβεβαίωνε τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, οὐδὲν ἦττον, καὶ περὶ τούτου ἔχομεν ἄλλας ἀποδείξεις, οὐδεμία ξένη δεσποτεία μετέτρεψε ποτε τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ. Ἄς ἔχωμεν λοιπὸν πίστιν εἰς τὴν γλῶσσαν ἣτις διατηρεῖ τὴν ἀντανάχλασιν ὅλων τῶν ἐποχῶν τὰς ὁποίας διέτρεξε πολὺ πλειότερον τῶν λιθίνων μνημείων. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀποδεικνύει σαφῶς κατ' ἐξοχὴν ἡ Κύπρος.

Οἱ Γάλλοι κατέτεχον ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας τὴν Κύπρον. Περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου, ἑκατὸν ἔτη ἀφ' ὅτου ὁ Ῥιχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος ἐπώλησε τὴν νῆσον εἰς τὸν Γουίδωνα τοῦ Λουζινιάν, τὸ βασιλεῖον τῆς Ἱερουσαλῆμ ἔπεσεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων. Οἱ Γάλλοι ἱππῶται οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Παλαιστίνην κατέφυγον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κύπρου, ἀμέσως δὲ τὰ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα, τῶν ἰταλικῶν πολιτειῶν ἐγκαταλιπόντα καὶ αὐτὰ τὴν Ἀγίαν Γῆν, ἦλθον ὡσαύτως εἰς τὴν Κύπρον, οὕτω δὲ ἡ νῆσος ἔγινε καὶ πάλιν ὅ,τι ἦτο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ, τὸ ἐμπορικὸν κέντρον μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἐκέρδαινον, ἐδαπάνων ἢ ἐσπατάλων θησαυροὺς. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Δύσεως διεδόθη καθ' ὅλην τὴν νῆσον ἣτις ἠδύνατο προσηκόντως νὰ ὀνομάζηται γαλλικὴ ἀποικία. Τούτου προφανὲς τεκμήριον εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Ὑπάρχουσιν ἐν Κύπρῳ γοτθικοὶ καθεδρικοὶ ναοὶ μετατραπέντες εἰς τζαμιά. Ἐνταῦθα δὲ ὁ συμμιγῆς ρυθμὸς δὲν εἶναι ὅπως εἰς τὰ κτίσματα

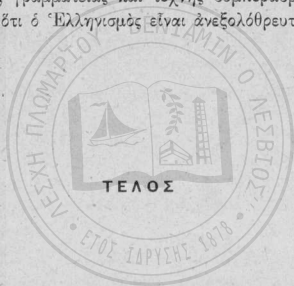
τοῦ Μυστρᾶ ἢ ἐξωτερίκευσις μιᾶς λίαν ἀτελοῦς ἀφομοιώσεως, ἀλλ' ἢ ἀπομίμησις τῆς Δύσεως εἶναι τόσον σαφῆς καὶ ἀπόλυτος, ὥστε δύνανται νὰ καθορισθῶσι καὶ τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἐνεπνεύσθησαν οἱ ἐν Κύπρῳ Γάλλοι ἀρχιτέκτονες. Τῆς Λευκωσίας ἢ μητροπόλις εἶναι ἀντιγραφὴ τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων, εἰς δὲ τὴν Ἀμμόχωστον ἐστέφοντο οἱ βασιλεῖς τῆς νήσου εἰς μίαν ἐκκλησίαν ἣτις εἶχε κτισθῇ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ῥήμων (Rheims), ὅπου ἐγένετο ἡ στέψις τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. Ἐν Κύπρῳ δύνανται τις νὰ μελετήσῃ εἰς τὰς ἀπομιμήσεις αὐτῶν κτίσματα τῆς Γαλλίας καταστραφέντα ἢ ὅπωςδῆποτε βλαθέντα ἐκ τῶν κακουχιῶν τοῦ πολέμου. Τὰ λείψανα τῆς νήσου ἐχρησίμευσαν πολὺ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν μιᾶς σημαντικῆς περιόδου τῆς γαλλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Παρὰ δὲ τὰ γαλλικὰ οἰκοδομήματα εὗρισκάντα ἔχνη τῆς τέχνης τῶν Βενετῶν οἵτινες κατέλαβον τὴν νήσον μετὰ τοὺς Λουζινιανούς. Ὅ,τι βυζαντινὸν σώζεται ἐκεῖ μεταξὺ τῶν γοθθικῶν μνημείων ἢ τῶν μνημείων τῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι λίαν ἀσήμαντον· τινὲς θόλοι μεταξὺ ὀξυτενῶν στεγῶν, ὀλίγα δώματα μεταξὺ τρυπητῶν πύργων ἢ μεταξὺ γοθθικῶν ἐκκλησιῶν. Μόνα τὰ κοσμήματα τὰ ὅποια ἀναπαριστῶσι ζῶα ἢ φυτὰ τῆς Κύπρου παρέχουσιν εἰς τὸν προσεκτικὸν θεατὴν τὸ τεκμήριον ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονήματα ἐκεῖνα ἐφιλοτεχνήθησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἀναμφιβόλως θὰ νομίζῃ ὁ ἀγνοῶν τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου ὅτι τὸ ἐν Κύπρῳ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τελείως ἐξηφανίσθη. Ἄν ἡ νῆσος ἦτο ἀκατοίκητος πολλοὶ ἀρχαιολόγοι στηριζόμενοι εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα θὰ ἐπέμενον ἐρευνῶντες τὴν νήσον ὅτι εὗρισκονται πάντως ἐπὶ γαλλικοῦ ἢ ἐπὶ ἰταλικοῦ ἐδάφους κειμένου ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' ἂν συμβουλευθῶμεν τὴν γλῶσσαν, ἢ γλῶσσα θὰ διδάξῃ ἡμᾶς ἐντελῶς ἄλλοια διδάγματα. Καὶ πρῶτον μὲν ἄς ἴδωμεν τὴν γραπτὴν παράδοσιν, ὀλι-

γώτερον ἀξίαν ἐμπιστοσύνης. Βλέπομεν ὅτι ἡ διοίκησις τῆς δικαιοσύνης τοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου ἦτο ὀργανωμένη ὅπως καὶ ἐν Γαλλίᾳ, ἀλλ' οἱ κώδικες εἶναι συντεταγμένοι εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Αἱ τελεταὶ τῶν γάμων καὶ τῶν ἀρραβώνων τῶν ἐπιφανῶν Γάλλων ὑπενθυμίζουσι τὰς συνηθείας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπως διδασκόμεθα ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊῶν περιηγητῶν. Μέγα μέρος ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων συνετάχθη βεβαίως ἐν Κύπρῳ, ὁλόκληρος δὲ ἑλληνικὴ γραμματεία ἦνθι ἐκεῖ παρὰ τὴν φραγκικὴν. Πάμπολλα δὲ εἶναι τὰ ὑπὸ Κυπρίων γεγραμμένα χειρόγραφα τὰ ὅποια εὐχερῶς διακρίνουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων οἱ παλαιογράφοι. Ὡς συμβουλευθῶμεν νῦν καὶ τὴν προφορικὴν παράδοσιν ἦτοι τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γραμματεῖαν τῆς σημερινῆς Κύπρου. Πάντα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ αὐτῆς ἄσματα εἶναι κοινὰ ὅλης τῆς Ἑλλάδος, ἐν μόνον ἄσμα ἔχει καθαρῶς κυπριακὴν τὴν ἀρχήν, διότι ψάλλει τὴν ἑρωτικὴν περιπέτειαν ἐνὸς Φράγκου βασιλέως, ἀλλ' ἡ ὅλη διήγησις εἶναι ἐξηλληνισμένη, τὸ δὲ ποίημα οὕτω μεταποιηθὲν δὲν διαφέρει δι' ὅλου τῶν ἄλλων παρομοίων ἁσμάτων τὰ ὅποια ψάλλονται ὑπὸ πάντων ἐν γένει τῶν Ἑλλήνων. Ἡ διάλεκτος τῆς νήσου δὲν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ τυπικὸν εἰμὴ μόνον μίαν διαφορὰν δυναμένην μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ῥωμανικὴν ἐπίδρασιν. Εἰς τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῶν μέσων αἰώνων καὶ πρὸ πάντων εἰς τὰ δικανικὰ βιβλία ὑπάρχουσι πολλαὶ λέξεις γαλλικαί· ἐξ αὐτῶν αἱ πλεῖσται ἐξηφανίσθησαν ἐκ τῆς σημερινῆς γλώσσης ἥτις ἔχει μᾶλλον λέξεις ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς. Ἡ μελέτη λοιπὸν τῶν λέξεων δεικνύει ἐπίσης ὅτι αἱ ξέναι δεσποτεῖται μετέδωκαν διαδοχικῶς εἰς τοὺς Κυπρίους μέρος τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πλούτου, ἀλλ' ὅτι τὸ μέρος τοῦτο δὲν εἶναι καὶ πολὺ σημαντικόν. Δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ προείπῃ ὅτι πολλὰ ἔχνη τῆς δεσποτείας τῶν Τούρκων,

τῶν προτελευταίων τῆς νήσου δεσποτῶν, θὰ ἐξαλειφθῶσιν ἐκ τῆς γλώσσης, αἱ δὲ λέξεις αἱ μαρτυροῦσαι τὴν ἀγγλικὴν κατοχὴν εἶναι σχεδὸν ἀνάξιαι λόγου.

Αἱ ὀλίγαι σελίδες ἃς ἐγράψαμεν περὶ τῆς Κύπρου δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι καὶ ὥς συμπέρασμα εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον περὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ. Σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νὰ παράσχωσι μίαν εἰκόνα κηρύττουσαν οὕτως εἰπεῖν ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον πρέπει νὰ εἶναι πάσης σοβαρᾶς βυζαντινῆς ἱστορίας, γραμματείας καὶ τέχνης συμπέρασμα· ἢ πεποῖθησις δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἀνεξολόθρευτος.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Ὁ ἀπλοῦς ἀριθμὸς δηλοῖ τὴν σελίδα τοῦ α' μέρους, διὰ τὰς σελίδας τοῦ β' καὶ τοῦ γ' μέρους προτίσσεται τοῦ ἀριθμοῦ τὸ β' ἢ τὸ γ'.

* Ἀδαροι καὶ Σλαῦοι 60.	* Ἀνθρωπισταὶ (humanistes) γ' 60.
* Ἀδοῦ-Βεκίρ β' 4.	* Ἀννα (σύζυγος Βλαδιμήρου) β' 44.
* Ἀγαθίας 107.	* Ἀννα Κομνηνὴ γ' 73.
* Ἀγαπητὸς (Ῥώμης ἐπίσκοπος) 48.	* Ἀντιρρητικά συγγράμματα γ' 28.
* Ἀγγέλων δυναστεία γ' 15.	* Ἀπολογηταὶ 21.
* Ἀγία Σοφία 6. 119 ἐξ.	* Ἀραβικὸν κράτος β' 6. 36.
* Ἀγιογραφίας σχέσις πρὸς τὰ τρο-
πάρια 134.	* Ἀρέθας 30.
* Ἀγιολογικὰ βιβλία 90.	* Ἀρειανισμὸς 22.
* Ἅγιον ὄρος 131. γ' 123.	* Ἀρκάδιος 26.
* Ἅγιος Ἀπολλινάριος Ῥαβέννης
130. β' 79.	* Ἀρχιτεκτονικὴ β' 96.
Αἰγυπτιακαὶ προσωπογραφ. β' 78.	* Ἀττίλας 34.
* Ἀκάθιστος ὕμνος 64.	Αὔγουστινος γ' 32.
* Ἀλέξιος (Γ') γ' 17.	Αὔγουστος 43.
* Ἀλέξιος Κομνηνὸς γ' 8. 10.	Αὐλικὴ ἐθιμοταξία β' 31.
* Ἀλωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ
τῶν Λατίνων γ' 17.	* Ἀχιλλεὺς Τάτιος 73.
* Ἀμάραντος γ' 82.	Βασίλειος Βουλγαροκτόνος β' 41.
γ' 4.
* Ἀνάκτησις Κωνσταντινουπόλεως
ἀπὸ τῶν Λατίνων γ' 21.	Βασίλειος Μακεδόνων β' 27.
* Ἀναχωρηταὶ β' 17.	Βασίλειος Μέγας 19.
* Ἀνδρόνικος (Α') γ' 15.	Βασιλικά β' 27.
* Ἀνδρόνικος (Β') γ' 22.	Βέκκος (πατριάρχης) γ' 29.
* Ἀνθέμιος 125.	Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα γ' 112.
* Ἀνθολογίαι β' 64.	Βελισσάριος 43.
	Βενετία γ' 9. 14. 16 κτλ.
	Βενετοὶ γ' 9 ἐξ.

Βένετοι 40.
 Βενιαμίν ὁ ἐκ Τουδέλας 6' 35.
 Βησσαρίων γ' 63.
 Βιλλαρδουίνος γ' 18. 124.
 Βλαδίμηρος 6' 44.
 Βλαχερνῶν παλάτιον 6' 35.
 Βοκκάκιος γ' 61. 109.
 Βούλγαροι 6' 8.
 Βυζαντινῶν ἐπιστήμη γ' 27. 35.
 Βυζαντινῶν μίμησις κλασσικῶν
 προτύπων 6' 87.

Γαζής Θεόδωρος γ' 62.
 Γασμουῖλοι γ' 111.
 Γένουα γ' 9. 141.
 Γεωγραφία γ' 37.
 Γλυπτική 6' 93.
 Γένουα γ' 9. 14.
 Γίβδων γ' 3.
 Γογγορισταί 109.
 Γοδοφρέδος Βουιλλῶνος γ' 11.
 Γρηγόριος Πάπας 59.
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός 18.
 Γρηγόριος Νύσσης 18.

Δαμασκηνός (ιδ. Ἰωάννης Δαμα-
 σκηνός).
 Δαμασκός 6' 4.
 Δημῶδης ποίησις 6' 65.
 Διγενής Ἀκρίτης 6' 65-74.
 Διοκλητιανός 2. 6' 11.
 Δίπτυχα 6' 93.
 Δούκας γ' 78.

Ἐγκυκλοπαιδεΐαι 6' 62.
 Εἰρήνη (μήτηρ Κωνσταντίνου ζ')
 6' 24.
 Ἐλεφαντουργικὴ 6' 93.
 Ἑλληνες λόγιοι ἐν Ἰταλίᾳ γ' 62.
 Ἐμπόριον καὶ βιομηχανία 51.
 Ἐρασμος γ' 62.
 Ἐρωτόκριτος γ' 119.
 Εὐδοξία 27.
 Εὐήμερος 111.
 Εὐμάθιος γ' 107.

Εὐνάπιος 95.
 Εὐσέβιος 11.
 Ζωὴ γ' 4.
 Ζωροάστρης 63.
 Ζώσιμος 95.
 Ζήνων ἐποποιεῖται γ' 11.

Ἡλιόδωρος 73.
 Ἡλείου δεσποτιᾶτον γ' 21.
 Ἡράκλειος 61. 64. 6' 3.
 Ἡσυχασταί γ' 29. 30.

Θέματα 6' 11.
 Θεοδώρα (Ἰουστινιανοῦ) 42. 49.
 Θεοδώρα (θυγάτηρ Κωνσταντίνου
 Η') γ' 6.
 Θεολογία Αὐτικῶν γ' 30.
 Θεοδόσιος Α' 23.
 Θεοδόσιος Β' 32.
 Θεοφανῶ (σὺζ. Ὁθωνος Β') 6' 44.
 Θεοφύλακτος Σιμοκάττης 107-110.
 Θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις 6' 12.
 Θωμᾶς ἐξ Ἀκουίνου γ' 32.

Ἰατρικὴ γ' 38.
 Ἰουλιανή (Ἀνικία) 6' 76.
 Ἰουλιανός 13.
 Ἰουστινιανός 39. 50. 43. 46. 59.
 Ἰουστινιανός (Β') 6' 9.
 Ἰπποδρόμου φατρίαι 40.
 Ἰσαάκ (Κομνηνός) γ' 6.
 Ἰσαάκιος (Β') γ' 17.
 Ἱστοριογράφοι 95. 6' 62.
 Ἱταλικὸν ἐμπόριον ἐν τῇ Ἀνα-
 τολῇ γ' 10.
 Ἰωάννης (Καλοῦνάνης) γ' 14.
 Ἰωάννης Κομνηνός γ' 74.
 Ἰωάννης Δαμασκηνός 6' 54. γ' 27.
 Ἰωάννης Καντακουζηνός γ' 22. 31.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος ιδ. Χρυσό-
 στομος.
 Ἰωάννης Τσιμισκῆς 6' 40.

Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη γ' 102.

Καντακουζηνός (ιδ. Ἰωάν. Καντακουζηνός).
 Κάρολος Ἀνδραγαυός γ' 23.
 Κάρολος Μαρτέλος δ' 10.
 Κάρολος Μέγας β' 25.
 Κεκαυμένος β' 45.
 Κλαύδιος 10.
 Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης γ' 38.
 Κυθώνης Δημήτριος γ' 31.
 Κύπρος γ' 109. 127.
 Κύρος Πανοπολίτης 32.
 Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας 2. 7. 43.
 Κωνσταντῖνος (Δ') δ' 6.
 Κωνσταντῖνος (Ε') δ' 23.
 Κωνσταντῖνος (Ζ') δ' 24.
 Κωνσταντῖνος (Ζ') δ' 27. 28.
 Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος γ' 24.
 Κωνσταντινούπολις 2. 64. β' 6.
 Κωνσταντῖος 13.
 Κώνστας (Β') δ' 6.
 Λατινική γλῶσσα 10. 12. 34. δ' 35.
 Λεόντιος δ' 9.
 Λεόντιος Πιλάτος γ' 61.
 Λέων Ἰσαυρός β' 9. 18. 22.
 Λέων Θ' (Πάπας) γ' 5.
 Λέων ὁ Σοφός β' 27.
 Λιθάνιος 20. 34.
 Λογγοβάρδοι 44.
 Λόγγος 73.
 Λουιπράνδος β' 34.
 Λουκιανός γ' 82. 86.
 Λύδιστρος καὶ Ῥοδάμνη γ' 114.
 Μαλάλας 110.
 Μάνη 51.
 Μανιάκης γ' 5.
 Μανουήλ (Α') γ' 14.
 Μαντζικέρτ (Ἀρμενίας) γ' 8.
 Μαρχελλῖνος 96.
 Μαυρίκιος 59.
 Μεθιολάνου διάταγμα 8.
 Μεθόδιος καὶ Κύριλλος β' 26.
 Μελωδοί 76. 90.
 Μένανδρος (ιστορικός) 107.

Μηνᾶς (Πατριάρχης) 48.
 Μίθρας - Ἥλιος 17.
 Μικρογραφίαι 131. β' 75. γ' 121.
 Μιχαὴλ Κηρουλάριος γ' 5.
 Μιχαὴλ Παλαιολόγος γ' 21.
 Μοναχοί δ' 16.
 Μονοφυσίται 47.
 Μόσχου Λειμῶν 91.
 Μυθιστορίαι 71.
 Μυστράς γ' 124.
 Μωάμεθ β' 4.
 Μωσαϊκὰ 129.
 Νεοελληνική γλῶσσα 37.
 Νικαίης αὐτοκρατορία γ' 21.
 Νικήτας Χωνιάτης γ' 18.
 Μικηφόρος Βοτανειάτης γ' 8.
 Νικηφόρος Φωκάς β' 38.
 Νικηφόρος Βρυέννιος γ' 74.
 Νορμανδοί γ' 5. 8.
 Νοσοκομεῖον γ' 39.
 Οἰκονομικά 51.
 Ὀλύβριος β' 76.
 Ὀνώριχος 103.
 Ὀσμανίδαι γ' 22.
 Παλαιολόγοι γ' 23.
 Παλάτιον β' 30.
 Παντοκράτορος μονή γ' 39.
 Παραμύθια γ' 105.
 Παυλικιανοί β' 15.
 Πέρσαι 58.
 Πετράρχης γ' 66. 109.
 Πετсенέγοι γ' 5. 8.
 Πισα γ' 9.
 Πισίδης 75.
 Πλατυτέρα 136.
 Ποικιλική β' 93.
 Πουλχερία 39.
 Πρασινοδέεντοι 42.
 Πράσινοι 40.
 Προκόπιος 99.
 Πρόδρομος γ' 80 - 92.
 Πτωχοπρόδρομος γ' 92.

Ῥάβδονα 44.
 Ῥέα 17.
 Ῥευστόν πῦρ 6' 7.
 Ῥοβέρτος Φλάνδρας γ' 11.
 Ῥωμαϊκοῦ θυτικοῦ κράτους κατά-
 λυσις 43.
 Ῥωμανὸς Διογένης γ' 2.
 Ῥωμανὸς μελωδὸς 77.

Σαρακηνοὶ 6' 25.
 Σαχλίκης (Στέφανος) γ' 102.
 Σελτζοῦκοι γ' 6. 7. 8.
 Σέρβοι γ' 22.
 Σέργιος (Πατριάρχης) 62. 6' 5.
 Σινώπης πορφυροῦς κώδιξ 6' 79.
 Σλαῦοι 61. 6' 25. γ' 25.
 Σμαλτουργικὴ 6' 93.
 Σπανέας γ' 100.
 Σταυροῦ διάσωσις 6' 4. 61.
 Σταυροφορίαι γ' 11. 17.
 Στρατιωτικὰ 6' 39.
 Συναξάρια 6' 12.
 Σύνοδοι 9. 24.
 Συρία 61. 6' 5.
 Σχῆμα τῆς γῆς κατὰ τοὺς Βυ-
 ζαντινοὺς γ' 38.
 Σχίσμα ἐκκλησιαστικόν γ' 5.

Τετραευαγγέλιον τοῦ Λέϋδεν 6' 91.
 Τέχνη 114. 124. 126. 137. 6' 81.
 92. γ' 122.

Τζέτζης γ' 81.
 Τραπεζοῦντος αὐτοκρατορία γ'
 21. 126.
 Τυπικὸν μονῆς Παντοκράτορος
 γ' 39.

Ὑμνογράφοι 81.

Φιλολογία γ' 55. 59.
 Φαλμεράτερ 60.
 Φλωρεντίας σύνοδος γ' 24.
 Φλώριος καὶ Πλάτζια - Φλωρα γ'
 109.
 Φραγκοκρατία γ' 18. 108.
 Φυσικαὶ ἐπιστήμαι γ' 46.
 Φωκᾶς (αὐτοκράτωρ) 59. 6' 9.
 Φώτιος γ' 30. 58.

Χαλκοκονδύλης γ' 77.
 Χειρόγραφα εἰκονογραφημένα 6'
 75. 79.
 Χοσρόης 6' 4.
 Χρονικὸν τοῦ Μωρέως γ' 111.
 Χρονογράφοι 98. 6' 62.
 Χρυσόστομος 26.
 Χρυσοχοΐκῃ 55. 6' 93.

Ψαλτήρια 6' 82. 89.
 Ψελλὸς γ' 30. 31. 42.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ (325 - 641)

Κεφάλαιον α' (Ἱστορία)	Μέρ. α' σ. 1
Κεφάλαιον β' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ. 66

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641 - 1025)

Κεφάλαιον α' (Ἱστορία)	Μέρ. β' σ. 3
Κεφάλαιον β' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ. 52

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025 - 1453)

Κεφάλαιον α' (Ἱστορία)	Μέρ. γ' σ. 3
Κεφάλαιον β' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ. 26

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Μέρ.	α'	σ.	δ'	στιχ.	13	ἀντί	ὀλίγοι	γρ.	ὀλίγαι.
»	»	»	31	»	23	»	ἐπετρέπετο	»	ἀπειρέπετο.
»	»	»	36	»	15	»	αὐτῆς	»	αὐτοῦ.
»	»	»	52	»	25	»	εἶχομεν	»	ἔχομεν.
»	»	»	57	»	23	»	δι' ὅλα	»	δι' ὅλον.
»	»	»	116	»	4	»	ῥοειδοῦς	»	ἐπιμήκους.
»	»	»	117	»	10	»	ἄξιος προσοχῆς	»	εὐάρεστος.
»	»	»	121	»	15	»	pendentifs	»	pendentifs.
»	β'	»	26	»	28	»	περατάς	»	πειρατάς.
»	γ'	»	17	»	26	»	ἐφόρμησαν	»	ἐφώρμησαν.

12

80

40

11

22

